

СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
МОВА

«ВИЩА
ШКОЛА»

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

*Затверджено
Міністерством
освіти України
як підручник для студентів
вузів, які вивчають дисципліну
«Сучасна українська
літературна мова»*

За редакцією М. Я. Плющ

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
1994

НБ ПНУС

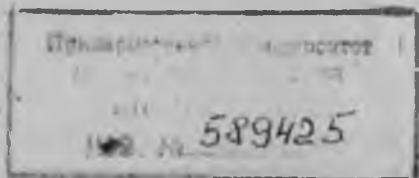
589427

Автори: *М. Я. Плющ* — «Вступ», «Морфемна структура слова», «Словотвір», «Граматика» («Морфологія», «Частини мови», «Словосполучення»); *С. П. Бевзенко* — «Складне речення», «Конструкції з чужим мовленням», «Складне синтактичне ціле»; *Н. Я. Грипас* — «Графіка і орфографія», «Лексикологія», «Фразеологія», «Лексикографія», «Пунктуація»; *Г. О. Козачук* — «Просте ускладнене речення»; *О. І. Леута* — «Речення», «Просте речення»; *В. В. Лобода* — «Фонетика і фонологія», «Орфоепія».

Рецензенти: член-кореспондент НАН України доктор філологічних наук професор *І. Р. Вихованець* (Інститут української мови); кафедра української мови (Полтавський педагогічний інститут).

Редакція літератури з філології і педагогіки

Редактор *Н. А. Симоненко*

С $\frac{4602020100-160}{211-94}$ 182-94

ISBN 5-11-004251-9 © *М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас, Г. О. Козачук, О. І. Леута, В. В. Лобода.*
1994

Вступ

§ 1. Зміст і завдання курсу

Курс сучасної української літературної мови тісно пов'язаний з професійною підготовкою в Україні вчителя української мови та літератури, російської мови і літератури та іноземної мови, учителя початкової школи та вихователя дошкільних закладів, учителя допоміжної школи.

Завдання цього курсу — дати основні відомості про фонетичну систему, лексичний склад і граматичну будову сучасної української літературної мови, допомогти студентам опанувати її літературні норми.

Поняття «сучасна українська літературна мова» слід розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка і до нашого часу. Лінгвістичну основу цього курсу становлять теоретичні питання української мови на сучасному етапі її розвитку.

Курс складається з таких розділів: 1) фонетика і фонологія, орфоепія (вчення про звукову систему мови); 2) графіка і орфографія (вчення про передачу звуків на письмі та правила написання слів і частин їх); 3) лексикологія і фразеологія (вчення про словниковий склад і фразеологічні одиниці мови); 4) морфемна структура слова (про засоби і способи творення слів); 5) грамати́ка — морфологія і синтаксис (учення про частини мови, форми слів і словозміну, про будову словосполучення і речення); 6) пунктуація (вчення про систему розділових знаків, їх типи та правила вживання, які розглядаються побіжно й у зв'язку з вивченням формально-синтаксичної структури простого і складного речення).

§ 2. Українська мова — національна мова українського народу

Українська мова є національною мовою багатомільйонного українського народу. Вона належить до високорозвинутих мов із давніми писемними традиціями.

Переважна більшість українців проживає в Україні. Крім того, українською мовою розмовляють українці в

Молдові, Казахстані, Киргизстані, в Росії (Воронезькій, Ростовській областях, Краснодарському і Ставропольському краях, Поволжі, на Алтаї, Далекому Сході), у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, Канаді, США, Бразилії, Австралії та інших країнах.

Українська мова входить до групи слов'янських мов (індоевропейської сім'ї), яку складають три підгрупи: східнослов'янська (українська, російська, білоруська мови), південнослов'янська (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови) і західнослов'янська (польська, чеська, словацька, верхньолужицька і нижньолужицька мови). Спорідненість їх виявляється в лексиці й граматичних системах, у способах словотворення та звукових співвідношеннях слів і морфем.

Найближче споріднена українська мова з російською і білоруською, з якими утворює східнослов'янську підгрупу слов'янських мов. У цих мовах багато спільного у фонетичній і граматичній будові, зокрема у формах словозміни, в будові словосполучень і речень. Багато спільного і в словниковому складі: досить порівняти звучання загальноживаних слів:

у к р а ї н с ь к і: брат, сестра, ячмінь, стояти, один, хто, тут, учора, за, і, же (ж);

р о с і й с ь к і: брат, сестра, ячмень, стоять, один, хто, тут, вчора, за, и, же (ж);

б і л о р у с ь к і: брат, сястра, ячмень, стаяць, одзін, хто, тут, учора, за, і, жа (ж).

Відмінні риси кожної мови з'явилися пізніше, у період формування української, російської і білоруської народностей, а далі — націй і їх мов.

§ 3. Походження і розвиток мови української народності і нації

Історія кожної мови якнайтісніше пов'язана з історією її носія. Слов'янські мови походять з одного джерела — праслов'янської (спільнослов'янської) мови, від якої й успадкували спільні або подібні тенденції розвитку.

Розпад праіндоевропейської спільності, з якої виділилася праслов'янська мовна єдність, сягає бронзового віку — III тис. до н. е. На думку вчених¹, праслов'янська

¹ Німчук В. В. Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К. : Наук. думка.— 1990.

єдність розпалася приблизно в IV—VI ст. н. е., а десь із VII ст. можна говорити про консолідацію трьох етномовних груп: західнослов'янської, південнослов'янської та східнослов'янської.

Близько VIII—IX ст. на сході Славії оформляється мова східних слов'ян — давньосхіднослов'янська (прадавньоруська).

У IX—XIII ст. східні слов'яни мали могутню давньоруську державу — Київську Русь. Ця ранньофеодальна держава протягом IX—X ст. об'єднала всі східнослов'янські племена (поляни, деревляни, сіверяни, ільмені, кривичі, радимичі, уличі та ін.), що зумовило руйнування родоплемінної мовної єдності і початок формування спільної мови східних слов'ян, яка дістала назву давньоруської мови.

У складі давньоруської мови IX—XIII ст. виділялися кілька діалектних масивів, межі між якими не були виразними і мінялися протягом історії давньоруської народності.

Українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву. Із специфічних фонетичних явищ у південноруських говорах виділяють такі: збіг фонем *ѣ* (*ѣ*) з *і* в усіх позиціях (*лѣсъ* — *ліс* — *лісок* — *лісу* — *ліском*); збіг давніх *ы* та *и* в середній звук *и* (*рыба* — від д. р. *рыба*, *носити* — від д. р. *носити*); подовження споконвічних *о*, *е* після занепаду *ъ*, *ь*, дифтонгізація та поступовий перехід у монофтонг *і* (*віл* — від д. р. *волъ*, *піч* — від д. р. *печь*) та ін.

Чимало діалектних відмінностей спостерігалось в морфології іменних частин мови: розрізнення флексій іменників *-о(ю)*-основ та *й-основ* у давальному відмінку (*столу*, *отьцю* і *сынові*) чергування *г*, *к*, *х* із *з*, *ц*, *с* у давальному й місцевому відмінках іменників жіночого роду основ на *-а* (*руцѣ*, *нозѣ*) та ін.; у морфології давньоруського дієслова: наявність дієслівних форм без кінцевого *-т-* (*напише*, *несе*, *зна*); поширеність закінчення дієслів першої особи множини теперішнього й минулого часів *-мо* на місці давнього *-мь* (*пьюмо*) та ін.

У давньоруському синтаксисі також виявлено окремі південноруські особливості: вживання зворотів з пасивними дієприкметниками на *-но*, *-то* без узгодження його з іменником; частіше, ніж у інших діалектних масивах, уживання сполучників, сполучних слів і часток *а*, *та*, *чи* (*чили*, *ци*), *бо*, *яко*, *коли*; вживання прийменника *до* в конструкціях на позначення адресата дії або об'єкта її спрямування тощо.

У зв'язку з монголо-татарською навалою у другій половині XIII ст. і розпадом Київської Русі розвинулися говіркові територіальні відмінності. Оскільки процеси мовного об'єднання у цей період загальмувалися, з'явилися передумови для поділу східних слов'ян на три народності (російську, українську й білоруську) та формування мов цих народностей. Мовні особливості південнодавньоруського племінного, а надалі територіального діалекту XI—XIII ст., а також періоду формування української народності (IV — поч. XVII ст.) перетворилися у відмінні риси мови української народності, а згодом й української нації.

Порівняйте:

Давньоруська	Українська	Російська	Білоруська (мови)
<i>конь</i>	<i>кінь</i>	<i>конь</i>	<i>конь</i>
<i>столъ</i>	<i>стіл</i>	<i>стол</i>	<i>стол</i>
<i>осень</i>	<i>осінь</i>	<i>осень</i>	<i>восень</i>
<i>шьлкъ</i>	<i>шовк</i>	<i>шелк</i>	<i>шоук</i>
<i>дѣдъ</i>	<i>дід</i>	<i>дед</i>	<i>дэд</i>
<i>четыре</i> (чєтыри)	<i>чотири</i>	<i>четыре</i>	<i>чатыри</i>
<i>бѣгати</i>	<i>бігати</i>	<i>бегать</i>	<i>бегаць</i>

До територій, де склалася українська народність, належали Київщина, Полтавщина (колись — Переяславщина), Чернігівщина, Волинь, Поділля, Галичина, Буковина та Закарпаття. Більшість з них у середині XIV ст. була поділена між Литвою і Польщею. З другої половини XVI ст. і Литва перейшла під владу польських королів.

Після приєднання України до Росії (1654) Правобережжя, більша частина Західної та Південна Україна залишалися під владою Польщі, а Східна — перейшла до Росії. Тому формування мови української народності відбувалося в надзвичайно складних умовах.

На період XVII—XVIII ст. припадає зародження нового, капіталістичного устрою в Росії, що прийшов на зміну феодального. Цей процес проходив і в Україні на приєднаних до Росії землях. На цей же період припадає і формування української нації та української національної мови, що завершується у другій половині XIX ст.

Примітка. Відомий також інший погляд на проблему походження української мови. Так, згідно з теорією Г. Шевельова, у розвитку української мови виділяються чотири періоди від часу розпаду пра-

слов'янської мови: 1) протоукраїнська мова (VII—XI ст.), 2) староукраїнська (XI—XIV ст.), 3) середньоукраїнська (кін. XIV — поч. XVIII ст.) і 4) нова українська мова.

Іншу гіпотезу про походження української мови висловив Ю. О. Карпенко (Мовознавство.— 1993.— № 5.— С. 3—8).

На першому етапі формування українська національна мова функціонувала переважно як усне мовлення з розгалуженою сіткою територіально-діалектних різновидів. На другому етапі свого розвитку вона виступає як загальнонародна мова з розвиненими літературними стилями.

У запеклій боротьбі проти усіляких заборон з боку російського самодержавства українська національна мова, успадкувавши надбання усього попереднього періоду, не тільки вистояла й утвердилася, а й розширила свої функціональні стилі, відшліфувала виразові засоби. Поєднуючи минуле народу з сучасним і прийдешнім, українська національна мова є його історичною пам'яттю, скарбницею духовності.

Поняття «національна мова» охоплює загальнонародну українську мову — як літературну, так і діалекти.

§ 4. Сучасна українська літературна мова

Сучасна українська літературна мова є вищою формою вияву української національної мови. Нижчими її формами є територіальні та соціальні діалекти.

Літературна мова — це відшліфована мова, яка характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, уніфікованістю, розвиненою системою стилів.

Функціональне призначення літературної мови в житті української нації полягає в обслуговуванні усіх сфер діяльності суспільства. Вона є мовою державного функціонування в Україні, спілкування людей у матеріально-виробничій і культурній сферах, мовою науки і освіти, радіо і телебачення, преси, художньої літератури, засобом вираження національної культури, національної самосвідомості українців.

Основна ознака літературної мови та, що вона є унормованою формою загальнонародної мови.

Багатогранність суспільного функціонування української літературної мови в усній і писемній формах відображає загальнонаціональне в ній, що й відрізняє літературну мову від територіально обмежених діалектів як форм побу-

тового мовлення, та соціальних діалектів, обмежених невеликими соціальними колективами людей.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі південно-східного наріччя, увібравши в себе окремі риси північних і південно-західних діалектів. У становленні її літературних норм важливу роль відіграла художня література. Зачинателем нової української літературної мови став І. П. Котляревський, який увів до літератури багату, колоритну, мелодійну, співучу народну розмовну мову.

Основоположником сучасної української літературної мови по праву вважають Тараса Григоровича Шевченка, який з неперевершеною майстерністю розкрив красу і силу українського слова.

Заслуга Т. Г. Шевченка полягала в тому, що він відібрав з народної мовної скарбниці багаті лексико-фразеологічні шари, відшліфував орфоепічні і граматичні норми, відкрив перспективи багатофункціонального використання літературної мови, вивів українську мову на рівень високорозвинених європейських мов.

Подальший розвиток української літературної мови нерозривно пов'язаний із творчістю І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського та інших письменників. Мова художньої літератури вбирає в себе духовні цінності народу, в тому числі досягнення культури мовлення, і тим самим, з одного боку, сприяє закріпленню багатовікової суспільної мовної практики українського народу, а з іншого — збагачує її виразовими засобами, шліфує літературні норми.

§ 5. Мовна норма та її соціальне значення

Норма (літературна норма) — прийняте в суспільній практиці людей правило вимови, вживання слова, граматичної форми, побудови словосполучення, речення (фрази) тощо.

Літературні норми вимови звуків і звукосполучень (орфоепічні), слововживання (лексичні), запису звуків на письмі (графічні), написання слів та їх частин (орфографічні), вживання граматичних форм слів, побудови словосполучень і речень (граматичні), постановки розділових знаків (пунктуаційні), відбору мовних засобів відповідно до умов спілкування (стилістичні) характеризуються системністю, історичною і соціальною обумовленістю, стабільністю. Ця остання ознака (стабільність) не суперечить властивості лі-

Крім функціональних стилів літературної мови, виділяють експресивно-стилістичні різновиди мовлення: урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, жартівливий, насмішкуватий (іронічний). Розрізняють також високий стиль та його різновиди — патетичний і знижений (аж до просторікування).

§ 7. Територіальні діалекти української мови

Місцеві (територіальні) діалекти як нижчі форми загальнонародної мови — це залишки попередніх мовних формувань, що виникли за часів феодалізму і не розвинулися до рівня мови народності чи нації. Залишки колишніх територіальних діалектів за доби капіталізму влилися в систему національної мови, зазнаючи поступової нівеляції під впливом української літературної мови, основу якої склали центрально-наддніпрянські говори. Однак, незважаючи на процес значної нівеляції говіркових рис, територіальні діалекти відзначаються великою стійкістю.

У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-східну та південно-західну.

1. **Північні** діалекти. Територія північних діалектів відділена від південних умовною лінією, що йде на північ від Володимир-Волинського: Здолбунове — Житомир — Біла Церква — Корсунь-Шевченківський — Канів — Лубни і на захід від Сум до Суджі. На північ від зазначеної лінії знаходиться стокілометрова зона перехідних говірок до південно-західних і південно-східних діалектів.

Найголовніші особливості північних діалектів такі.

Фонетичні: а) наявність дифтонгів [yo], [ye], [yu], [yī] на місці давнього о в історично нових складах (вуол, вуел, вуіл, вуіл) або монофтонга [y], [y], [u] (вул, кут, нує, мист замість літературних віл, кіт, ніє, міст); б) наявність на місці давнього ь в нових закритих складах та на місці ъ дифтонга [iē] (нієч, шієст, дієд, лієс) або монофтонга [e] (печ, стена, мешок); в) збереження дзвінкої вимови приголосних у кінці слів і перед глухим приголосним (дуб, колодез, казка); г) ствердіння [p] у кінці слова та в деяких інших позиціях (базар, зора, вечерат); д) тверда вимова ввука [ц] (хлопец, серца); е) наявність звукосполучень [gī], [kī], [xī] проти літературних [gi], [ki], [xi] (стожкі, ложкі, тонкі палец, сухі лист).

Морфологічні: а) закінчення іменників II відміни чоловічого (середнього) роду в давальному відмінку *-у* без розрізнення назв осіб (*брату, коню, ведру*); б) закінчення прикметників чоловічого роду називного відмінка однини без *-й* (*ї*), тобто стягненої форми (*молоди, дебели, осені*) і навпаки; в) уживається нестягнена форма прикметників (займенників) жіночого роду називного й знахідного відмінків однини та називного множини [*малаја, малују, таја, тују, поўнији, нашији*]; г) в інфінітиві переважає суфікс *-т'*, рідко вживаються форми на *-ти* [*робит', брат', пути'*].

Лексичні: наявні обласні (вузьколокальні) слова: *кяхі* (кукурудза), *вилка* (рогач), *віхолка* (гойдалка), *утві* (качки), *валка* (череда) та ін.

До північних діалектів входять східнополіські, середньополіські і західнополіські говори, що різняться окремими рисами.

2. Південно-західні діалекти поширені в південно-західній Україні. Сюди входить і Закарпатська область. У них найбільше збереглися архаїчні форми і фонетичні риси давніх епох.

Найголовніші особливості південно-західних діалектів такі.

Фонетичні: а) перехід давніх [o], [e] в новоутворених закритих складах в [i] (*віл, кінь, піч, осінь*); б) перехід давнього дифтонга [ie], позначуваного буквою ѣ, в [i] (*білий, пісок, літо*); в) вимова ненаголошеного [o] з наближенням до [y] (*чоулов'ік, соуб'і*); г) тверда вимова [p], зрідка поява після твердого [p] звука [j] (*рабий, расно, бурја, варју*); д) наявність поряд із нормативними звукосполученнями *-ри-*, *-ли-* (на місці давніх *-ръ-*, *-ль-*, *-рь-*, *-ль-* між приголосними) звукосполучень [ip], [ил] чи [ep], [el] (*кирниця — керниця, сильза, гирміти*); е) відсутність подовження м'якого приголосного в іменниках з давнім суфіксом *-ьј-* — [*жит'е, нас'ін'е, з'іл'е*]; є) оглушення дзвінких приголосних у кінці слова і складу перед приголосним (*рас, ріпка, т'ашка*), хоча в багатьох карпатських говорах зберігається дзвінкість приголосних у цих позиціях; ж) у частині говорів спостерігається дорсально-палатальна (дуже м'яка) вимова з призвучком шиплячого звуків [з], [с], [ц], [дз], [*жор'ана н'іч, сшпина, ц'в'іте, дз'жв'ін*] та перехід звуків [н], [д], [т] у певних позиціях в [і] (*годиноїка, дваїц'ат', д'івоїка*).

Морфологічні: а) поширення флексій *-ови, -еви* в давальному відмінку однини іменників II відміни (*бра-*

тови, коньови, конєви); б) поширення флексії *-ом* на м'яку і мішану групи іменників II відміни (*хлопцом, коньом*); в) збереження етимологічного *-и* в давальному і місцевому відмінках однини та називному множини іменників II відміни (*земли, по землі, на кони, у кінци, на поли*); г) наявні застарілі форми займенників при дієсловах (*зроби мі, узяв тя, ся бою, питав го*); д) наявність залишків давньої перфектної форми минулого часу (*пішов-єм, пішла-м, пішли-сьмо*); е) вживання аналітичної форми майбутнього часу (*му робити — робитиму, меш робити — робитимеш, мемо робити — робитимемо*) та ін.

Л е к с и ч н і: наявні в говірках вузькодіалектні слова: *кліть* (комора), *неньо* (батько), *бадіко, вуйко* (дядько), *вєпр* (кабан); у тому числі багато засвоєнь з польської, румунської, угорської мов: *гrecний* (чемний), *милитися* (помилятися) — з польської; *гавра* (барліг ведмедя), *плай* (гірська стежка), *сарака* (бідний, нещасний) — з румунської; *марга, маржина* (худоба) — з угорської.

Кожна з трьох груп південно-західних говірок — південно-волинська, галицько-буковинська і карпатська — мають багато спільного, відрізняються окремими фонетичними і граматичними рисами.

3. Південно-східні діалекти охоплюють територію більшої частини центральних (Київської, Черкаської, Полтавської, Харківської), південних і східних областей України (Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, більшої частини Одеської та частини Сумської).

Порівняно з іншими південно-східні діалекти виявляють менше відмінностей і мають більше рис, спільних з українською літературною мовою. До південно-східної групи належать говори центральної Наддніпрянщини, які лягли в основу сучасної української літературної мови.

Особливості південно-східних діалектів такі:

Ф о н е т и ч н і: а) «звуження» [o] в нових закритих складах послідовно фіксується монофтонгом [i] (*віл, кінь, гірко, під, вікном, Канів*), порушується ця закономірність лише в поодиноких випадках під впливом північних говірок (*од, оддати, одослати*); б) «звуження» [e] в новоутворених складах, де переходить в [i] (*осінь, попіл, привіз*); в) перехід давнього дифтонга [iē], що позначався буквою ѣ, в монофтонг [i] (*сніг, міх, біда, пісок*); г) змішування у вимові ненаголошених [e], [u] (*се^uло, бе^uрут, жи^eвут*); ненаголошений [o] «звужується» перед складом з наголошеним

[o] або [i] (*ко^ужух, то^убі*); д) ствердіння у кінці слова й складу звука [p] (*пов'ір, зв'ір, комар, гірко*), але спорадично він пом'якшується в середині складу (*р'ама — рама, курч'ата — курчата*); е) наявність альвеолярного (припалатального, пом'якшеного) звука [л] перед [e], [u] (*клен, колись, були, калина*).

М о р ф о л о г і ч н і: а) паралельне вживання флексій *-ові, -еві* і *-у (-ю)* у давальному відмінку однини іменників II відміни (*братові, котові, коневі* і *брату, коту, коню*); б) поряд із закінченнями орудного відмінка в чоловічому і середньому та жіночому роді *-ем, -ею (-ею)* можливі флексії *-ом, -ою (-ою)* (*ковалем, кручою, дин'ою*); в) вживання дієслів II дієвідміни з закінченням *-е*, властивим дієсловом I дієвідміни (*ходе, робе, носе, воде, косе* замість *ходить, робить, носить, водить, косить*); г) вживання стягнених форм 3-ї особи однини теперішнього часу (*пита, дума, співа* замість *питає, думає, співає*).

Л е к с и ч н і: локальні діалектизми досить рідкісні: *бурта* (горб, шпиль), *ворочок* (торбинка), *жабуриння* (водорості), *утлий* (кволий).

Південно-східні діалекти більш-менш одноманітні у центральній Наддніпрянщині, на Слобожанщині, у степовій Україні і на Донеччині. Крім того, окремі говіркові масиви розміщені в Краснодарському краї Росії, на Поволжі, в Західному Сибіру, а також у Казахстані, Киргизстані, де діалектні особливості перехрещуються з літературними мовами цих країн. Так само в Україні наявні говірки російської, болгарської, молдавської та інших мов народів, які проживають на її території і володіють, як правило, українською або російською літературною мовою.

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

§ 8. Предмет фонетики

Ф о н е т и к а (від гр. *phōnētikōs*¹ — звуковий) — це розділ мовознавства, в якому вивчається звуковий склад мови. Якщо у фонетиці взагалі вивчаються звуки людської мови, то у фонетиці сучасної української літературної мови — звуки сучасної української мови.

¹ Тут і далі терміни грецького походження подано в латинському написанні.

Звуки людської мови є явищем фізичним. Вони характеризуються загальними фізичними ознаками: мають свою силу (у фонетиці — звучність) та тембр.

У природі існує необмежена кількість звуків, серед яких невелику групу становлять звуки людської мови. Вони відрізняються від інших звуків особливостями творення і функціонування: у творенні їх беруть участь органи мовлення людини, що діють цілеспрямовано, а отже, творення звуків людської мови є процесом, осмисленим людською свідомістю.

Звичайно, мовні органи людини здатні творити багато різноманітних звуків і звукових комплексів. Одні з них творяться легко, для утворення ж інших необхідні спеціальні тренування. Це тому, що одні звуки і цілі звукові комплекси людина використовує повсякденно, а інші (хоча б звуки якоїсь чужої мови з іншими фонетичними особливостями) — спеціально, вряди-годи. З цього випливає, що в процесі спілкування тією чи іншою мовою використовуються чітко окреслені звуки мови, а не всі, що їх може творити мовний апарат людини.

Фонетика сучасної української літературної мови вивчає звуки української мови. Головним при цьому є мовний чи фонологічний аспект вивчення, що виступає на фоні фізично-акустичних та фізіологічно-артикуляційних особливостей звуків української мови.

Фонетика розглядає звуки не в їх ізоляції, а в процесі мовлення. Тому у фонетиці висвітлюються також деякі питання членування потоку мовлення на окремі одиниці, зокрема склади.

§ 9. Фонетичне членування мовного потоку

При членуванні мовного потоку виділяють найбільшу фонетичну його одиницю — фонетичну фразу. Фрази можуть мати різну тривалість: так, у діалогах вони короткі, в монологіях — довгі. Наприклад: | Під Києвом дальня долина | вся окопами копана | в вибухах небо рясне | ну а мати | звичайно | як мати у кожного сина | сяде їсти | не їсть | а приляже | ніяк не засне | (А. Малишко) — (1).

— | Якщо не заперечуєте | ми вам допоможемо | — (2).

— | Спасибі | (М. Стельмах) — (3).

Серед наведених прикладів перша фраза об'єднує кілька синтаксичних одиниць (простих речень і зворотів), друга — одне речення, а третя — тільки одне слово-речення.

У свою чергу, фраза членується меншими паузами на більші чи менші відрізки. Перша з наведених вище фраз містить 10 об'єднаних за інтонацією і значенням кількох слівних сполучень, друга — два, третя членуватися не може.

Отже, фрази складаються із **т а к т і в** — частин, об'єднаних одним наголосом. Такт переважно складається з одного слова, але часто трапляються випадки, коли в межах одного такту вимовляються два і більше слів. Так, у першому прикладі в межах першої фрази виділяємо десять тактів, кожен з яких містить по кілька слів.

При повільному темпі мовлення в межах такту чітко виділяються **с к л а д и** — група звуків, об'єднаних навколо складотворчого голосного: *під-Ки-є-вом-даль-ня-до-ли-на...* Склади ж включають у себе **з в у к и**: *п-і-д К-и-ј-є-в-о-м д-а-л'-н'-а д-о-л-и-н-а...*

Отже, **з в у к** — це найменша, неподільна одиниця мовного потоку, що використовується для побудови складів і фонетичних одиниць вищого рівня, за допомогою яких висловлюються думки.

§ 10. Склад як частина фразового такту

С к л а д (рос. слог) — це частина фразового такту, що має переважно кілька звуків, об'єднаних навколо складотворчого центра (голосного звука), і вимовляється при відносному зростанні м'язового напруження мовних органів.

У сучасній українській літературній мові залежно від акустичних і анатомо-фізіологічних характеристик склади поділяються на відкриті й закриті, наголошені і ненаголошені. У такті стільки складів, скільки складотворчих голосних звуків.

В і д к р и т і склади закінчуються складотворчим компонентом: *люди* [л'у¹-ди^е], *минає* [ми^е-на¹-је^н], *Золотоноша* [зо-ло-то-но¹-ша].

З а к р и т і склади закінчуються нескладотворчим компонентом: шумним або сонорним приголосним, а також нескладотворчим голосним [ʝ], [ɹ]: *можна* [мо¹-ж-на], *прийдешній* [при]-де¹-ш-н'і^ї], *правда* [пра¹-ў-да], *алтайський* [ал-та¹-і-с'ки], *гарбуз* [гар-бу^з]. З історичного погляду закриті склади в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, є явищем новим. У сучасній українській мові закриті і відкриті склади характеризуються певними фонетичними особливостями, зокрема історичними чергуваннями, змінами якості голосних і под.

У такті не всі склади вимовляються однаково. Один із

складів кількаскладових тактів має найбільшу силу звучання, тобто виступає наголошеним. Усі інші склади в такті ненаголошені.

Наголошений і ненаголошений склади протиставляються не тільки силою звучання, а й іншими фонетичними ознаками. Так, у наголошених складах голосні вимовляються чітко, а в ненаголошених складах набувають варіантних виявів, наприклад: [te'-ма] — [te''-ма-ти'ч-ни], [зо'-зул'] — [зоу'-зул'-л'а].

Крім того, виділяються ще склади прикриті і неприкриті. Прикриті починаються нескладотворчим звуком, тобто приголосним, а неприкриті — складотворчим, тобто голосним. У сучасній українській мові переважають прикриті склади. Більше того, в українській мові спостерігається тенденція до прикриття початкових і середніх неприкритих складів, що починаються або починалися голосними. Прикладами цього процесу можуть бути випадки появи протетичних приголосних (*улиця — вулиця, онъ — він, овця — віця, отьчизна — вітчизна, арба — гарба, Анна — Ганна, орѣхъ — горіх, острѣ — гострий*; діалектно: *Гандрій, гармія, гиначе, гартист* і под.), а також епентетичних приголосних, здебільшого при освоєнні нових слів іншомовного походження (*арміа — армія, Індія — Індія, розм.-побут. радіо — радіво, Ларіон — Ларивон* тощо).

§ 11. Український складоподіл

Склади виділяються в процесі мовлення, а межами між ними служать моменти найбільшого затухання звучання. Ці межі в одних випадках (наприклад, при уповільненому темпі мовлення) сприймаються на слух чітко, в інших (при швидкому темпі мовлення) — майже не сприймаються, отже, межа між складами може змінюватися при зміні темпу мовлення, інтонації, наголосу, розширенні фонетичної фрази тощо. Крім того, чіткіше простежуються межі між складами, коли між складотворчими вимовляється один приголосний.

У сучасному українському літературному мовленні складоподіл підпорядкований прояву двох головних тенденцій. По-перше, в сучасній українській мові продовжує діяти загальнослов'янська тенденція наростаючої звучності в межах складу, що зумовлює дію відкритого складу. У зв'язку з цим українські склади повинні закінчуватися голосними — звуками найвищої сонорності. По-друге, сучасній українській мові властива тенденція до милозвуч-

ності, що зумовлює усунення груп приголосних у межах одного складу, уникнення різких перепадів між наростанням і послабленням звучності в межах складу і на межі складів тощо.

На основі цього можна встановити такі головні правила поділу слів на склади¹:

1. Приголосний будь-якої якості, якщо вимовляється між двома голосними, належить до наступного складу: [во-да'], [о-го-ло'-шу-je^н].

2. Нескладотворчі [y], [i], якщо вони вимовляються після голосного перед іншим будь-яким приголосним, завжди відносяться до попереднього складу: *війна* [в'і-на'], *вовна* [во'у-на].

3. Приголосні [p], [л], [м], [н] після голосного перед приголосним також відносяться до попереднього наголошеного чи ненаголошеного складу: *мирний* [ми'р-ни'], *алтайці* [ал-та'ї-ці].

4. Якщо між голосними вимовляється двочленна група приголосних, у якій першим виступає не [p], [л], [м], [н], то межа між складами залежить від характеру приголосних у звукосполученні та місця наголосу:

а) сполучення [cm], [ск], [cn] належать до наступного складу незалежно від місця наголосу: [мо'-ло-до-с'т'і], [ве'-ре^н-ску];

б) подвоєні фонетичним і морфологічним шляхом приголосні завжди відносяться до наступного складу: [п'і-д:а'-ш':а], [о-б:и^е-ва'-н':а]. Це стосується і подовжених приголосних, що утворилися в результаті повної асиміляції: [с'м'і-je'-с':а], [д'і'-je^н-ц':а];

в) інші звукосполучення здебільшого не розпадаються, якщо вживаються після ненаголошеного голосного, і розпадаються, якщо вживаються після наголошеного голосного: [ба-шта'н], але [ба'ш-та]; [ро-зти^е-на'-ти^е], але [ро'з-ти^ен].

5. Якщо між голосними вимовляються тричленні звукосполучення приголосних, першим у яких не виступає [p], [л], [м], [н], то розподіл їх між складами теж зумовлюється місцем наголосу і характером приголосних:

а) у переднаголошеній позиції перший шумний приголосний може закривати попередній склад (особливо тоді, коли відноситься до префікса): [бе^н-при'к-ла-дні]; [се^н-тра'] і [се^н-стра'];

б) у післянаголошеній позиції група розпадається, якщо

¹ Правила українського складоподілу не збігаються з правилами переносу слів з рядка в рядок (це правила орфографії), а також із визначенням морфем у слові (це правила морфології).

кінцевим у ній виступає шумний (*делегатський* [де^н-ле^н-га^т-с'киї], *кістка* [к'і^с-тка]), і не розпадається, якщо кінцевим у ній виступає сонорний (*гострий* [го¹-стриї], *настрій* [на¹-стр'ії], *затхлий* [за¹-тхлиї], *заздрісний* [за¹-здр'і-сниї] тощо).

Ці правила поширюються на чотиричленні звукосполучення приголосних, що трапляються в сучасній українській літературній мові дуже рідко: *абстрактний* [аб-стра-ктниї], *розстріл* [ро¹-з-стр'іл], *розстріляти* [ро-зстр'і-л'а¹-ти^е] і [роз-стр'і-л'-а¹-ти^е].

§ 12. Наголос

Наголос (рос. ударение) — це виділення фонетичними засобами одного із складів фразового такту.

Як відомо, в різних мовах склади чи цілі такти наголошуються різними засобами, а отже, бувають і різні типи наголосів.

Наголос у словах української мови характеризується одними й тими самими особливостями, що і в російській та білоруській мовах: він динамічний (силовий), різномісний (вільний, не закріплений, рухливий).

Динамічним (видихувальним, експіраторним, силовим) у сучасній українській літературній мові наголос є тому, що наголошений склад виділяється з-поміж ненаголошених складів у межах цього ж такту більшою напруженістю артикуляції складотворчого голосного і більшим напором видихуваного повітря.

Різнюмісним (вільним) він є або кваліфікується тому, що позиційно не закріплюється за певним складом, а може падати в різних словах на будь-який склад, отже, можуть наголошуватися різні морфологічні компоненти слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення). Так, у двоскладових словах сучасної української літературної мови може наголошуватися перший (*добре, вада, дев'ять*) і другий (*вода, вікно, один*) склад; у трискладових — перший (*озеро, віношу, наголос, борошно*), другий (*оскільки, робота, виношу*), третій (*боротьба, мотузок, бойовий*); у чотирикладових — перший (*віносити, моторошно*), другий (*віносити, морозиво*), третій (*трактористів, Шепетівка*), четвертий (*непроїзний, переворот*) склад тощо.

Рухливим наголос називається тому, що в різних формах одного слова він може змінювати своє місце (*губа — губи, добір — добору, школяр — школяря*).

Місце наголосу в слові зумовлює найрізноманітніші зміни звуків у потоці мовлення, зокрема позиційні чергування голосних, сполучуваність фонем у межах складу, складодоподіл.

Водночас наголос виконує морфологічну функцію, більше того, може виступати засобом вираження різних граматичних значень (*вино́сити* — *віно́сити*, *дру́жка* — *друж-ка́*, *ві́кна* — *вікна́* і под.).

З цього погляду наголос у певних формах того самого слова повинен бути закріпленим, а порушення місця його може привести до зміни лексичного (*ко́са* — *ко́са*, *го́ри* — *го́ри* від *го́рити*, *пла́кати* — *плака́ти*) чи граматичного значення (*забіга́ти* — *забіга́ти*, *га́роче* — *га́роче*).

У сучасній українській літературній мові кожне слово має наголос для будь-якої своєї форми.

В одних словах зміна форми не веде до зміни наголосу (такі слова можна назвати словами з постійним наголосом): *відмо́ва*, *відмо́ви*, *відмо́в*, в інших — зміна форми супроводжується зміною місця наголосу (такі слова називаються словами з рухливим наголосом): *гляда́ч*, *гляда́ча*, *гляда́чі*. Однак є слова з паралельними наголосами, при цьому зміна наголосу не змінює значення слова: *безза́хисний* — *беззахі́сний*, *допові́стий* — *допові́сти*, *опові́дач* — *опові́дач*, *помі́лка* — *помі́лка*, *у́смішка* — *у́смішка* тощо.

В українській мові є й такі слова, що мають, крім головного, побічний наголос. Це переважно складноскорочені слова типу *пе́дінститут*, *сі́льськогосподарський*.

У межах фрази може виділятися одне або кілька слів. Таке виділення певного слова називається **с м и с л о в и м**, або **ф р а з о в и м**, наголосом.

§ 13. Загальна характеристика та класифікація мовних звуків

Звуки людської мови вивчаються в трьох аспектах: фізично-акустичному, фізіологічно-артикуляційному і лінгвістичному (фонологічному).

Перші два аспекти становлять основу вивчення того, які є мовні звуки, як ці звуки творяться, що і як впливає на акустичні особливості кожного звука.

Лінгвістичне вивчення звуків мови передбачає дослідження, які саме звуки виступають необхідними в спілкуванні тією чи іншою мовою, які зміни в якості звуків допускаються в процесі мовлення.

Отже, для складання описової характеристики звукової

системи мови насамперед звертають увагу на акустичні особливості кожного звука та його артикуляцію.

У свою чергу, акустичні й артикуляційні особливості звуків тісно пов'язані між собою, бо якість звука залежить від форми резонатора і діяльності мовних органів.

До мовних органів людини належать: а) губи; 2) зуби; в) верхні ясна; г) передня частина твердого піднебіння; д) задня частина твердого піднебіння; е) м'яке піднебіння; є) язичок; ж) кінчик і вінець язика; з) передня частина спинки язика; и) середня частина спинки язика; і) задня частина спинки язика; ї) голосові зв'язки.

Одні з названих мовних органів є активними (рухомими): губи, язичок, голосові зв'язки (найактивнішим органом є язик); інші — зуби, ясна, тверде і м'яке піднебіння — належать до пасивних (нерухомих) мовних органів.

У ролі резонатора виступають ротова порожнина, носова порожнина, порожнина горла і незначною мірою гортань.

Якість звука (його сила, тембр тощо) залежать від об'єму і форми резонатора, в якому цей звук твориться.

Головними компонентами звуків людської мови є голос і шум. Одні звуки творяться за участю самого голосу (голосні звуки), інші — за участю голосу й шуму чи тільки шуму (приголосні звуки).

Поділ звуків на голосні і приголосні базується на ряді протиставлень.

По-перше, голосні звуки утворюються в гортані в результаті дрижання наближених одна до одної голосових зв'язок, тому на слух сприймаються насамперед музикальні тони з незначними домішками шумів, що виникають уже в ротовій порожнині. При вимові голосних звуків ротова порожнина відкрита досить широко, струмінь видихуваного повітря не зустрічає додаткових перепон, а тому відносно слабкий.

Приголосні звуки утворюються в ротовій порожнині (деякі — за участю носової порожнини), тому на слух сприймаються передусім шуми. При вимові приголосних звуків ротова порожнина ледь відкрита, струмінь видихуваного повітря долає більш чи менш значні перепони, в результаті чого він сильніший, ніж при утворенні голосних.

По-друге, з погляду функціонування в мовленні голосні і приголосні звуки протиставлені й тим, що голосні виступають в українській мові складотворчими, на них може падати наголос, а приголосні не бувають складотворчими і наголошеними. Це протиставлення чітко простежується

між голосними і приголосними шумними. Що ж до сонорних приголосних, то вони колись були складотворчими, а отже, близькими до голосних; у сучасних східнослов'янських мовах вони перейшли в розряд приголосних, хоч і зберігають свою звучність. При творенні їх, як і при творенні голосних звуків, голосові зв'язки дрижать (у російській мові за певних умов вони зберігають здатність творити склади: *до-бр*, *во-нь*; в деяких слов'янських мовах вони закономірно складотворчі, наприклад у словацькій мові: *strč*, *prst*, *skrz*, *krk*).

§ 14. Голосні звуки сучасної української літературної мови. Артикуляторна класифікація голосних звуків

У сучасній українській літературній мові є шість голосних звуків: [a], [o], [y], [e], [u], [i] та кілька модифікацій їх, що виявляються в потоці мовлення.

Різниця між голосними, що сприймається на слух, залежить від зміни об'єму і форми ротової порожнини, зумовленої рухами (у мовознавстві ці рухи називаються артикуляціями) губ і язика, а також нижньої щелепи. Артикуляції цих органів покладені в основу загальноприйнятої артикуляторної класифікації, яка враховує такі фактори: а) участь губ; б) ступінь підняття спинки язика; в) місце підняття спинки язика.

За участю губ усі голосні сучасної української літературної мови поділяються на дві групи. При утворенні звуків [o] та [y] губи округлюються і витягуються вперед. При утворенні звуків [a], [e], [u], [i] губи активної участі не беруть. Тому утворювані за участю губ голосні [o], [y] називаються *огубленими*, або *лабіалізованими* (від лат. *labium* — губа), решта голосних — *неогублені*, або *нелабіалізовані*.

Звук [o] відрізняється від [y] меншим витягуванням і округленням губ. Це (а також відмінність [o] та [y] від неогублених) легко помічається за мускульними відчуттями при вимові підряд, наприклад, звуків [a] — [o] — [y] чи [y] — [o] — [a].

За ступенем піднесення спинки язика розрізняють три групи голосних: голосні високого, середнього і низького підняття.

При артикуляції голосних *високого* підняття (піднесення), до яких належать [i], [u], [y], язик високо піднімається вгору. Оскільки при творенні їх ротова порожнина

ледь відкрита, голосні [i], [u], [y] називають ще закритими, вузькими. Утворення голосного низького підняття, яким у сучасній українській літературній мові виступає звук [a], характеризується мінімальним підняттям спинки язика. Оскільки при цьому порожнина рота широко відкрита, голосний [a] називають ще відкритим, широким (цю властивість [a] використовують співаки при тренуваннях голосу).

Голосні середнього підняття, до яких відносять звуки [e] та [o], за ступенем підняття язика, а отже й за шириною відкриття рота, займають проміжне положення між голосними високого і низького піднесення.

Різні ступені підняття тіла язика легко відчуті, вимовляючи підряд голосні, наприклад, [y] — [o] — [a] чи [a] — [e] — [i].

За місцем підняття язика виділяють три ряди: передній, середній і задній. У сучасній українській літературній мові голосних середнього ряду немає (в російській мові такими голосними є [a] та [ы]).

При утворенні голосних переднього ряду, до яких належать звуки [i], [u], [e], передня частина язикової спинки рухається до твердого піднебіння.

Утворення голосних заднього ряду (звуки [y], [o], [a]) здійснюється при рухові задньої частини спинки язика до твердого піднебіння.

Класифікуючи голосні української мови, можна помітити ще кілька особливостей їх.

По-перше, голосний [i] вживається виключно після м'яких чи пом'якшених приголосних, голосний [u] — тільки після твердих приголосних. Стосовно голосних [y], [o], [a], [e], то вони протиставляються названим, оскільки вживаються і після твердих, і після м'яких приголосних.

По-друге, голосні [y], [a] й переважно [i] не змінюють своєї якості в слабкій позиції. Інші ж голосні у потоці мовлення можуть модифікуватися, тобто дещо змінюватися, наближаючись у вимові до інших голосних.

По-третє, голосні, що вживаються як після твердих, так і після м'яких приголосних, можуть різнитися між собою також артикуляторними особливостями.

§ 15. Зміни голосних звуків у потоці мовлення

Артикуляція ізольованого голосного звука, як і вимова приголосного, складається з трьох фаз: екскурсії, витримки і рекурсії. У мовному потоці ці фази артикуляції вияв-

ляються по-різному: екскурсія і рекурсія властиві такту чи цілій фонетичній фразі, а не звукам; навіть витримка не залишається незмінною.

Зміни у вимові неізолюваних голосних звуків сучасної української літературної мови зумовлюються кількома факторами, найважливішими серед яких виступають: консонантне оточення, наголошеність/ненаголошеність, темп мовлення тощо.

Консонантне оточення має неоднаковий вплив на окремо взятий голосний. Крім того, на артикуляцію голосного такий вплив, що сприймається не лише спеціальними технічними засобами, а й простежується тим, хто говорить, має лише артикуляторна характеристика попереднього і дальшого (меншою мірою) приголосного.

Класифікаційна таблиця голосних звуків сучасної української літературної мови

Принципи класифікації	Ряди		
	передній	середній	задній
Ступінь відкриття власних янтарів	високий	[i]	[y]*
		[и]	
	середній	[e]	[o]
	низький		[a]

* Фігурними дужками < > позначаємо огублену вимову голосних [o], [y].

Інші фактори (сонорність, дзвінкість/глухість, зімкненість/щільність) вирішального значення при цьому не мають.

По-перше, при артикуляції після твердих передньоязикових приголосних голосні [a], [o], [y], [e] значно передніші, ніж ті, що вимовляються ізолювано. Після пом'якшених і м'яких передньоязикових названі голосні звуки наближені до середнього ряду. Порівняймо, наприклад, вимову ізолюваних голосних і цих же голосних у потоці мовлення: [y] — [тук] — [т'ук], [e] — [не'бо си'н'е^а] — [си'н'е^а не'бо], [a] — [сад] — [с'ад'].

По-друге, якщо голосні вимовляються після губних, то вони додатково злегка лабіалізуються, при цьому більшого впливу зазнають передньорядні голосні [u] та [i].

По-третє, на артикуляцію голосних мають вплив задньоязикові приголосні і [z]: задньорядні голосні [a], [o], [y] трохи передніші й вищі за ізольовані [a], [o], [y]. Голосні ж переднього ряду [u], [i] після задньоязикових завжди відсуваються назад, а [e] відсувається назад і піднімається вгору.

По-четверте, після носових приголосних голосні, як правило, назалізуються (набувають носового призвуку); найбільшою мірою назалізація простежується між двома носовими, дещо менше, але чітко — після носового [m] чи [n].

Впливи консонантного оточення на артикуляцію голосного мають багатоплановий вияв у поєднанні з іншими факторами і чітко простежуються тільки в конкретних фонетичних умовах.

Наголошеність / ненаголошеність голосних у сучасній українській літературній мові (на відміну від російської) має різний вияв.

Артикуляція наголошених голосних загалом збігається з ізольованою вимовою їх. Ненаголошені голосні високого [y], [i] та низького підняття [a] в своїй артикуляції не змінюються.

Стосовно ненаголошених голосних [e], [u] та [o], то артикуляційно вони відрізняються від наголошених [e], [u], [o]: мають тенденцію до звуження, підвищення артикуляції, хоча цей ступінь може бути різним і залежить від артикуляційних особливостей дальшого голосного¹. Ненаголошений голосний обнижено-високого підняття [u] має чітко простежувану тенденцію до переходу в розряд голосних середнього підняття.

Темп мовлення зумовлює тривалість вимови звуків, особливо складотворчих, тобто голосних: при повільному темпі артикуляція голосних звуків має повну ватримку, чітко простежуються екскурсія і рекурсія, які при швидкому темпі мовлення накладаються одна на одну.

Таким чином, голосні сучасної української літературної мови в потоці мовлення закономірно змінюють певною мірою свої якість і кількість. Однак ненаголошені українські голосні, як правило, різко не відрізняються вимовою від

¹ Зміни голосних у різних позиціях докладно розглядаються також у розділі «Орфоепія».

наголошених і не протиставляються їм своєю якістю. Усі складотворчі голосні в сучасній українській літературній мові в будь-якій позиції є звуками повного творення, тобто такими, що зберігають голос (не редукуються) і свою якість (за нечисленними винятками) у ненаголошених складах. Редукція голосних у ненаголошених складах (різке скорочення, ослаблення чи напівглуха вимова їх) — рідке і нетипове для української мови явище, зумовлене частіше не позицією щодо наголошеного голосного, а оточенням (після іншого голосного) чи початком слова.

§ 16. Приголосні звуки

Приголосними виступають звуки, основою яких є шуми, утворювані при проходженні і доланні струменем видихуваного повітря різних перепон.

Таким чином, приголосні звуки відрізняються від голосних своїми акустичними і анатомо-фізіологічними особливостями.

З акустичного погляду приголосні звуки складаються здебільшого з шумів або з шумів і незначних тонів. Виняток становлять тільки сонорні приголосні, що акустично подібні до голосних, оскільки в них голос переважає над шумом.

Основна відмінність між голосними і приголосними полягає в діяльності мовних органів при утворенні звуків. З анатомо-фізіологічного погляду голосні — це звуки, що творяться м'язовим напруженням усього мовного апарату. При утворенні приголосних звуків функціонують окремі органи мовлення, наприклад, губи, кінчик і корінь язика, верхні зуби, задня стінка глотки і под.

Нарешті, приголосні становлять в українській мові кількісно велику групу звуків, що мають неоднакові акустичні ознаки, утворюються по-різному, в усному мовленні підлягають численним змінам.

§ 17. Артикуляторно-акустична класифікація приголосних звуків

Класифікація приголосних сучасної української літературної мови ґрунтується на загальних принципах творення приголосних звуків і проводиться у двох головних аспектах: за дією головного активного мовного органа і за способом творення шуму.

Крім того, в ролі допоміжних аспектів класифікації при-

голосних виступають поділи їх на групи за звучністю (сонорністю) і співвідношенням шуму й голосу та за твердістю і різними ступенями палаталізації.

За активним мовним органом (за місцем творення) усі приголосні звуки поділяються на губні, язикові (передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові) і глоткові, або фарингальні.

Губні, або лабіальні, приголосні творяться в момент долання повітряним струменем перепони між нижньою губою (вона виступає активним мовним органом) і верхньою губою або верхніми зубами. Коли струмінь видихуваного повітря прориває зімкнення між губами, творяться двогубі (білабіальні) приголосні [b], [m], [β], [m]; коли ж долається зімкнення між нижньою губою і верхніми зубами, творяться приголосні губно-зубні: [φ] та в певних позиціях [β].

Губно-губні [b], [m], [β] та губно-зубний [φ] творяться при піднятому м'якому піднебінні, що не дає можливості повітрю проходити через носову порожнину. Названі приголосні звуки у зв'язку з цим є неносовими, або чистими.

При творенні губного [m] м'яке піднебіння опущене; струмінь видихуваного повітря проходить через носову порожнину, де створюється специфічне носове забарвлення, тому цей звук називають носовим.

Язикові приголосні звуки творяться при активній участі язика. Залежно від того, яка частина язика бере найактивнішу участь при творенні звука, приголосні сучасної української літературної мови поділяються на передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові.

Активними мовними органами при утворенні передньоязикових приголосних виступають передня частина язикової спинки і кінчик язика. До передньоязикових звуків української літературної мови відносять більшість приголосних, що різняться особливостями творення, специфічним забарвленням і різними якість слухового сприймання: [θ], [θ'], [m], [m'], [z], [z'], [c], [c'], [ç], [ç'], [ʒ], [ʒ'], [ʒ], [ç], [ʃ], [ʃ], [l], [l'], [n], [n'], [p], [p'].

Передньоязикові приголосні [n], [n'] таким шляхом, як і губний [m], набувають носового забарвлення. Усі інші передньоязикові чисті (неносові).

Середньоязикові приголосні творяться при активній участі середньої частини спинки язика, що піднімається вгору і зближується з твердим піднебінням. Саме тому їх називають ще піднебінними, або пала-

т а л ь н и м и (від лат. *palatum* — тверде піднебіння). Так твориться приголосний [j].

З а д н ь о я з и к о в і приголосні [r], [κ], [x] творяться при проходженні повітряним струменем перепони, що її утворює задня спинка язика при зімкненні чи зближенні з м'яким піднебінням.

Г л о т к о в и й (фарингальний) приголосний [r] твориться, на відміну від уже описаних, у порожнині глотки: при проходженні повітря через звуження, що утворюється при наближенні кореня язика до задньої стінки глотки, м'язи також скорочуються.

З а с п о с о б о м т в о р е н н я ш у м у всі приголосні звуки сучасної української літературної мови поділяються на три головні групи: зімкнені, щілинні, дрижачі (див. табл. на с. 31).

З і м к н е н и м и називаються приголосні звуки, що творяться в момент прориву струменем повітря повного зімкнення між активним і пасивним мовними органами. Такими є українські [б], [п], [д], [т], [м], [л], [н]; [д'], [т'], [м'], [н']. Внаслідок того, що повітря при цьому прориває зімкнення раптово, ці звуки ще називаються в и б у х о в и м и.

Класифікаційна таблиця приголосних звуків за місцем творення (за активним мовним органом)

Групи приголосних		Приголосні звуки
Губні (лабіальні)	губно-губні	б, п, в, м
	губно-зубні	ф
Язикові	передньоязикові	д, т, з, ж, с, ц, р, л, н, ж, ч, ш, д', т', з', ж', с', ц', р', л', н'
	середньоязикові	і
	задньоязикові	г, к, х
Глотковий (фарингальний)		г

Оскільки артикуляція вибухових здійснюється з надзвичайно малою витримкою, більшість зімкнених приголосних є м и т т е в и м и (моментальними). До вибухових (миттевих) належать [б], [п], [д], [т], [м], [л]; [д'], [т']. Приголосні

**Класифікаційна таблиця приголосних звуків
за способом творення шуму**

Групи приголосних		Приголосні звуки
Зімкнені (проривні)	носові	м, н, н'
	чисті (неносові)	б, п, д, т, к, г
Зімкнено-щілинні (африкати)		џ, ц, дж, ч, џ', ц'
Щілинні (фрикативні)		в, ф, з, с, ж, ш, г, х, л, з', с', л'
Дрижачі		р, р'

[м], [н], [н'] творяться дещо по-іншому: струмінь повітря частково проривається назовні через ротову порожнину, частково — через носову. Тому вони, як уже зазначалося, є носовими. Носові приголосні іноді розглядають як **в і м к н е н о - п р о х і д н і**.

Особливу групу в межах зімкнених приголосних становлять **зімкнено-щілинні** приголосні, або **африкати**: [џ], [ц], [дж], [ч]; [џ'], [ц']. Вони починають творитися в момент проривання повітряним струменем вімкнення (як і при вимові приголосних [д], [т]), однак вімкнення не руйнується повністю, а переходить поступово в щілину, отже, вибуху при їх утворенні немає.

У сучасній українській літературній мові африкати вимовляються зливо і не є об'єднанням звуків [д + з], [т + с], [д + ж], [т + ш].

Група **щілинних**, або **фрикативних** (від лат. *fricare* — терти), приголосних об'єднує звуки, які складаються із шуму, який твориться при проходженні струменем повітря щілини, що виникає при наближенні активного мовного органа до пасивного. Так творяться українські приголосні [в], [ф], [з], [с], [ж], [ш], [г], [х], [л]; [л'], [з'], [с'], [л'].

Щілинні приголосні [л], [л'] ще називаються **бокoвими**, бо при їх утворенні виникає перепона в результаті наближення кінчика язика до ясен. Язик при цьому опускається і повітря проходить з обох боків його.

З-поміж щілинних приголосних виділяють **шиплячі** ([ж], [ч], [ш], [дж]) та **свистячі** ([з], [с], [ц], [џ]; [з'], [ц'], [с'], [џ']) приголосні. Такий поділ щілинних приголосних ґрунтується на **слуховому сприйманні** звуків.

Класифікаційна таблиця приголосних звуків за звучністю та за співвідношенням шуму й голосу (тону)

Групи приголосних		Приголосні звуки
Сонорні (сонанти)		р, л, м, н, —, в р', л', —, н', j, —
Шумні	дзвінкі	б, —д, з, ж, ʒ, дж, г, г, — д', з', ʒ', — — —
	глухі	п, ф, т, с, ш, ц, ч, к, х —, —, т', с', —, ц', —, —, —

До дрижачих, або вібрантив (від лат. *vibrans* — дрижачий), належать звуки [р], [р']. При утворенні названих звуків активний мовний орган (кінчик язика) вібрає, а тому струмінь видихуваного повітря на дуже короткий час переривається, створюючи таким чином кілька (три-чотири) послідовних ритмічних вибухів невеликої сили.

За звучністю, або сонорністю (від лат. *sonorus* — звучний), приголосні поділяються на два основних розряди: сонорні і шумні (див. табл.).

Сонорні приголосні, або сонанти (від лат. *sonans* — звучати), акустично наближаються до голосних: у них тон переважає над шумом. Проте з анатомо-фізіологічного погляду вони мають ознаки приголосних, бо творяться в певному місці резонатора, тобто напруження мовного апарата зосереджується там, де зближуються чи змикаються активний і пасивний мовні органи.

До сонорних української мови належать приголосні звуки [р], [л], [м], [н]; [р'], [л'], [н'], [j], а також [в].

Усі інші приголосні належать до шумних звуків. У свою чергу, шумні приголосні різняться між собою акустичними і анатомо-фізіологічними особливостями: одні з них складаються з шуму й голосу, інші — тільки з шуму. Тому шумні приголосні поділяються на дзвінкі й глухі. При творенні шумних дзвінких звуків голосові зв'язки зближені і дрижать, створюючи тон; при творенні ж шумних глухих голосові зв'язки не напружені і не дрижать.

У сучасній українській літературній мові більшість дзвінких шумних мають співвідносні їм глухі шумні.

§ 18. Палаталізація приголосних звуків

Пом'якшення, або палаталізація, приголосних звуків відбувається внаслідок додаткового підняття язикової спинки до твердого піднебіння, що виникає в певному фонетичному оточенні приголосного звука.

Різні приголосні мають неоднаковий ступінь палаталізації. Дані експериментальних досліджень палаталізації приголосних звуків української мови свідчать, що найвищий ступінь пом'якшення виявляють передньоязикові зімкнені приголосні, за ними йдуть передньоязикові африкати, передньоязикові щілинні, далі губні, задньоязикові та дрижачий [р] ¹.

Серед палаталізованих приголосних розрізняють пом'якшені і напівпом'якшені звуки. До напівпом'якшених належать: [б], [п], [в], [м], [ф], [з], [г], [к], [х], [ж], [ч], [ш], [дж].

Пом'якшення приголосних здійснюється в українській мові в чітко визначених позиціях:

1) усі приголосні набувають палатальної вимови перед голосним переднього ряду [i], якщо вони не розділені паузою на стику префікса і кореня або частин складноскороченого слова: [н'іс], [р'ід], [в'ікно'], [ж'і'н'ц'і], але [бе"зі-ме"н:і], [пе'дінсти"ту'т], [де'ржінспе'кц'іја];

2) передньоязикові приголосні [θ], [m], [z], [c], [ʒ], [ɟ], [l], [n] перед іншим м'яким приголосним та [j]: [д'н'і], [могут'н'ії], [з'н'ати], [піс'н'а], [від':іл], [міц'н'і], [ʒ'він]; перед наступним пом'якшеним звуком [в], [м]: [с'вато], [ц'вах], [ʒ'ва'кнути], [с'міх].

У словах іншомовного походження можуть вимовлятися пом'якшено всі приголосні, включаючи й губні, задньоязикові і глотковий (про це йдеться у розділах «Орфоепія», «Орфографія»).

Крім того, в українському літературному мовленні широко вживаються пом'якшені приголосні в інших позиціях, зокрема перед іншими приголосними. Як правило, така палаталізація зумовлюється асимілятивними змінами звуків.

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Вступ, Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К., 1969.— С. 178—182.

§ 19. Асиміляція і дисиміляція приголосних у потоці мовлення

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) та дисиміляція (від лат. *dissimilatio* — розподібнення) властиві фонетичній системі української мови і простежуються тільки в мовному потоці, як правило, в межах одного такту чи одного складу. Тому асиміляція і дисиміляція — явища усного мовлення. Правда, окремі асимілятивно-дисимілятивні зміни з часом можуть фіксуватися графічною системою мови і переходити в орфографічне письмо (як приклад можна взяти хоча б позначення на письмі оглушеного префікса *с-* (із *з-*) чи передачу подовженого приголосного).

Під асиміляцією як фонетичним явищем слід розуміти уподібнювання одного звука іншому, здебільшого сусідньому. Асиміляція може бути прогресивною або регресивною, повною або частковою, за дзвінкістю або глухістю, за місцем і способом творення та за м'якістю.

Сучасній українській мові, як і російській та іншим слов'янським, властива переважно регресивна часткова асиміляція за дзвінкістю, глухістю, м'якістю, рідше за способом і місцем творення.

Асиміляція за дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів. У межах одного слова дзвінкий шумний приголосний, впливаючи на попередній глухий, перетворює його на відповідний дзвінкий:

[про'с'ба] → [про'з'ба]; [вокза'л] → [вогза'л], [јакби'] →

→ [јагби'], [борот'ба'] → [бород'ба'], [о'тже^н] → [о'дже^н].

У такому випадку асиміляція відбувається завжди, хоч на письмі вона, як правило, не позначається. Якщо ж приголосні збігаються на межі слів, що вимовляються в одному такті чи в одній фонетичній фразі, тобто не розділяються помітною паузою, глухий приголосний змінюється під впливом сусіднього дзвінкого так, як і в межах одного слова: *ось де* [о'з' де^н], *хоч би* [ходжби'] і под. Коли ж приголосні збігаються в словах, що належать до різних тактів, асиміляція відбуватиметься тільки при швидкому темпі мовлення.

Перед сонорними приголосними [j], [p], [л], [м], [н], [в] в українській мові глухі приголосні не озвучуються: [сни'-ц':а], [тро'хи^е], [пјат'].

Асиміляція за глухістю також простежується в

конкретних умовах. При цьому слід пам'ятати, що дзвінкі шумні приголосні в українському мовленні, на відміну від російського, в кінці такту і в кінці складу, як правило, не оглушуються.

Експериментальні дослідження показують, що оглушення дзвінкого приголосного перед глухим звуком в українському літературному мовленні може проходити тільки на початку такту (як в межах одного слова-такту, так і на межі слів, що входять до цього такту). При цьому зімкнені дзвінкі шумні оглушуються рідше, ніж щілинні приголосні¹.

Приклади регресивної асиміляції за глухістю:

а) префікс або прийменник оглушується перед дальшим глухим приголосним; оглушення префікса *з-* перед глухими [к], [п], [т], [х] та [ф] на письмі передається написанням *с-*: [сп]итати, [ск]ажу, [сф]отографувати, [ст]иха — спитати, скажу, сфотографувати, стиха. Прийменник *з* перед названими глухими вимовляється тільки як *с*, але на письмі не змінюється: *з тобою* — [ст]обою, *з книги* — [ск]ниги, *з хати* — [сх]ати і под. Префікс і прийменник *з* перед іншими глухими приголосними оглушується також повністю, але в українській орфографії ніколи не замінюється на *с*: *з чого* — [зч]ого → [сч]ого → [шч]ого, *зшити* —

[зш]ити → [сш]ити → [ш:]ити тощо;

б) кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах типу *без-*, *роз-* також здебільшого оглушується перед дальшим глухим, хоч повний перехід у вимові не відбувається, особливо перед глухим [с]; на письмі зміна не передається: *розписка* [роспи'ска], *безпечний* [бе'спечний], але *розсада* [розса'да], *безславно* [бе'зсла'вно] і под.;

в) дзвінкий приголосний [з] оглушується перед глухими [к], [т] у словах [н'і'хт'і], [к'і'хт'і], [ле'хко], [во'хко] та похідних від них утвореннях.

Вище розглядалися випадки регресивної асиміляції за дзвінкістю і глухістю. Прогресивна асиміляція за цими ознаками сучасній українській літературній мові не властива. Поодинокі приклади уподібнення за дзвінкістю відбулися в давньоукраїнській мові: давньоруське *бъчела* →

бчела → [бч]ола → [бдж]ола, Га[нц]я → Га[нз']а тощо.

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — С. 210—212.

Асиміляція за місцем і способом творення приголосних звуків також частіше відбувається при швидкому темпі мовлення, здебільшого в межах слова-такту і (рідше) на межі тактів чи слів у такті.

Прикладами асиміляції за місцем і способом творення приголосних у давньоукраїнській мові є уподібнення м'яким приголосним дальшого [j] (повна прогресивна асиміля-

ція за способом творення): *жити*[je] → жи[т'je] → жи-

[т'т'е] → [жит':а]; *ночю* (фон. [ноч'ьju]) → [ноч'ju] → [н'іч'ч'у] → [н'і'ч:у] і под. Подовження приголосних у результаті названої асимілятивної зміни є однією з фонетичних особливостей української мови.

До асиміляцій такого типу сучасного періоду, що спостерігаються в усному мовленні, належать:

а) зміни груп «свистячий і шиплячий» у групи «шиплячий і шиплячий» (регресивна асиміляція): *безшумно* [бе^н-ш:у^нмно], *приніси* [прин'іш:и^е], *через жито* [че^рре^нж:и^т-то], а також перехід свистячих у шиплячі перед африката-

ми [дж], [ч]: *пісок* — *пісчаний* → [п'ішча^нні], *ізджу* → [ji'жджу] тощо;

б) зміни звукосполучень «шиплячий і свистячий» у сполучення «свистячий і свистячий» (регресивна асиміляція): *б'єшся* [бje'с':а], *зв'яжся* [зв'аз'с':а], а також: *книжці* [кни'з'-ці], *чашці* [ча'с'ці];

в) перехід в африкати приголосних [θ] і [т] у звукосполученнях «приголосний [т], [т'], [θ], [θ'] і свистячий (шиплячий, африката)», наприклад: *Вітчизна* [в'іч:и'зна], *коритце* [кори'ц:е^н], *коротший* [коро'ч:ні], *йдеться* [іде'^н-ц':а], *радься* [ра'з'ц':а] і под.;

г) переходи африкат у свистячі, шиплячі чи інші африкати перед свистячим, шиплячим або іншою африкатою:

річці [р'і'ц':і], *не морочся* [не^нморо'ц':а].

Українською орфографією передаються тільки поодинокі наслідки асиміляції за місцем і способом творення: пишеться *щ* (фон. [шч]) на місці [сч] (*щастя, ліщина, піщаний*,

36

доцаний), а також *щ* (фон. [шч]) і *чч* на місці [с'ч] і [ц'ч'] у словах типу *Одещина*, *Вінниччина*.

Асиміляція за м'якістю також буває тільки регресивною. Вона в усному українському мовленні надзвичайно поширена, але ступінь її здійснення залежить від характеру приголосних, що вимовляються поряд.

Так, приголосні [д], [т], [з], [с], [ʒ], [ц], [л], [н] асимілятивно пом'якшуються перед будь-яким м'яким названою групи приголосних: *для* [д'л'а], *навесні* [наве'сн'і], *жінці* [ж'ін'ці]. Однак приголосні [д], [т], [л], [н] не асимілюють з дальшими пом'якшеними і напівпом'якшеними [р'], [к'], [г'], [б'], [в'], [ф'], [м'], [ж'], [ч'], [ш']: *хитрі* [хит'р'і], *твій* [тв'іі], *палкі* [палк'іі] і под.

Передньоязикові [р], [ж], [ч], [ш], задньоязикові [г], [к], [х], глотковий [з], губні [б], [п], [в], [м], [ф] асимілятивно в українському мовленні не пом'якшуються перед будь-яким м'яким чи пом'якшеним приголосним: *землі* [зе'мл'і], *гит* [гн'іт] і [гн'іт] тощо. А приголосні [з], [ц], [с], [ʒ] можуть сприймати асиміляційний вплив напівпом'якшених губних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], а також [р'] і пом'якшуються: *свято* [с'в'ато], *сміх* [с'м'іх], *цвіт* [ц'в'іт].

Дисиміляція зустрічається в сучасній українській літературній мові рідше, ніж асиміляція, а наслідки її, що з'явилися у фонетичних умовах різних періодів розвитку слов'янських мов, спостерігаються в таких найважливіших випадках:

а) у спільнослов'янських групах [дт] і [тт], що виникали здебільшого в інфінітивах і віддієслівних іменниках, у зв'язку з дією закону відкритого складу в результаті дисиміляції ([тт] → [ст]) або асиміляції й дисиміляції

([дт] → [тт] → [ст]) утворилося відоме слов'янським мовам сполучення [ст]: *крадти¹ → *кратти → *крати* (але *краду*), *плетти → *пести* (але *плету*), *повѣдть → *повѣтъ → *повість* (але *оповідання*);

б) у нових групах приголосних, що з'явилися після занепаду редукованих у давньоруській мові, дисиміляція розвинулася після розпаду давньоруської мови і закріпилася в українській фонетичній системі:

1) [кѣт]ю → [кт]ю → *хто* (рос. *кто*);

2) [чѣн] → [чн] → [шн]: *рушник* (← *ручьникъ*), *мірошник* (← *мѣръчьникъ*) і под. Однак у більшості слів із назва-

¹ Значком * позначаються відновлені за відомими фонетичними законами слова, що пам'ятками не засвідчені, проте могли існувати.

ною групою звуків дисиміляція не відбулася: *безперечний, значний, нічний, пшеничний* і под.;

в) у групах приголосних [иш] ← [си] та [жш] ← [зш], що з'являлися при творенні форм вищого ступеня порівняння прикметників, в результаті дисиміляції відбувся пе-

рехід у [шч] та [жч]: висший → вищий (асиміляція) →

вишчий (дисиміляція); низший → нижший (асиміляція) → нижчий (дисиміляція).

Наведені приклади показують, що дисиміляція охопила групи, в яких приголосні звуки однотипні за способом творення («проривний і проривний» чи «фрикативний і фрикативний»), у результаті чого утворилася нова різнотипна група («фрикативний і проривний»).

§ 20. Спрощення в групах приголосних

Спрощення в групах приголосних також зумовлюється характером звукосполучень приголосних, темпом мовлення та іншими факторами. Одна з особливостей спрощення в українській мові полягає в тому, що, на відміну від російської мови, спрощений в усному мовленні приголосний не передається і на письмі: [п'і'зно] — *пізно* — [ти^ежне'виі] — *тижневий*, [ви^еїзні'і] — *виїзний* і под.

До першої групи спрощень, що закріплюються правописом, у сучасній українській літературній мові належать:

[жн] ← [ждн]: *кожний* (із *кождьный*), *тижня*;

[зн] ← [здн]: *пізно* (із *поздно*), *виїзний*;

[сн] ← [слн]: *масний* (із *масльный*), *ремісник*, *навмисне*;

[сн] ← [скн]: *тиснути* (із *тискнути*);

[сц] ← [стц]: *місце* (із *мѣстье*);

[нц] ← [лнц]: *сонце* (із *сѣльнѣце*);

[рц] ← [рдц]: *серце* (із *сѣрдѣце*);

[нч] ← [рнч]: *гончар* (із *гѣрньчарь*);

[скл] ← [сткл]: *скло* (із *стѣкло*).

Другу групу спрощень становлять такі, що охоплюють в усному мовленні всі випадки, а на письмі в деяких словах не передаються: [сн] ← [стн]: *чесний* (із *чѣстьный*), *корисний*, *якісний*, *вісник*, але в словах іншомовного походження типу *компостний*, *баластний*, *контрастний*, *форпостний*, *аванпостний* і под. всупереч вимові пишуться неспрощені групи приголосних. Наявне спрощення [стн] → [сн] і в слові *шістнадцять* [ш'існа'дц'ат'], але орфографією воно не закріплюється;

[сл] ← [стл]: *щасливий* (із *счастливый*), *слати* (із *стълати*), *услесливий*, але в словах *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий* і под. [т] зберігається на письмі;

[с'к] ← [стс'к]: *міський* (із *мѣстьскыи*), але *туристський*, хоч вимовляється [тури'с'киі].

Третю групу становлять слова, утворені за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-* від іншомовних твірних основ з кінцевими групами приголосних. У таких новотворах склалися багаточленні звукосполучення, які, як правило, в усному мовленні спрощуються, а на письмі передаються повністю і без будь-яких винятків: [студе'н'с'киі] — *студентський*, *студентство*; [аге'нство] — *агентство* і под.

§ 21. Подовження приголосних звуків

В українській мові за певних фонетичних умов приголосні звуки подовжуються. Оскільки у вимові їх витримка видічі довша, вони називаються *п о д о в ж е н и м и*, або *л д в о с п и м и*.

Подовжені приголосні є результатом двох основних зміни: повної прогресивної асиміляції м'яким приголосним наступного [j] (явище фонетичне) і збігу приголосних при словотворенні (явище морфологічне).

Звичайно при нормальному і швидкому темпі мовлення якоюсь відмінністю у вимові подовжених звуків, що виникли різними шляхами, немає. Однак специфіка фонетичного подовження і морфологічного збігу приголосних простежується.

Здвоєння приголосних у результаті збігу приголосних характеризується тим, що вимовлятися подовжено можуть такі приголосні, які ніколи не подовжуються фонетичним шляхом, зокрема губний [б]: *о[б:]ити*; тверді передньоязикові: *бе[з:]убий*, *[з:]аду*, *ві[д:]ати*, *кі[н:]ий*; задньоязиковий [к]: *страйкком*.

Подовження приголосних при збігові їх в українській мові буває:

а) коли корінь починається таким звуком, яким закінчується префікс: *⟨без⟩збройний*, *⟨нід⟩дати*, *⟨об⟩бити*;

б) коли корінь закінчується приголосним [н], до нього додається суфікс *-н-*, *-ник-*, *-ниц(я)*: *ден(н)ий*, *баштан(ник)*, *Він(ниця)*;

в) у складноскорочених словах типу *юнат* — *юн(ий)нат* (ураліст), *деффак* — *деф(ектологічний) фак* (ульгет);

г) у словах *возз'єднання*, *возз'єднаний* і под., у яких

перед префіксом з- стоїть префікс *воз-*, що також закінчується [з];

д) у прикметникових наголошених суфіксах *-енн-*, *-анн-* і *страшений*, *нескінченний*, *невблаганний* і под.;

е) в іменниках, утворених від прикметників, з подвоєним [н:], наприклад: *стіннівка* (*стінний*), *кіннота* (*кінний*), *старанність* (*старанний*), *численність* (*численний*) і под. Якщо ж іменник утворений від дієприкметника (у дієприкметниках приголосний суфіксальний [н] у сучасній українській мові не подовжується), то подвоєння приголосного [н] у ньому немає: *відданість* (*відданий*), *завершеність* (*завершений*);

є) у дієслівних формах минулого часу на *-ся*, якщо частка додається до дієслівної форми з кінцевим [с]: *винісся*, *розрісся*.

Усі випадки морфологічного подвоєння приголосних закріплюються українською орфографією.

Подовження наявне також в словах *ссати*, *виссати* та інших (цього кореня), в яких у давньоруській мові між приголосними вживався слабкий редукований (*съсати*).

Фонетичне подовження приголосних у результаті уподібнення в групі приголосних є зміною історичного характеру, що послідовно зберігається сучасною українською літературною мовою та більшістю українських діалектів.

Подовжилися звуки [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ж], [ч], [ш].

Історична довідка. У давньоруській мові після названих приголосних вживався слабкий редукований переднього ряду (в чи *и*), а в наступному складі початковим виступав приголосний [j]: *знашиє* (*знашьє*), *ночию* (*ночью*). Після занепаду слабого редукованого утворилися нові групи «м'який приголосний плюс [j]», у яких відбулася вже в давньоукраїнській мові повна прогресивна асиміляція за способом творення: [н'j] → [н':]; [т'j] → [т':]; [ч'j] → [ч':]: *статья* → → [стат'ja] → [стат':a]; *люю* [льjу] → [л'jу] → [л':у].

Ця зміна властива українській мові; в російській — приголосний зберіг пом'якшення, але з [j] не асимілювався (*статья*, *ночью*, *люю*). В українській мові не відбулася асиміляція у групах [vj], [pj], оскільки губні та [p] рано стверділи: [мaч'іp'jy] → *матерью*, [л'убов'jy] ← ← *любвию* (*любовью*). У таких словах вимовляється давній [j], а на письмі після букв на позначення губних приголосних та р перед я, ю ставиться апостроф: *любов'ю*, *матір'ю*, *пір'я*.

Асиміляція відбувалася і в сполученнях приголосних з [j] (найчастіше [с'т'j]), але подовжений [т':] під впливом уже наявного [с'] піддався стягненню: *вѣстию*, *вѣстью* [в'іес'т'ьjy] → [в'іес'т'jy] → → [в'іес'т'т'ю] → [в'іс'т'ю]. Тому в словах типу *молодістю*, *радістю*

в сучасній українській мові вимовляється один [m'] і пишеться одна буква *m*.

Подовжені в результаті уподібнення [ð':], [m':], [z':], [c':], [ɥ':], [l':], [n':], [ʒ':], [t':], [u':] вимовляються і передаються на письмі двома однаковими буквами тільки між голосними.

У сучасній українській літературній мові подовжені приголосні звуки вимовляються у таких розрядах слів:

а) в усіх відмінкових формах (крім родового множини) іменників середнього роду II відміни перед кінцевим -а¹: *видання* [зауда'н':а], *волосся* [воло'с':а], *бездоріжжя* [бе'здор'і'ж':а], *обличчя* [обли'ч':а]; *завданням, волоссям, (по) бездоріжжю, обличчями, але завдань* [зауда'н'], *облич* [обли'ч] і под.;

б) в усіх відмінкових формах кількісно невеликої групи іменників чоловічого і жіночого роду I відміни: *стаття* [стат' а'], *статтями* [стат':а'ми^е]; *рілля* [р'і'л':а'], *ріллі* [р'і'л':і'], *суддя* [суд':а'], але *статей*. У формі орудного відмінка однини перед голосним [e] подовжений раніше м'який приголосний ствердів: [стат:е'ју], [р'і'л:е'ју], [суд:е'ју];

в) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду на приголосний перед [y] (крім тих, у яких кінцевим виступає губний або [p]): *миттю* [ми't':y], *сіллю* [с'і'л':y], *мазю* [ма'л':y], *річчю* [р'і'ч':y] і под.;

г) у деяких прислівниках типу *спросоння* [спросо'н':а], *трапця* [тра'ц':а];

д) у деяких особових формах дієслова *лити*: *ллю* [л':y], *ллеш* [л':еш], *ллють* [л':ют'].

Назви подовження приголосних звуків, як тих, що подовжуються в результаті збігу, так і подовжених фонетичним шляхом, закріплені українською орфографією.

Проте в українському літературному мовленні трапляються (і досить часто) асиміляційні подовження приголосних звуків такі, що на письмі не закріплюються. Найчастіше подовжено вимовляються:

1) [ɥ':] на місці -тьс(я): *робиться* [ро'би'ɥ':а], *сниться* [сни'ɥ':а];

¹ Закінчення -а в українських іменниках середнього роду типу *жінки, життя, колосся* нове. Воно витворилося на місці давнього -о (*жінкиє, житиє, колосьє*) за аналогією форм непрямих відмінків, які в закінченні мали -а, і під впливом інших іменників середнього роду на -а (*теля, лоша, каченя* і под.).

У північних і південно-західних говорах трапляються випадки подовження іменників аналізованого типу на -е: [з'і'л':е], [жи'т':е'], [лю'ч':е] тощо.

- 2) [ц':] на місці -чч-: *ручці* [ру'ц'і:]; (у) *річці* [р'і'ц'і:];
- 3) [ц:] на місці -тч-: *коритце* [кори'ц:е^а];
- 4) [ч:] на місці -тч-: *заквітчана* [закв'і'ч:ана];
- 5) [ч:] на місці -тш- через [чи]: *коротший* [коро'ч:иі];
- 6) [ш:] на місці -сш-: *приніси* [при^е'н'і'ш:и];
- 7) [ш:] на місці -зш- через [жи]: *без шуму* [бе^а'ш:у'му];
- 8) [ж:] на місці -зж-: *зжити* [ж:и'ти^е];
- 9) [с':] на місці -шс-: *смієшся* [с'м'і'є'с':а];
- 10) [с:] на місці зс-: *з салом* [о:а'лом].

Крім того, сучасна українська мова зберігає подовження приголосних (в результаті подовження і збігу) у словах іншомовного походження. Проте таких слів небагато, значно менше, ніж у російській мові: *ванна, манна, мірра, пенні, нетто, тонна, Марокко, Уатт, імміграція* і под., але *грип, клас, каса, колектив, сума, асиміляція* (порівн. рос. *грипп, класс, касса, коллектив, сумма, ассимиляция*)¹.

§ 22. Фонетична транскрипція

Під фонетичною транскрипцією розуміють так зване *звукове письмо* (запис звуків), яке позначає на письмі найкоротші звукові одиниці мови в усьому багатстві їх фізіолого-акустичних властивостей.

Фонетична транскрипція ніби «фотографує» реальну вимову, з максимальною докладністю графічно фіксує всі мовні звуки, що вимовляються у певному відрізку мовлення.

Користуючись фонетичною транскрипцією, треба домагатися, аби певному звукові відповідав тільки один знак, який, у свою чергу, позначав би тільки один звук.

При фонетичному записі українських текстів здебільшого використовують букви українського алфавіту. Оскільки мовних звуків дуже багато і для позначення усіх їх не вистачає букв, використовують додаткові букви і позначки:
 ['] — після голосного позначає наголошеність голосного;
 [ˊ] — після приголосного — м'якість приголосного;
 [˚] — (апостроф) після приголосного — напівпом'якшену вимову приголосного;
 [:] — (двокрапка) після приголосного — подовжену вимову приголосного;

¹ Докладніше про вживання подвоєних приголосних у словах іншомовного походження йдеться в параграфі «Правопис слів іншомовного походження».

Див. також: Український правопис.— 4-те вид.— К., 1993.— С. 104.

[[~]] — над *y* або *i* чи під ними — нескладотворчу вимову голосних;

[^e] — нечітку вимову ненаголошеного [e];

[^u] — нечітку вимову ненаголошеного [u];

[^o] — нечітку вимову ненаголошеного [o] перед складом з наголошеним [y].

У точній транскрипції (при записах у діалектологічних експедиціях, у спеціальних роботах з фонетики) використовуються й інші численні позначки¹.

Зразок запису тексту фонетичною транскрипцією

Орфографічний запис:

Відкрипили осінні вози, відкрипили осінні ключі, і тільки тихими ночами було чути, як поскрипує земля, повертаючи нас і себе ближче до хуртовини. Звісно, то скрипили охоплені полум'ям осені дерева, до їхньої зажури приєднується подяний млин, та думалось про більше, та думалось про більше! В душу, як гості в хату, заходили образи, і надійно, і тривожно було бродити з ними по шелестких вечорах. І з цього вечора він приносить незакінчений вірш та й мерщій до книг, до конспектів, бо завтра ж у тебе відкритий урок для мовників усього куца (М. Стельмах. «Думи про тебе»).

Спрощений фонетичний запис:

В'ідкрип'іли^e ос'іⁿ:і[~] вози[!] | в'ідкрип'іли^e ос'іⁿ
п'і[~] кл'уч'і[!] | і т'і[!]л'ки^e тихи^eми^e нача[!]ми^e чу[!]тно | як
поскрипує^e зе[!]мл'а[!] | пове[!]рта[!]јучи^e нас і се[!]бе[!] бли[!]ж[!]
че^e до хуртови[!]ни^e || з'в'існо | то скрип'іли охопле[!]н'і
полум[!]ям осе[!]н'і дере[!]ва | до жі[!]хн'о[!]жі зажури^e приє-
їєднува[!]йс'а вод'ани[!]і млин | та думалос' про б'і[!]л'ше^e |
та думалос' про б'і[!]л'ше^e || у ду[!]шу | як го[!]с'т'і у ха[!]ту |
захо[!]дили о[!]образи^e і над'і[!]іно | і три[!]вожно було[!] бро-
ді[!]ти^e з ни[!]ми^e по ше[!]ле[!]стки[!]х ве[!]чора[!]х || і з ц'о[!]го ве[!]чора
він приєно[!]си[!]т' не[!]зак'інче[!]нни[!] вірш | та і ме[!]ршчі[!] |
до книг | до конспе[!]кт'і[!]у | бо за[!]втра ж у те[!]бе[!] в'ідкри[!]ти[!]
уро[!]к д'л'а мо[!]уни[!]к'і[!]у ус'о[!]го ку[!]ща ||

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова: Вступ, Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — С. 421.

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

§ 23. Поняття про фонему

Галузь мовознавства, що вивчає фонему та функції її у системі мови, називається фонологією. Фонологія входить у фонетику як її частковий розділ.

Предметом вивчення фонології є фонема.

Фонема — це найменша одиниця звукової системи тієї чи іншої мови, за допомогою якої розпізнаються значущі одиниці мови (морфеми і слова). Фонему є єдиним матеріалом для побудови слів і морфем. Вони, як правило, встановлюються для мови в цілому, а не для мовлення, де розрізняються звуки.

Таким чином, фонему виконують розрізнявальну функцію у мові. Вона здійснюється за рахунок того, що в словах використовуються різні звукові одиниці (*око* — *син*), неоднакова їх кількість (*віз* — *узвіз*), тим самим створюється різна звукова оболонка слів, якою передається різний зміст. Особливо виразно розрізнявальна роль фонем виявляється у групах слів, що різняться однією (початковою, кінцевою чи середньою) фонемою: *боки, доки, поки, роки, соки* (б-д-п-р-с); *вода, воза, вола, воля, вона* (д-з-л-л'-н) або *рад* (рада) — *радъ, раз, рак, рал* (рало), *рам* (рама), *рас* (раса) (д-д'-з-к-л-м-с).

Фонему співвідносяться із звуками людської мови і реалізуються в них. Проте звуків у людській мові багато: не всі вони використовуються у мовному спілкуванні і не всі ті звуки людської мови, що використовуються в спілкуванні між людьми, виконують функцію розпізнавання і розрізнення слів і морфем.

Найголовнішими ознаками самостійності фонему є:

а) дальша неподільність на значущі одиниці, тому окремими фонемами сучасної української літературної мови є злиті [дж], [ж], [ч], [ц], але не виступають окремими фонемами подовжені чи подвоєні приголосні. Порівняймо, наприклад: [d'], [m'], [дж], [ж], [ч], [ц] і [d:] — [d'd'], [m':] — [m'm'], [ц':] — [ц'ц'];

б) здатність протиставлятися іншим фонемам (так, щоб із заміною однієї фонему іншою змінювалося або руйнувалося значення слова). Приклади: заміна [d] у слові *вода* приголосним [ч] веде до появи нового значення, а отже, нового слова *вона*. Якщо ж у слові *вода* звук [d] замінимо звуком [к], [б] чи [ж], то результатом будуть нові звукові

комплекси без значень, бо в українській мові слів *вока*, *ноба* чи *водза* немає;

в) незалежність від фонетичного оточення у потоці мовлення;

г) незалежність від позиції у слові, тобто здатність виступати у будь-якій позиції (на початку чи в кінці слова, між голосними чи приголосними тощо).

У сучасній українській літературній мові встановилася фонологічна система з 38 одиниць, що об'єднує 6 голосних фонем: |а|, |о|, |у|, |е|, |і|, |и| і 32 приголосні фонем: |б|, |в|, |г|, |з|, |д|, |ж|, |з|, |дж|, |з'|, |к|, |л|, |м|, |н|, |п|, |р|, |с|, |т|, |ф|, |х|, |ц|, |ч|, |ш|, |ї|, |й|, |з'|, |л'|, |н'|, |р'|, |с'|, |т'|, |ц'|.

Кожна з названих фонем є звуком-типом фонетичної системи української мови, що реалізується в кількох виявах: головному, позиційному, комбінаторному або факультативному. Так, фонема |б| має основний вияв у слові *батько* [bat'ko] і варіантний — у позиції перед і [b'i]: *біти* [b'i'ti]; фонема |е| у слові *мед* реалізується як основний вияв, а в словах *медок*, *мені* — як позиційний варіант [e^u]: [me^udo'k], [me^un'i].

Так, фонема |б| об'єднує звуки [б] (*батько*) і [б'] (*біти*); фонема |е| — [e] (*мед*), [e^u] (*медок*), [e^e] (*мені*) тощо. Серед звукових значень однієї фонемі розрізняють головний вияв її і варіанти.

§ 24. Фонемі і варіанти фонем

Головний вияв фонемі — це звук, у якому та чи інша фонема реалізується в позиції, що не залежить від фонетичних умов (місця в слові, впливу інших звуків, наголошеності/ненаголошеності, темпу мовлення тощо). Для голосних, наприклад, сильною позицією є наголошений склад і тверді сусідні приголосні; для губних, задньоязикових і твердих передньоязикових приголосних — наявність дальшого голосного заднього ряду чи однотипного твердого приголосного звука.

Варіант фонемі — це той відтінок у звучанні звука, якого він набуває в слабкій позиції, тобто такій, що не сприяє виявленню головного звукового значення фонемі.

Фонема є абстрагованим поняттям, звуковою одиницею поза фонетичним оточенням. У фонетичному ж оточенні цей звук ніколи не повторюється в абсолютно ідентичній якості. Навіть багаторазово повторюючи одне й те саме слово, людина кожного разу вимовляє звуки в ньому по-різному.

Фонема є інваріантом, навколо якого об'єднуються варіанти. Варіанти зумовлюються різними факторами. Розрізняють три головних типи варіантів фонем у сучасній українській літературній мові: позиційний, факультативний, комбінаторний.

Позиційним варіантом фонем є звук, що, чергуючись із головним виявом фонем ([се^uло'] — [се'ла]), вимовляється у певній, властивій сучасній українській літературній мові, чітко означеній слабкій позиції. Ці варіанти є обов'язковими вимовними елементами сучасної української літературної мови. Так, наприклад, голосний [e] у ненаголошеній позиції реалізується у варіантах [e^u] чи навіть [u]. Такі ж варіанти властиві й голосному [u], порівн.: [ми^eне'] — [ме^uне'] (мине — мене)¹.

На відміну від позиційних, факультативні варіанти фонем не є обов'язковими, а тільки можливими (лат. *facultus* — змога, можливість). Вони властиві переважно окремим групам носіїв української мови і нерідко суперечать нормам української орфоєпії. Прикладами їх може бути вимова в гуцульських говорах шиплячих на місці свистячих чи поширена вимова губно-зубного [ʂ] замість губно-губного [ʃ].

Комбінаторні варіанти фонем з'являються у різноманітних сполученнях приголосних, що виникають при словотворенні чи зумовлюються іншими фонетичними причинами. Так, постійно тверді приголосні губні і задньоязикові у сполученні з дальшим голосним [i] піддаються деякому пом'якшенню і реалізуються у напівпом'якшених варіантах [b'], [n'], [v'], [m'], [ʃ'], [r'], [k'], [x'], [ʒ']; тверді приголосні перед м'якими зазнають асиміляції і реалізуються у пом'якшених варіантах, порівн.: *світ* [c'v'it] і *сват* [сват].

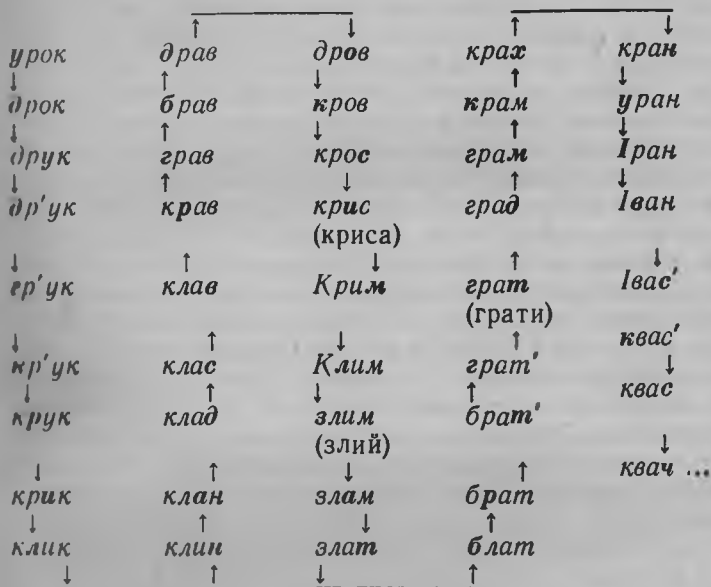
У сучасній українській літературній мові, як і в російській, трапляються випадки, коли варіантом фонем, здебільшого приголосної, виступає інша фонема: [jak + бу'] → [jarбу'], [но'си^eш + с'а] → [но'си^eс'с'а].

Звичайно кожна фонема реалізується в одному головному вияві або в одному із своїх варіантів. У слові *село*, наприклад, чотири звуки і чотири фонем. Проте трапляються випадки, коли одному звукові відповідають дві фонем. Так, довгі (здвоєні) звуки співвідносні з двома фонемами, тому в словах типу *знання*, *рілля*, *нічню* фонем

¹ Позиційні варіанти властиві майже всім фонемам сучасної української літературної мови (докладніше про це див. у розділі «Орфоєпія»),

більше, ніж звуків. Подібне спостерігається також у словах з асимілятивними змінами; наприклад, у слові *принісиши* вимовляємо сім звуків [при'н'і'ш:и'є], але маємо вісім фонем [прин'ісиши].

Як відзначалося раніше, фонemi зумовлюють значення слів. Зв'язок між фонемами і значенням слова виявляється чітко: заміна однієї якоїсь фонemi іншою або змінює значення слова, або ж руйнує це значення. Заміною фонemi можна встановити цілу низку близьких за фонемним складом слів, наприклад:

Чимало випадків, коли в корені слова замінюється одна чи дві фонemi, а загальне значення слова не змінюється і не руйнується: тут простежуються закономірні взаємозв'язки між фонемами, здебільшого зумовлені історичним розвитком системи фонем української мови, тобто чергуванням їх: *беру* — *брав*, *льоду* — *лід*, *дзвін* — *дзвонити* — *звук*, *взяти* — *візьму* і под.

§ 25. Головні вияви і варіанти голосних фонем

Фонематична система сучасної української літературної мови налічує шість голосних фонем: [а], [о], [у], [е], [и], [ї].

Характеристики голосних фонем зумовлюються величиною і формою резонатора (ротової порожнини), що, в свою чергу, залежить від руху і положення активного органа (язика). На основі цього як головні визначаються два принципи аналізу голосних фонем: за рядами (положення язика по горизонталі) та за ступенями підняття (положення язика по вертикалі).

За першим принципом голосні фонем, як і звуки взагалі, поділяються на голосні переднього ($|i|$, $|e|$, $|u|$) та заднього ($|y|$, $|o|$, $|a|$) рядів.

За другим принципом розрізняють голосні низького ($|a|$), середнього ($|e|$, $|o|$) та високого ($|i|$, $|u|$, $|y|$) ступенів підняття.

Крім того, при утворенні українських голосних $|o|$ та $|y|$ як активні мовні органи виступають також губи. У зв'язку з цим голосні фонем сучасної української літературної мови поділяються на огублені, або лабіалізовані ($|o|$, $|y|$), і неогублені, або нелабіалізовані (усі інші голосні).

1. Фонема $|a|$ — голосна заднього ряду, низького підняття, неогублена. При вимові $|a|$ язик лежить на дні ротової порожнини в задній її частині. Подібну артикуляційну базу мають небагато звуків української мови (задньоязикові приголосні). У зв'язку з цим $|a|$ у своєму головному вияві в сучасній українській літературній мові вимовляється, будучи ізольованим, на початку слова перед твердим приголосним [*а*та'ка], після задньоязикового приголосного перед твердим приголосним [*х*а'та], [*г*а'нок],

Класифікаційна таблиця голосних фонем

		Ряди		
		передній	середній	задній
Ступінь підняття власності язика	високий	$ i $		$ y $
	середній		$ e $	$ o $
	низький			$ a $

[ка'хл'і] і под. Артикуляція |а| після м'якого приголосного характеризується дещо вищим підняттям спинки язика і просуванням уперед, наприклад: [с'а'ду], [бур'а'к]. Подібно вимовляється варіант |а| і перед м'яким приголосним та між м'якими приголосними: [тал'к], [мал'і'], [хо'д'ат'], [л'а'л'ц'і] і под.

2. Фонема |о| — голосна заднього ряду, середнього ступеня підняття, огублена. Головний вияв фонemi |о| в сучасній українській літературній мові простежується: а) коли |о| вимовляється поза текстом; б) коли |о| стоїть у наголошеній позиції після твердого приголосного; в) між твердими приголосними, коли в наступному складі немає голосного |у|. У таких випадках |о| твориться струменем повітря у резонаторі, що характеризується: піднятою в напрямі м'якого піднебіння задньою частиною спинки язика, вигнутою вниз серединою язика, легким заокругленням губ.

В інших позиціях вимовляються позиційні варіанти |о|: коли поряд вимовляється м'який приголосний, [о] дещо вищий і передніший; коли ж у наступному наголошеному складі вимовляється [у], то [о] реалізується у варіанті [о^у]; порівн.: [го'луб] — [го^улу'бка], [ко'жа] — [ко^ужу'х] і под. Такий же варіант часом виступає і перед складом із наголошеним [і]: [со^уб'і'], [то^уд'і'] тощо.

3. Фонема |у| — голосна заднього ряду, високого ступеня підняття, огублена. При утворенні її задня частина спинки язика наближається до м'якого піднебіння, губи заокруглені й висунені вперед. Після м'яких приголосних |у| зазнає акомодациї. Порівняйте: [лук] — [л'ук], [суд] — [с'уди'].

4. Фонема |і| — голосна середнього ряду, високого ступеня підняття, неогублена. При творенні |і| язик усім своїм тілом піднімається вгору і висувається вперед, а отже, для проходження струменя повітря лишається невеликий простір між піднебінням і спинкою язика. Губи в цей час не заокруглюються.

Так вимовляється голосна |і| у наголошеній позиції та будучи ізольованою. У ненаголошеній позиції, здебільшого перед [j] чи [j], у кінцевих складах такту та на початку слова в сучасній українській літературній мові вимовляється варіант [і^а], що характеризується обниженою артикуляцією, а отже, [і] наближається до [у]: [і^анколи^е], [си^ан'і^а].

5. Фонема |е| — голосна переднього ряду, середнього ступеня підняття, неогублена. При утворенні її спинка

язика рівномірно заокруглена, а губи, хоч активної участі в артикуляції |e| і не беруть, менш розтягнені (порівняно з |i| чи |u|), більш розтулені.

Таким творенням характеризується фонема |e|. Однак |e| в сучасній українській літературній мові часто реалізується у закономірних варіантах [e^u], [u^e], закритому [e̞] тощо.

Перші два варіанти простежуються у ненаголошених складах: український ненаголошений [e] майже нічим не відрізняється від ненаголошеного [u^e]: *несе* [не^uсе'] — *неси* [ни^eси'].

Закритий [e̞] є звуженим варіантом фонемі |e| і вимовляється після м'якого приголосного в наголошеній позиції: [мо̞je̞'], [л':e̞'ц':a] і под. У позиції між м'якими приголосними артикуляція ненаголошеного [e] максимально звужується, а тому вимовляються варіанти [e'] чи [u']: *заець* [за'je'ц'] або [за'ju'ц']; *лається* [ла'je'ц':a] або [ла'ju'ц':a] і под.

6. Фонема |u| — голосна переднього ряду, високого ступеня підняття, неогублена. Такою вимовою характеризується тільки наголошений [u]: *швидко* [шви'дко], *тихо* [ти'хо], а також [u] перед [i] у кінцевому складі: *ситий* [си'тиi], *лий* [лиi], *хитрий* [хи'триi]. У ненаголошених позиціях |u| реалізується в обниженому варіанті [u^e]. Ступінь обниження залежить від позиції ненаголошеного складу в слові та характеристики наступного голосного: перед складом з голосним [e] ненаголошений [u] вимовляється як [e^u]: *мине* [ме^uне'], *миленько* [ме^uле'н'ко]; перед складом з іншими голосними вимовляється [u^e]: *минають* [ми^eна'ют'], *миліше* [ми^eл'і'ше^u] тощо.

§ 26. Головні вияви і варіанти приголосних фонем

До фонологічної системи сучасної української літературної мови входить 33 приголосні фонемі. Якщо при аналізі їх користуватися тими самими принципами, що й при класифікації приголосних звуків, то всі приголосні фонемі укладаються в єдину класифікаційну таблицю.

Зупинімося на характеристиці кожної фонемі, погрупувавши їх за місцем артикуляції.

Губні приголосні |б|, |п|, |в|, |ф|, |м|

1. Фонема |б| — приголосна, губна (губно-губна), зімкнуто-проривна, шумна дзвінка, тверда, ротова (неносова). При вимові |б| язик участі не бере, змикаються

**Класифікаційна таблиця приголосних фонем
(за головним виявом)**

Звучність	Спосіб творення	Співвідношення тону (голосу) і шуму	Місце творення					Глоткова (фарингална) тв.	
			Губні		Язикові				
			губно-губні	губно-зубні	передньоязикові	середньоязикові	задньоязикові		
									тв.
Шумні	Зімкнені	зімкнено-проривні	дзвінкі глухі	б		д	д'		г
				п		т	т'		к
		зімкнено-щілинні (африкати)	дзвінкі глухі			дʒ дʒс ч ч'	дʒ' ч'		
	Щілинні		дзвінкі			з жс	з'		з
глухі			ʒ	с ш'	с'	х			
Сонорні (сонанти)	щілинні			в			j		
	посові			м		н н'			
	бокові					л л'			
	дрижачі (вібранти)					р	р'		

насамперед губи, що утворюють зімкнення — перепону на шляху повітряного струменя. Перепона долається миттєво, повітря проривається назовні. Тому іноді цю фонему називають вибуховою, миттєвою тощо.

При творенні фонемі |б| голосові зв'язки дрижать. Фонема |б| у сучасній українській літературній мові, як правило, тверда; тільки перед голосним [i] вона вимовляється напівпом'якшено: [б'іi], [б'ілиi]. Подібна вимова |б| спостерігається і перед голосними [a] та [y], здебільшо-

го в словах іншомовного походження типу [б'уро'], [б'уст], [б'аз'] і под.

У таких випадках [б'] є позиційним варіантом фонемі | б |.

2. Фонема | п | — приголосна, губна (губно-губна), зімкнуто-проривна, шумна глуха, тверда. Отже, якісна характеристика | п | від фонемі | б | різниться лише глухістю: артикуляційна база вимови | п | така ж, як і при вимові | б |, відсутнє тільки дрижання голосових зв'язок. Порівняймо вимову цих двох фонем у словах [б'ју] — [п'ју], [б'і'лка] — [п'і'лка] і под. У позиції перед [і] та зрідка перед [а], [у] фонема | п | виявляється в напівпом'якшеному варіанті [п']: [п'і'ве"н'], [с'л'ін'і], [п'ун'і'тр], [ма'у-п'а'і]. В усіх інших випадках | п | вимовляється тільки твердо.

3. Фонема | в | — приголосна, губна (губно-губна), щілинна, сонорна, тверда. Утворюється внаслідок проходження повітря через щілину, що виникає при наближенні верхньої й нижньої губ; водночас дрижать голосові зв'язки.

Українська фонема | в | якісно відрізняється від | в | у російській мові: при вимові її голос переважає над шумом (ознака сонорних приголосних), завдяки чому названа фонема в сучасній українській літературній мові ніколи не оглушується. Навпаки, фонема | в | може виступати як позиційний варіант | у |. Порівняйте вимову | в | у словах [д'іво'чи] і [д'іу'ча], а також | в | у словах [уз'а'у], [в'іу], [пра'уда] (орф. *взяв, вів, правда*).

Іншим варіантом фонемі | в | є губно-зубний, що твориться при наближенні верхніх зубів до нижньої губи; дрижання голосових зв'язок при артикуляції губно-зубного [в] незначне. Такий [в] вимовляється досить часто перед голосними [u], [e], [a], зрідка перед [o] та [y]: [в'ес'], [в'ид], [в'а'да] тощо.

Як правило, фонема | в | тверда; лише в тих випадках, що й фонемі | б |, | п |, вона може реалізовуватися у напівпом'якшеному позиційному варіанті [в']: [в'і'ра], [в'ік-но'], [с'в'а'то].

4. Фонема | ф | — приголосна, губна (губно-зубна), щілинна, шумна глуха, тверда. Вимовляється при проходженні повітря через щілину, що утворюється зустрічним наближенням нижньої губи і верхніх зубів. Голосові зв'язки при цьому не дрижать.

Вимовляється | ф | у сучасній українській літературній мові здебільшого на початку невеликої (кількісно) групи

слів іншомовного походження. Вимова | *ф* | тверда; тільки перед [i] та в слові *фюзеляж* вимовляється напівпом'якшений варіант [*ф'*]: [*ф'ілосо'ф'іја*], [*ф'іл'м*], [*ф'узе'л'аж*].

5. Фонема | *м* | — приголосна, губна (губно-губна), сонорна, тверда, носова. Артикуляційно | *м* | подібна до вже проаналізованої фонемі | *б* |. Вони різняться в українській мові тим, що при утворенні | *б* | все повітря проривається назовні через ротову порожнину, а при утворенні | *м* | язичок не прилягає до задньої стінки горла, даючи змогу струменю видихуваного повітря проходити одночасно й через носову порожнину. У зв'язку з тим, що частина повітря при вимові | *м* | проходить через носову порожнину, приголосний набуває носового забарвлення.

Фонема | *м* | у сучасній українській літературній мові тверда.

У своєму головному вияві вона реалізується в позиції перед голосними [a], [o], [y], [e], [u], перед приголосними і в кінці слова. Приклади: [*ма'тиє*], [*мо'жу*], [*дму*], [*метр*], [*мит'*]; [*мне*], [*з'ім'я'ю*], [*дам*]. Тільки перед [i] фонема | *м* | реалізується в напівпом'якшеному варіанті | *м'* |: [*м'ід'*], [*м'іі*], [*м'і'м'іка*], [*ю'м'ін':а*].

Фонема | *м* | належить до сонорних приголосних. Однак перед глухим приголосним (на початку слова) та після глухого приголосного (в кінці слова) вона може оглушуватися, що позначається в транскрипції знаком [*м*]: [*мчит'*], [*ритм*].

Передньоязикові приголосні

Передньоязикові приголосні бувають зубними і ясенними.

Зубні передньоязикові

| *д* |, | *т* |, | *з* |, | *с* |, | *з'* |, | *ц* |, | *л* |, | *н* |
| *д'* |, | *т'* |, | *з'* |, | *с'* |, | *з'* |, | *ц'* |, | *л'* |, | *н'* |

6. Фонема | *д* | — приголосна, передньоязикова, зубна, зімкнено-проривна, шумна дзвінка, тверда, ротова. Зімкнення утворюється шляхом прилягання передньої частини спинки язика до верхніх зубів. У момент прориву повітря зімкнені голосові зв'язки дрижать.

Фонема | *д* | у сучасній українській літературній мові тверда, і заміна в слові | *д* | м'яким | *д'* | веде до зміни лексичного значення слова: порівн.: [*рад'*] — [*рад*]. Однак фонема | *д* | може в українському мовленні реалізовуватися у своєму варіанті | *д'* |. Варіант | *д'* | виступає, як правило, перед м'якими | *д'* | і | *т'* |, а також факульт-

тативно і перед |н'| та |л'|. Приклади: [н'іθ'н'а'тм^е], [в'іθ':а'цш^етм^е]; [θ'л'а], [θ'н'а'мш^е], але може бути і [θл'а], [θн'а'мш^е].

Фонема |θ| співвідноситься з фонемою |т|, однак у сучасній українській літературній мові не замінюється нею: перед глухим приголосним і в кінці слова |θ| не оглушується.

7. Фонема |т| — приголосна, передньоязикова, зубна, зімкнуто-проривна, шумна глуха, тверда, ротова. Артикуляція |т| різниться від артикуляції |θ| тільки тим, що при творенні |т| голосові зв'язки не дрижать.

У головному варіанті фонема |т| виявляється перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед твердими приголосними, крім [з], [с], [ц], [з'], [ж], [ч], [ш], наприклад: [так], [тут], [та'то], [тре'ба], [кв'і'тка], [с'в'іт] і под.

Фонема |т| в українському літературному мовленні має ряд позиційних варіантів:

а) варіант |т'| вимовляється факультативно перед |н'| та |л'|: лі|т'н'|й і лі|тн'|й, на |т'л'| і на |тл'|;

б) |ц| перед африкатою [ц] і зубним щілинним [с], наприклад: бага|ц|тво, ми|ц|цем (граф. багатство, мит-цем);

в) |ч'| перед [ц'] та [с']: бра|ч'|кий, ті|ч'|ці (граф. братський, тітці);

г) [ч] перед [ч], [ш]: за|кві|ч|чана, коро|ч|ший;

д) |дж| перед [ж]: отже — [о'дже].

8. Фонема |н| — приголосна, передньоязикова, зубна, сонорна, тверда, носова. Перед творенням |н| відбувається зімкнення в результаті прилягання передньої частини спинки язика до верхніх зубів (подібно до артикуляції |θ|). При творенні |н| струмінь повітря прориває це зімкнення, але, як і при творенні |м|, язичок не перекриває шлях повітря до носової порожнини, тому одночасно з проривом зімкнення в ротовій порожнині частина повітря вільно проходить через носову порожнину, а утворюваний при цьому звук набуває носового забарвлення.

У своєму головному вияві, що характеризується твердою вимовою, приголосна |н| реалізується перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], в кінці слова та перед твердими приголосними: [нога'], [махну'тш^е], [воно'], [не'су'], [з ним]; [ванта'ж], [син].

Перед м'якими і пом'якшеними передньоязиковими приголосними |н| реалізується в своєму варіанті |н'|: ва|н'|ні, украї|н'|ський, спи|н'|ці, кома|н'|ді і под.

9—10. Фонери |з| і |с| — приголосні, передньоязи-

кові, зубні, щілинні, шумні тверді, ротові. Розрізняються вони тим, що фонема |з| дзвінка (при творенні її голосові зв'язки дрижать), а |с| — глуха (при творенні голосові зв'язки не дрижать).

Названі фонemi відрізняються від інших приголосних сучасної української літературної мови своїм специфічним забарвленням: вони сприймаються як с в и с т я ч і. Шум, подібний до свисту, створюється при проходженні повітря через специфічну щілину між язиком і верхніми зубами.

Фонема |з| реалізується в своєму головному вияві перед голосними [a], [o], [y], [e], [u], перед твердими дзвінками приголосними (крім шиплячих) та послідовно в кінці слова: [зал], [в'ізо'к], [вє'зу'], [зє'рно'], [зи'ма'], [зна'у'], [зробл'у'], [зли'ва], [р'і'зко], [о'браз], [в'із] тощо.

Фонема |з| за певних фонетичних умов може реалізуватися у таких варіантах:

а) |з'| перед м'якими приголосними [з'], [с'], [з'], [д'], [ц'], [н']: ро[з']зявляти, ро[з']сідланий, і[з']дять, у ка[з']ці, а також у слові [з'в'ір] і похідних від нього — перед напівпом'якшеним [в'];

б) |с'| перед м'якими глухими приголосними [с'] і [ц']: [с']цідити, [с']сім'єю, ро[с']сівся (граф. зцідити, з сім'єю, розсівся);

в) |ж| перед шиплячими [ж], [ч], [ш], [жс]: бе[ж]честя, ро[ж]чищений, [ж]джерела (граф. безчестя, розчищений, з джерела);

г) |ш| перед [ш] і [ч], коли у вимові поєднуються прийменник (префікс) з і початковий кореневий [ш] або [ч]: зшити [ш:и'ти^е], з чогось [шчо'гос'].

Фонема |с|, як і |з|, реалізується у своєму головному вияві перед голосними [a], [o], [y], [e], [u], перед більшістю твердих приголосних та в кінці слова: [сад], [сом], [суд], [се'ло'], [си'ди'т']; [квас], [просте'], [смола'], [свої'] і под.

В інших позиціях |с| має такі варіанти:

а) |с'| перед м'якими передньоязиковими та перед напівм'яким [в']: у мі[с']ті, [с']тяг, [с']лід, [с']люда; [с']вітло, [с']вято;

б) |ш| перед шиплячим [ш]: прині[ш]ши, вирі[ш]ши.

11. Фонема |л| — приголосна, передньоязикова, зубна, напіввідкрита, бокова, сонорна, тверда, ротова. Таку характеристику має |л| у головному своєму вияві. Проте в українській мові поширений варіант так званого середнього, чи ясенного [л̣]. На відміну від |л|, ясенний [л̣] утворюється при зімкненні передньої частини спинки язика не з верхніми зубами, а з яснами, а той й з передньою частиною

твердого|піднебіння; струмінь повітря в обох випадках проходить боками.

12. Фонема |з'| — приголосна, передньоязикова, зубна, зімкнуто-щілинна, шумна дзвінка, тверда, ротова. Крім того, вона належить до з л и т и х приголосних, або а ф р и к а т. При артикуляції |з'| передня частина спинки язика зімкненням із верхніми зубами утворює перепону (як при артикуляції |д|), а потім, трохи відсуваючись назад, утворює невелику щілину (як при артикуляції |з|). Цей перехід здійснюється моментально, а тому розриву в утворюванні звукового комплексу немає і вимовляється один злитий звук, а не звукосполучення |д| + |з|.

Африката |з'| у сучасній українській літературній мові трапляється нечасто, здебільшого в початковому складі звуконаслідувальних слів типу [з'ен'], [з'ус'], [з'иєжча'тиє] і под.

13. Фонема |ц| — приголосна, передньоязикова, зубна, вімкнуто-щілинна, африката, шумна глуха, тверда, ротова. Як глухий відповідник фонему |з'| фонема |ц| має однакову артикуляційну базу з нею. Різняться вони тим, що при вимові |ц| голосові зв'язки не дрижать.

Такий головний вияв фонему |ц| у позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], твердими приголосними і в кінці слова: [цап], [цо'кало], [цех], [цим], [цу'пит'т'], [цмо'катиє], [плац]. Перед пом'якшеними приголосними зрідка може виявлятися варіант |ц'|: [ц']вах, [ц']вітуть і под.

14—17. Фонему |д'|, |т'|, |з'|, |с'|, |з'|, |ц'|, |л'|, |н'| мають такі ж артикуляційні характеристики, як і парні їм тверді; відрізняються вони від своїх твердих відповідників тільки палаталізацією, що утворюється внаслідок підняття тіла язика вгору до піднебіння.

Так, фонема |з'| — приголосна, передньоязикова, зубна, щілинна, шумна дзвінка, м'яка, ротова; фонема |с'| — приголосна, передньоязикова, зубна, щілинна, шумна глуха, м'яка, ротова; фонема |з'| — приголосна, передньоязикова, зубна, зімкнуто-щілинна, африката, шумна дзвінка, м'яка, ротова; фонема |ц'| — приголосна, передньоязикова, губна, зімкнуто-щілинна, африката, шумна глуха, м'яка, ротова. Ці фонему у своєму головному вияві реалізуються перед голосним [і] та іншими голосними, а також у кінці слів. Фонему |з'| і |с'|, крім свого головного вияву, можуть мати додаткові позиційні варіанти.

Варіанти фонему |з'|:

а) |ж| перед шиплячими приголосними. Такий варіант має факультативний характер, можливий при швидкому

темпі мовлення на межі слів, що належать до одного такту:
скрі[ж] живуть

б) |з'| або |з| перед [i] з давнього [o] та [-yʃ]. Цей варіант факультативний з обмеженим поширенням (у південно-західних говірках, а також у вимові окремих носіїв літературної мови).

Варіанти фонему |с'|:

а) |з'| перед дзвінкими несонорними приголосними:
про[з']ба, о[з']де (граф. *просьба, ось де*);

б) |ш| перед шиплячими: *о[ш] чому* (граф. *ось чому*).

18. Фонема |д'| — приголосна, передньоязикова, зімкнено-проривна, шумна дзвінка, м'яка, ротова. При утворенні |д'| кінчик язика прилягає часом до ясен над верхніми зубами, часом до початку твердого піднебіння, а спинка язика наближається до піднебіння, залишаючи невеликий простір для проходження повітря: [д'а'д'ко], [д'і'тиє], [м'і'д'], [д'о'гот'], [д'у'жиєна].

19. Фонема |т'| — приголосна, зімкнуто-проривна, шумна глуха, м'яка, ротова: [т'ік], [т'агт'і], [т'о'хкатиє], [т'у'пк'іє], [знат'].

Фонема |т'| є глухим відповідником фонему |д'|, (при творенні |т'| голосові зв'язки не дрижать) та водночас і м'яким відповідником фонему |т|. Відмінність між |т'| і |т| і в тому, що |т| — зубна, а |т'| — ясенна.

Фонема |т'| має позиційний варіант |д'|, який виявляється перед дзвінким [б]: *боро[д']ба, моло[д']ба* і под. Крім того, перед приголосним [с'] ця фонема реалізується у своєму додатковому варіанті |ц'|, який при швидкому темпі мовлення асимілює дальший [с'], в результаті чого вимовляється здвоєний [ц':]: *робиться — роби[ц'с']а і роби[ц':]а; візьміться — візьми[ц'с']а і візьми[ц':]а*.

20. Фонема |н'| — приголосна, передньоязикова, напіввідкрита, сонорна, м'яка, носова. Артикуляційно фонема |н'| подібна до фонему |н|. Різняться вони тим, що |н| — зубна, а |н'| — ясенна. Утворюється фонема |н'| подібно до утворення |д'| чи |т'|, але при артикуляції |д'| або |т'| струмінь повітря повністю проходить через ротову порожнину (язичок щільно прикриває вхід у носову порожнину), а при вимові |н'| потік повітря роздвоюється: частина повітря проходить назовні через ротову, а частина — через носову порожнину.

Фонема |н'| реалізується в літературному мовленні в своєму головному вияві в усіх позиціях: перед голосними, іншими твердими і м'якими приголосними та в кінці слова: [н'ух], [н'а'н'ка], [си'н'є], [знан':а], [к'ін'], [змага'н'] тощо.

21. Фонема | л' | — приголосна, передньоязикова, напіввідкрита, бокова, сонорна, м'яка, ротова. Артикуляційно | л' | є м'яким відповідником фонему | л |. Різниця між ними така сама, як і між | т' | і | т |, | д' | і | д |, | н' | і | н |: фонема | л | твориться при наближенні кінчика язика до верхніх зубів, а | л' | — при наближенні кінчика язика до ясен верхніх зубів, порівняйте вимову початкових приголосних у словах: [лом] — [л'ох], [лак] — [л'ак], [лут'ка] — [л'ут'], [ли'ска], [л'існи'к] і под.

Ясенні передньоязикові

| ж |, | ч |, | ш |, | дж |, | р |, | р' |

У сучасній українській літературній мові до передньоязикових ясенних (при утворюванні яких передня частина спинки язика прилягає до ясен) належать фонему | ж |, | ч |, | ш |, | дж |, | р |, | р' |.

22. Фонема | ж | — приголосна передньоязикова, ясенна, щілинна, шумна дзвінка, тверда, ротова. Утворюється | ж | при проходженні струменем повітря щілини між передньою частиною язика і яснами. Водночас середня частина спинки язика, вигинаючись, утворює невелику заглибину, змінюючи таким чином форму резонатора чи створюючи додатковий резонатор. Це, в свою чергу, викликає особливий шум (шипіння). Тому | ж | разом із | дж |, | ч |, | ш | називають за слуховим сприйманням шиплячими приголосними.

Усі шиплячі в слов'янських мовах нові; утворені свого часу в результаті палаталізації (першої, у сполученнях «приголосний та [j]» та в звукосполученнях «задньоязиковий приголосний і м'який [т']») шиплячі приголосні дуже довго існували тільки як м'які.

Фонема | ж | у своєму головному вияві в сучасній українській літературній мові постійно тверда. Крім головного вияву, | ж | має ряд позиційних та комбінаторних варіантів:

а) | ж' : | перед [а] (граф. *я*) в початковій формі і перед іншими голосними в похідних формах іменників середнього роду. Як уже зазначалося, такий [ж' :] є результатом асиміляції з дальшим [j] (в російській мові в таких словах зберігається сполучення [ж'j]). Такий самий [ж' :] наявний перед [у] (граф. *ю*) в іменниках жіночого роду (рос. [ж'j]); збі[ж' :]а, у збі[ж' :]і; *подорож' :*у;

б) після приголосного в наведених формах наявний варіант | ж' |, як і перед [і]: [ново'лж'а], [ж'і]нка, у хи[ж'і].

в) |з'| перед [з'] і [с']: *у кни[з'ц'] і, зв[з'с']а* (граф. *у книжці, зв'яжся*).

23. Фонема |ш| — приголосна, передньоязикова, ясенна, щілинна, шумна глуха, тверда, ротова. Названа фонема є глухим відповідником |ж| і відрізняється від неї тільки тим, що при творенні |ш| голосові зв'язки не дрижать. У своєму головному вияві фонема |ш| виступає перед голосними [а], [о], [у], [е], [и], перед приголосними (крім свистячих) та в кінці слова: *по[ша]на, [шо]вк, [шу]бовств, зн[ше]ний, [ши]рокий [шк]ола, [шм]аток, [шл]ак, ва[ш]*.

Фонемі |ш| властиві додаткові варіанти:

а) |с'| перед [с'] і [ц']: *см[іс']ся, у пля[с']ці* (граф. *см[іс]ся, у пляшці*);

б) |ш'| перед голосним [і]: *гр[ош']і, ва[ш']і*;

в) |ш':| перед [а] (граф. *я*) в іменниках середнього роду (в непрямих відмінках і перед іншими голосними) та перед [у] в іменниках жіночого роду. Такий варіант виник у колишньому сполученні [ш'ј]: *підда[ш':а], розкі[ш':у]*.

24. Фонема |дж| — приголосна, передньоязикова, ясенна, зімкнуто-щілинна, африката, шумна дзвінка, тверда, ротова. При вимові |дж| зливо вимовляються ясенні |д| і |ж|, однак це не сполучення двох приголосних, а єдиний цілісний звук. Як і африката |з'|, вона утворюється в результаті прориву зімкнення між передньою частиною спинки язика і яснами над верхніми зубами. Після цього язик швидко відсувається трохи назад, утворюючи щілину.

Африката |дж| вимовляється тільки твердо в кількісно обмеженій групі слів сучасної української літературної мови: [д^ер^ел^о'], [д^см^іл^і'], [х^од^у'] і под. Зрідка |дж| реалізується у варіанті |дж'|: *б[ідж']ілка*.

25. Фонема |ч| — приголосна, передньоязикова, ясенна, зімкнуто-щілинна, африката, шумна глуха, тверда, ротова. Вона є глухим відповідником африкати |дж|, утворюються обидві вони подібно (тільки при артикуляції |ч| голосові зв'язки не дрижать).

У вимові африкати |ч| злиті в неподільну цілість ясенний [т] та ясенний [ш].

Фонема |ч| у сучасній українській літературній мові має один головний вияв — вона вимовляється твердо (у давньоруській мові |ч|, як і інші шиплячі, була тільки м'якою): [ч]ого, [ч]умак, [ч]есний, помі[ч], [ч]лен, [ч]ваниться.

Фонема |ч| може реалізуватися, крім головного вияву, в таких варіантах:

а) |ч'| перед [і]: *к^лю[ч']і, у п^е[ч']і*;

б) |ч':| між голосними в іменникових формах середнього і жіночого роду: *кло[ч':]а, у кло[ч':]і, ні[ч':]у;*

в) |ц'| перед [с'] і [ц']: *у рі[ц']ці, не моро[ц']ся* (граф. у ріцці, не морочся);

г) |дж| перед дзвінким приголосним [б]: *лі[дж]ба, хо[дж]би* (граф. лічба, хоч би).

26. Фонема |р| — приголосна, передньоязикова, ясенна, напіввідкрита, дрижача, сонорна, тверда, ротова. Артикуляційно |р| відрізняється від усіх названих фонем; вона вимовляється в результаті дрижання голосових зв'язок і кінчика язика: він то прилягає до ясен, то відривається від них (при середньому темпі мовлення відбувається 3—4 такі дрижання).

У сучасній українській літературній мові головним виявом фонемі є твердий [р], якому протиставляється самостійна фонема |р'|.

27. Фонема |р'| — приголосна, передньоязикова, ясенна, напіввідкрита, дрижача, сонорна, м'яка, ротова. Відрізняється від фонемі |р| лише наявністю палаталізації, ступінь якої набагато слабший, ніж у вже розглянутих |з'|, |с'|, |з'| і |ц'|.

М'яка фонема |р'| у сучасній українській літературній мові виступає тільки перед голосними [а], [у] та перед [і]: [р'ад], [р'у'мсати^е], [тп'ом], [р'ік], [р'і'днi] тощо. Правда, в літературному мовленні фонема |р'| може мати факультативний варіант |р'|, що вимовляється перед [і]: [р'ід], [р'ік] і под. Напівм'якість фонемі |р'| перед [і] підтримується тим, що вона у формах цих же слів чергується з фонемою |р|, наприклад: [р'ік] — [рo'кy], [р'ід] — [рo'дy], [р'іч] — [pe'ч'i].

Середньоязикова фонема |j|

28. Фонема |j| — приголосна, середньоязикова, щілинна, сонорна, м'яка, ротова. При вимові |j| середня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння, утворюючи з ним вузьку щілину, при проходженні через яку повітря утворює незначний шум. Така артикуляція простежується, коли далі вимовляється голосний: [jа'ма], [jix], [jy'шка], [jого'], [моjе']. Коли ж голосний вимовлявся раніше (повітря проходило через ротову порожнину вільно), щілина між середньою частиною язикової спинки і твердим піднебінням значно ширша. У таких випадках вимовляється варіант фонемі |j| — нескладотворчий [j]: [в'і ic'кo'виj], [м'іj], [кра'ін'іj] тощо.

Задньоязикові приголосні |г|, |к|, |х|

29. Фонема |г| — приголосна, задньоязикова, зімкнуто-проривна, шумна дзвінка, тверда, ротова. При творенні |г| задня частина спинки язика прилягає до м'якого піднебіння, внаслідок чого утворюється зімкнення. При артикуляції |г| голосові зв'язки дрижать.

Фонема |г| має в сучасній українській літературній мові обмежене вживання: [га'ва], [га'нок], [гу'рли'га] тощо.

30. Фонема |к| — приголосна, задньоязикова, зімкнуто-проривна, шумна глуха, тверда, ротова. Артикуляція |к| подібна до описаної вище артикуляції |г|, відрізняється тільки відсутністю голосу, оскільки голосові зв'язки в момент вимови |к| розхилені й не дрижать.

Отже, фонема |к| у сучасній українській літературній мові є глухим відповідником |г|, але вживається набагато частіше, ніж |г|.

У головному вияві фонема |к| виступає перед голосними [o], [a], [y], [e], [u]: [ко'ло], [кадр], [кут], [кедр], [тонки'ї]; перед більшістю приголосних: [крах], [квас], [км'ітли'виї], [в'ікно'], [окса'на] та в кінці слова: [так], [гак], [смак] тощо.

Фонема |к| може реалізуватися в кількох варіантах:

а) |к'| перед [i]: [к'іт], [з'ірк'і'], [спок'ії];

б) |г| перед дзвінками: во[гз]ал, я[гж]е, я[гб]и і под.

31. Фонема |х| — приголосна, задньоязикова, щілинна, шумна глуха, тверда, ротова; твориться в момент проходження струменем повітря щілини між задньою частиною спинки язика і м'яким піднебінням. Голосові зв'язки при цьому не дрижать.

У своєму головному вияві |х| реалізується перед голосними (крім [i]), перед більшістю приголосних та в кінці слова: [халва'], [хоч], [ву'хо], [мо'ху], [хи'ба], [ли'хе']; [хто], [хропе'], [хвил'а]; [дах], [жіх] і под.

Крім головного вияву, фонема |х| може реалізуватися в додатковому варіанті |х'|, що виступає перед [i]: [ли'е'х'і'], [х'іба'] тощо.

Глоткова приголосна |з|

32. Фонема |з| — приголосна, глоткова, щілинна, шумна дзвінка, тверда. Утворюється в порожнині глотки при проходженні повітря через щілину, утворювану звуженням глотки, сильним відтягненням назад кореня язика та наближенням середньої частини язикової спинки до м'якого піднебіння. У момент творення |з| голосові зв'язки дрижать.

Головним виявом фонемі [з] у сучасній українській літературній мові є твердий звук [z]: [нога¹], [гук], [ген], [гну] і под. Однак перед голосним [i] вживається напівпом'якшений варіант [z'] : [z'ic'm¹], [сто¹z'in], [дорог¹i]. Крім того, перед глухими [к], [т] на місці [z] вимовляється приголосний [x], що є наслідком регресивної асиміляції за глухістю: ле[хк]ю, ні[хт]і, во[хж]о (граф. *легко, нігті, вошко*) і под.

§ 27. Фонематична транскрипція

Фонематична транскрипція передає фонемний склад мовного потоку (фраз, тактів та складів).

При фонематичній транскрипції (на відміну від фонетичної) користуються лише тими знаками, що позначають головні вияви фонем сучасної української літературної мови. Додаткові варіанти до уваги не беруться й у фонематичному записі не позначаються, а отже, система знаків, що використовуються у фонематичній транскрипції тієї чи іншої мови, кількісно визначена: вона відповідає кількості властивих мові фонем.

Для фонематичного транскрибування текстів сучасної української літературної мови використовується 38 знаків: 6 — для позначення голосних і 32 — для позначення приголосних.

Знаки для позначення голосних фонем:

а — хата, земля;	е — веселий, село;
о — голуб, зозуля;	и — дим, життя;
у — мудрість, тютюн;	і — біда, іноді.

Знаки для позначення приголосних фонем:

б — бити, біда;	п — подвиг, п'ятьма;
в — вода, пішов;	р — рак, розрахунок;
г — густий, гірка;	р' — ряска, рідний;
ґ — [ґ]ава;	с — свиснути, суспільство;
д — дударик, під;	с' — сьорбати, сідло, сюди;
д' — дядько, молодь;	т — татусь, трепет;
ж — жати, жінка;	т' — т'ма, т'нь, т'ятива;
з — земля, звук;	ф — фарфор, філософія;
з' — зять, мазь;	х — хиба, хвиля;
й — яма, їх, прийдешній;	ц — цап, цокати, цютливий;
к — коло, кіно;	ц' — ціна, міць, цюкання;
л — село, лекція;	ч — чепурний, чмихати, ніч, чільний;
л' — літо, лялька;	ш — шашка, туш, шість;
м — мова, міць;	

н — <i>неначе, нудьга;</i>	ǰ — <i>дзеркало, дзижчати;</i>
н' — <i>нічогісінько, нянька;</i>	ǰ' — <i>гедзь, дзьобати;</i>
	дж — <i>джерело, бджола.</i>

Фонематична транскрипція сучасної української літературної мови збігається переважно з орфографічним написанням. Порівняймо:

Орфографічний запис:
*Вірю я в правду свого ідеалу,
 І коли б я тую віру зламала — Віра б зламалась у
 власне життя. В вічність
 матерії, в світа буття,
 Власним очам я б не вірила
 й слуху, Я б не впевнялась
 ні тілу, ні духу, Се ж бо
 для віри найвищя віра!*

Фонематична транскрипція:
 | вір'у ја в правду свого
 ідеалу | і коли б ја тују
 віру зламала | віра б злама-
 лас' у власне жит'г'а || в
 вічн'іст' матер'іі | в світа
 бут'г'а || власним очам ја б
 не вірила ј слуху | ја б не
 впевн'алас' н'і т'ілу | н'і ду-
 ху || се ж бо дл'а віри нај-
 вищчаја віра ||

(Л. Укр.)

§ 28 Чергування фонем

Чергування фонем — це «незалежні від фонетичних умов зміни у фонемному складі морфеми, що полягають у заміні однієї фонемі іншою, а також сполукою фонем або фонемним нулем і служать як один із морфологічних засобів мови в галузі формотворення та словотвору»¹.

Отже, чергування фонем виявляється в заміні однієї фонемі іншою в межах тієї чи іншої морфеми². Так, у корені слова *віз* наявні фонемі | в |, | і |, | з |, а в іншій формі цього самого слова, наприклад *вози*, наявні фонемі | в |, | о |, | з |. Водночас, порівнюючи звукові значення фонемі | в | в обох словах, зазначимо, що в першому випадку вона реалізується у варіанті | в' |, а в другому — виступає в своєму головному вияві. Таким чином, у названих формах спостерігаємо дві заміни звуків. Перша заміна [і] — [о] виконує важливе навантаження — виступає одним із засобів творення форм слова. Друга ж заміна звуків є вторинною: звук [з'] з'явився у певних фонетичних умовах, властивих сучасній українській мові (усі приголосні перед голосним [і], як правило, пом'якшуються); у цьому випад-

¹ Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — С. 264.

² Морфемою називається найменша значуща частина слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення).

ку чергуються не фонемі, а тільки її варіанти (додатковий і головний вияви). Чергування фонем | *i* | — | *o* | не пояснюється діючими в сучасній українській мові вимовними закономірностями, а тільки історичними змінами в системі фонем української мови.

На основі цього всі чергування можна поділити на позиційні та історичні.

Позиційні чергування залежать від фонетичних умов реалізації фонем у процесі мовлення, а тому про них іде мова, коли з'ясовують функціонування фонем (у їх головному вияві) та варіанти їх. Значення цих чергувань за межі фонетики не виходить.

Історичні чергування мають свою історичну основу. Значення їх у сучасній мові велике, бо вони виступають одним із граматичних засобів: за допомогою чергувань фонем творяться нові слова та нові форми слів.

Історичні чергування охоплюють усю фонологічну систему сучасної української літературної мови, вони властиві голосним і приголосним фонемам.

§ 29. Найдавніші чергування голосних

Сучасна українська мова, як і російська та інші слов'янські мови, успадкувала і зберігає чергування голосних, що сягають доісторичної слов'янської, а то ще й дослов'янської доби і відбивають індоєвропейські кількісні і якісні чергування голосних (як монофтонгів, так і дифтонгів).

У сучасних слов'янських мовах ці чергування виконують тільки морфологічну функцію.

Найважливішими серед них виступають такі:

1) чергування | *o* | — | *a* |, що утворилося з чергування дослов'янських [o] і [a], які різнилися кількістю ([o] ← * [ō] чи * [ā], [a] ← * [ā] чи * [ō]): *котити* — *качати*, *ломити* — *ламати*, *клонитися* — *кланятися* тощо. Це чергування відбувається в основах дієслів і забезпечує вираження видових відтінків їх, зокрема тривалість або повторюваність дії (таку ж роль відіграють й інші чергування голосних звуків у дієслівних основах);

2) чергування | *e* | — | *i* |: *гребти* — *загрібати*, *мести* — *замітати*, *пекти* — *запикати*, *летіти* — *літати*. Голосний [e] у таких випадках утворений з давнього дослов'янського * [e], український [i] ятевого походження, а *ѣ*, в свою чергу, утворений з [e]; отже, сучасне чергування | *e* | — | *i* | — результат кількісного чергування * [e] — * [ē];

3) чергування |e| — |o| з давнього * [e] — * [ǫ]:
везти — *возити*, *нести* — *носити*;

4) чергування |i| — |a| з * [e] → ǫ — * [ā] чи * [o]:
сідати — *садити*, *лізти* — *лазити* і под.;

5) чергування |i| — |u| з * [e] → ǫ — * [ī]: *вінок* —
вити, *ліпити* — *липнути*;

6) чергування |a| — |y| з * [e] — * [q] ← * [en] —
— * [on]: *в'язати* — *вузол*, *трясти* — *трусити* та ін.

7) давні чергування, ускладнені пізнішими змінами го-
лосних. До цієї групи належать чергування, що відбуваю-
ються в дієслівних основах та в похідних віддієслівних
утвореннях. Прикладами таких чергувань можуть бути
зміни:

а) |e| — |o| — |i|¹ — |u| — (фонемний нуль): *бе-*
ру — *збори* — *збір* — *збирати* — *брати*; *стелити* — *сто-*
ли — *стіл* — *застилати* — *слати* (назване чергування з
давньоруського |e| — |o| — |u| — |ь|, що, в свою
чергу, походить з * [e] — * [ǫ] — ... — * [ī] — * [i]);

б) |a| — |им| — |м|: *жати* — *зажим* — *жму* (з
давнього [e] ← * [em], * [им] — [им] — [ьм]);

в) |a| — |ин| — |ен| — |н|: *жати* — *пожинати* —
женці — *жну* (з давнього [e] ← * [en], * [ин] — [ин] —
[ен] — [ьн]);

г) |ja| — |ен|: *ім'я* — *імені* (з давнього [e] ← * [en] —
[ен]) та ін.

Окремі з названих чергувань ускладнювалися пізніши-
ми змінами. Так, у чергуванні |ja| — |ен| в першому ком-
поненті [j] виник після деназалізації носового [e] в [a] між
новим [a] і попереднім твердим губним. Деякі чергування
можуть «обростати» своїми чергуваннями, наприклад: *кі-*
нець — *споконвічний* — *початок* — *почин* — *почну* (|ин| —
|он| — |а| — |ин| — |н|) тощо.

Отже, серед найдавніших історичних чергувань можна
спостерігати такі, що в сучасній українській мові заміни-
лися простими співвідношеннями звуків у дієслівних ос-
новах з різними видовими значеннями (див. пп. 1, 2, 3), а
також пережиткові морфонологічні чергування, що наяв-
ні в давніх утвореннях, які ще не втратили повністю зв'яз-
ку між собою.

Іншу групу історичних чергувань становлять активні
чергування, що відбуваються при словотворенні та формо-
творенні і пояснюються історичними процесами у фонетич-

¹ Голосний [i] в таких випадках є результатом зміни етимологіч-
ного [o] в новоутворених закритих складах.

ній системі давньоруської та давньоукраїнської мов: чергування |о| — |і|; |е| — |і|; |е| — |о|; |е|, |о| — фонемний нуль тощо.

§ 30. Чергування |о| та |е| з |і|

Чергування |о| — |і|, |е| — |і| належать до специфічно українських чергувань. Вони охоплюють у сучасній українській літературній мові й сферу словозміни (іменників, прикметників, займенників, числівників, дієслів: *гостя — гість, Петрового — Петрів, мого — мій, шести — шість, росла — ріс*) і сферу словотворення (*гора — загір'я, п'ятеро — п'ятірка, межа — суміжний*).

Фонема |і|, що чергується з |о| та |е|, є вторинною, яка утворилася в староукраїнській мові з давніх |о|, |е|.

Історична довідка. Як відомо, після занепаду редукованих у слабкій позиції утворювалися нові закриті склади, а голосні, що вживалися перед складом із редукованим, який занепадав, за рахунок компенсуючої довготи подовжилися.

У староруській мові подовжені | \bar{o} |, | \bar{e} | далі змінювалися, як і інші [o], [e], залежно від характеру наголосу; при цьому якість [o] не змінилася.

У староукраїнській мові подовжені [o], [e] зазнали якісних змін: [o] спочатку дифтонгізувався в [yo], [yu], [yy], [yi], а потім перейшов у закритому складі в новий [i]: [домъ] → [d'ím], [носъ] → [n'ís]; у північних говорах української мови перехід [o] → [i] припинився на стадії дифтонгів: [вуол], [вуин], [куун] і под. Давній подовжений [e] перед твердим приголосним, після якого далі редукувався [ъ], спочатку лабілізувався: [e] → [ē] → [ō], а далі тим самим шляхом, що й [o], перейшов у [i]: [неслъ] → [n'os] → [nos] ... → [n'ís]. Якщо [e] вживався у складі, закритому м'яким приголосним, після якого редукувався [ъ], то він дифтонгізувався в [ie]. Цей дифтонг позначався на письмі так званім новим ѣ: *камень* → [kam'én'] → [kam'ien']; *всемь* → [vs'em'] → [vs'iem] (граф. *камѣнь, всѣм*). Новий ѣ закономірно змінився в [i]: *камінь, всім*.

Таким чином, етимологічні [o] та [e] в новоутворених закритих складах перейшли в новий голосний [i]. У відкритих складах компенсуючого подовження, а отже, й дифтонгізації і переходу [o] та [e] в [i] не було.

Історичні чергування |о| — |і|, |е| — |і| відбуваються в сучасній українській літературній мові послідовно.

Етимологічні |о|, |е| чергуються з |і| при творенні:
а) іменників жіночого і середнього роду з суфіксом **-к** (а): *ніжка, зірка, говірка, лебідка, гребінка, ліжко*;

б) іменників з ускладненим суфіксом **-івк(а)**, що утворився з суфіксів **-ов-** і **-к(а)**: *верхівка, Лукашівка, Петрівка*;

в) іменників з суфіксом *-ник* та *-ц(е)*: *робітник, будівник, слівце, кільце; пічник, ремісник, сільце;*

г) прикметників з суфіксом *-н(ий)*: *вільний, гідний, шкільний; корінний, суміжний* тощо.

Чергуються |*o*|, |*e*| з |*i*| при зміні форм:

а) іменників: *вечора — вечір, стола — стіл, молодості — молодість, постелі — постіль, кореня — корінь;*

б) присвійних прикметників і похідних від них топонімічних назв: *Іванового — Іванів, братові — братів; ковалевому — ковалів; Василькова — Васильків; Канева — Канів;*

в) кількісних числівників: *шести — шість, семи — сім;*

г) дієслів: *могла — міг, везла — віз.*

Чергування |*o*| — |*i*|, |*e*| — |*i*| охоплюють, таким чином, слова різних морфологічних розрядів і відбуваються в обох найважливіших сферах: словотворенні і словозміні.

Однак в сучасній українській літературній мові досить часто трапляються слова, в яких у закритих складах вживаються |*o*|, |*e*|, а не |*i*| і, навпаки, у відкритому складі наявна фонема |*i*|, а не |*o*|, |*e*|.

У закритих складах |*o*| та |*e*| вживаються:

1. Коли [o], [e] секундарні, тобто такі, що утворилися з сильних редукованих [ɔ], [ɔ̃]: *сон* (із *сънъ*), *книжок* (із *кънижькъ*), *честь* (із *чьсть*) тощо, або такі, що з'явилися після приголосного перед сонорним, після якого занепав слабкий редукований [ɔ], [ɔ̃]: *сосен, сосон* (із *соснъ*), *земель* (із *земль*), *вогонь* (з *огнь*) і под.

2. У повноголоссі *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-*: *голос, колос, горошку, боровся, терен.*

Виняток становлять слова: *моріг, оборіг, поріг, просторінь, сморід* та форми родового відмінка множини іменників, у яких другий компонент повноголосся наголошується: *борін, голів, борід, доліт.*

3. У звукосполученнях *-ор-, -ол-, -ов-* (з давньоруських *-ѡр-, -ѡр-, -ѡл-, -ѡл-*): *вовк* (*вълкъ*), *шовк* (*шьлкъ*), *торг* (*тѡргъ*), *смерть* (*сѡмърть*) тощо.

Виняток: *погірдний* (але *погорда*).

4. У кінцевих частинах складноскорочених слів на *-од, -воз, -роб, -ход, -нос*, якщо вони є назвами людей і наголошується у слові цей компонент: *бензовод, хлібороб, золотобс, діловод* і под.; |*o*| зберігається також у похідних словах: *хліборобський, золотоносний, діловодство* тощо.

У словах-назвах предметів чи похідних словах (навіть під наголосом) |*o*| переходить в |*i*|: *водопровід, всюдихід, лісовізний* і под.

Виняток: *паровоз, тепловоз*.

5. У словах, утворених за допомогою суфіксів *-енк-, -еньк-, -есеньк-, -ечк-, -оньк-, -очк-, -тель*: *Тарасенко, Шевченко, тихенько, тихесенький, донечка, голубонька, навчатель, цінитель* тощо.

6. У префіксах *роз-, без-* (у таких випадках редукованого не було після $|z|$): *розрісся, безпечний*. Так само, без переходу $|o| \rightarrow |i|$, вживається префікс *воз-*: *возвеличу, возз'єднання*.

7. У родовому відмінку множини віддієслівних іменників середнього роду на *-ення*: *передбачень, значень, сходжень*.

8. У родовому відмінку множини багатьох іменників жіночого і середнього роду з чистою основою: *вод, тополь, статей, основ; імен, небес, веретен*.

9. У дієслівному закінченні другої особи однини *-еш* та в особових формах наказового способу (*неєш, береш, ідеш; виходь, виносьте*), а також у дієсловах теперішнього часу третьої особи на *-ється* (*їдеться, хочеться*).

10. У словах іншомовного походження — загальних назвах: *том, агент, шофер, авіатор, екзамен, фарватер* і под.

11. В окремих іменах (*Харитон, Федот, Мирон, Євген, Платон, Тадей, Семен, Артем*), російських прізвищах та географічних назвах на *-ов, -ев, -єв*: *Куйбишев — Куйбишевка, Чапаєв, Ростов — ростовський* тощо.

12. У старокнижних словах (*закон, прапор, народ, завод, вирок, основний, головний, верховний, словник*), окремих українських прізвищах (під впливом книжної мови): *Артемівський, Котляревський, Боровиковський, Писарезький*, але *Дідківський, Голованівський, Чабанівський* тощо.

У наведених групах слів давні $[o]$, $[e]$ не переходять в $[i]$ в нових закритих складах з різних причин. В одних випадках вони вживаються фонетично закономірно (випадні $|o|$, $|e|$; вставні $|o|$, $|e|$; $|o|$, $|e|$ в повноголосі), в інших — під впливом наголосу, ще в інших (і чи не найчастіше) — під впливом аналогій: *береш*, бо *бере, берете, беремо*; *основ*, бо *основа, основи, основі, основою, основами* і под. Нарешті, $|o|$, $|e|$ зберігаються в порівняно недавно запозичених іншомовних словах, у яких не втратився зв'язок з оригіналом (наприклад, з рос. *Тютчев; штиковка, формовка, маршировка* і под.) або які запозичені з неслов'янських мов і асиміляції за історичною зміною не підлягали (*атом, агент, декрет, інженер*). У тих словах, що бу-

ли запозичені в давньоруський і староукраїнський періоди, зміна відбувається відповідно до зміни в українських словах: *гніт, дріт, табір, якір, курінь, шкільний* тощо.

У відкритому складі | *i* | вживається:

1. У словах, в яких | *i* | утворився з давнього або нового *ѣ*: *ціна* ← *цѣна*, *цін* ← *цѣнѣ*; *діда* ← *дѣда*, *хрину* ← *хрѣну* тощо.

2. У початковій формі іменників чоловічого роду (за аналогією до непрямих відмінків, у яких склад з [i] закритий): *кінець*, бо *кінця, кінцем, кінці, кінцям, кінцями*; *кілок*, бо *кілка, кілки*; *рівень*, бо *рівня, рівнем; ремінець*, бо *ремінця, ремінці* і под. Але: *боєць (бійця, бійцем), гонець (гінця, гінцем)*.

3. У непрямих відмінках іменників усіх родів (за аналогією до початкової форми, де | *i* | закономірний): *жінок*, бо *жінка*; *вічок*, бо *вічко*; *кілець*, бо *кільце*.

4. У похідних зменшено-пестливих іменникових формах (за аналогією до твірної основи): *ніженька*, бо *ніжка*; *місточок*, бо *міст*; *зіронька*, бо *зірка* тощо.

5. У повноголосі на місці другого [o] чи [e] або під впливом наголосу, або ж за аналогією до інших форм: *берізок*, бо *берізка*; *сторінок*, бо *сторін, сторінка*; *голівонька*, бо *голів, голівка* і под. Але: *дерець*, бо *дерево*; *джерельце*, бо *джерело*.

6. У словах: *брів, крит, бліх, недокрів'я* (на місці давнього [ѣ]), *сліз* (на місці давнього [ѣ]), в яких [i] вживається, можливо, за аналогією до інших слів з подібним звуковим складом, але таких, в яких [i] розвинувся з [o], [e] або [i̇]: *бліх* — *стрих (стрѣхѣ)*, *крит* — *болит (болоть)* тощо.

7. В окремих префіксах типу *піді-, наді-, зі-, пі-* (з *подо-, надо-, по-, со-*, які, в свою чергу, утворилися з *надѣ-, подѣ-, сѣ-*): *підібрав, надійшов, піти*. У таких випадках [i] може бути і закономірним (*поити* → *поіти* → *піти* → *піти*), і аналогічним (за аналогією до *під-, від-* тощо).

§ 31. Чергування |o| та |e| з фонемним нулем

Чергування |o| — фонемний нуль, |e| — фонемний нуль також належать до історичних чергувань, що закономірно і з невеликими відхиленнями спостерігаються і в російській, і в українській мовах. В основі їх лежить одна й та сама історична зміна у фонетичній системі давньоруської мови.

Ці чергування пов'язані із занепадом давніх редукованих у слабкій позиції: *садѣкъ* → [садо'к] → *садѣка* → [садка!]; *вьсь* → [вес'] — *вься* → [вс'а] і под. Оскільки редуковані сильні і слабкі в різних формах слова могли чергуватися між собою, то й рефлексії їх маємо різні: або |о|, |е|, або фонемний нуль. Голосні |о| та |е|, що виникли на місці сильних [ѣ] і [ь], що називають випадними (в інших формах слова вони випадають). Українська мова знає і вставні секундарні |о|, |е|. Такі голосні утворилися також у зв'язку із занепадом редукованих у кінці слова після сонорного, але не на місці редукованих. Вони є вставками між звуками «шумний плюс сонорний», що після занепаду [ѣ] чи [ь] після сонорних [р], [л], [н], [м] почали вимовлятися поряд у межах одного складу: *огнь* → [огн'] → [ого'н'], [вого'н']; *сестръ* → [сестр] → [се'сте'р].

З фонемним нулем чергуються як випадні, так і вставні секундарні |е|, |о|.

У сучасній українській літературній мові чергування |о|, |е| з фонемним нулем, виконуючи морфологічну функцію, відбувається при словотворенні і словозміні, тобто як у коренях і суфіксах, так і в закінченнях.

При словозміні |о| або |е| чергується з фонемним нулем:

а) в іменниках із суфіксами *-ок*, *-очок*, *-оть*, *-ень*, *-ець*. Тут фонема |о| або |е| вживається в суфіксі перед нульовим закінченням і зникає перед закінченням з голосним: *гурток* — *гуртка*, *гуртком*; *пісок* — *піску*, *пісками*; *кілочок* — *кілочка*, *кілочки*; *лікоть* — *ліктя*, *лікті*; *хлопець* — *хлопця*, *хлопцем*.

Якщо редукований був і в корені, то чергування може відбуватися в кількох різних складах: *жнець* — *женця*, *женці* (чергується кореневий [e] і суфіксальний [e]);

б) у непохідних іменниках типу: *день* — *дня*, *вітер* — *вітру*, *сон* — *сну*.

Виняток: *лоб* (лѣбѣ) — *лоба* [лѣба], *рот* (рътъ) — *рота* (ръта).

Тут у непрямих відмінках [о] зберігається за аналогією (порівн. з рос. *лоб* — *лба*, *рот* — *рта*);

в) у родовому відмінку множини іменників жіночого й середнього роду: *весен* — *весна*, *сестер* — *сестра*, *сотень* — *сотня*, *банок* — *банка*, *голок* — *голка*.

У словотворенні названі чергування трапля-

ються рідко і не в межах якогось морфологічного розряду: дно — бездонний; тьма [т'ма] — темний, сто — сотня, ссати — соска, день — дніти.

§ 32. Чергування |e| — |o| після шиплячих приголосних та після |j|

У сучасній українській мові після шиплячих |ж|, |ч|, |ш|, |дж| та після |j| у різних формах слова чи в похідних словах можуть чергуватися |e| з |o|: четвертий — чотири, пшениця — пшоно.

Основним у названій парі голосних виступає [e]: укр. чотири ← давньоруське чѣтыре; пшоно ← пшено. Таким чином, [o] після шиплячого або [j] буває в українській мові фонетичним відповідником [e], з яким чергується.

Чергування |e| з |o| — це результат розвитку української фонологічної системи.

Історична довідка. Як відомо, в давньоруській мові шиплячі приголосні були постійно м'якими, а голосні вживалися після них відповідно до способу утворення шиплячого. Після шиплячих |ж'|, |ч'|, |ш'|, що виникли внаслідок першої палаталізації, голосні заднього ряду зовсім не вживалися. Зате [y], [a] могли вживатися після шиплячих, що утворилися в спільнослов'янській мові внаслідок пом'якшення кінцевих приголосних твірної основи ([r], [k], [x], [θ], [m], [z], [c]) перед приголосним [j], яким починався іменний або дієслівний суфікс: ношу, ноша [нош'у, нош'а] ← *носја, *носја.

Голосний [o] після шиплячих не вживався.

Пам'ятки XII—XIII ст. свідчать про перехід [e] → [o] після шиплячих та постійно м'якого [j] написанням *о*, де раніше вживався [e] або [ь].

Ця зміна початково відбувалася у визначених фонетичних умовах: як правило, під наголосом і перед дальшим твердим приголосним, наприклад: *жолтый* [ж'о'лтиj], *иолъка* [jo'лка] тощо.

З фонетичного погляду зміна [e] в [o] в названих умовах пояснюється лабіалізуючим впливом твердих приголосних (що, певно, самі були раніше переважно лабіалізованими) на попередній голосний. Цей голосний [e] лабіалізувався і пересувався дещо назад, тобто до задньорядного голосного [o]. Можливо, на цю зміну мав вплив занепад редукованого, оскільки в межах одного складу зв'язок між голосним і дальшим твердим приголосним ставав тіснішим.

Проте не в усіх східнослов'янських мовах названа зміна відбулася в однаковому обсязі: в російській мові [e] переходить в [o] як після шиплячих, так і після інших приголосних тільки під наголосом: *клен*, *нѣс*, *чѣрный*, *жѣлудь*, *чѣрт* і под.; у білоруській та українській мовах ця зміна простежується послідовніше.

У сучасній українській літературній мові [o] після шиплячого або [j] вживається закономірно: перед дальшим твердим, але не стверділим приголосним.

Твердим виступає приголосний, після якого вживаються голосні [a] (крім утвореного із носового [ɛ]), [y], [o] та [u] (з давньоруського [ы] ¹) або приголосний, після якого занепав слабкий редукований заднього ряду [ɔ]: *жонатий* (*женатъ*), *жолудь* (*желудь*), *вечором* (*вечеръмь*), *жолоб* (*желобъ*), *його* (*ѣго*), *копійок* (*копѣѣкъ*) тощо. В інших позиціях, зокрема перед голосним [u] (з давньоруського [i] ²), [e] та приголосним, після якого занепав редукований переднього ряду [ь], шиплячий приголосний у сучасній українській мові з історичного погляду є стверділим. Перед ним зберігається давній [e]: *пшениця*, бо [пш'ен'іц'а], *женити*, бо [ж'ен'іт'і], *шести*, бо [ш'ес'т'і], *шелест*, бо [ш'ел'ест], *книжечка*, бо [кн'іж'еч'ька] тощо.

Отже, в словах одного кореня голосні | o | і | e | можуть чергуватися: *четвертий* — *чотири*, *шести* — *шостий*, *вечера* — *вечора*, *дочечка* — *дочок*, *лівчка* — *лійок* тощо. Це чергування охоплює у сучасній українській літературній мові тільки сферу словотворення, а при словозміні, як правило, порушується під впливом аналогії.

Так, голосний [o] виступає після шиплячого та після [j] перед дальшим м'яким або стверділим приголосним — замість [e]:

а) в іменниках III відміни з суфіксом *-ост(i)*: *свіжості*, *безкрайості* (бо частіше вживаються однотипні слова без шиплячого: *молодості*, *радості*, *вічності* і под.);

б) у давальному і місцевому відмінках однини окремих іменників перед складом із закінченням *-і*: *бджолі*, *нащоці*, *у пшоні*, *на вечорі* і под. за аналогією до початкової і похідних форм, у яких дальший приголосний твердий: *бджола* — *бджоли* — *бджолу* — *бджолою*; *вечора* — *вечору* — *вечором*; *пшоно* — *пшона* — *пшону* — *пшоном*;

в) у закінченнях родового (*-ої*) й орудного (*-ою*) відмінків прикметників, займенників, числівників прикметникового типу жіночого роду: *гарячої*, *гарячою*; *нашої*, *нашою*; *першої*, *першою* тощо. У таких випадках [o] в закінченні після шиплячого перед м'яким [j] виступає за аналогією або до форм чоловічого роду цих же слів (*гарячого*, *нашого*, *першого*), або ж до однотипних форм, у яких немає шиплячого, а отже, [o] закономірний (*доброї*, *доброю*; *другої*, *другою*; *тої*, *тою*);

¹ Такому українському [u] в російській мові відповідає [u] (граф. *ы*): *бджо[ли]* (рос. *пчел[лы]*), *чотири* (рос. *четыре*); *син* (рос. *сын*), *дим* (рос. *дым*).

² У російській мові такому українському [u] відповідає [i] (граф. *и*): *пшениця* (рос. *пшеница*), *бити* (рос. *бити*) і под.

г) у похідних утвореннях: *чорніти, чорніє, чорнило, чорнити* тощо, *вечоріти, вечоріє* (за аналогією до *чорний, вечора* і под.).

Проте в сучасній українській літературній мові досить часто трапляються випадки, коли після шиплячого або [j] вживається |e| перед наступним твердим приголосним, тобто в таких умовах, що сприяли переходу |e| в |o|. В одних випадках таке явище можна пояснити фонетичними змінами, зокрема ствердінням дальшого приголосного (після занепаду слабкого [ʋ]): *бавчка* (з *баєцька*), *ложечка* (з *ложечька*). В інших — вживання |e| на місці сподіваного |o| пояснюється іншими причинами, зокрема:

а) у формі першої особи множини дієслів I дієвідміни зберігається |e| після [ж], [ч], [ш], [j] перед твердим [м] (*кажемо, пишемо, хочемо, миємо*) за аналогією до форми другої особи однини цього ж дієслова, де [e] після шиплячого або [j] закономірно не перейшов у [o] перед ствердим [ш] (*кажеш, пишеш, хочеш, миєш*);

б) у коренях слів *жену, шепчу, чешу* голосний [e] також вживається під впливом форм другої і третьої особи однини, де він закономірний (*женеш, жене; шепчеш, шепче; чешеш, чешете*);

в) у пасивних дієприкметниках з суфіксом *-ен(ий)* типу *збуджений, знижений, зношений, зосереджений, озброєний, печений* тощо |e| після шиплячих та [j] вживається перед етимологічно твердим приголосним [н], очевидно, під впливом тих частіше вживаних дієприкметників, у яких |e| стоїть не після шиплячого: *зроблений, населений, варений* і под.;

г) у прикметниках на *-ев(ий), -ен(ий)* та віддієслівних утвореннях на *-но* вживання голосного [e] після шиплячого або [j] перед твердим приголосним [в] або [н] пояснюється також аналогічною причиною: *рожевий, смушевий, грушевий, кравчий; печений, присвячений; збільшено, роззброєно, присвячено, покручено, озброєно* (як *вересневий, куплений, зароблено*). Однак у ненаголошеній позиції зміна може проходити закономірно: *грошовий, дощовий, речовий, бойовий, чайовий, крайовий, стройовий*;

д) в іменниках з суфіксами *-енк(о), -ечок, -енн(ий), -езн(ий)*, в яких постійно виступає |e|: *Левченко, Войтушенко, Шульженко, Сергієнко; вершечок, кружечок, мішечок, красчок, височенний, глибочезний*.

Виняток становлять слова *гайочок, райочок, кийочок*, у яких |o| вживається за аналогією (як у словах *садочок, ставочок* тощо);

е) у словах книжного та іншомовного походження, у яких зберігається звуковий склад: *жезл, жертва, жест, ковчег, печера, чек, чемпіон, шеф* і деяких подібних;

е) в окремих словах і похідних від них формах за традицією: *кочерга, пащека (пащекувати), червоний (червоніти), черга (чергувати, черговий), черкати (почерк, розчерк), черпати (черпак), шепотіти (шепіт), щедрий, щезати* тощо.

§ 33. Звукосполучення [ри], [ли] — [ро], [ло] — [р'і], [л'і]

У ряді слів сучасної української літературної мови, переважно у відкритих складах між приголосними, вимовляються звукосполучення [ри], [ли], голосний [и] у яких іноді може чергуватися з голосним [о], наприклад: *к[ри]вавий — к[ро]в, г[ли]тати — г[ло]тка, чорноб[ри]вці — б[ро]ва, а також б[ри]ніти, г[ри]мати, г[ри]міти, д[ри]гати, к[ри]шити, т[ри]мати, т[ри]вати, т[ри]вога, б[ли]щати.*

Ця зміна, як і вже розглянуті, пояснюється історичними причинами.

Історична довідка. Звукосполучення [ри], [ли] і [ро], [ло] розвинулися закономірно з давньоруських сполучень — плавні [о], [л] плюс редуковані голосні [ѣ], [ѵ].

Якщо редукований [ѣ] чи [ѵ] був у сильній позиції, як у слові *крѣвъ, крѣстѣ*, то він проявився у голосний повного творення [о] чи

[е] — *кров, хрест*. Якщо ж в іншій формі цього слова або новому слові цього самого кореня редукований опинявся у слабкій позиції, він зазнавав (*крѣваѣѣ — крѣва*), а плавний набував вторинної складотворчості, що не властива східнослов'янським мовам. У російській мові за рахунок складотворчої вимови [р], [л] розвинувся голосний [о], [е], що був і в сильній позиції: *крѣва* → *крова*, *глѣть* → *глотать*; *трѣвога* → *тревога* і под.

В українській мові за рахунок складотворчості плавного розвинувся новий голосний нечіткої артикуляції [и]: *крѣва(ѣи) — кривавий, глѣти — глитати; трѣвога — тр'вога — тривога*. В українських діалектах нерідко голосний [и], а то й [е], міг розвинутися не після плавного, а перед ним: *кирниця (керниця), кирвавий (кервавий), тирвога, гилтати, силза (замість сльоза)*.

Таким чином, [о] чергується з [и] в звукосполученнях [ри], [ли] і [ро], [ло] переважно при словотворенні, а саме чергування зумовлене і пояснюється історичними причинами.

Однак не всякий [и], як і [о], в названих звукосполученнях можна пояснити історичними фонетичними змінами:

і в цих випадках аналогія нерідко спричинилася до вирівнювання фонемного складу слова, а отже, вона (аналогія) викликала відхилення від закономірного розвитку редукованих [ѣ], [ь] після плавних. У слові *брѣва*, наприклад, закономірно міг розвинутися тільки голосний [и], однак ва аналогією до інших форм цього слова (*брѣвь* → *бров*, *брѣви* → *брови* тощо) розвинувся [о]: *брова*. У слові *крѣхта*, навпаки, повинен розвинутися [о], але за аналогією до слова *кришити* (з *крѣшити*) вимовляємо не [крохта], а [крихта]. Аналогічно вживаються голосні [о] або [и] після плавного і в інших словах: б[ли]ск (замість б[ле]ск ← бльскѣ), б[ло]ха (замість б[ли]ха, бо блѣха), сльоза (замість сл[и]за, сл[і]за, бо слѣза), к[ро]ві (замість к[ри]ві, бо крѣви) тощо.

Крім звукосполучень [ри], [ли] — [ро], [ло], в сучасній українській літературній мові вживаються звукосполучення [р'і], [л'і]. Здебільшого вони закономірні: голосний [і] утворився з етимологічних [о], [е] у нових закритих складах (*ровѣ* → *рів*, *камень* → *камѣнь* → *камінь*), з дифтонга [іѣ] (*лѣто* → *літо*, *дѣдѣ* → *дід*). Проте трапляються випадки, коли групи [р'і], [л'і] розвинулися з давньоруських звукосполучень [рѣ], [лѣ], тобто таких, що переходили закономірно в розглянуті вище групи [ри] — [ро], [ли] — [ло]. У таких випадках діє аналогія до інших (здебільшого односкладових) слів із закономірним [і]: *брів* (замість *бров* ← *брѣвь*), як *брів* ← **бредлѣ*; *бліх* (замість *блѣх* ← *блѣхѣ*), як *гріх* ← *грѣхѣ*; *грім* (замість *гром* ← *грѣмѣ*), як *крім*; *кріт* (замість *крот* ← *крѣтѣ*), як *лід*; *недокрів'я* (замість *недокрив'я* ← (недо)крѣвиѣ) і под.

§ 34. Чергування |і| — |ї| та |у| — |ю| — |в|

У сучасній українській літературній мові досить поширене чергування фонем |у| з варіантами |ю| та |в|. З нескладотворчим [у] чергується початковий ненаголошений [у], що послаблює свої акустичні особливості: |у| *чити* — |ю| *чити*, |у| *день* — |ю| *день*. Іншою фонетичною умовою послаблення звучання |у| до ступеня |ю| є вжи-

вання його після голосного: на|у|чає — на|у|чає. жив|у|селі — живе|у|селі.

Проте губно-губна фонема |в| може посилюватися до ступеня нескладового [в] і навіть [у] на початку такту або складу перед дальшим приголосним: ді[в]очий — ді[у]ка, [в]зяв — [у]зяв. Така ж зміна |в| чітко простежується в кінці слова: дро[в]а — дро[у], кро[в]і — кро[у] тощо ¹.

Цими фонетичними умовами пояснюється і чергування голосного [і] з нескладовим варіантом |і| ², який вимовляється на початку такту перед приголосним (при умові, що він не належить до етимологічного кореня): [і]шов, вона [і] він, але [і]ній, [і]ноді, та в середині і в кінці слова (такту) після голосного: сири[і], на[і]вищ[і], бі[і]ці, ми[і]ся і под.

Крім названих фонетичних умов, важливим фактором вживання |у| — |у|, |і| — |і| є темп мовлення: у своєму голосному вияві |у|, |і| виступають у названих випадках при повільному темпі мовлення, а при швидкому — нескладотворчі |у|, |і|.

Чергування |у| — |у| — |в| та |і| — |і| відбивається українською орфографією.

Чергування |у| — |у| відбувається у вимові, а на письмі пишеться буква в у таких випадках:

1) між приголосними з метою уникнення збігу їх: *наш учитель, вихід у місто, працюють у нас, світ учить розуму;*

2) на початку речення перед дальшим приголосним вживається прийменник або префікс у: *Учора відбулися змагання. У нас усе гаразд;*

3) постійно перед дальшим [в] або [ф] (навіть коли попереднє слово закінчується голосним): *зайшла у фойє, був у фотографа, записано у вимогах до уроку;*

4) у середині фрази після тривалої паузи, якщо далі вимовляється приголосний: *Синочки зросли — у школу пішли* (Чуб.).

Голосний [у] вимовляється, а буква в пишеться:

1) між голосними (з метою уникнення збігу голосних): *живе в Одесі;*

¹ У дієсловах минулого часу у формі чоловічого роду буквою в завжди позначається на письмі нескладотворчий [у], що не чергується ні з складотворчим голосним [у], ні з приголосним [в]: [у] на [у] — [в] на [у]; [у]з'а[у], [у]зя[у] — [в]з'а[у] тощо.

² На письмі [і] позначається буквою й (йот).

2) після голосного перед приголосним, крім [в] чи [ф]:
Пішла в садок у вишневий (Т. Ш.);

3) незалежно від тривалості паузи й закінчення попереднього такту перед голосним: *Ходи до нас вечеряти: у нас козак в очереті, в очереті, в осоці* (Т. Ш.).

Крім того, в сучасній українській літературній мові наявні слова з постійно вживаним [y] або [в], такі, в яких заміна [y] на [в] чи навпаки веде до зміни значення слова, порівняйте: *вдача — удача, вклад — уклад, вправа — управа, вступ — уступ*. Так, тільки з голосним [y] вживаються слова і похідні утворення: *увага (уважний, уважність тощо), ударник (ударний), узбережжя, указ, умова, усталення, установа, уява*, а також іншомовні слова: *університет, увертюра, унія, уран, утопія, ультиматум, умлаут, устриці, Уельс, Уругвай, Уолл-стріт, Уайльд* тощо.

З постійним початковим [в] — слова: *влада, вплив, враження, внутрішній, вказівка*, а також іншомовні й українські власні назви типу *Владивосток, Врубель, Власенко* тощо.

Чергування [i] — [j] здійснюється за такою ж закономірністю, як і чергування [y] — [̣y]. При цьому в одній групі слів чергування відбувається, а в інших постійно вживається [i] або [j] (граф. *й*).

Голосний [i], що чергується з [j], вживається:

1) на початку речення (постійно, без заміни [j]): *І смеркає, і світає, день Божий минає, і знову люд потомлений і все спочиває* (Т. Ш.);

2) після приголосного або паузи перед словами з будь-яким початковим звуком: *Лев і стрибав, і по траві качався, і у куці ховався* (Гл.);

3) при зіставленні понять (постійно): *Війна і мир. Живі і мертві. Хліб і сіль. Правда і кривда;*

4) перед словом, що починається [j] у сполученні з голосним: *Іван і Євген, гори і яри, вона і її мати.*

Голосний [j] вживається (граф. *й*):

1) між голосним: *Оце й уся врода* (П. М.);

2) після голосного перед приголосним (в межах такту): *Ми на роботу йдемо* (В. С.);

Звичайно, чергування [y] — [̣y] — [в] та [i] — [j] чітко простежуються у творах наукового стилю, в прозових творах. Щодо поетичної мови, то названі чергування порушуються досить часто з вимог ритму вірша.

§ 35. Чергування приголосних фонем

Чергування приголосних фонем у сучасній українській мові зумовлюються переважно, як і чергування голосних, історичними змінами в системі консонантизму і вокалізму, виявляються в заміні однієї фонемі іншою (в межах однієї морфемі) і відбуваються при словозміні і словотворенні.

Поширеними в українській мові виступають:

а) чергування задньоязикових $[к]$, $[х]$ і глоткового $[г]$ із стверділими передньоязиковими шиплячими;

б) чергування задньоязикових $[к]$, $[х]$ і глоткового $[г]$ з м'якими передньоязиковими свистячими;

в) чергування твердих передньоязикових з парними м'якими;

г) чергування твердих передньоязикових вубних із стверділими шиплячими;

д) чергування однієї приголосної фонемі із сполученням двох приголосних та інші чергування.

§ 36. Чергування задньоязикових $[к]$, $[х]$ і глоткового $[г]$ із шиплячими $[ч]$, $[ш]$, $[ж]$

Чергування $[к]$ — $[ч]$, $[х]$ — $[ш]$ і $[г]$ — $[ж]$ належать до найдавніших слов'янських чергувань, що зумовлені першим перехідним пом'якшенням задньоязикових $[г]$, $[к]$, $[х]$ перед голосними переднього ряду. Ці чергування успадкували всі слов'янські мови. Однак шиплячі, що були м'якими, пізніше або стверділи, або вживаються як по-новому пом'якшені (перед новим $[і]$).

Цей тип чергувань відбувається при словозміні і словотворенні.

У сфері словозміни задньоязикові і глотковий замінюються шиплячими:

а) у кличному відмінку іменників чоловічого роду з основою на $[к]$, $[х]$, $[г]$: *коза[к]* — *коза[ч]е*, *юна[к]* — *юна[ч]е*; *пасту[х]* — *пасту[ш]е*; *дру[г]* — *дру[ж]е*, *лу[г]* — *лу[ж]е*;

б) у називному і непрямих відмінках множини від іменників $о[к]$ і $ву[х]$ (*о[ч]і*, *у[ш]і* — *о[ч]ей*, *у[ш]ей*, *о[ч]ам*, *у[ш]ам* і т. д.);

в) у дієслівних особових та дієприкметникових відмінкових формах: *кли[к]ати* — *кли[ч]у*, *кли[ч]еш*, *кли[ч]*,

кли|ч|те; збере|г|ти — збере|ж|у, збере|ж|е, збере|ж|уть,
збере|ж|и, збере|ж|імо, збере|ж|ений, збере|ж|еному; коли-
|х|ати — коли|ш|еш, коли|ш|емо, коли|ш|и, коли-
|ш|ить і под.

При словотворенні |к| — |ч|, |х| — |ш|,
|г| — |ж| чергуються переважно перед суфіксами (ці
суфікси колись починалися голосним переднього ряду):

а) при творенні іменників жіночого роду за допомогою
суфіксів -к(а) ← -ьк(а); -ечк(а), -еньк(а), -б(а): ру|к|а —
ру|ч|ка (руч^ька), ру|ч|ечка, ру|ч|енька; земля|к| — зем-
ля|ч|ка; кни|г|а — кни|ж|ка; но|г|а — ні|ж|ка, ні-
|ж|енька; кома|х|а — кома|ш|ка; воро|г| — воро|ж|ба,
дру|г| — дру|ж|ба;

б) при творенні іменників чоловічого і середнього роду
з суфіксами -ок (← -ек, -ьк), -ечок, -к(о) (← -ьк), -ечк(о):
ві|к|о — ві|ч|ко; зна|к| — зна|ч|ок — зна|ч|е|ч|ок;
коза|к| — коза|ч|ок; бере|г| — бере|ж|ок; мі|х| —
мі|ш|о|к| — мі|ш|е|ч|ок;

в) при творенні іменників із суфіксами -ин(а), -иськ(о),
-ищ(е), -ник (← -ьник): вся|к|ий — вся|ч|ина; вов|к| —
вов|ч|ище — вов|ч|исько; ру|к|а — ру|ш|ник;
дру|г| — дру|ж|ина;

г) при творенні прізвища на -енк(о), -ук: Вар|ч|енко
(від Вар|к|а); Они|щ|енко (фон. Ониш|ч|енко —
від Онись|к|о); Шуль|ж|енко, Шуль|ж|ук (від
Шуль|г|а); Дов|ж|енко (від Дов|г|ий), Сте|ш|енко
(від Сте|х|а) і под.;

д) при творенні якісних прикметників із суфіксами -ий
(з фон. [jʲ]), -н(ий) та рідше -ан(ий), -аст(ий), -ист(ий),
а також присвійних прикметників на -ин: жін|к|а —
жін|ч|ий, пасту|х| — пасту|ш|ий, воро|г| — во-
ро|ж|ий; кни|г|а — кни|ж|ний, бі|к| — побі|ч|-
ний, запа|х| — запа|ш|ний; пісо|к| — піщаний,
пі(ш)|ч|аний, пу|х| — пу|ш|истий. Оль|г|а —
Оль|ж|ин, тіт|к|а — тіт|ч|ин, сва|х|а — сва-
|ш|ин і под.;

е) у дієсловах — інфінітивах на -и(ти), -а(ти):
дру|г| — дру|ж|ити, доро|г|ий — доро|ж|ити;
нау|к|а — нав|ч|ити — нав|ч|ати; воло|к| — во-
ло|ч|ити; смі|х| — смі|ш|ити; вис|к| — вищати (ви-
(ш|ч|)ати); ру|х| — ру|ш|ити — ру|ш|ати тощо.

Чергування, що виникли при словотворенні, зберіга-
ються і в похідних формах (дру|ж|ити — дру|ж|у,
дру|ж|ать; воро|ж|ий — воро|ж|а, воро|ж|е,
воро|ж|им і т. п.).

Крім того, є такі ж чергування у коренях слів, здебільшого дієслів і віддієслівних утворень: | г | орло — | ж | ерло — | дж | ерело; | г | нати — | ж | ену; за | к | он — за | ч | инати, по | ч | ин, по | ч | ати; | х | одити — ні | ш | ли, по | ш | ьсть; по | к | оїти — спо | ч | ивати.

§ 37. Чергування |к|, |х|, |г| із |ц'|, |с'|, |з'|

Це чергування проявляється у парах |к| — |ц'|, |х| — |с'|, |г| — |з'| (при словотворенні і словозміні), які поширюються на кількісно обмежені морфологічні розряди слів.

Так, при словозміні |к|, |х|, |г| чергуються відповідно із |ц'|, |с'|, |з'|:

а) у давальному і місцевому відмінках однини іменників жіночого роду (включаючи й іншомовні слова) перед закінченням -і: жін |к| а — жін |ц'| і, бал |к| а — бал |ц'| і — (у) бал |ц'| і, апте |к| а — апте |ц'| і — (в) апте |ц'| і; пова |г| а — пова |з'| і — (у) пова |з'| і, ног |г| а — ног |з'| і — (на) ног |з'| і; стрі |х| а — стрі |с'| і — (у) стрі |с'| і, му |х| а — му |с'| і — (на) му |с'| і;

б) у місцевому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду: бара |к| — (у) бара |ц'| і, моло |к| о — (у) моло |ц'| і, смі |х| — (у) смі |с'| і, ву |х| о — (у) ву |с'| і; барлі |г| — (у) барло |з'| і, універма |г| — (в) універма |з'| і.

У сфері словотворення задньоязикові |к|, |х| і глотковий |г| чергуються із передньоязиковими свистячими |ц'|, |с'| та |з'| також у небагатьох розрядах слів, зокрема: при творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий): гре |к| + ськ(ий) → гре |ц'с'| кий → гре |ц'ц'| кий → гре |ц'| кий; воя |к| — воя |ц'| кий; че |х| + ськ(ий) → че |с'с'| кий → че |с'| кий; Волнова |х| а — Волнова |с'| кий; Бу |г| + ський → бу |з'с'| кий → бу |з'з'| кий → бу |з'| кий; Вол |г| а — вол |з'| кий.

Крім того, |к| чергується з |ц'| при творенні іменників жіночого роду — відповідників до іменників чоловічого роду на -ник: робітни |к| — робітни |ц'| я, відмінни |к| — відмінни |ц'| я.

§ 38. Чергування твердих і м'яких передньоязикових відповідників

До чергувань цього розряду належать чергування | *д* | — | *д'* |, | *т* | — | *т'* |, | *з* | — | *з'* |, | *с* | — | *с'* |, | *ц* | — | *ц'* |, | *з* | — | *з'* |, | *л* | — | *л'* |, | *н* | — | *н'* |, | *р* | — | *р'* | і, навпаки, | *д'* | — | *д* |, | *т'* | — | *т* | і всі інші.

Названі чергування виконують морфонологічну функцію і спостерігаються при словозміні і словотворенні.

У сфері словозміни ці чергування в обох своїх різновидах відбуваються:

а) при відмінюванні іменників: *двір* — (*у*) *двори* (| *р* | — | *р'* |), *буря* — *буре* (| *р'* | — | *р* |); *вікно* — (*на*) *вікні* (| *н* | — | *н'* |), *свиня* — *свиной* (| *н'* | — | *н* |); *віл* — *волів* (| *л* | — | *л'* |), *воля* — *волею* (| *л'* | — | *л* |); *віз* — (*на*) *возі* (| *з* | — | *з'* |), *мазь* — *мазей* (| *з'* | — | *з* |); *студент* — *студентів* (| *т* | — | *т'* |), *гість* — *гостей* (| *т'* | — | *т* |); *гедзь* — *гедзем* (| *з'* | — | *з* |) і под.;

б) при відмінюванні дієслів: *ходити* — *ходять* (| *д* | — | *д'* |); *носити* — *носимо* (| *с* | — | *с'* |); *возити* — *возять* (| *з* | — | *з'* |); *палити* — *палю* (| *л* | — | *л'* |); *марити* — *марю* (| *р* | — | *р'* |); *сидіти* — *сидиш* (| *д'* | — | *д* |);

в) у коренях переважно двоскладових слів (з односкладовим коренем) при відмінюванні іменників, числівників, дієслів: *дім* — *дому* (| *д'* | — | *д* |), *сім* — *семи* (| *с'* | — | *с* |), *нести* — *ніс* (| *н* | — | *н'* |) тощо.

При словотворенні чергування типу «твердий приголосний — м'який відповідний приголосний» проходить, як правило, перед суфіксами, що творять:

а) іменники на *-ак* (граф. *-як*): *голий* — *голяк*; *-анин*, *-анк-* (граф. *-янин*, *-янк-*): *група* — *групянин* — *групянка*; *-д-*: *ходити* — *ходьба*; *-ар* (граф. *-яр*): *школа* — *школяр*; *-аг-* (граф. *-яг-*): *бродити* — *бродяга*; *-ур-* (граф. *-юр-*): *бас* — *басюра*; *-ій-*: *крутити* — *крутій*, *водити* — *водій*, *палити* — *палій*; *-к-*: *хвалитися* — *хвалько*, а також перед іншомовними суфіксами *-ізм*, *-іст*: *ідеал* — *ідеалізм*, *ідеаліст*; *матерія* — *матеріалізм*, *матеріаліст*;

б) прикметники на *-ав-* (граф. *-яв-*): *чорний* — *чорнявий*; *білий* — *білявий*; *-ан-* (граф. *-ян-*): *вода* — *водяний*, *болото* — *болотяний*, *кукурудза* — *кукурудзяний*, *пішоно* — *пішоняний*; *-аст-* (граф. *-яст-*): *срібло* — *сріблястий*, *червоний* — *червонястий*; *-н-*: *сила* — *сильний*, *соло* — *сольний*;

в) дієслова на *-і(ти)*: *червоний* — *червоніти*, *сирій* — *сиріти* та *-а(ти)* (граф. *-я(ти)*): *затулити* — *затуляти*, *звільнити* — *звільняти*, *визволити* — *визволяти*.

§ 39. Чергування приголосних передньоязикових зубних із шиплячими

До цієї групи чергувань належать поширені в сучасній українській літературній мові зміни |*д*| — |*дж*|, |*д*| — |*ж*|, |*т*| — |*ч*|, |*з*| — |*ж*|, |*с*| — |*ш*|, |*ц*| — |*ч*|.

Названі чергування спостерігаються здебільшого при словозміні в системі дієслівних форм:

а) особових (1-а особа однини) в межах одного виду: *садити* — *саджу* (|*д*| — |*дж*|), *писати* — *пишу* (|*с*| — |*ш*|), *мазати* — *мажу* (|*з*| — |*ж*|);

б) інфінітивів з різними відтінками значень: *садити* — *саджати* (|*д*| — |*дж*|), *виносити* — *виношувати* (|*с*| — |*ш*|), *закрутити* — *закручувати* (|*т*| — |*ч*|).

При словотворенні проходять не всі перераховані чергування, відбуваються вони переважно при творенні:

а) іменників: *носити* — *ноша*, *прядуть* — *пряжа*, *світити* — *свічка*, *уродити* — *урожай*;

б) дієприкметників: *носити* — *ношений*, *зосередити* — *зосереджений*, *посадити* — *посаджений*.

Як відомо, в названих випадках зміна зумовлювалася впливом приголосного [j] на попередній зубний приголосний: *круча* ← *крутjа*; *пишу* ← **писjо* і под.

Чергування |*ц*| — |*ч*| відбувається тільки в поодиноких іменниках: *лице* — *личко*, *яйце* — *яєчко*, *серце* — *сердечко*, *сонце* — *сонечко*.

§ 40. Чергування однієї приголосної фонемі із звукосполученням з двох приголосних

З однією фонемою можуть чергуватися дві однотипні і дві різнотипні фонемі.

Чергування «фонема — дві такі ж фонемі» є результатом фонетичного подовження звуків внаслідок повної прогресивної асиміляції: *подорож* — *подорожжю*, *ніч* — *ніччю*, *міць* — *міццю*, *молодь* — *молоддю*, *стать* — *статтю*, *розкіш* — *розкішшю*, *мазь* — *мазю* і под.

Чергування «дві однакові фонемі — фонема» зумовлене такою ж зміною: *суддя* — *судей*, *знання* — *знань*, *зусилля* — *зусиль*, *роздоріжжя* — *роздоріж*, *страхіття* — *страхить*.

Обидва чергування відбуваються при словозміні іменників.

При словозміні відбуваються також чергування типу

«фонема — дві різнотипні фонemi», найпоширенішими серед яких виступають:

а) чергування |б| — |бл'|, |п| — |пл'|, |в| — |вл'|, |м| — |мл'|, |ф| — |фл'| в особових формах дієслів (1-а особа однини, 3-я особа множини): *робити* — *роблю*, *роблять*; *ліпити* — *ліплю*, *ліплять*; *відломити* — *відломлю*, *відломлять*; *зловити* — *зловлю*, *зловлять*; *графити* — *графлю*, *графлять*;

б) чергування |б| — |б'ю|, |п| — |п'ю|, |в| — |в'ю|, |м| — |м'ю|, |ф| — |ф'ю|, |р| — |р'ю| в особових формах дієслів типу *пити* — *п'ю* [п'ю], *бити* — *б'ю*, *вити* — *в'ю*, а також у відмінкових формах іменників: *любов* — *любов'ю*, *матір* — *матір'ю*, *верф* — *верф'ю*, *імені* — *ім'я* тощо. Чергування цього типу ширше використовується при словотворенні різних розрядів слів з суфіксами, що першим компонентом мають голосний [а]: *-ач-*, *-ан-*, *-ак-*, *-ат-*, наприклад: *слива* — *слив'янка*; *солома* — *солом'яний*, *олово* — *олов'яний*; *голуб* — *голуб'ята*, *голуб'ячий*, *торф* — *торф'яний* і под.

Крім того, при словотворенні, зокрема при утворюванні пасивних дієприкметників з суфіксом *-ен(ий)*, безособово-предикативних слів на *-но*, віддієслівних іменників на *-енн(я)* чергуються |б| — |бл|: *послабити* — *послаблений*, *послаблено*, *послаблення*; |в| — |вл|: *висловити* — *висловлений*, *висловлено*, *висловлення*; |м| — |мл|: *переломити* — *переломлений*, *переломлено*, *переломлення*; |п| — |пл|: *ліпити* — *ліплений*, *ліплення*; |ф| — |фл|: *розграфити* — *розграфлений*, *розграфлено*.

Примітка. У сучасній українській літературній мові спостерігаються й інші морфонологічні чергування, але іноді вони є давніми настільки, що перетворилися в прості співвідношення звуків. Наприклад, чергування |с| в інфінітивах з |д| і |т| в особових формах: *вести* — *веду*, *їсти* — *їдять*, *впасти* — *впадуть*, *плетсти* — *плету*, *мести* — *мету* і под. Ці чергування є результатом дисимілятивної зміни в групах |дт|, |тт|, що відбулася в праслов'янський період і зумовлена дією закону відкритого складу (**плетті* → *плетсти*, **ведті* → **ветті* → *вести*).

ОРФОЕПІЯ

§ 41. Поняття про орфоепію

Орфоепія (від гр. *orthos* — правильний і *epos* — мова, мовлення) — це розділ мовознавчої науки, що вивчає сукупність правил про літературну вимову. Предметом орфоепії є звукові особливості мовлення, однак усне мовлення

розглядається у цьому випадку не взагалі, а тільки з погляду його відповідності сучасним літературним нормам. Орфоспічні норми сучасної української літературної мови склалися протягом тривалого часу і оформилися в мовознавстві як правила української орфоєпії. Ці правила становлять основу загальної культури української літературної мови.

Предметом вивчення орфоєпії є також правильна вимова звуків мовлення та сполучень їх, а також окремих слів та їх граматичних форм, якщо для них характерні якісь вимовні особливості. Тому орфоєпія безпосередньо пов'язана із вченням про звукову систему мовлення, тобто фонетикою. Водночас орфоєпія тісно пов'язана з акцентологією, зокрема з питаннями про наголошування слів і граматичних форм, що впливає на вимову голосних звуків, та про складоподіл і будову слова. Проте ні наголос, ні складоподіл, як і дикція та інтонація, в повному обсязі орфоєпією сучасної української мови не вивчаються.

Орфоєпія має практичний характер: вивчення правильної вимови спрямовується на подолання вимовних помилок, серед яких насамперед виділяються фонетичні та фонологічні.

Фонологічні помилки зумовлюються незнанням звукового складу сучасної української літературної мови і проявляються у заміні якоїсь фонемі цілком іншою фонемою. Така заміна не тільки спотворює загальнонародну нормативну вимову, а й нерідко призводить до неправильного розуміння слова або речення, оскільки у фразі чи такті можуть з'являтися нові слова. Наприклад, при заміні [з] на [с] слово *казка* сприймається як *каска*, *везти* як *вести*, *газ* як *гас*; при заміні [д] на [т] слово *гадка* звучить як *гатка*, *привід* — як *привіт*. Так само спотворюється зміст слова при заміні голосного [о] голосним [а]: *полити* — *палити*, *мстити* — *мастити* тощо.

Фонетичні помилки — це суто вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів фонем. Звичайно, це порушення не завжди викликає зміну значення слова чи речення, однак веде до спотворення вимови. Так, в українське літературне мовлення можуть заноситися з діалектів або інших мов незвичні для певних фонетичних умов звучання варіантів фонем. Українська літературна мова допускає, наприклад, вимову приголосного [т'] з наближенням до [ц'], але таке наближення можливе тільки тоді, коли [т'] стоїть після [с']: *стіна* [с'т'ц'іна'], *молодість* [мо'лод'іс'т'ц'і]. Якщо ж до [ц'] наближається [т'] в інших

фонетичних умовах, то така вимова є орфоепічною помилкою. Тому недопустимою в українській літературній мові є вимова слів типу [m'ʉ'i'lo], [m'ʉ'ika'tu'e] тощо.

Крім того, порушенням українських орфоепічних норм є перенесення з діалектів чи з інших мов таких варіантів фонем, що взагалі не властиві фонетичній системі української літературної мови. Прикладом таких помилок може бути незакономірне пом'якшення губних і шиплячих у кінці слова чи вимова свистячих із наближенням до шиплячих.

Фонологічні помилки усуваються досить легко, оскільки мовці швидко усвідомлюють їх і неправильно вжиту фонему замінюють правильною. Стосовно фонетичних помилок, що пов'язані з різного роду видозмінами фонemi на базі діалектних особливостей або ж особливостей іншої мови (в мовленні українців — найчастіше російської, білоруської та польської мов), то вони не усвідомлюються мовцями, а тому для усунення їх потрібні спеціальні тренувальні вправи.

В основі сучасних орфоепічних норм української літературної мови лежить вимова більшості звуків і звукових комплексів, властива середньонаддніпряньським говорам. Українська літературна вимова формувалася саме на вимовних особливостях цих говорів¹. Однак у сучасних умовах орфоепічні норми української літературної мови стали загальнонародними, вони увібрали в себе особливості вимови й інших діалектів.

Орфоепічні норми, крім того, уніфікуючись, повільно змінюються, удосконалюються водночас із змінами й удосконаленнями інших систем мови (фонетичної, лексичної, граматичної). Велику роль у цих змінах відіграє орфографія сучасної української літературної мови, проте між правописом і вимовою багатьох слів існує помітна різниця, а мовці у вимові прагнуть сліпо копіювати написання слів, що призводить до штучної «буквеної» вимови звукових комплексів типу *крути*[m'c'a] замість *крути*[ʉ':a], *си[д]жу* замість *си[д]жу*, *весели*[ʉc'a] замість *весели*[c':a] і под.

§ 42. Вимова голосних

Основний звук-тип, або фонема, як уже зазначалося, найчіткіше виявляється при ізольованій вимові або в наголошеній позиції після твердого приголосного. В інших

¹ Про фонетичні особливості південно-східного наріччя, до якого належать середньонаддніпряньські говори, див. § 7.

позиціях він може мати деякі особливості в своєму конкретному виявленні, тобто утворювати фонетичні варіанти. Одні з фонетичних варіантів повністю відповідають звуковій системі сучасної української літературної мови, отже, входять до норм літературної вимови; інші (здебільшого діалектні **чи** навіть зумовлені правильною вимовою іншої мови) — порушують звукову систему, а отже, перебувають поза орфоепічними нормами.

Розглянемо унормовану вимову кожного голосного української літературної мови.

1. Голосний [a] вимовляється чітко, не зближуючись з іншими звуками, як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції, наприклад: [a']рмія, б|а|шт|а'|н, г|а|р|а'|зд, р|а'|д|а|; м|а|ли'н|а|, ч|а|сти'н|а| і под.

Дещо змінюється артикуляція цього звука між м'якими приголосними чи тільки після м'якого: у таких позиціях голосний [a] стає переднішим, ніж на початку слова чи після твердих приголосних. Однак у літературному мовленні така зміна артикуляції не веде до втрати голосним [a] своєї основної якості: *яма* [ja'ma], *рядок* [r'ado'k], *взявся* [ʎz'a'ʎ-s'a].

Голосний [a] ніколи не переходить у літературній мові в інші звуки. Тому вимова на місці [a] голосного [e] після шиплячих та [j] (у деяких українських південно-західних говорах: *ейце* [je'ice'], *щепка* [ʃ'e'пка] і под.) та на місці давнього носового [e] в ненаголошеній позиції (у говорах північного наріччя: *паметь*, *колóдезь*, *носеть*, *дéсеть*) є діалектною.

Проте голосний [a] не вимовляється в українській літературній мові, на відміну від російської, на місці інших голосних, зокрема на місці початкового [o] чи на місці [o] перед наголошеним складом (окрім випадків етимологічних: *багатий* ← *богатъ*, *гарячий* ← *горячь*, *кажан* ← *кожанъ* тощо).

2. Голосний [o] в сучасній українській літературній мові чітко, без наближення до інших звуків вимовляється на початку слів: [оди'н], [о'браз]. Загалом виразно [o] вимовляється і в наголошеній позиції після твердих і м'яких приголосних (*гóрдість*, *мбре*, *жолудь*; *льоx*, *дьогóть*), а також у ненаголошеній позиції після твердих і м'яких приголосних (*молоко*, *борода*, *сьогодні*).

Проте ненаголошений [o] у певних позиціях може наближатися до голосного [y]. Орфоепічно правильною є вимова |o| з незначним наближенням до [y] тільки перед

складом із постійно наголошеним [y]: [го^улу^бка], але [го^луб]; [зо^узу^л'а], але [зо^лзу^л']; [ко^ужу^х], [ло^упу^х]; зрідка в [i]: [со^уб'і'], [то^уб'і'], але [об'і^д] і под. Наближення [o] до [y], а також повна заміна [o] голосним [y] в будь-якій позиції, що спостерігається в говорах південно-західного наріччя: [ко^уза'], [мо^уло^уди^і']; *тубою*, *курова* тощо, українській літературній мові не властиві.

Голосний [o] ніколи не змінюється в сучасному українському літературному мовленні в голосний [a]. Тому не відповідає українським орфоепічним нормам вимова [a] на місці [o], що спостерігається в деяких північних говорах: [малади^і'], [малако^і'], [хади^іла], а також у мовленні тих, хто постійно користується російською літературною мовою, а українською — намагається виступати публічно (на з'їздах, конференціях, на радіо та телебаченні тощо). Крім того, на відміну від російської літературної мови, голосний [o] ніколи не редукується.

3. Голосний [y] також вимовляється чітко в усіх позиціях: [дуб], [куди^і'], [му^{ка}]. У позиції між приголосними чи після м'якого приголосного артикуляція [y], як і |а| та |о|, незначною мірою змінюється, акомодуючи м'якому приголосному, однак головних своїх акустичних якостей не втрачає: [л'у^іди^є'], [с'уди^і'], [б'ют^і'].

На початку слова, після голосного перед приголосним в середині слова, а також у словах-однозвуках (прийменниках) ненаголошений [y] вимовляється як нескладотворчий [ȳ]. На письмі початковий нескладотворчий [ȳ] передається буквами у і в: *учити* | *учи^{ти}є* | — *вчити* | *учи^{ти}є* |. Нескладотворчий [ȳ], що вимовляється в середині і в кінці слова, як правило, передається в українських говорах буквою в: *дівча* — ді | *у* | *ча*, *вивчав* — ви | *у* | *ча* | *у* |, *вів* — ві | *у* | і под. У словах іншомовного походження у дифтонгах, як правило, вимовляється [ȳ], але передається на письмі написанням в або у: *автор* — [а^утор], *аудиторія* — [ау^диторія] і под.

4. Голосний [i] у будь-якій позиції слова вимовляється чітко і виразно: [в'ікно^і'], [з'і^р], [к'ін^і'], [л'із^і'], [м'ід^і'], [м'і^існо].

Іноді наголошений початковий [i] у вимові наближається до [u] чи навіть замінюється [u]: [i^інколи], [i^іноді]. Таке незначне відхилення у вимові початкового [i] має історичну основу: в наведених і подібних словах у давньоруській мові вживався початковий [i] (граф. и), що закономірно перейшов у інших позиціях в український [u].

Вимова [u] на місці початкового [i] поширювалася й на інші слова, нерідко запозичені: [u'нститу't], [u'нкуба'tор] тощо.

Отже, в межах літературної норми на місці початкового [i] може вживатися [i], [uⁱ], [i^u]. Однак під впливом орфографії все більше закріплюється вимова звичайного початкового [i].

Ненаголошений [i] на початку слова перед приголосним або після голосного в середині і кінці слова, як правило, набуває характеру нескладового звука: (на)іменування — [наi]менування; (ніди)іти — [n'ід'i ітиⁱ]; (вона) іде; Омелько [i] Іван і под. Така вимовна зміна закріплюється українською графікою: [i] у названих позиціях може передаватися буквами й чи і (на початку слова, в сполучниках) або ж постійно й (в середині слова): ішов — йшов, і — й; в'їський.

Голосний [i], як правило, пом'якшує чи напівпом'якшує попередній приголосний. Тільки в деяких випадках, зокрема на межі слів (брат і сестра, раз і два, вас і нас, дід і онук) та на межі частин аббревіатур (педінститут, політінформація) попередній приголосний не пом'якшується.

5. Голосний [e] в українській літературній мові чітко, виразно вимовляється тільки в наголошеній позиції (д[e']нь, гороб[e']ць, м[e']рзнути) та на початку слова ([e]поха, [e]легія).

Ненаголошений [e] вимовляється з наближенням до голосного [u]. В одних випадках (перед складом із наголошеним [u], [i] або [y]) звук [e] майже переходить в [u], наприклад: [ми^eн'іⁱ], [ви^eли'киⁱ], [ни^eсуⁱ]; в інших (перед складом з голосним | а | чи | о |) — вимовляється як звук, середній між [e] та [u]: [се^eлоⁱ], [ве^eснаⁱ], [се^eстраⁱ]; ще в інших (перед складом з | е |) — вимовляється з незначним наближенням до [u]: [ме^eнеⁱ], [бе^eреⁱза], [не^eсеⁱ].

Діалектна заміна наголошеного [e] голосним [u], наприклад: пішов стижкою понад гричкою і поніс гличик миду (с. Байбузи на Черкащині), є грубим порушенням вимовної норми української літературної мови.

Голосний [e] співвідноситься з давньоруським [e] повного творення чи редукованим переднього ряду [ь]. Обидва історичні відповідники сучасного [e] пом'якшували попередній приголосний звук. Ця їхня особливість здебільшого зберігається в російській літературній мові. В українській мові [e] втратив здатність пом'якшувати приголосний і вживається після твердих чи стверділих приголосних: клен, тече, мете, неначе, сердешне. Однак він може вживатися

після постійно м'якого [j]: *єднає* [je'днає^ч], *б'є* [bje] та в кількісно обмеженій групі слів після постійно м'якого [н'] (нестверділого під впливом інших форм): *сине* [си'н'є^ч], бо [си'н'іти], [си'н'іі], [си'н'у]ватий; *житне* — жи[тн'є^ч], бо жи[тн'іі], жи[тн'і]ому і под. Крім того, [e] може вживатися після подовжених м'яких приголосних [т':], [н':], [л':] (жи[т':e]вий, значе[н':e]вий, [л':e] тощо).

Фонетичною помилкою є вимова під впливом російської орфоєпії групи «м'який приголосний + [e]»: лі[т'e]ратура, ма[т'e]ма[т'і]ка, [л'e]в Толстой, [л'e]рмонтов та ін.

6. Голосний [u] також вимовляється виразно у позиції під наголосом (*вишня, ліне, тин, вийшов*) та перед [i] (граф. й): *добрий, високий, вибийте*.

Вимова ненаголошеного [u] дещо знижена і наближається до вимови [e]. Звичайно, ступінь наближення [u] до [e], як і наближення [e] до [u], залежить від темпу мовлення (при швидкому темпі наближення більше) та від характеру голосного в наступному складі. Якщо далі йде склад з наголошеним [e], ненаголошений [u] може вимовлятися як [e]: *живе* [же^чве^ч], *тихенький* [те^чхе^чн'киj]. Якщо ж у дальшому складі стоїть голосний високого підняття [y], [i] чи [u], наближення мало помітне: *дивіться* [ди^чв'іц':a], [же^ч-ви^ч], [ди^чву^чјус^ч].

В окремих говорах південно-західного наріччя нечітко вимовляється і наголошений [u]: [ви^ч]шня, [ти^ч]хо, сто[ли^ч], що не відповідає орфоєпічній нормі сучасної української літературної мови.

Голосний [u] української мови співвідноситься насамперед з давньоруськими [i] (граф. и): *сила* ← *сила, вишня* ← *вишня* або [u] (граф. ы): *син* ← *сынъ*. Незалежно від походження український [u] не має здатності пом'якшувати, а тому приголосні перед ним постійно тверді.

Нескладові [y] (орфогр. в або у) та [i] (орфогр. й або і), що виступають на початку слова перед приголосним, в кінці слова або складу після голосного, з яким утворюють дифтонги типу ai, au, ii, iu та ін., в українській літературній мові вимовляються не як приголосні [v] або [f] та [j], а як відповідні короткі голосні: [y]чора, любо[y], на[i]краци[i].

§ 43. Вимова приголосних

Сучасна українська літературна мова характеризується чіткою вимовою приголосних як у позиції перед голосними звуками, так і в кінці слова. Однак вимова окремих груп приголосних характеризується певними особливостями:

1. Специфічною рисою українських губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф] є їх тверда вимова; вони ніколи не пом'якшуються в кінці слова (*дуб, степ, вісім, верф*). Проте ці приголосні можуть напівпом'якшуватися перед голосним [і]: [б'і]сти, [п'і]сок, [м'і]шок, [в'і]кно, [ф'і]льм. У словах іншомовного походження трапляються пом'якшені губні і перед голосними [а], [у] (граф. я, ю): *бюро, пюре, фюзеляж*.

Крім того, кожен губний у певних позиціях може мати свої орфоепічні особливості:

а) дзвінкий шумний [б] в українському літературному мовленні, на відміну від російської мови, ніколи не оглушується: *дуб, куб* (порівн. з російськими: [дуп], [куп]);

б) приголосний [в], ніколи не оглушуючись, може переходити в нескладовий [у]. Як приголосний він виступає перед голосним (*вода, вечір, віри*), як голосний — на початку слова або в кінці складу чи слова (порівн.: *дівочий* і *дівча* [д'іуча'], *кривавий* і *кров* [кроу], *трава* і *травка* [тра'ука], [удвох], [удова'], [учо'ра], [уз'а'у] і под.). Ця зміна графікою української мови не закріплюється, окрім тих випадків, коли [в] чергується з [у] (див. § 40).

Губний приголосний [в] у кількох українських словах пом'якшується перед [а] (граф. я): *свято* [с'в'а'то], *цвях* [ц'в'ах], *дзвякнути* [з'в'а'кнуті^е];

в) губний приголосний [ф] в українській мові вживається тільки в словах іншомовного походження (*факт, фонема, фігура*) та в кількох українських словах звуконаслідувального характеру (*фуркати, фукати* і под.). Обмежене вживання його пояснюється тим, що в звуковій системі східнослов'янських мов він новий і є запозиченим в неслов'янських мов. До того часу, коли цей приголосний почав уживатися в давньоруських словах, [ф] у запозиченнях здебільшого заступався іншими приголосними: [п] (*пляшка, Пилип, Йосип*), [хв] (*хвіртка*), [кв] (*квасоля*), [в] (*Матвій*), [т] (*Гадей*), [х] (*Хома*).

Саме істотними причинами (необхідністю заміни [ф], наявністю різних відповідників цьому звукові тощо) можна пояснити порушення орфоепічних правил, що спостерігаються в діалектному мовленні: з одного боку, в окремих говорах досі відбувається заміна [ф] (*хворма, арихметика, хвонтан*), а з другого — звук [ф] помилково вимовляють на місці закономірного звукосполучення [хв] (*флороба, фала, филия, фіст*) замість загальнонародних *хвороба, хвала, хвиля, хвіст*.

2. Літературна вимова передньоязикових приголосних

також характеризується певними правилами, головними серед яких є:

1) дзвінкі передньоязикові [д], [з], [ж] у кінці слова не оглушуються: *лід, кіз, чимдуж*;

2) приголосні африкати [дж], [з'] вимовляються як один звук і протиставляються звукосполученням [д + ж], [д + з].

Африката [дж] вимовляється:

а) на початку слів перед голосним ([дж]ерело, [дж]ура) або перед приголосним ([дж]міль, [дж]гут);

б) у середині основ слів б[дж]ола, [дж]ен[дж]ик, мен[дж]увати та в похідних від цих основ формах;

в) у дієслівних основах перед закінченням 1-ї особи однини -у: хо[дж]у, са[дж]у, во[дж]у, ра[дж]у тощо; перед суфіксами -а-, -у (ва): виря[дж]ати, виря[дж]аю, прису[дж]увати, прису[дж]уєш (порівн.: са[дж]ати, але садити; похо[дж]ати, але ходити);

г) перед суфіксом -ен- у пасивних дієприкметниках та -енн(я) у віддієслівних іменниках: нагоро[дж]ений, відря[дж]ений, попере[дж]ений; нагоро[дж]ення, відря[дж]ення, попере[дж]ення;

д) у деяких словах іншомовного походження: [дж]ем, [дж]оуль, [дж]игіт тощо.

Звукосполучення [дж] (д + ж) вимовляється в тих випадках, коли в слові префікс закінчується приголосним [д], а корінь починається приголосним [ж]: ні[дж]ивлення, ні[дж]арити.

У таких же фонетичних умовах вимовляється звукосполучення [дз] (д + з): на[дз]вичайний, ні[дз]вітний, пере[дз]'їздівський.

Як один звук [з'] вживається на початку багатьох слів української мови: [з']об, [з']еркало, [з']вінок, [з']енькати і под.

Приголосний [ж] в сучасній українській літературній вимові непом'якшений. Тільки в позиції перед [і] він вимовляється напівпом'якшено: б[дж]'ілка. Стосовно [з'], то в різних вимовних умовах він може бути або твердим (постійно перед [е], [и] та перед [а], [у], [о]), або м'яким (перед [і] та перед [а], [у], [о] — граф. *я, ю,ьо*, а також у кінці слова), порівн.: [з']ига, [з']еркальний; [з']уськи — [з']у'рчать, кукуру[з']а — кукуру[з']аний.

3. Приголосні [ж], [ч], [ш] (шиплячі) в сучасній українській літературній мові, як правило, вимовляються твердо: *ніж, піч, носии, біжить, біжать, чомусь, чисто, широко, лоша, курча*. Пом'якшена вимова шиплячих, яка

спостерігається в таких фонетичних умовах в українських діалектах чи під впливом російської вимови, є порушенням літературної орфоепічної норми.

Пом'якшено вимовляються тільки подвоєні шиплячі в іменниках середнього (*збіжжя, клоччя, піддашшя* — [зб'і-'ж':а], [клоч':а], [п'ід:а'ш':а]) та жіночого роду (*ніччю, тушшю, подорожжю* — [н'і'ч':у], [ту'ш':у], [п'одорож':у]). Напівпом'якшено вимовляються [ж'], [ч'], [ш'] перед голосним [і]: *жінка* [ж'і'нка], *чільний* [ч'і'л'ниі], *шість* [ш'іс'т'].

4. Приголосний [р] в українській літературній вимові постійно твердий у кінці слова і складу (*вір, лікар, гіркий*). Якщо ж [р] вживається на початку складу перед [а], [у], [о] (граф. я, ю, ьо), то він вимовляється м'яко: *рядно, рясно, лікарю, говорю, трьох* — [р'адно'], [р'асно], [л'і'кар'у], [говор'у'], [тр'ох].

Постійно тверда вимова [р] у говорах північного і рідше південно-західного наріччя і, навпаки, м'яка вимова його в говорах південно-східного наріччя є порушенням установлених орфоепічних норм українського мовлення.

5. Передньоязиковий приголосний [л] в сучасній українській літературній мові вимовляється твердо в кінці слова (*стіл, віл*) та перед голосними [а], [о], [у]: *клас, волога, луча*, але перед голосними [е] та [и] його вимова середня між твердою і м'якою, близька до напівпом'якшеної (*ледве, левада, липа, млин*). Проте перед [е] приголосний [л] ніколи не вимовляється м'яко.

Передньоязиковий м'який приголосний [л'] вимовляється в сучасній українській літературній мові перед [і]: [л'і'то], [л'ід]; перед голосними [а], [о], [у] (граф. я, ьо, ю): [л'ашч], [л'ох], [л'убл'у'] та в кінці слова чи складу (в таких випадках м'яка вимова [л'] позначається написанням м'якого знака): *сіль* [с'і'л'], *галька* [га'л'ка].

6. Передньоязикові [д], [т] вимовляються твердо в кінці слова і складу: *сад, тут*. Вони постійно тверді також перед голосними [и] та [е]: *сиди, тиша; десь, тема*.

Перед голосним [і] приголосні [д], [т] в сучасній українській літературній мові вимовляються, як правило, пом'якшено: [д'і'тиє], [т'ін'].

У позиції перед [а], [о], [у] приголосні [д], [т] вимовляються твердо: *дати, такий, дома, том, дума, туга*. Однак перед цими ж голосними вони вимовляються і м'яко: в таких випадках після них пишуться букви я, ю та буквосполучення ьо: *под'яка, нат'як, д'южина, т'ют'юн, д'ьоготь, т'ьохкати* — [под'а'ка], [на'т'ак], [д'у'жи'на], [т'ут'у'н],

[d'o'got'], [m'o'xkati'e]. Вимовляються звуки [d'] і [m'] у кінці слова і складу, а також на початку складу перед твердим приголосним: *сядь, гать, молотьба, будьмо, тьма*. Як уже зазначалося при поясненні вимови голосного [i] (див. § 48), приголосні [d], [m], як і [z], [ц], [c], на межі слів чи частин аббревіатур не пом'якшуються.

7. Передньоязикові приголосні [z], [ц], [c] в українській літературній вимові бувають твердими і пом'якшеними.

Твердими [z], [ц], [c] постійно виступають перед голосними [e], [u]: *зима, село, цибуля*. Перед голосними [a], [o], [y] приголосні [z], [ц], [c] вимовляються твердо: *завод, золото, зуб, цап, цокотуха, цупкий, сани, сонце, суть* і пом'якшено (в таких випадках на письмі вживаються букви **я, ю** і буквосполучення **ьо**): *з'яблик, цятка, с'яйво, цюкання, сюди', цього, сьогодні* — [z'a'blie'k], [ц'a'tka], [c'a'ivo], [ц'yu'kan':a], [c'udi'], [ц'ого'], [c'ого'd'ni].

Перед голосним [i] названі приголосні, як правило, пом'якшені: *зілля, цікавий, сідло*.

У кінці складу, а також на початку слова перед приголосним [z], [ц], [c] здебільшого вимовляються твердо (*казка, звук, міцно, цнотливий, каска, своє'*). У певних умовах (у суфіксах *-ськ-, -цьк-, -зьк-* та в поодиноких словах у початковому кореневому складі перед твердим приголосним) звуки [z'], [ц'], [c'] вимовляються пом'якшено: *міський, козацький, запорізький; ськати, цькувати, цьвохкати*.

У кінці слів [z] і [c] також частіше вимовляються твердо, хоч бувають і пом'якшеними. При цьому дзвінкий [z] не оглушується: *мороз — паморозь, лаз — лязь, повіс — повісь*. Приголосний [ц'] у такій позиції в українських словах постійно м'який: *міць, заєць, хлбпець, ниць* (порівн. іншомовні *палац, плац, паяц* і под., у яких [ц] вимовляється твердо). Після пом'якшених [z'], [ц'], [c'] пишеться м'який знак.

В українській літературній вимові передньоязикові приголосні [z], [ц], [c] та [ʒ] (свистячі) ніколи не уподібнюються до шиплячих [ж], [ч], [ш] та [дж].

8. Середньоязиковий приголосний [j] в українській літературній мові вимовляється тільки перед голосними [a] (*яр [ja'p], яма [ja'ma], бур'ян [бурja'n]*); [y] (*юний [ju'ni]*), *в'юн [vju'n]*); [o] (*його [jo'go], бойовий [боjови'i]*); [e] (*своє [своje'e], єдино [je'dи'но]*) та [i] (*їжак [ji'жа'k], твоїх [твоji'x]*). Для позначення звукосполучень [j + a], [j + y], [j + e], [j + i] використовуються букви **я, ю, є, ї**. Для позначення звукосполучення [j + o] в українській графіці

використовується буквосполучення *йо*. Буква *й* позначає [j] тільки в сполученні *йо*; в усіх інших випадках (після голосного в кінці слова або складу) вона позначає нескладовий голосний [i̯], разом з яким становить дифтонг: *дай* [dai̯], *бій* [b'i̯], *військовий* [v'i̯c'ko'vii̯], *взуй* [vzui̯]. Як нескладовий [i̯] вимовляється буква *й* на початку слова перед приголосним: *йдеться* [jde'tɕ':a], *ймення* [ime'n':a].

9. Задньоязикові приголосні [κ], [x] додаткових вимовних особливостей не мають. Зате задньоязиковий проривний [r] у вимові часто змішується з глотковим (фарингальним) щілинним [r]: [грати] (дієслово) — [гра'ти^е] (іменник), [гніт] (насильство) — [гн'іт] (у лампі).

Щілинний [r] вживається, як і в деяких інших слов'янських мовах, у багатьох українських і запозичених словах. Він вимовляється як дзвінкий фрикативний надгортанний: [гай], [г'усто], [г'оріх], [г'ічка], [г'ора], [г'уси], [г'винт], [г'енерал], а[г'ент], педа[г'о[г], а[г'ронóm], бі[г], сні[г] тощо.

Проривний [r] наближається вимовою до латинського [g]. Такий приголосний часто вимовляється в російській мові. В сучасній українській літературній мові його вживання обмежене: він вимовляється в невеликій групі слів, здебільшого іншомовного або звуконаслідувального характеру. Частіше вживаними серед них є: а[r]рус, [r]ава, [r]авити, [r]азда, [r]ала, [r]ан, [r]андж, [r]анджувати, [r]анок, [r]ахкати, [r]едзь, [r]ел[г]отати, [r]ел[г]іт, [r]и[г]нути, [r]ирли[г]а, [r]ніт, [r]рати, [r]речний, [r]ринджели, [r]уля, джи[г]ун, дзи[г]а, дзи[г]лик, дри[г]нути, реми[г]ати, ри[г]увати, снови[г]ати, фи[г]и-ми[г]и, ху[г]а, хурди[г]а та похідні від них утворення.

Задньоязикові [κ], [x] та глотковий (фарингальний) [g] не здатні пом'якшуватися. Відступом від колишньої постійно твердої вимови названих приголосних є обмежена лексично і граматично напівпом'якшена вимова їх у сполученні з голосним [i], що походить з етимологічного [o]: *гість*, *кіт*, *кінь*, *тхір*; *тихий*, *сухий* або з прикметникового закінчення *-иѢ* (*тихі*, *вузькі*).

§ 44. Вимова звукосполучень приголосних

У процесі історичного розвитку фонетичної будови слова і складу та при словотворенні виникають групи приголосних у межах одного складу або на межі слів чи складів. У потоці мовлення в групах приголосних відбуваються асиміляція, дисиміляція, спрощення тощо. Зміна якості при-

голосного при цьому залежить від темпу мовлення та позиції. Розрізняються такі найпоширеніші позиції звукосполучень: абсолютний початок фрази або такту та кінець слова або такту.

Оскільки в українському правописі поряд з фонетичним діє і морфологічний принцип (написання слів із збереженням буквенного складу морфем, часом всупереч вимові), в усному мовленні нерідко припускаються грубі орфоепічні помилки, зумовлені послідовною вимовою звуків за їхніми буквеними позначеннями. Так, слово *річці* нерідко вимовляють [p'i'čč'i] замість правильного [p'i'č':i], слово *гріється* [gr'i'je'č':a] вимовляють [gr'i'jet's'a] і под. Тому треба знати головні правила вимови приголосних у сполученні з іншими приголосними.

Вимова дзвінко-дзвінких та дзвінко-глухих звукосполучень

1. Сонорні приголосні [в], [л], [м], [н], [р] перед будь-яким дальшим приголосним своєї якості не змінюють: [зе'рно'], [ко'нтур], [ди'мниі], [колче'да'н]. Крім того, сонорний [в] перед приголосним на початку слова, на межі складів чи слів переходить у нескладотворчий [y]: [уз'a'тиє], [куп'i'ул'a], [ноji'хау].

2. Дзвінкі шумні приголосні, сполучаючись із дальшим дзвінким чи глухим, у кінці слова та складу або на межі складів своєї якості загалом не втрачають. Однак залежно від темпу мовлення та позиції окремі початкові дзвінкі приголосні звуки в звукосполученнях можуть зазнавати деяких змін:

а) дзвінкий губний [б] у звукосполученнях з глухим приголосним зберігає дзвінку вимову; звукосполучення типу [бк], [бл], [бс], [бх], [бц], [бш] трапляються тільки на межі складів: [ди'б'киє], [об'кла'дка], [обпол'іскуватиє], [обс'і'у], [обто'чка], [об'шук], [обчи'сл'є'н':а], [обце'н'киє];

б) дзвінкий глотковий [з], як і приголосний [б], не змінює якості у сполученні з наступним дзвінким: [гну'тиє], [о'гл'ад], [во'логда] та в сполученні з глухим типу [зс], [зт], [зц]: [дом'і'зс'a], [т'аг'ти'], [б'іг'ц'є'м]; проте у звукосполученні [зк] він завжди оглушується: [во'хк'іс'т'], [н'і'хт'і], [д'іхт'а'р]. Проте діючим правописом це оглушення не фіксується: *вогкість, нігті, дігтяр*;

в) дзвінкий передньоязиковий [д] у сполученнях з глухим типу [дк], [дл], [де], [дт], [дх], [дц] у середині слова та між словами в межах одного такту, як правило, не оглу-

шується, хоч і може дещо послаблювати свою дзвінкість: [задкува'ти^е], [в'ідпов'ід'], [надси'лу], [на'дто], [надхо-же^н:а], [оди^на'дц'ат']. На початку ж слова [д] у назва-них звукосполученнях в українській мові не вживається (у слові *дхнути* із давньоруського *дъхнути* відбулася асиміляція, внаслідок чого в цьому і похідних словах утво-рилося закріплене правописом звукосполучення [тх]: *тхне, тхір, натхнення, натха*);

г) дзвінкий передньоязиковий [з] у сполученні з сонор-ними [в], [j], [р], [л], [м], [н] та з дзвінкими шумними приго-лосними, крім [ж] і [дж], як на початку слова або такту, так і в інших позиціях вимовляється чітко: [зроби'у], [зло], [з'ізд], [зн'ау], [звук], [здобу'ток], [бе^нзду'мно], [оздо'б-ле^н:а], [з на'шого н'іджі'зду].

У звукосполученнях [зж], [здж]¹ вимовляється не [з], а [ж]: *з жалем [жжа'ле^нм], безжурність [бе^нжжу'рн'іс'т], розжеврїти [рожже'у'рїти^е], поїжджений [пої'ждже^нниі]*. Початковий приголосний [з] перед глухими приголосними, крім глухих шиплячих, змінюється у вимові на [с]²; з ха-ти — [сха'ти^е]; [ссу'ше^нниі], [схо'ди^е], а перед [ш] і [ч] він вимовляється як [ш]: *з чоловіком [шчолов'і'ком], з шести [шше^нсти¹], зшити [шши'ти^е]*. Такою ж вимовою характе-ризується [з] і в середині слова та між словами в межах так-ту: у звукосполученнях [зк], [зп], [зм], [зх], [зф] вимовля-ється [с], хоча нерідко зберігається й [з] (найчастіше при повільному темпі мовлення у префіксах *роз-*, *без-*), а в спо-лученнях [шш], [шч] він вимовляється як [ж] або [ш]: *розхи-таний [рошхи'таниі], розпитати [роспи^ета'ти^е]; без чер-ги [бе^нжче'рги^е] і [бе^ншче'рги^е], безшумний [бе^ншшу'мниі] і [бе^нжшу'мниі], розширювати — тільки [рошиш'р'увати^е];*

д) дзвінкий передньоязиковий [ж] перед сонорними, дзвінкими шумними і глухими шумними, крім [ц'] та [с'], у будь-якій позиції не змінює якості: [жни^ева¹], [жме^н'а], [жлу'кто], [жда'ниі], [му'жн'о], [науспра'цужки^е], [ду'ж-ка], [ду'жче^н], [служб]. Перед глухими [ц'] і [с'] він вимов-ляється як [з']: *дужці [ду'з'ц'і], криворіжці [криво'р'і'з'-ц'і], зважся [зва'з'с'а];*

е) дзвінкі африкати [з'] та [дж], як уже зазначалося, в українській мові вживаються нечасто; особливо рідко трап-ляються вони перед іншим приголосним. Незалежно від

¹ Зміну [з] на [ж] перед [дж] закріплює діючий український пра-вопис: *виїжджений, поїжджений* і под.

² Зміну префіксального [з] на [с] перед глухим приголосним за-кріплює правопис: *сказати, стурбований, сфотографований, схил* тощо. Не пишеться, хоч і вимовляється, [с] на місці з перед [ц], [с].

якості дальшого приголосного звука своєї якості вони не змінюють: [звє'н'к'іт], [дєміл'].

Вимова глухо-глухих та глухо-дзвінких звукосполучень

1. Глухі приголосні перед дальшим глухим зберігають свою головну якість і, як правило, не переходять у дзвінкі [хтос'], [ди'чка], [капка'н], [стат':а], [шче'бе"т], [шпи'ц'а].

2. В абсолютному початку слова або такту глухо-дзвінкі звукосполучення вимовляються чітко: [п'ра'во], [тв'і'і], [сво'лок].

3. В інших позиціях початкові приголосні в глухо-дзвінких і в глухо-глухих звукосполученнях залежно від темпу мовлення, старанності вимовляння та позиції в мовному потоці (здебільшого в середині слова або такту) можуть змінювати свою якість:

а) приголосний [к] перед дзвінким зрідка може вимовлятися як парний йому дзвінкий [г]: вокзал [вогза'л], якби [јагби'л], а як же [аја'гже"у];

б) приголосні [п], [ф] та [х] залишаються постійно глухими в будь-якій позиції і в будь-якому фонетичному оточенні;

в) приголосний [т], хоч і зберігає переважно головну якість, проте характеризується кількома вимовними модифікаціями: по-перше, [т'] перед дзвінкими, зокрема перед [б], вимовляється як дзвінкий [д']: боротьба [бород'ба'л]; по-друге, у глухо-глухих звукосполученнях [тц], [тч] він уподібнюється дальшому приголосному: коритце [кори'ц'е], завітчана [закв'і'ч:ана]; у групах [т'ц'], [т'с'] разом з дальшим приголосним вимовляється як [ц]: сниться [сни'ц'а], воріття [вори'ц'а], а в звукосполученні [тш] він вимовляється як шиплячий [ч]: багатший [бага'чшиі];

г) глухий приголосний [с] у звукосполученнях типу [сб], [сд] вимовляється як парний йому дзвінкий [з]: ось де — о[з']де, просьба — про[з']ба.

У сполученні [сш] приголосний [с] уподібнюється дальшому звукові: приніси [прин'і'ш:а"е]; у сполученні з глухим [ч] він вимовляється, як [ш], наприклад: [шча'с'т'а], [дошча'ниі], [вошчи'на];

д) шумний глухий [ц] трапляється на початку глухо-глухих і глухо-дзвінких звукосполучень дуже рідко і чітко виражений у мовленні: [цнотли'виі], [м'іцни'і];

е) глухий [ч] у сполученні з іншим приголосним може вимовлятися по-різному: у сполученні з [п] він дисимілює

в [ш]: звукосполучення [шн] на місці [чн] вимовляється переважно в прикметниках та похідних від них іменниках типу [пше^чни^шни^і], [со^н'ашни^і] — [со^н'ашни^єк], [руш-ни^к], [пом'ішни^к] і под.

На межі слів одного такту звук [ч] перед дзвінким вимовляється як дзвінкий [дж]: [ходжби^л], а в звукосполученні [чс'] він перетворюється у вимові в [ц'], наприклад: [мо-ро^ц'с'а];

е) глухий шиплячий [ш] у звукосполученнях здебільшого вимовляється чітко, зокрема він не переходить у [с] в звукосполученні [шч], яке позначається буквою щ: [шчит], [шчу^{ка}], хоч звукосполучення [шч] вимовляється, як уже зазначалося раніше, на місці давнішого [сч]: [шчасли^{ви}ї], [шчос'].

У звукосполученні [шс'] внаслідок регресивної асиміляції приголосний [ш] змінюється у вимові на [с] чи [с']: [ли^єсту^{је}'с'а], [с'м'іје^с'а]; як [с'] вимовляється [ш] також і в звукосполученні [шц']: дошци [до^с'ц'і].

Вимова деяких багаточленних звукосполучень

В українському літературному мовленні групи приголосних, що з'являються у словах внаслідок словотворення, спрощуються: *проїзд + н(ий) → [проїзни^ії]*, [шчасли^{ви}ї], [скло], [з'л'існий], [ја^к'існо] і под. Таку вимову приголосних закріплює український правопис: *проїзний, щасливий, скло, з існий, якісно* і под. Однак написання окремих слів, зокрема числівників *шістнадцять, шістдесят і шістсот*, під впливом морфологічного принципу не відповідає вимові їх: [ш'існа^д'ц'ат'], [ш'ізде^с'ат'], [ш'іс:от]. Така невідповідність правопису й правильної літературної вимови спостерігається і в багатьох словах, утворених від іншомовних твірних основ: *студентський [студе^{нс}'киї]*, *туристський [тури^с'киї]*, *контрастний [контра^с'ниї]*, *абстрактний [абстра^к'ниї]* тощо.

Примітка. Ніколи не спрощуються звукосполучення [здр], [спр]: [здр]игатися, зу[спр]іч, [спр]ах, [спр]ава.

§ 45. Уподібнювальна палаталізація передньоязикових приголосних у звукосполученнях

Передньоязикові приголосні [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц] у сполученні з іншими передньоязиковими м'якими в літературній вимові пом'якшуються, коли вимовляються в межах одного складу і належать до кореня чи до кореня й

суфікса: *сьогодні* [с'огод'н'і], *істотні* [істо'т'н'і], *галуці* [га'л'ц'і], *ланцюг* [лан'ц'у'г], *після* [п'і'с'л'а], *міцність* [м'і'ц'н'іс'т'і], *лівизні* [л'івіз'н'і]. На межі слів або тактів, а також морфем (префікс перед коренем) такого пом'якшення немає: *під сіном* [п'ідс'і'ном], *відняти* [в'ідн'а'ти^е], *безділля* [бе'зд'і'л'а], *зціляти* [зц'іл'а'ти^е]. Виняток становлять слова типу *віддячити* [в'ід':а'чи^ети^е], *піддягати* [п'ід':ага'ти^е] тощо.

Зубні приголосні [з], [ʒ], [с], [ц] послідовно пом'якшуються перед напівпом'якшеними губними: *звіку* [з'в'і'ку] *дзвяти* [ʒ'в'а'кати^е], *свято* [с'в'а'то], *цвіт* [ц'в'і'т], *цвях* [ц'в'а'х]. Інші передньоязикові приголосні в цих вимовних умовах не пом'якшуються: [тв'і'і], [дв'і'і], [ко'лб'і]. Зате вони (приголосні [д], [т], [л], [н]) вимовляються м'яко перед напівпом'якшеними губними приголосними, коли в початковій формі, вживаючись перед твердим губним, мають пом'якшену вимову: [бород'б'і], бо [бород'ба']; [ган'б'і], бо [ган'ба']; [про'з'б'і], бо [про'з'ба].

Примітки: 1. Не пом'якшуються приголосні [з], [ʒ], [с], [ц], [д], [т] перед напівпом'якшеним губним, після якого вимовляється [і], що походить з етимологічного [о] і чергується з ним: [ʒв'ін], бо [ʒво'ну], [св'і'і], бо [свого!]; [дв'ір], бо [дво'ру].

2. Не пом'якшуються передньоязикові приголосні і перед напівпом'якшеними [з'], [к'], [х']: [хитк'і], [сх'ід], [швидк'іс'т'і]. Виняток становлять приголосні [с'], [з'], [ц'] перед твердим [к] у суфіксах *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-*: [с'іл'с'к'і], [бу'з'к'і], [лу'ц'к'і].

§ 46. Деякі особливості вимови слів іншомовного походження

Усі запозичені іншомовні слова в українській мові фонетично й граматично адаптуються. Більшість з них освоєні такою мірою, що не відрізняються від слів українських: *гарбуз*, *клуб*, *міна*, *крейда*, *газ*, *драма* і под. Проте окремі запозичені слова характеризуються орфоепічними особливостями.

1. В освоєних українською мовою власних російських назвах голосний [e], утворений з [ie], не замінюється відповідним йому [i], а попередній приголосний завжди пом'якшується (на письмі в таких випадках використовується буква *є*, а не *е*): *Белінський*, *Лєсков*, *Сєров* і под.

2. В іншомовних власних назвах після приголосних, як правило, вимовляється голосний [i]: *Ніл*, *Дізель* (але *дизель*), *Сицилія*, *Шіллер*. У невеликій групі слів традиційно вимовляється (і пишеться) голосний [u]: *Америка*,

Арктика, Африка, Британія, Єгипет, Єрусалим, Париж, Рим та ін.

3. В іншомовних загалних назвах після приголосних переважно вимовляється [i]: *гігант, бінокль, лінія, комісія, хімія*. Однак після приголосних [d], [t], [p], [c], [z], [ц], [ж], [ш], [ч] постійно вимовляється [u], а не [i]: *директор, дизель, тираж, режим, шифр, фабрика, цирк* і под.

Початковий [i] в іншомовних словах вимовляється чітко, а наближена до [u] вимова [i] є орфоепічною помилкою.

4. Голосний [e] в середині складу між приголосними та в кінці складу, якщо стоїть у ненаголошеній позиції, наближається у вимові до [u], як і ненаголошений [u] до [e]: *математика* [мате^ама^ти^ека], *секретар* [се^акре^ата^р], *фізика* [ф^ізи^ека].

Однак початковий [e] та [e] після голосного вимовляються без будь-якого наближення до [u]: [еле^ктри^ека], [екза^аме^н], [поети^чни^і].

5. Багатьом європейським неслов'янським мовам властиві дифтонги типу [ia], [iy], [io], [ie], [oi], [ei], [yi] тощо. В освоєних українською мовою словах з названими дифтонгами відбуваються фонетичні зміни, а отже, змінюється вимова дифтонгічних сполучень:

а) звукосполучення «голосний + і», як правило, замінюється в українській літературній мові звукосполученням з вставним [j]: [его^іст], [моза^іка], [конду^іт] (граф. *егоїст, мозаїка, кондуїт*). Порухенням літературних норм є вимова без [j]: [ру^іна], [д^іе^з], [д^іе^{та}];

б) сполучення [i] з [e] також переважно поширюється за рахунок вимови вставного [j]: [г^іе^іе^{на}], [і^іе^{ро}г^лі^ф], [кл^іі^ент] (на письмі *гігієна, ієрогліф, клієнт*);

в) у звукосполученнях [ia], [iy], [io] епентетичний [j] з'являється тоді, коли вони вживаються в кінці слова: [і^{нд}і^{ја}], [і^іе^{ра}р^хі^{ја}]. У середині слова в названих звукосполученнях [j] не з'являється, вимова його є порушенням орфоепічних норм: [ід^іо^{ма}], [мате^ар^іа^л], [ав^іі^аці^{ја}], [тр^іі^ум^ф].¹

6. Вимова приголосних у словах іншомовного походження загалом відповідає українським орфоепічним правилам, але характеризується і деякими особливостями:

а) губні приголосні частіше, ніж в українських словах, напівпом'якшуються перед [a], [y] (граф. *я, ю*): [б^уро^і], [п^уре^і];

б) іншомовним словам властиві багаточленні звукосполучення приголосних, які у вимові здебільшого не спро-

щуються і навіть у кінцевих складах не поширюються вставними голосними [o] та [e]: *абстрактний, магістр, концерт, патріарх, патріотизм* тощо;

в) звук [z] в словах іншомовного походження співвідноситься з [g] або [h]. Незалежно від походження вимовляється переважно як український [z]: [агроно'м], [зе'кта'р], [зе'ро'і], [зе'л'с'інк'і], у ряді слів — як [r]: [а'грус], [ге'те].

ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

§ 47. Звуки і букви

Графіка (грец. graphikē, від gráphō — пишу, креслю, малюю) — це сукупність усіх засобів певної писемності, система відношень між буквами і звуками конкретної мови.

Українське письмо належить до буквено-звукового типу.

Основу графічної системи становлять букви, або літери, які служать для позначення на письмі звуків (фонем).

Ідеальною вважають таку систему буквено-звукового письма, в якій кожному звукові (фонемі) відповідає окремий знак, тобто коли одна буква позначає тільки один звук.

В українській графіці більшість букв однозначні, тобто передають один основний звук (фонему), проте окремі літери передають два звуки (наприклад, буква ш); використовується також буква, яка не передає звука, а служить для позначення м'якості приголосних (м'який знак), та надрядковий знак, яким передається розділена, тверда вимова приголосного перед м'яким звуком [j] (апостроф).

Сукупність букв, прийнятих у певній писемності і розташованих в усталеному порядку, називається **алфавітом** (від назви двох перших букв грецького алфавіту А (альфа) і В (бета, новогрецьк.— віта), або **абеткою** (від назв двох перших букв слов'янського алфавіту — а і б), чи **азбукою** (від назв перших двох букв старослов'янського алфавіту — А (азь) і Б (буки)).

Український алфавіт складається з 33 букв, які записуються у двох накресленнях — велика і мала букви (крім и та м'якого знака). Розрізняються також друковані і писані букви.

Український алфавіт

Буква		Назва	Буква		Г'азва
велика	мала		велика	мала	
А	а	а	Н	н	ен
Б	б	бе	О	о	о
В	в	ве	П	п	пе
Г	г	ге	Р	р	ер
Ґ	ґ	ґе	С	с	ес
Д	д	де	Т	т	те
Е	е	е	У	у	у
Є	є	є (je)	Ф	ф	еф
Ж	ж	же	Х	х	ха
З	з	зе	Ц	ц	це
—	и	и	Ч	ч	че
І	і	і	Ш	ш	ша
Ї	ї	ї (ji)	Щ	щ	ша
Й	й	йот	—	ь	м'який знак
К	к	ка	Ю	ю	ю (ju)
Л	л	ел	Я	я	я (ja)
М	м	ем			

§ 48. Співвідношення між буквами українського алфавіту і звуками української літературної мови

Для позначення голосних звуків української мови (фонем і варіантів їх) в українському алфавіті є 10 букв: **а, о, у, е, и, і** та **я, ю, є, ї**. Букви **а, о, у, е** передають наголошені і ненаголошені голосні звуки [a], [o], [y], [e] на початку слів і складів та після твердих приголосних: *акваріум, реактор, танок, осінь, переосмислити, солодкий, Україна, неук, бук, екзамен, поліестер, поле*.

Буква **і** позначає звук [i] на початку слова і складу (*іній, передісторія*) та після приголосного, який під впливом цього звука вимовляється пом'якшено (*літо, зірка, рука, сіно*) або напівпом'якшено (*бік, пісня, вікно, мілина, фініш, гілка, кістка, Хівря*).

Буква **и** на початку слова не може стояти, а вживається тільки після твердих приголосних і позначає звук [u] незалежно від наголосу (*зима, сипати, солити, темний, кидати, хилитися, вишня*).

Букви **я, ю, є** передають або два звуки — голосний після приголосного [j], або тільки один голосний і м'якість попереднього приголосного.

Букви **я, ю, є** передають два звуки [ja], [ju], [je] на початку слова: *яма [jама], юнга [jунга], Єва [jева]*; після го-

лосного: *стояти* [стоја́ти], *стою* [стою́], *моє* [моје́]; після апострофа: *н'ять* [н'ят''], *в'юн* [в'юн], *в'ється* [в'єц'':а] та після м'якого знака в іншомовних словах: *альянс* [ал' - јанс], *Ньютон* [н'јутон], *порт'єра* [порт'јєра].

Буква *ї* завжди передає два звуки [jі]: *їхати* [jіхати], *з'їхати* [зjіхати], *Анан'їн* [анан'јін].

Якщо букви *я*, *ю*, *є* стоять після букви на позначення приголосного, тоді вони передають голосні [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного: *няня* [нан'а], *людина* [л'удіна], *третє* [трет'е].

Сполучення звука [j] з [о] передається двома буквами *йо*: *Йосип*, «*Тойота*» (марка машини), *медальйон*, а пом'якшення приголосного перед *о* передається м'яким знаком: *льодовий*, *сьогодні*, *т'юхає*, *утр'юх*.

Для позначення приголосних звуків в українському алфавіті є 22 букви. Основне розрізнення приголосних — за дзвінкістю/глухістю — передається чітко: кожний звук передається окремою буквою (*б — п*, *д — т*, *з — с*, *ж — ш* і т. ін.). Однак тверді і м'які приголосні позначаються однією буквою, а для розрізнення м'яких звуків використовується м'який знак: *стан — стань*, *перелаз — перелазь*, *білий — більший*, *Остан — ось так*, а також букви *я*, *ю*, *є*: *стати — стягнути*, *запис — зяблик*, *радо — рядно*, *сани — с'яйво*, *лук — люк*, *статевий — життєвий*.

Апостроф — це надрядковий знак ('), що вживається в українському письмі для позначення твердого приголосного перед м'яким звуком [j], тобто для розділеної, незливої, вимови різних за твердістю/м'якістю приголосних. Порівняйте, наприклад: *в'язати* [в'язати] і *цвях* [ц'в'ах], *святий* [св'атій]; *бур'ян* [бур'ян] і *буря* [бур'а].

Примітка. У російській орфографії апостроф уживався в 20-ті роки, а з 1928 р. його замінили твердим знаком.

В українській мові африкати [дз] і [дж] передаються двома буквами *дз* і *дж*: *дзьоб*, *дзеркало*, *джміль*.

Буква *щ* завжди передає два звуки [шч]: *щастя* [шчас' - ц'а], *що* [шчо], *вищий* [війшчий].

§ 49. Особливості українського алфавіту порівняно з російським

В українському алфавіті порівняно з російським є певні відмінності. Так, у російському алфавіті відсутні букви *ї*, *є*, *щ* та апостроф; українській букві *є* відповідають *э*, *е* (*електрика — електричество*, *театр — театр*); україн-

ській букві *и* в російській графіці відповідає буква *ы* (порівняйте: *син* — *сын*, *рити* — *рыть*).

Наявна в російському алфавіті і відсутня в українському буква *ё* передає звукосполучення [jo] або м'якість попереднього приголосного та голосний [o]: *ёлка* [jo'лка], *ёжик* [jo'жѣк], *леска* [л'о'ска], *тётка* [т'о'тка];

Буква *г* в українській графіці позначає гортанний звук, для задньоязикового використовується буква *ґ*: *ґрати* (на бандурі); (міцні) *ґрати*, а в російській наявний лише задньоязиковий [g]: *играть*, *голова*, *игнорировать*, який передається буквою *г*.

Основні правила написання букв і буквосполучень в українській і російській мовах регулюються орфоепією кожної мови. Як своєрідність слід відзначити тверду вимову приголосних перед буквою *е* в українській мові і м'яку — в російській: *день* [д'ен'] — *день* [д'эн'], *тепер* [те^нпёр] — *теперь* [т'эн'э р'].

Замість апострофа, властивого українській графіці, в російському письмі використовується твердий знак *ъ*: *з'їзд* — *съезд*, *об'явити* — *объявить* (але *в'ялий* — *вялый*, *кров'ю* — *кровью*, оскільки в російській мові губні приголосні є м'якими).

§ 50. Принципи українського правопису

Єдина, обов'язкова для всіх орфографічна система ґрунтується на певних принципах, обумовлених особливостями звукового складу та граматичної будови мови, і відображає історичний розвиток формування й усталення її правописних норм.

Українська орфографія формувалася протягом кількох століть, упродовж яких поступово усталювалася однаковість написання звукового складу українських слів (частин їх) та слів іншомовного походження.

Орфографічним називається правило, яке необхідно застосувати до тієї чи іншої орфограми на основі її відмінних ознак.

Орфограма — правильне (таке, що відповідає правилам або традиціям) написання, яке потрібно вибрати із ряду можливих.

В основу орфографії сучасної української мови покладено принципи: фонематичний, фонетичний, морфологічний, традиційний (або історичний); окремі написання ґрунтуються на смисловому, або диференціюючому, принципі.

Фонематичний принцип онтологічно є першим і

найважливішим, оскільки забезпечує передачу на письмі не тільки інваріанта фонемі, а й тих виявів, що є наслідком історичних чергувань: *гора — гір, села — сіл, спека — спечний, горох — горошок — (у) горосі*.

Цей принцип забезпечує єдність «фонема — адекватна їй літера (буква)». Фонетичний принцип застосовується, коли доводиться вибирати правильне написання фонемі в слабкій позиції (позиційного варіанта). Наприклад, дзвінкий приголосний префікса *з-* перед глухими *к, п, т, ф, х* записується відповідно до вимови (у слабкій позиції) як *с-* (*скосити, спитати, стекти, сформувати, схопити*).

За фонетичним принципом позначаються:

1) спрощення в групах приголосних *-здн-, -ждн-, -стн-, -стл-, -рдц-, -лнц-* та ін.: *пізно, тижневий, чесний, щасливий, серце, сонце*;

2) зміна приголосних *г, к, х* в іменниках і прикметниках перед суфіксами *-ств(о), -ськ(ий)*: *убогий — убогство, Прага — празький, свояк — свояцтво, козак — козацький, птах — птаство, чех — чеський*;

3) написання *о* та *е* після шиплячих: *жовтий, жолудь, бджола, чорний, чотири, вчора, шостий, пішоно, але жєнити, джерело, честь, четвер, вечеря*;

4) написання *а* відповідно до вимови в словах (перед постійно наголошеним складом з *а*): *багатий, багач, гарзд, гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн* (порівняйте рос.: *богатый, горячий, кочан, хозяин*);

5) написання букви *у* на місці давніх *о, е, ъ* в словах: *будяк, мачуха, парубок, яблуня, яблуко* (порівняйте рос.: *бодяк, мачеха, яблоня, яблоко*) та деякі інші.

Морфологічний принцип полягає у позначенні однакою способом морфеми незалежно від її звучання в різних словах або формах того самого слова. Наприклад, фонемі *| е |, | и |* в корені слів передаються буквами *е, и* як у сильній позиції (під наголосом), так і в слабкій (у ненаголошеному складі) за правилом: щоб перевірити написання, треба змінити слово так, щоб на сумнівний звук падав наголос: пишемо *село* [*се'ло*'], бо *се'ла*; *живу* [*жи'ву*'], бо *жити*.

Більшість правил українських написань суфіксів, префіксів, закінчень, чергувань у коренях слів, суфіксах і префіксах ґрунтуються на морфологічному принципі:

1) передача ненаголошених *е, и, о* у коренях слів: *весло — весла, життя — жити, голубка — голуб, лопух*;

2) збереження буквеного позначення фонемі в позиції дзвінкого перед глухим і навпаки: *вогкий* [*во'хкий*], *прось-*

ба [про'з'ба] — просити, боротьба [бород'ба'] — боротися;

3) збереження фонематичної передачі прийменника з перед глухим приголосним наступного слова: з тобою [сто-бо'ју], з хати [сха'ти], з чотирма [жчотирма']; з шелестом [ш:е'ле'стом];

4) розрізнення префіксів *пре-* і *при-*: прекрасний [при'є-красний], але прилюдний [при'є'л'удний], прийти [при'є'бу-ти];

5) збереження фонем кореневої морфеми й закінчення в дієслівних формах на *-шся*, *-тсья*: снишся [снис':а], збираєшся [зби'єра ес':а], сниться [сниц':а], збирається [зби'єра-єц':а] та ін.

Традиційний, або історичний, принцип полягає в тому, що вибір написання здійснюється на основі традиції, а не відповідного правила збереження буквені передачі фонем, як це передбачає морфологічний принцип.

Так, в українському правописі традиційно звукосполучення [ji] прийнято позначати буквою *ї* (*їхати*, *пір'їна*), а звукосполучення [шч] — буквою *щ* (*щока*, *вищий*, *Київщина*). За традицією вживаються і букви *я*, *ю*, *є* для позначення сполучення приголосного з наступним голосним *а*, *у*, *е* (*яр*, *Юрій*, *Єва*) або м'якості попереднього приголосного перед *а*, *у*, *е* (*рябий*, *любити*, *життєвий*).

До традиційних належать також написання, які не можуть бути пояснені ні з фонетичного погляду, ні з морфологічного, а вимагають запам'ятання орфограми, яка прийнята традицією. Наприклад, у словах тюркського походження *кисет*, *кишеня*, *кинджал*, *кизил*, *лиман* традиційно виступає кореневий *и*; в українських словах *левада*, *леміш*, *лепеха* пишеться *е*; у прізвищі російського письменника *Горький* за традицією після *р* ставиться м'який знак, хоч в українській мові цей звук у кінці складу і слова вимовляється твердо (*гіркий*, *господар*, *терміновий*).

Диференціюючі, або смислові, написання регулюють розрізнення смислу слів і словосполучень. Так, велика і мала букви на початку слів служать для розрізнення власних (індивідуальних) і загальних назв: *Земля* (планета) — *земля* (ґрунт), *явір* (деревина) — *Явір* (прізвище), *велика ведмедиця* (тварина) і *Велика Ведмедиця* (сувір'я), *хребет звіра* (термін) — *Уральський хребет* (топонім).

У сучасному українському правописі вживання великої букви передбачено правилами писемного тексту та індивідуальних позначень істот і предметів.

Смислова диференціація зумовлює написання разом, окремо й через дефіс прислівників і прислівникових сполучень на відміну від прийменниково-відмінкових форм іменників; написання часток, сполучників тощо. Наприклад, *вивчити напам'ять* (прислівник) — *подарувати на пам'ять* (іменник з прийменником у знахідному відмінку); *як би сказати* (прислівник *як* і частка *би* дієслівної форми умовного способу пишуться окремо) — *якби сказав, то...* (сполучник *якби* пишеться разом).

§ 51. Позначення на письмі змінених при словотворенні приголосних звуків

В українській мові при словотворенні спостерігаються морфологічні зміни приголосних звуків, які передаються на письмі відповідно до норм української орфографії:

Звук	Словотворчий суфікс	Зміна звуків і запис їх	Приклади
[з], [ж], [з]	-ськ-, -ств-	-зьк-, -зтв-	Запоріжжя — запорі- вський, убогий — убозтво
[к], [ч], [ц]	-ськ-, -ств-	-цьк-, -цтв-	ткач — ткацький, удар- ний — ударництво
[х], [ш], [с]	-ськ-, -ств-	-ськ-, -ств-	чех — чеський, чуваш — чуваський
[з], [ж], [з]	-ш-	-жч-	близький — ближче, доро- гий — дорожчий
[с]	-ш-	-шч- (-щ-)	високий — вищий
[ц] [к]	-ин-	-чч-	Вінницький — Вінниччи- на, вояцький — вояччина
[с'к], [ск]	-ин-, -ан-	-шч- (-щ-)	Київський — Київщина, віск — вощина, пісок — піщаний
[ск], [ст]	-а-	-шч- (-щ-)	вереск — верещати, про- стити — прощати
[зк]	-а-	-жч-	брякїт — бряжчати
[с'к], [з'к]	-енк-, -ук-	-жч-	Васько — Ващенко, Ку- зько — Кужчук
[к], [ц]	-н-	-чн-	вік — вічний, сонце — со- нлячний

§ 52. Позначення на письмі подовжених приголосних звуків

Подовжені приголосні звуки на письмі передаються двома однаковими буквами. Подовжені звуки виникають на стику префікса і кореня: *віддати*, *беззубий*; на стику двох

частин складноскорочених слів: *військкомат, міськком, юннат*; на стику кореня і суфікса: *годинник, ранній, законний, розрісся, піднісся*. Подовжені звуки також у словах *бовваніти, ввесь, ссавці*.

У цілому ряді слів, зокрема в іменниках середнього роду II відміни, подовжилися приголосні звуки внаслідок уподібнення (яке відбулося давно) приголосного [й] з колишнього суфікса [ьj] до попереднього приголосного: *знання, гілля, зілля, суддя, стаття, піддашшя, роздоріжжя, збіжжя*. Таке ж подовження виникло у формі орудного відмінка іменників III відміни: *повінню, розкішню, річню, сіллю* та в дієслові *ляти (люю, леш, лє, лємо, лєте, лють)* і в похідних від нього словах (*вилляти, пролляти, віділляти*).

Примітка. Передача на письмі двома буквами подовжених приголосних звуків можлива тільки між голосними звуками. У словах *молодістю, любов'ю, матір'ю* [молод'іс'т'у, л'убо'у'ю, мат'ір'ю] і подібних подовження немає, бо в них наявний збіг приголосних.

§ 53. Вживання м'якого знака і апострофа

М'яким знаком позначаються м'які приголосні.

М'який знак пишеться:

1) після д, т, з, с, ц, л, н у кінці слова та складу: *мідь, паморозь, вісь, міць, сіль, кінь, донька, молотьба, близько, просьба, кільце, ганьба*;

2) після цих же букв та після р на позначення м'яких приголосних у середині складу перед о: *дьоготь, тьохкати, дзьоб, сьогодні, льон, чотирьох*;

3) у суфіксах *-зьк(ий), -ськ(ий), -цьк(ий)*; *-зькість, -ськість, -цькість*; *-зько, -сько, -цько*; *-зькому, -ському, -цькому*; *-зьки, -ськи, -цьки*: *близький, міський, хвацький, близькість, людськість, вузько, військо, по-українському (по-українськи), по-словацькому (по-словацьки)*.

Примітка. М'який знак не пишеться в словах *дерзкий, в'язкий, ковзкий, різкий, баский, порський, жаский, плоский (плаский)* і похідних від них: *боязкість, в'язкість, баско, різко*, оскільки в них звуки [э], [с] і [к] не утворюють суфіксів;

4) у суфіксах прикметників із значенням зменшеності і пестливості *-еньк(ий), -есеньк(ий), -ісіньк(ий), -юсіньк(ий)* та в похідних від них прислівниках: *тоненький, тонесенький, тонісінький, тонюсінький; тоненько*;

5) після л перед приголосним: *читальня, сільський, стільчик*.

Примітка. Не ставиться м'який знак після л у групах *-лч-, -лч-*, коли вони походять із *-лк-*: *балка — балці, галка — галці*,

галченя, Наталка — Наталці, Наталчин, рибалка — рибалці, рибалчин, спілка — спілці, спілчанський, але: Галька — Гальці, Гальчин.

Роздільність вимови **я, ю, є, ї** та попереднього твердого приголосного позначається апострофом.

Апостроф пишеться перед **я, ю, є, ї**:

1) після букв на позначення губних приголосних [б, п, в, м, ф]: *п'явка, п'є, в'язи, (у) здоров'ї, (у) пір'ї, м'ясо, рум'яний, тім'я, верф'ю, Стеф'юк.*

Примітка. Апостроф не пишеться, коли перед губним звуком є приголосний (крім *р*), який належить до кореня: *дзвякнути, мавпячий, свято, тьмяний, цвях*, але: *верб'я, торф'яний, черв'як.*

Коли такий приголосний належить до префікса, то апостроф пишеться, як і в тих же словах без префікса: *зв'язок, зв'язити, підв'язати, розм'якшити;*

2) після **р**: *бур'ян, міжгір'я, матір'ю, (на) подвір'ї.*

Примітка. Апостроф не пишеться, коли **ря, рю, ре** означають сполучення м'якого **р** із наступними **а, у, е**: *буряк, буряний, крякати, рябий, ряд, кряк;*

3) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *без'язикий, від'їзд, з'єднаний, з'їхати, з'явитися, об'єм, під'їхати, роз'юшити, роз'яснити; дит'ясла, пан'європейський.*

§ 54. Правопис слів іншомовного походження

У сучасній українській літературній мові написання слів іншомовного походження визначається такими правилами передачі звуків українськими літерами.

1. Звук [L (l)] у словах іншомовного походження передається а) літерою **л**, коли звучить твердий приголосний: *алея, атлас, лампа, новела, пенал, металургія, Лондон, Лафарг, Голсуорсі, Флуранс*; б) літерою **л** і додатковим за собом пом'якшення (м'яким знаком — **ль** або буквами **я, ю, є**), коли звучить м'який приголосний: *емаль, сальто, гольф, кльош, спондильоз, пляж, алюміній, Льєж, Лінкольн, Лютер*; в) сполучення *le* передається буквосполученням **ле**, в якому приголосний **л** перед **е** звучить твердо: *білет, легенда, лекція, телеграф, Палермо, Галілей.*

2. Звуки [G (g)] і [H (h)] звичайно передаються літерою **г** та в окремих давньозапозичених словах — літерою **г**: *гараж, генетика, лінгвістика, гороскоп, гумус, Гаага, Люксембург, Гете, Гданськ: Гейне, Гете, Гізо, агрус, гогельмогель.*

3. Звук [f] і буквосполучення *rh* передаються літерою *ф*: *фабула, факт, фах, фаянс, фігура, фото, футляр, кафедра, орфографія, Флобер, Франція, Афіни*.

4. У загальних назвах іншомовного походження не з бер і г а е т ь с я подвоєння приголосних: *акомодація, акорд, бароко, бравісимо, група, грип, клас, сума, фін (фіни), шасі*. Лише в окремих словах італійського походження наявне подвоєння *н, л, т, ц*: *бонна, ванна, манна (манний), панна, пенні, тонна; брутто, нетто, лібретто, інтермецо; вілла, булла, білль*, а також подвоєння *р* у назві рослини *дурра* та в назві ароматичної смоли *мірра*.

У загальних назвах можливе подвоєння при збігу однакових звуків префікса і кореня: *апперцепція (перцепція), імміграція (міграція), ірреальний (реальний), сюрреалізм (реалізм)*.

У власних назвах і похідних від них словах подвоєні приголосні зберігаються на письмі: *Андорра, Голландія, Калькутта, Марокко, Міссурі, Ніцца, Яффа, Торрічеллі, Фламмаріон; андоррський, марокканець, яффський*.

5. Початкове буквосполучення *ie (hie)* звичайно передається буквосполученням *іє*: *ієна, ієрархія, ієрогліф, ієрей*, але *єзуїт, Ємен, Єрусалим*.

Буквою *є* передається початкове *e [je]*: *Єнсен, Єсперсен*.

6. Початкові буквосполучення *іо, уо, јо* передаються через *іо*, якщо в українській мові вони звучать як два склади: *іон, іонізатор, іонічне море*, або через *йо*, коли вимовляються як один склад: *йод, йота, Йорданія, Йосип, Нью-Йорк*.

7. Букви *і, у* (а також *[u]* німецького дифтонга *[ei]*) в позиції між двома голосними в українській мові звичайно не передаються окремою літерою: *буєр, конвеєр, пляєда, секвоя, фаянс, феєрверк*, але в окремих словах записуються буквою *й*: *фойє, майя (народність), Гойя, Савойя, Фейєрбах, Гавайї*.

8. Букви *і, у* (ігрек), що позначають голосний *[i]* в словах іншомовного походження, залежно від позиції та вимови в українській мові передаються літерами *і, ї* та *и*.

На початку, а також у середині слова перед голосним та перед *й* завжди пишеться *і*: *ідилія, ірис, інтернат, інерція, біологія, радіус, діаграма, матеріал, триумф, калій, інструментарій*; кінцеве звукосполучення *іа* передається через *ія*: *артерія (порівняйте артеріальний), геометрія, симетрія, Естонія, Дієго-Гарсія, Бразилія*.

Літера *і* пишеться також у кінці слова та після приголосних перед наступним приголосним у власних назвах:

Капрі, Міссісіпі, Нагасаки, Россіні, Поті, Кріт, Сідней, Севілья, Тиціан, Цицерон (літера і зберігається і в похідних прикметниках: *сомалійський, тиціанівський, шіллерівський*); у кінці невідмінюваних загальних назв: *візаві, жури, колібри, таксі, харакірі*; в усіх інших випадках після букв *б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н* перед наступним приголосним: *бінокль, пілот, віраж, міф, гігант, кімоно, хімія, лінза, німфа*.

Примітка. У ряді слів тюркського походження за традицією чується й пишеться *и*: *башкир, гиря, калмик, килим, кiset, кинджал, кишлак*; відповідно до вимови *и* пишеться в словах: *вимпел, імбир, інжир, кипарис, лимон, миля, нирка, спирт, химера* та в словах церковного вжитку: *диякон, диявол, єпископ, єпитимія, митра, митрополит, християнство* та деяких інших.

9. Літера *ї* пишеться після голосного: *мозаїка, найвний, прозаїк, руїна, Енеїда, Каїр*. Однак після голосного, що належить до префікса або є сполучним афіксом в основоскладанні, пишеться *і*: *доісторичний, позаінспекційний, новоірландський, давньоіспанський*, а після префікса *дез-* пишеться *и*: *дезинфекція, дезінформація, дезінтеграція* (але: *безідейний, передісторичний, суперінфляція*).

10. Літера *и* пишеться: а) в загальних назвах після *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш* та *р* перед наступним приголосним (правило «дев'ятки»): *дизель, дидактика, директор, дисципліна, тиран, партитура, тираж, зигзаг, азимут, позиція, сирена, синонім, цистерна, цифра, режим, джинси, речитатив, шифр, шихта, риф, арифметика, карикатура*;

б) у географічних назвах з кінцевими *-ида, -ика*: *Антарктида, Атлантида, Флорида, Америка, Африка, Арктика, Балтика, Корсика, Мексика*;

в) у географічних назвах після шиплячого приголосного: *Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Чикаго, Чилі*;

г) у власних назвах, у яких за традицією вимовляється твердий приголосний з групи «дев'ятки»: *Аргентина, Бастилія, Братислава, Бразилія, Ватикан, Великобританія, Єрусалим, Китай, Париж, Палестина, Рим, Рига, Сардинія, Сицилія, Сирія, Скандинавія, Тибет, Тифліс*;

д) у власних назвах, в яких усталилася вимова *и* після губних та задньоязикових: *Вавилон, Єгипет, Пакистан*.

11. Звук [e] передається літерою *е*: *елізія, еволюція, енергія, ешелон, ідеал, театр, фаєтон, каре, купе, Есхіл, Теруель*.

На початку слова після приголосного [j] звук [e] в українській мові передається буквою *є*: *єгер, єнот, єресь, Європа, Ємен, Єфрат*.

Після апострофа, голосних *е, і, о* та м'якого знака звук [e] передається буквою *є*: *бар'єр, інтер'єр, н'єдестал, кон-веєр, феєрверк, абітурієнт, колье, мес'є, В'єтнам, Трієст, Мольєр*.

Примітка. У словах *проект, проекція* і подібних пишеться *є*, а в слові *траєкторія* — літера *е*.

12. Апостроф у словах іншомовного походження та похідних від них ставиться перед *я, ю, є, ї*:

а) після букв *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р*: *б'єф, н'єдестал, інтерв'ю, прем'єр, Монтеск'є, Руж'є, Фур'є*;

б) після префікса з кінцевим приголосним: *ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктурний*.

Апостроф не ставиться після *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р*, якщо букви *я, ю, є* позначають м'якість приголосних: *бязь, бюро, пюре, фюзеляж, кювет, рюкзак, Рюрик, Гюго, Вюртемберг*.

Не ставиться апостроф після букви на позначення твердого приголосного перед звукосполученням [jo], для якого в українському алфавіті немає «йотованої» букви: *курйоз, серйозний*.

13. М'який знак в іншомовних словах ставиться після букви *л* відповідно до м'якої вимови приголосного у кінці слова: *емаль, дрель, Рафаель*, але: *бал, канал, метал* (як і інших приголосних: *банан, алмаз, шприц*); так само відповідно до вимови ставиться (не ставиться) м'який знак після *л* перед іншим приголосним: *фільм, фальш*, але *полк, залл*.

М'який роздільний знак ставиться після *д, т, з, с, л, н* перед *я, ю, є, ї*, коли перед голосним звучить м'який приголосний [j] та перед сполученням *йо*: *Кас'ян, віньєтка, Лавуаз'є, Люсьєн, Він'ї*.

§ 55. Правопис прізвищ українського походження

Українські власні назви пишуться за загальними орфографічними правилами.

У написанні неукраїнських прізвищ використовуються правила, подані на с. 113—114.

М'який знак та апостроф у прізвищах і власних географічних назвах пишуться за загальними правилами.

Власні іншомовні назви іменникового типу мають такі ж закінчення, як і загальні назви-іменники: *Гойя, Жанна* — як в іменниках I відміни; *Чапек, Жюль Верн* — як в іменниках II відміни.

Російські букви	Передаються в українській мові як	У таких випадках	Приклади
е	е	після приголосних	<i>Державін, Лермонтов</i>
е	е	1) на початку слів 2) після букви, якою передається голосний звук 3) після м'якого знака 4) при роздільній вимові 5) після приголосних, за винятком шиплячих і ц, у суфіксах <i>-ев, -евв</i> 6) після букв, якими передаються звуки [ж], [ш], [ч], [ц] у суфіксах <i>-ев, -еев</i>	<i>Єгоров Збровв</i> <i>Афанасьєв Григор'єв Фатєєв</i> <i>Мацев, Аракчєєв</i>
е	е	у випадках, коли звукові [e] відповідає колишній довгий [e], який у давній мові передається буквою ѣ (ять) Примітка. Такий звук в українській мові не чергується з [e], а всюди виступає лише як [i]: <i>ліс — лісочок — лісник</i>	<i>Пєшков Лєсков Насєдкін</i> Примітка. В українських прізвищах маємо і: <i>Білик, Лісовий, Сіденко</i>
ѣ [йо]	йо	1) на початку слова 2) після літер на позначення голосних звуків 3) після літер, які позначають звуки [б], [л], [в], [м], [ф]	<i>Йолкін, Бугайов</i> <i>Воробйов</i>
е	о	1) після м'якого знака 2) після літер ч, ш, щ, які позначають звуки [ч], [ш]	<i>Кльонов Щотов, Сичов</i>
и	і	1) на початку слова 2) після літер на позначення приголосних, крім [ж], [ч], [ш], [ц]	<i>Ігнатов Гагарін, але Брицин, Роцин</i>
и	ї	1) після букви, якою позначається голосний звук 2) при роздільній вимові 3) після м'якого знака	<i>Ізмаїлов</i> <i>Гур'їн Ільїн</i>
и	и	1) після букв, якими передаються звуки [ж], [ч], [ш], [ц] 2) у префіксі <i>при-</i>	<i>Шишков, Жилін, Чичиков, Ципін Пришвін</i>

Російські букви	Передаються в українській мові як	У таких випадках	Приклади
и	і	3) у прізвищах, утворених від слів, що мають спільний корінь в українській і російській мовах у прізвищах, утворених від російських імен	<i>Борисов, Курилов, Грибанов</i> <i>Нікітін, Ніколаєв</i>
и	и	у суфіксах <i>-ик-, -ич-, -иш-</i> російських прізвищ, а також у словах з інших мов	<i>Бєликов, Гнедич, Засулич</i>
ы	и	у російських словах та словах інших мов	<i>Циганков, Пташинський</i>

Іншомовні прізвища, які мають у кінці *е, і, о, у, а (є, ї, ю, я)*, не відмінюються: *Верді, Дюма, Золя*.

Не відмінюються жіночі прізвища з кінцевим приголосним та *о*: *Ковтун, Данилюк, Дорошенко, Григоренко*.

§ 56. Правила переносу слів з рядка в рядок

В українській мові слова переносяться з рядка в рядок за складами. Якщо склад закінчується на приголосний чи наявний збіг приголосних різних морфем, тоді слід:

1. Не розривати буквосполучення, яким передається на письмі один звук: *гу-дзик, ра-джу*.

2. Зберігати значущі частини слова, не відривати одну букву від кореня, префікса: *роз-кидати*, а не *ро-зкидати, пре-красний*, а не *прек-расний*.

3. Не залишати в попередньому рядку і не переносити в наступний одну букву: *олі-вець*, а не *о-лівець, ра-діо*, а не *рді-о*.

4. Не можна розривати односкладні частини складно-скорочених слів: *пед-рада*, а не *пе-драда*, зокрема й ініціальні і комбіновані аббревіатури: *АПН України*.

5. Не можна відривати ініціали від прізвища (повні імена та імена по батькові можна розривати для переносу): *Т. Г. Шевченко*, а не *Т. Г.-Шевченко*.

6. М'який знак і апостроф залишати біля попередньої букви: *пред'-явити, п'ять-ма*.

7. Однакові букви, якими фіксуються довгі звуки, внаслідок збігу їх, розриваються: *від-дати, осін-ній*.

У словах, де подовжений звук виник у результаті асиміляції, букви, якими позначається цей подовжений звук, можна розривати або переносити разом: *знан-ня* і *зна-ння*, *сіл-лю* і *сі-лю*.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 57. Предмет лексикології

Лексикологія (від грец. *lexikos* — словесний, словниковий і *logos* — учення) — розділ мовознавчої науки, який вивчає словниковий склад мови.

Розрізняють лексикологію історичну, яка досліджує закономірності формування, розвитку і збагачення словника мови від найдавніших часів, і лексикологію сучасної мови, або описову, яка вивчає лексичний склад мови сучасного періоду.

До завдань описової лексикології української мови входить вивчення лексичних значень слів і їх типів (однозначність і багатозначність, пряме і переносне, конкретне і аб-

Групування слів української мови

Розрізнення слів	Групи слів	Приклади
За значенням	однозначні багатозначні подібні (синоніми) протилежні (антоніми)	<i>суфікс, краков'як</i> <i>земля, вільний</i> <i>думати — міркувати</i>
За звучанням або написанням	омоніми омографи омофони	<i>високий — низький</i> <i>коса (знаряддя праці) і</i> <i>коса (заплетене волосся)</i> <i>сонце — сонце; мука —</i> <i>мука</i>
За віднесеністю до мовного стилю	загальноживані специфічно побутові, наукові терміни та професіоналізми, ділові штампи, образно-художні	<i>людина, жити, миска</i> <i>шафа, пунктограма,</i> <i>теорема, шов, стібок,</i> <i>нижчепідписаний,</i> <i>хмарки-лебеді</i>
За емоційним забарвленням	нейтральні емоційні	<i>ранок, ліс</i> <i>величкий, красень</i>
За сферою живання	літературні діалектні	<i>півень</i> <i>когут (півень)</i>
За активністю живання	знижені активного вжитку пасивного запасу	<i>тріснути (вдарити)</i> <i>палець</i> <i>перст (палець)</i>
За походженням	незапозичені запозичені	<i>означення</i> <i>епітет</i>

страктне значення, омоніми і пароніми, синоніми і антоніми), стилістичної диференціації лексичного складу сучасної української літературної мови та інших шарів лексики і шляхів формування і розвитку лексики, визначення її активних і пасивних шарів на сучасному етапі функціонування мови.

Лексикологія як учення про словниковий склад мови тісно пов'язана з багатьма іншими розділами мовознавчої науки, що трактують слово: семасіологією, яка вивчає внутрішній зміст слова; етимологією — з'ясовує первинне значення слова, його походження; оноματοлогією — вивчає власні назви; фразеологією — досліджує стійкі сполучення слів, або фразеологізми; лексикографією — ученням про укладання різних типів словників — та іншими.

§ 58. Слово як одиниця мови

Слово є основною функціонально-структурною одиницею мови. До значущих одиниць мови належить і морфема, але морфема не існує поза словом. Слово, структуроване з морфем, характеризується самостійністю та постійною відтворюваністю у мовленні.

Слово дає найменування предметам і явищам об'єктивного світу. Його матеріальну оболонку становить комплекс звуків або один звук. Так, у реченні *Мов ластівка в очеретах, стрілою думка промайнула, і враз же зникла, потонула* (М. Драй-Хмара) два слова виражені одним звуком — прийменник *в* та сполучник *і*, а решта — комплексами звуків (два, три і більше).

Кожне із дванадцяти слів поданого речення у свідомості того, хто сприймає це речення, відображається як звуковий образ.

Називна функція слова, або номінативна (від лат. *nominatio* — назва), є визначальною для нього.

Отже, слово — це основна функціонально-структурна і семантична одиниця мови, що становить звук або комплекс звуків і, характеризуючись самостійністю та відтворюваністю, є будівельним матеріалом для речення.

§ 59. Значення слова і поняття

Найістотнішу частину лексики становлять слова, яким властива номінативна функція. Це такі мовні одиниці, які співвідносяться з якимось елементом об'єктивної дійсності: *зозуля* — співвідноситься із істотою (птахом), *верба* — з рос-

линою, *лопата* — з предметом, *голубий* — з ознакою (кольором якогось предмета), *писати* — з дією, *чотири* (книги) — з кількісним виявом предметів.

Відображення у слові будь-якого явища дійсності (предмета, якості, дії, стану) є його внутрішнім змістом, значенням, або семантикою (від грец. *semantikos* — той, що означає).

Як правило, значення слова у цілому однаково усвідомлюється колективом людей, які розмовляють однією мовою, зв'язані між собою культурою, традиціями, історією.

Зв'язок між словом і денотатом (від лат. *denotatum* — те, що позначається) не фізичний: усе відображуване в слові існує незалежно від нього. Значення слова — це зв'язок, що історично склався у певному суспільстві, між звучанням слова і тим відображенням предмета або явища, яке з'явилося і закріпилося у свідомості людини.

Важливою особливістю слова як значеннєвої одиниці мови є те, що воно називає не заново кожний окремий предмет, а узагальнює.

Людська пам'ять не може охопити своєю назвою кожного окремого предмета. Отже, слово співвідноситься з цілим класом предметів, явищ тощо, які характеризуються наявністю спільних ознак. На основі узагальнення ознак чи однорідних предметів у свідомості людини створюється поняття, і як категорія мислення матеріалізується у слові.

Узагальнююча природа значення слова полягає в тому, що в ньому відбивається не увесь предмет з усіма його ознаками, властивостями, а якась певна його ознака, яка впала в око того, хто називав. Так, слово *дичка* позначає плодове дерево (яблуню, грушу). Основою назви послужила одна ознака — «некультивованість: дерево, яке не садили і не доглядали, самосійне». Ця ознака рослини закріпилася суспільною практикою за звуковим комплексом [ди'чка], який став знаком усієї рослини — груші чи то яблуні.

Значення, яке відображає співвідношення звукового комплексу до денотата, названо лексичним.

Слова, які співвідносяться з денотатом чи класом їх через поняття, належать до повнозначних, або самостійних. Цим словам властиве лексичне і граматичне значення.

Граматичне значення визначає віднесеність слова до певної частини мови і можливості й особливості слова поєднуватися з іншими словами.

Граматичні значення слова вивчаються у граматиці.

Лексичне значення слова називається індивідуальним, основним, а граматичне — загальним, супровідним.

Слова, що мають лексичне і граматичне значення, виконують функції членів речення: підмета, присудка, додатка, означення, прикладки або обставини.

До лексичного складу мови входять і такі слова, які називаються неповнозначними, або службовими. Вони позбавлені можливості самостійно виражати лексичне значення і не виступають членами речення, а використовуються як засоби зв'язку самостійних слів (сполучники і прийменники) або надають додаткових відтінків словам, словосполученню і реченню чи виступають словотворчим чи формотворчим засобом (частки).

У словниковому складі мови наявні також слова, які не належать ні до самостійних, ні до службових, оскільки вони не мають номінативної функції, а лише виражають почуття, експресивну оцінку тощо (*ой, ох, цить, ура*), тобто те, що стосується психічного життя людини (вигуки).

§ 60. Багатозначність слів у сучасній українській мові

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Система понять, усвідомлена народом і закріплена у значеннях слів, характеризується своєрідністю. Багатство нашої лексики виявляється не лише в різноманітності груп лексики, а й в обсязі семантики.

Переважна більшість слів української мови є багатозначними. Наприклад, лексема *сідати* означає: займати місце; приступати до роботи, що виконується; бути ув'язненим; мешкати; приземлятися; спускатися за лінію обрїю; обмежити себе чимось у харчуванні (*сісти на діету*). Слова, якими позначаються кілька понять, називаються багатозначними, або полісемантичними (від грец. *poly* — багато і *sema* — знак).

Пильніша увага до багатозначного слова дає можливість виявити нерівноцінність його значень: одне із значень виділяється як головне, його називають прямим, решта — переносні. У деяких словах прямим може бути не одне значення, хоч і серед таких є найголовніше. Наприклад:

1. *У нас по містах вибудовані пишні будинки з ясними вікнами, з широкими ворітьми* (М. Вовчок).

2. *Як умру, то поховайте мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій* (Т. Ш.).

3. *Попереду було стільки широкого щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути* (Гонч.).

У перших двох реченнях слово *широкий* позначає по-

няття «значний за розміром», тому обидва значення «значний за розміром впоперек» і «такий, що займає великий простір» сприймаються як прямі. У третьому прикладі слово *широкий* вжите у переносному значенні.

Усі значення полісемантичного слова між собою пов'язані, хоч можна розрізнити ступені зв'язку: деякі переносні значення розташовуються найближче до прямого, інші — віддаленіші. Наприклад, слово *ламати* позначає поняття «відділяти частини чого-небудь, розділяти щось на частини»: *Надвечір скресає річка й ламає кригу* (Коц.). Близьким до цього значення є поняття «руйнувати, псувати»: *Не пускають нас, — ламай двері, бий вікна. Усе троци* (Панас Мирний). Далі від прямого перебуває значення «рішуче відкидати що-небудь традиційне, усталене»: *Лише один довгобровий Яків Данько ... не захотів ламати свого баришницького норову* (Ст.).

Пряме значення ще називають первинним. Воно найменше пов'язане з контекстом. Наприклад, слово *великий* насамперед називає поняття «значний за розміром, за кількістю»: *велика хмара, великий гурт людей*. Усі інші значення (у словнику їх зафіксовано ще п'ять) є вторинними, похідними: 1) дорослий: *Малі діти — малий клопіт, великі діти — великий клопіт*; 2) який переважає звичайний рівень (розмір): *Узув великі, батькові чоботи*; 3) який має велику силу прояву: *Великий мороз був*; 4) важливий: *Правду, велику правду сказав твій батько* (Кв.-Осн.); 5) геніальний, загальновідомий: *Дід Опанас багато знав пісень і був колись великий співака* (Вас.).

Непрямі, переносні значення багатозначного слова ще називають вторинними.

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, у слові *морж* (яке раніше в словнику фіксувалося з одним значенням: *морж* — водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю) у 60-х роках розвинулося переносне значення: *морж* — людина, яка любить купатися взимку в крижаній воді.

Переносність значення слова є усталеною закономірністю мови.

Переносне вживання слів особливо поширене у художньому та розмовному стилях.

Розрізняють такі типи переносних значень: метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора (від грец. *metaphora* — перенесення) — це тип переносного вживання слова, що ґрунтується на

подібності тих або інших ознак. Найчастішими бувають метафоричні перенесення ознак, властивостей предметів на істоти, і навпаки:

*Тепер не коле вже мене стерня,
Я — на хребті осідланого слова.
Дзвенить залізна рима, як підкова.*

Прудкий скакун думки наздоганя (Павл.).

Метафора може бути побудована на:

1) подібності форми: *Померезжав вечір кучерявий льодяними ґратами вікно* (Др.-Хм.);

2) подібності кольору: *Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини* (Фр.);

3) подібності властивості: *Відомо, що за людина з Невкипілого — креміль* (Гол.);

4) подібності вияву почуття: *Думки, спогади краляли серце Костомарова* (Ів.);

5) схожості поведінки, способу дії: *Втома крадеться тихо, але він втомі взяти себе не дає* (Бич.).

Метафора може будуватися на основі вражень, оцінки будь-чого: *Вишневі пахощі думок* (Др.-Хм.); *Ой, не рік — не два, як ся Івась залицяв, Ой, він мені золотий вінок обіцяв...* (Нар. тв.).

На основі метафоричного перенесення значень у художньому мовленні створюються мовні образи, наприклад: «грим оплесків», «обвал грому», «хмара думок», «зоря надій».

Метонімія (від грец. metonimia — перейменування) — це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують між собою, перебувають в органічному зв'язку.

Може переноситися:

1) назва приміщення — на людей у ньому: *Інститут святкує своє сторіччя; Нарешті вся семінарія готова веселитись* (Вороп.);

2) назва матеріалу — на виріб з нього: *Немає срібла* (мається на увазі срібних монет); *Наш панич вже має собі панну: там така кучерява, а ходить уся в золоті* (Н.-Лев.);

3) назва дії — на результат: *зупинка* (сама дія і місце, де зупиняються);

4) предмет, що вивчається, — на галузь науки: лексика — сукупність слів мови і розділ мовознавчої науки;

5) назва заходу — на її учасників: *Конференція виробила ухвалу; А п'єса собі йшла... А ми були, як зодчі, що зводили свій храм без дотику руки* (Кост.);

6) назва емоційного стану — на його причину: *жах* (*жахлива подія*);

7) ім'я автора — на його продукцію: *Прочитати Швеченка*;

8) назва об'єкта — на препарат: *таблетки від голови*;

9) назва предмета — на те, що в ньому знаходиться: — *Оце й усе, Сергію. Ще можу чаркою почастувати, вищий на здоров'я* (Ст.);

10) назва ознаки, властивості — на її носія: *Сам народний бас, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав...* (Ян.).

Синекдоха (від грец. *sinekdoche* — співпереймання) — тип перенесення назви частини на назву цілого, і навпаки. Як і метонімія, синекдоха ґрунтується на понятті суміжності, але специфічним для неї є те, що ця суміжність кількісного характеру — загальніша і конкретніша назви: *Він скрізь руку має, а ми що?* (К.-Кар.); *Сатара, необачна голово!.. Схаменись!..* (М. Вовчок); *Гринджолами мовчазно кожух проїхав* (Др.-Хм.).

Синекдоха використовується як мовний художній засіб, але не так часто, як метафора і метонімія.

§ 61. Омоніми

Омоніми (від грец. *homos* — однаковий і *опута* — ім'я) — це слова, які однаково звучать, але мають різне значення. Омоніми принципово відрізняються від багатозначних слів.

Між значеннями полісемантичного слова існують зв'язки; вони об'єднані спільним поняттям. Значення омонімів не пов'язані між собою.

Омоніми з'являються внаслідок звукових змін слів у процесі розвитку мови, випадкового збігу звучання слова рідної мови і засвоєного з іншої мови, а також випадкового збігу звучання форм різних слів. Наприклад: *ліра* (музичний інструмент) і *ліра* (грошова одиниця); *жати* (серпом) і *жати* (тиснути); *за в'яз* — *зав'яз*; *не з граба* — *незграба*.

Розрізняють омоніми абсолютні (або повні) і неповні. Повні омоніми бувають в межах однієї частини мови. Звуковий склад абсолютних омонімів збігається в усіх граматичних формах: *двір* (господарська ділянка, на якій розміщені будівлі та місце біля них) і *двір* (монарх і його оточення); *деркач* (невеликий перелітний птах з жовтуватобурим оперенням, що має характерний скрипучий крик) і *деркач* (стертий віник); *сага* (давньоскандинавське чи

давньоірландське епічне сказання про легендарних героїв та історичних діячів, що має прозову форму з віршованими вставками) і *сага* (річкова затока); *бігун* (той, хто може швидко і легко бігти, бігати), *бігун* (полюс) і *бігун* (один із двох спарованих каменів для розтирання зерна, подрібнення каміння тощо в дробильній машині).

Неповні омоніми — це слова, що збігаються звучанням не в усіх граматичних формах, наприклад: *самка* (особина жіночої статі у тварин) — слово, що має однину і множину, і *самка* (вид дитячої хвороби) — слово, що вживається тільки в однині; *биток* (шматок свинцю, палиця тощо, взагалі предмет, яким б'ють у грі) і форма родового відмінка однини слова *битки* (круглі котлети з посіченого або відбитого м'яса). Називний відмінок множини першого слова і другого також збігаються.

Неповні омоніми називаються **омоформами**. Різновидами омонімів є омофони і омографи. **Омофони** — слова, що збігаються своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням: *сон це* (мені сниться) і *сонце* (світить); *шию* (1-а особа однини тепер. часу дієслова *шити*) і *шию* (Зн. в. однини іменника *шия*).

Омографи — слова, що пишуться однаково, але відрізняються значенням, а у вимові — наголосом: *сапа* (окоп, траншея, хід сполучення, які риють у напрямі до позицій противника для непомітного наближення до нього) і *сапа* (ручне сільськогосподарське знаряддя для підпушування ґрунту й знищення бур'яну); *гладкий* (без загинів, виступів, рівний) і *гладкий* (який має повне тіло, вгодований, ситий).

У контексті омоніми виконують стилістичні функції, зокрема використовуються як засіб створення дотепів, каламбурів, образності вислову, наприклад: *Погана та мати, що не хоче дітей мати; Три разів три — дірка буде.*

У словнику абсолютні (повні, лексичні) омоніми та омографи реєструються як окремі (різні) слова. Омофони та неповні (граматичні омоформи) омоніми спостерігаються в мовленні і словниками не фіксуються.

§ 62. Синоніми

Синоніми (від грец. *synonymos* — однойменний) — це слова, які мають близьке або тотожне значення, але відрізняються звучанням, наприклад: *проживати* — *мешкати*, *бажати* — *хотіти*, *властивий* — *притаманний*, *башта* — *вежа*, *вживати* — *користуватися*.

Сукупність синонімів мови називається синонімією.

Синонімія ґрунтується на здатності позначати один і той самий елемент дійсності кількома словами.

Значеннева подібність слів може бути більш чи менш повною. Наприклад, слова *поспішати* і *квапитися* мають однакове значення — «намагатися якнайшвидше зробити що-небудь». Синонімом до цих слів виступає і лексема *хапатися*, однак у семантиці цього слова поруч із поняттям «поспішати» наявне також переносне значення «жадібно, із задоволенням братися за виконання чого-небудь», завдяки чому синонім *хапатися* віддаленіший від попередніх двох.

Виявленню синонімічного значення з двома попередніми словами поняття «швидко» у слові *хапатися* допомагає контекст: *Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів* (Коц.).

Мовознавці виділяють синоніми лексичні, тобто такі, які належать до однієї частини мови і мають відмінності у значенні, наприклад *розглядати* й *аналізувати*. Перше слово загальніше за значенням, друге — відзначається насамперед належністю до наукової термінології (не просто розглядати щось, а з якоюсь науковою метою). Серед лексичних синонімів виділяються стилістичні, наприклад *говорити* і *балакати* (друге слово доречне в розмовному стилі); семантичні, наприклад *вивчати* і *штудіювати* (у значенні другого слова є відтінок «ретельно вивчати») і семантико-стилістичні, наприклад *архітектор* і *зодчий* (друге слово має відтінок урочистості). Український словник має у своєму складі і так звані абсолютні синоніми, наприклад: *алфавіт* — *абетка*, *буква* — *літера*.

Слова, що мають однакове чи подібне значення, утворюють синонімічний ряд: *гарний* — *красивий* — *чарівний* — *чудовий* — *приємний на вигляд* — *хороший* — *гожий* — *вродливий*. Кожен компонент синонімічного ряду має щось спільне з іншими у значенні і водночас доповнює загальне значення ряду індивідуальним відтінком.

У синонімічному ряді (або синонімічному гнізді) є стрижневе слово, навколо якого групуються усі інші компоненти ряду. Стрижневе слово найчіткіше виражає загальне значення синонімічного ряду (гнізда): *допитати* — *вивідати* — *дістати відомості*.

Крім лексичних синонімів, виділяються також контекстуальні, тобто такі, які лише в певному контексті мають близьке значення. Такі синоніми властиві художнім текстам.

Уміле використання загальноновживаних та індивідуальних синонімів робить мовлення багатшим, емоційно насиченим, досконалішим.

§ 63. Антоніми

Антоніми (від грец. *anti* — проти, *опома* — ім'я) — це слова переважно однієї частини мови, які мають протилежне значення. В антонімічні відношення можуть вступати в текстах слова і словосполучення різних частин мови.

Антоніми об'єднуються не в ряди (як синоніми), а в пари: *день* — *ніч*, *світлий* — *темний*, *рухатися* — *стояти*, *вгорі* — *внизу*, *там* — *тут*. Слова поєднуються в антонімічні пари на основі спільного загального поняття і протилежних виявів якості, властивості, стану предметів тощо.

Антонімія властива словам, які характеризуються якісно-оцінним значенням: *здоровий* — *хворий*, *добре* — *погано*, *високо* — *низько*.

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар залежно від кількості значень, наприклад: *сухий* — *мокрый*, *сухий* — *м'який*, *сухий* — *повний*, *сухий* — *емоційний*.

Антоніми, як і синоніми, допомагають яскравіше, повніше й експресивніше передавати думки.

Вони дають можливість контрастно характеризувати предмети, явища тощо. Особливо широко користуються антонімами, зокрема й контекстуальними, майстри художнього слова, наприклад:

*Отак, як зроду, потаємно, з тилу,
усіх міщан оцирені лаї
ненавидять в мені мою скажену силу,
ненавиджу я слабкості свої* (Кост.).

§ 64. Формування української лексики

Лексична система української мови у сучасному її вигляді появилася не зразу. Формувалася вона у ході тривалого історичного розвитку.

Українська мова належить до східнослов'янської мовної групи, яка разом із південнослов'янською та західнослов'янською постала із спільнослов'янської (праслав'янської мови), а та — із індоєвропейської. Відповідно до етапів розвитку суспільства: індоєвропейська спільність — праслов'янська (спільність слов'янська) — східнослов'янська — українська мова у своєму лексичному складі зали-

шила генетичні групи слів — індоєвропейські, спільно-слов'янські, східнослов'янські і власне українські.

Для багатьох індоєвропейських мов є спільними або дуже подібними слова:

— назви спорідненості: *мати, брат, дочка*;

— назви тварин, рослин, продуктів харчування: *вівця, бик, вовк, верба, м'ясо, кістка, сіль, мед*;

— назви дій: *брати, везти, веліти*;

— назви якостей: *босий, довгий, вузький* та ін.

У лексичній системі української мови є слова, які утворилися на праслов'янському ґрунті від індоєвропейських коренів:

— назви спорідненості: *онук, отець, жінка*;

— назви частин тіла: *брова, вухо, ніс, зуб, серце, шия, череп, ясна, язик, кров, лікоть*;

— назви тварин: *звір, бобер, журавель, гуска, орел, олень*;

— назви рослин і частин їх: *жолудь, береза, верба, осика, черемха, кора, солома, полова*;

— назви предметів і явищ природи: *сонце, місяць, день, ніч, вечір, весна, зима, вогонь, вода, роса, дим, сніг*;

— назви жител і частин їх: *дім, двері, окно (вікно)*;

— назви дій, процесів, станів: *стояти, сидіти, тесати, орати, жити, вмерти*.

Праслов'янське лексичне успадкування складають також слова з суфіксами:

-*ець, -иц-*: *швець, птиця, пшениця*;

-*д-*: *правда, кривда*;

-*н-*: *кузня, стайня*;

-*л-*: *мило, шило, сало* та ін.

Тепер ці слова сприймаються як такі, що мають непохідну основу.

До праслов'янської лексики належать слова *борона, кроква, весло, свідок, боліти, клепати, киснути, обора, потік, пліт, посол, гнів, стид, холодний, гіркий, один, дев'ять, чотирнадцять, сто, я, ми, він, з, за, при, у(в), там, тут, як* та ін.

Праслов'янські слова мають просту словотворчу структуру.

До східнослов'янського шару лексики належать такі слова: *батько, дядько, племінник; тулуб, щока, кулак; білка, собака, кішка, зозуля, жайворонок, снігур, кажан; щавель, молочай, хвощ, гречка, осока; горниця, поміст, палати; урожай, скирта, цілина, ярина, озимина, сіножать; пряник, коржик, харч, яловичина; балувати,*

виляти, кочувати, чахнути, черкати; велич, довір'я, журба, затія, суть, дешевий, хороший, сизий, куций; сьогодні, після, поки, тепер, ненароком, поневолі та ін.

Власне українські слова становлять найбільшу частину лексичної системи. Серед них ті, що утворилися на основі спільносхіднослов'янських, спільнослов'янських і спільноіндоєвропейських: *багаття, батьківщина, баритися, напувати, очолити, линути, вибалок, карбованець, малеча, гай, смуга, гайворон, дружина, козацтво, відродження, мрія, козачок, бандура, держава, де-руни, вареники, галушка, корж, кремезний, розкішний, чарівний та ін.*

Власне українські слова можна розпізнати за фонетичними і граматичними ознаками:

1) [o], [e], що стоять у відкритих складах, чергуються з [i], якщо потрапляють у закритий склад: *розкошувати — розкішний, зачарований — чарівний, село — сільський;*

2) звук [e] змінюється на [o] після шиплячих та [i] перед колишнім твердим приголосним: *женити — жонатий, шести — шостий;*

3) у словах — назвах людей за родом занять поширеними є суфікси *-ник, -івник, -ець, -овець (-івець):* *комірник, візник, службовець, промовець.*

Характерними для власне українських слів є також суфікси *-ій:* *плаксі́й, воді́й; -ень:* *красе́нь; -иц-:* *дніще, го-рище; -ин-:* *дітлашні́я; -от-:* *голо́та, босо́та; -неч-:* *ворож-неча; -анн-:* *зроста́ння; -енн-:* *знище́ння; -інн-:* *горі́ння; -ач-:* *виклада́ч; -аль:* *скрипа́ль; -ив-:* *вариво, печиво; -иськ-:* *хлопчисько, -юк-:* *злюка; -юр-:* *носюра; -ар-:* *нездара, -езн-:* *старезний; -елезн-:* *довже́лезний, -ісіньк-:* *гарнісі́нький; -есеньк-:* *малесе́нький; -юсіньк-:* *тонюсі́нький;*

4) українські префікси *су-:* *субі́р, сузі́р'я, сукупний; перед-:* *передбачати, передвечі́рній; по-:* *посадити, подві́р'я; прі-:* *прі́рва, прізви́ще.*

Слова, запозичені з інших слов'янських мов.

Старослов'янізми в українській мові

У різні історичні епохи різні мови взаємозбагачувалися. Разом із східнослов'янською лексикою українська мова успадкувала й іншомовні слова. Їх порівняно небагато — до 15 відсотків. До найдавніших запозичень належать старослов'янізми.

Старослов'янська мова — це літературно-писемна мова слов'ян, зафіксована в пам'ятках X—XI ст., яка належить до південнослов'янської групи мов. Сформувалася вона на

основі македонського (солунського) діалекту староболгарської мови. Однак старослов'янська мова була розвиненішою і багатшою від своєї народно-мовної основи; нею користувалися для перекладу грецьких церковних книг і запровадження християнської релігії у слов'янських країнах (Моравії, Болгарії, Сербії, Київській Русі). Давньо-болгарські просвітителі Кирило і Мефодій внесли до старослов'янської мови елементи із інших слов'янських мов того періоду. Мова Київської Русі мала спільні фонетико-граматичні та лексичні елементи з старослов'янською.

Після прийняття християнства Київською державою (988 р.) старослов'янська мова широко увійшла у вжиток. Перейшли до мови східних слов'ян церковні терміни — *крест, жертва, священник*, а також багато абстрактних слів — *благодать, приязнь* тощо.

Деякі старослов'янізми повністю засвоєні українською мовою (*ланіти, уста*), деякі за походженням є спільно-слов'янськими, але набули особливого (церковн.) значення у старослов'янській мові і з цим уже значенням закріпилися у мові Київської Русі (*гріх, Господь* тощо).

Старослов'янізми можна розпізнати за фонетичними, морфологічними, семантико-стилістичними ознаками.

Фонетичні особливості такі:

1) неповноголосся *ра, ла, ре, ле*; в українських словах — повноголосся *оро, оло, ере, еле: врата — ворота, влага — вологий, брег — берег*;

2) сполучення *ра* на початку слова: *раб* (укр. *робота*);

3) сполучення *жд*: *вождь*;

4) [йе] на початку слова: *єдність*.

Морфологічні ознаки:

1) суфікси іменників *-знь, -тель, -ств-, -ин-, -тв-, -тай*: *приязнь, мислитель, братство, гординя, битва, глашатай*;

2) дієприкметникові суфікси *-ащ-, -ущ-, -м-*: *роботящий, грядущий, знайомий*;

3) префікси *воз-, пре-, пред-, со-*: *возз'єднаний, предтеча, премудрий, соратник*;

4) характерні для старослов'янської мови перші частини складних слів: *благо-, бого-, добро-, зло-*: *благодать, богобоящий, богогласник, добродійство, злорадство*.

Семантико-стилістичні властивості старослов'янізмів полягають у тому, що деякі з них до цього часу утримують свою стилістичну віднесеність — книжні слова і абстрактні значення їх є засобом створення урочистості або іронічно-сатиричного забарвлення, наприклад: *Подякував пан-*

отець за доброчинність і пішов додому (М. Свидницький); *Благословенне слово, що гартує* (Л. У.); *О, як топтали банди зловорожі* Вкраїнське слово, чисте, як алмаз (Л. З.); *Увесь світ стає прислухатися до його* [Т. Шевченка] *мови, а на Україні вірші його приймали, як благовіснє, пророче слово* (П. М.); *Од молдованина до фіна* *На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує* (Т. Ш.).

В українській мові є запозичення й з інших слов'янських мов — з білоруської, російської, польської, словацької та ін. Проникали вони пізніше від старослов'янізмів. Наприклад, з польської запозичені такі слова: *скарб, дратва, байка; полковник, рекрут, гусар, клянчити, петрушка, каштан, барвінок, повидло*; з російської — *паровоз, завод, передовиця, безробіття, книголюб, декабрист, народоволець, кадет*; з білоруської — *дъгооть, жлукто, шула, бадьорий* тощо.

Запозичення з неслов'янських мов

В українському словниковому складі можна виділити запозичені елементи і з неслов'янських мов — з грецької, латинської, тюркських, західноєвропейських мов та ін.

Грецизми засвоювалися ще з часів спільнослов'янської єдності. Помітно пошавилося запозичення грецизмів після завершення Балканських воєн в VI ст., коли вже формувалася спільносхіднослов'янська мова. Проникали грецизми безпосередньо і через старослов'янську та європейські мови.

Серед грецизмів чимало релігійних слів: *ангел, єпископ, патріарх, ікона, клирос, лампада, монастир, монах, пономар*. Засвоєні з грецької мови і наукові терміни: *граматика, історія, філософія, педагогіка, етнографія*; політико-економічна термінологія: *демократ, пролетаріат, електрика, каустик*; терміни різних видів мистецтва: *ідея, хорей, драма, комедія, епос, ода, поема* тощо.

Грецизми розпізнаються за звуками [a], [e], [φ] на початку слова: *абісаль, абластик, авто* (само: *автобіографія*), *еврика, едіометр, фаєтон, фаза, фенотип*; поєднанням приголосних [кс], [нс], [мв], [мп], [ск]: *синтаксис, психологія, амвон, скато*; за кореневими морфемами *атмо, анім, біблі, дем, есте, гео, аер, біо, лог, фон, лекс: атмометр, анімація, бібліографія, демократія, естезіологія, геокарнія, аероби, біографія, логаети, фонація, лексикон*; за суфіксами *-іст, -іс(-ис), -ада, -ит-, -изм, -ізм, -ос: анархіст, ірис, декада, гастрит, історизм, матеріалізм, ірмос*.

Слова, запозичені з латинської мови, мають кінцеві звукоєднання [-ум], [-ус], [-ція], [-тор], [-ент], [-ура] та інші: *акваріум, радіус, активація, активатор, акцент, диктатура*.

Л а т и н і з м и відіграли значну роль у збагаченні лексики — наукової, суспільної і політичної термінології: *декстроза, детектор, експонат, колегіум, колоризація, конспект, медіум, мультициклон, нативізм, нація, нацифікація* тощо.

Слова із т ю р к с ь к и х мов інтенсивно запозичувалися тоді, коли Київська Русь спілкувалася з сусідськими племенами — аварами, печенігами, половцями, хазарами та ін. Воєнні сутички так само сприяли запозиченню тюркізмів. В українській мові функціонують такі тюркізми: *атаман, басурман, мусульманин, барабан, бешимен, буран, байрам, в'юк, кабала, казна, караул, орда, товариш, сарай, ізюм, кавун, баклажан, кизил, аршин, базар* та ін.

Тюркізми розпізнаються повторенням голосних у словах: *саман, чадра, чалма, чекмень, сундук, чубук*; за кінцевими звукоєднаннями у словах *-лик, -ча*: *балик, алича, парча*.

Серед запозичень із західноєвропейських мов є чимало слів з французької, англійської, німецької та інших.

І з ф р а н ц у з ь к о ї мови запозичено слова на означення найрізноманітніших явищ життя суспільства — військової справи, мистецтва, назви продуктів, страв, одягу тощо: *азарт, ажур, салют, парад, марш, десант, арсенал, партизан, рикошет, бригантина, салон, реверанс, профіль, паж, ложка, саботаж, рутиня, рулетка, реформа, режим, прем'єр, бра, батон, кафе, жакет, пальто, костюм, гардероб, парфумерія, торшер, екіпаж, турне, купе, гофре, шасі, парі, шофер, гараж, дуель, тираж*.

З а н г л і ї с ь к о ї мови запозичено, головним чином, слова із спортивної лексики: *ринг, баскетбол, спортсмен, фініш, аут, матч, старт, теніс, спінінг, футбол, хокей, рекорд, нокаут, боксер*. Наявні запозичення з англійської мови й інші: *фокстрот, джентльмен, джин, парламент, мітинг, джут, смокінг, пуловер, репс, нейлон, джерсі, кекс, пудинг, ромштекс, партер, поні, парк, офіс, ніпель, бар, блок, шхуна, баржа, бот, бриг, вельбот, мічман* тощо.

З н і м е ц ь к о ї мови до словника української мови увійшли слова, що стосуються воєнної справи: *броня, панцир, котел, князь, єфрейтор, командир, лафет, патрон-таш, штаб, юнкер, пакгауз, офіцер* тощо.

Серед слів, запозичених з німецької мови, назви понять, що стосуються торгівлі: *агент, акція, вексель, преїскурант, процент*; побутовізви, назви тварин, рослин, мінералів тощо: *галстук, гамаші, графин, фуганок, пудель, редька, кварц, селітра, рюкзак, ролик, рапіра, пульт, паритет, офіціант, нікель* та ін.

Із голландської мови запозичення стосуються переважно мореплавства, є й деякі інші: *бак, буй, баркас, флот, шкіпер, каюта, фарватер, вимпел, румпель, румб, пакетбот, нок, бейшлот, яхта, ял (ялик), брезент, анкерок, пал.*

З італійської та іспанської мов запозичення пов'язані переважно з мистецтвом: *алегро, арія, віолончель, речитатив, тенор, сценарій, рондо, партитура, опера, новела, меццо-сопрано, акорд, акомпанемент (італ.), гітара, кастаньєти, серенада, мантілья (іспан.).*

Інші слова: *валюта, вілла, газета; вермишель, макарони (італ.); карамель, пастила, томат (іспан.); сальдо, портал, примадонна, нетто (італ.); сабадила, пума, наваха, пуєбло (іспан.).*

Із фінської мови засвоєно небагато слів: *камбала, морж, нерпа, норка, пельмені, піхта, салака, сьомга* та ін.

Іншомовні слова, потрапляючи до української мови, як правило, змінювалися відповідно до функціонально-стилістичних норм і фонетичних та граматичних закономірностей її (української мови). Так, наприклад, змінювалися кінцеві звуки: *інтерпретація* — лат. *interpretatio*; перед голосним [і] після голосного з'являвся звук [й]: *інтуїція* — лат. *intuitio*; суфікси: *гармонійний* — грец. *harmonikos*.

Однак існують і такі іншомовні слова, які не зазнали змін або ці зміни незначні: *денді* — англ. *dandy*; *леді* — англ. *lady*; *франт* — пол. *frant*; *форма* — лат. *forma*.

Особливим різновидом запозичень є калькування (від фр. *calque* — копія) — переклад значущих частин слова: *прислівник* (лат. *ad + verbum*), *правопис* (гр. *orthos + grapho*).

У такий спосіб утворювалося багато слів на базі російських: *вибір* (выбор), *медпрацівник* (медработник), *землетрус* (землетрясение) тощо.

§ 65. Активна і пасивна лексика в сучасній українській мові

Лексична система української мови весь час розвивається. Однак її основне ядро характеризується стійкістю. До нього належать:

1) назви спорідненості, свояцтва, родинних стосунків: *баба, дід, батько, мати, діти, дочка, син, внуки, дитина, тітка, дядько, дядина, жінка, чоловік, зять, невістка, племінниця, племінник, прабаба, прадід, свекор;*

2) назви частин організму людини і тварини: *голова, очі, вуха, ніс, щоки, рука, нога, долоня, живіт, зуби, губи, кістка, коліно;*

3) назви тварин: *кінь, корова, вівця, вовк, їжак, лисиця, олень;*

4) назви птахів: *ворона, голуб, горобець, ластівка, орел, перепілка, синиця;*

5) назви риб: *лящ, окунь, короп, лин, щука;*

6) назви рослин: *верба, калина, береза, горох, овес, жито, коноплі, малина, ожина;*

7) назви предметів, явищ природи: *берег, вітер, град, дощ, камінь, мороз, ріка;*

8) назви понять часу: *весна, осінь, зима, літо, день, ніч, вечір, ранок;*

9) назви знарядь праці, засобів пересування: *вила, граблі, сапа, молоток, пила, віз, човен;*

10) назви житла й частин його: *хата, стеля, поріг, вікно, двері, піч, сіни та ін.;*

11) назви предметів харчування і страв: *молоко, м'ясо, мед, хліб, борщ, куліш;*

12) назви одягу і взуття: *сорочка, кожух, хустка, шапка, чоботи, черевики;*

13) назви предметів домашнього вжитку: *віник, відро, ложка, миска, ліжко, лава, стіл;*

14) назви почуттів і психічного стану людини: *спокій, сум, радість, жаль, гнів, страх;*

15) назви дій і трудових процесів: *нести, пекти, варити, різати, косити, згрібати, тесати, читати;*

16) назви кольору, смаку, розміру, ваги тощо: *жовтий, голубий, солодкий, кислий, широкий, великий, важкий, легкий;*

17) назви військових понять і зброї: *військо, битва, куля, оборона, рушниця;*

18) назви понять і предметів культури, мистецтва: *мелодія, перо, папір, книга, бандура, струна, пісня;*

19) суспільно-політичні назви: *держава, народ, селянин, господар*;

20) числові поняття: *два, дванадцять, двадцять, сто, тисяча*;

21) слова службові: *і, та, з, до, на* тощо.

Використання таких слів нічим не обмежене. Називаються такі слова загальнозживаними. Вони є базою для утворення найрізноманітніших слів, і можливості розширення словника української мови практично невичерпні. Так, від слова *сніг* утворилося багато простих і складних слів: *сніговий, снігир, або снігур, сніжний, сніжаний, сніжечок, сніжка, сніжина, сніжинка, сніжиночка, сніжити, сніжистий, сніжисько, сніжник, сніжниця, сніжно, сніжок, сніговик, сніговій, снігоочищення, снігоочищувальний, снігопад, снігоподібний, снігоприбиральний, снігоприбирач, снігорозорювач, снігорозтавання, снігоступ, сніготанення* тощо.

Крім основного лексичного складу української мови, є слова, користування якими обмежене або територією, або тою чи іншою групою суспільства — представниками окремих галузей науки, мистецтва, техніки і виробництва. Такі слова належать до неактивного словника.

Діалектна лексика, або діалектизми (від грец. *dialectus* — наріччя), у своїй основі є засобом усного спілкування людей певної території. Українська мова має три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне, які різняться між собою, а також від літературної норми фонетичними, граматичними і лексичними ознаками.

Діалектизми, як і слова літературної мови, виконують номінативну функцію. У художньому мовленні діалектизми використовуються як важливий засіб зображення місцевого колориту, специфіки побуту і як засіб передачі індивідуального мовлення героїв твору: *І так вона лишилась сама. Сама. Бо хіба її покійної вуйни, Матфея, з другого села числити?* (О. Кобилянська); *В курнику запіяв когут* (І. Франко).

До лексики обмеженого вживання належать терміни, які використовують для точного визначення спеціальних понять. Виникнення і функціонування такої лексики зумовлене розвитком науки і техніки, мистецтва. Термінологія — шар лексики, який дуже швидко поповнюється. Терміни, як правило, є семантично точними однозначними словами.

Серед термінологічної лексики виділяються слова, якими користуються представники різних наук, професій то-

що: визначення, дослідження, аргумент, теорія і терміни спеціальні (окремих наук, професій тощо): граматичні (*відмінок, однина, інфінітив, морфема, фонема, пунктограма, орфограма*); математичні (*знаменник, чисельник, дільник, косинус*); медичні (*ендокардит, запалення, гастрит*); металургійні (*піч, домна, плавлення*) тощо.

Термінами є слова незапозичені і запозичені. Деякі загальноживані слова української мови використовуються як терміни: *полотно, барабан, гніздо, лапа* тощо.

У художній літературі терміни використовуються залежно від теми твору: *Ми кинулись вливати фізіологічний розчин, глюкозу, кров, камфору. Треба було терміново оперувати, але хірург боявся доторкнутися до його тіла скальпелем* (Ю. Яновський).

В окремих сферах виділяються професіоналізми — назви професійних понять: *пар, посів, саджанець, жнива* (сільськогосподарські професіоналізми); *хронічний, розтин, істерія* (медичні); *закулісний, бутафорський, комедіант* (драматичні) тощо.

Літературній загальноживаній лексиці, а також діалектній і термінологічній протиставляється арготична і жаргонна лексика. **Ж а р г о н і з м и** (від фр. *jargon*) — це слова, що вживаються групою людей, об'єднаних спільними інтересами, звичками, родом занять. Утворюються жаргонізми від літературних слів шляхом переосмислення і переходу їх до зниженої лексики: *сантименти* (завищені почуття), *променад* (прогулянка), *кльовий* (гарний, хороший), *моцик* (мотоцикл), *велік* (велосипед), *кукурузник* (літак).

Близькими до жаргонізмів є **а р г о т и з м и** (від фр. *argot* — замкнутий) — слова, які зазнали змін навмисних: вставлялися склади, додавалися звуки тощо *шивар* (товар), *широго* (дорого), *стибрити* (вкрасти), *завалитися, плавати* (на екзамені) тощо.

У лексичному складі мови виділяються застарілі слова — історизми та архаїзми.

І с т о р и з м и — назви предметів, які зникли із життя суспільства: *кольчуга, кріпак, смерд* та ін.

А р х а ї з м и — старі назви, які в сучасній мові замінені іншими: *боян — співець, уста — губи, ректи — говорити* тощо.

Історизми та архаїзми належать до пасивного словника. Їх використовують у художньому мовленні для відтворення колориту епохи, події якої стали предметом зображення або як образний засіб.

До пасивного словника, як правило, належать і неологізми — нові слова. Вдалі нові слова стають загальноновживаними: *космодром, радіотелемеханіка, реакторобудування*.

Деякі загальноновживані слова переосмислюються і сприймаються як нові: *вузок, дуга, кільце, клин, кулак, петля* (слова, що набрали воєнного значення).

Багато неологізмів створюється у художніх текстах. Хоча вони й не набирають загальноновживаного характеру, але там, де вони з'явилися, виклад думки стає образним, експресивним.

Дослідники художнього мовлення виявили велику кількість таких слів: *зрадні* (слова), *гromовиця, сперечниця* (Л. Українка); *житечність, лірити, акордитись, весніти, прозорити, трояндно-шовково* (П. Тичина); *дипломатити, чалити, залізно* (М. Рильський); *чавуніти* (А. Головка); *ясінь, гречінь, пахіль, дощовиця* (А. Малишко); *шелесткий, малашня* (О. Гончар); *піднебесність, заокеанець, всніжити, зашовковитися* (М. Стельмах).

§ 66. Склад української лексики з стилістичного погляду

Відбір лексики залежить від мети висловлювання, сфери спілкування. Залежно від того, яка мовна функція реалізується, лексика української мови поділяється на:

науково-термінологічну: *матерія, метафізика, диктатура, рефлекс, педіатр*;

виробничо-професійну: *трал, навігація, ехолот, пірогармата*;

адміністративно-ділову: *розпорядження, акт, заява, ухвала*.

У науковому, публіцистичному, діловому та у всіх інших стилях використовується насамперед загальноновживана лексика. У науковому та діловому стилях з емоційного погляду ця лексика нейтральна. Найближча до загальноновживаної є лексика специфічно-побутова: *стіл, кухоль, виделка, відро, рогач* тощо.

Науково-термінологічна, виробничо-професійна й адміністративно-ділова лексика також нейтральна.

У публіцистичному стилі використовується і нейтральна науково-термінологічна й емоційно забарвлена лексика: *сум, жаль, втіха, нудьгувати*.

Емоційна лексика є основним елементом художнього мовлення. Справжні майстри художнього слова часто вда-

ються до загальноновживаних слів, наснажуючи їх емоційним змістом: *дитинонька, зіронька, віченьки, рученьки, козаченько, дівчисько, парубійко, злодюга, катюга* тощо.

Емоційні слова, які виконують у художніх текстах специфічно-стилістичні функції (виступають епітетами, у порівняннях, у ролі образних символів тощо), називаються поетичними.

До емоційних можна віднести і просторічні слова, які в поетичному мовленні є засобом образного зображення (*роззява, телепень, бовдур, беркицьнутися* та ін): *Чіпка собі блудить, як бовдур, не знає, що й розпочати* (П. М.); *Отак навіть беркицьнутись можна! — ледве втримався на санках Хведько* (Ст.)

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 67. Предмет фразеології. Типи фразеологічних одиниць

Фразеологія (від грец. *phrasis* — вираження, *logos* — вчення) — розділ мовознавства, в якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів. Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів.

Одиниця фразеологічної системи називається **фразеологізмом** і визначається як лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично оформлених за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично.

Об'єктом фразеології як науки є насамперед власне фразеологізми, що мають повний набір категоріальних значень, за якими відрізняються від слова як значенневої одиниці мови:

1) лексичне значення виражається сполученням кількох слів. Значення фразеологізму єдине, узагальнене і, як правило, експресивне.

Значення фразеологізму семантично неподільне, оскільки переважно є немотивованим значення окремих слів, які утворюють фразеологізм.

Отже, значення фразеологізму є особливе, експресивне, цілісне;

2) постійне відтворення одного й того самого компонентного складу: слово як компонент фразеологізму не може

вільно сполучатися з усіма словами певної семантичної групи, а тільки з обмеженим рядом;

3) фразеологізм характеризується стійкістю граматичних категорій і усталеністю порядку слів;

4) слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення.

Це основні ознаки фразеологізмів. Можна виділити ще й інші ознаки: контекстуальна обумовленість вживання, неможливий або утруднений переклад на іншу мову тощо.

До фразеології належать також поширені у мові влучні словосполучення і вирази, прислів'я і приказки.

Фразеологія тісно пов'язана з соціально-економічними, політичними, культурними умовами життя. У фразеології відбивається багатовіковий життєвий досвід народу.

За В. В. Виноградовим, фразеологія поділяється на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення — це стійкі неподільні словосполучення, зміст (значення) яких не виводиться із значень слів, що входять до фразеологізму: *розводити антимонії, дати драла, врізати дуба, не до солі, точити яси*.

Семантичне злиття у таких фразеологізмах пояснюється наявністю застарілих, незрозумілих слів: *притча во язицех, темна вода в облацех*. Фразеологічні зрощення за семантикою найближчі до окремого слова: *живе на широку ногу* (живе заможнo).

Фразеологічні єдності також семантично неподільні і цілісні, але в них цілісна семантика частково мотивована значеннями слів, що становлять фразеологізм: *закинути вудку, тягнути лямку, мілко плавати, покласти зуби на полицю, товкти воду в ступі*.

Фразеологічні єдності не мають такого міцного поєднання слів, як зрощення. Якщо фразеологічні зрощення неможливо поповнювати іншими компонентами, то у фразеологічних єдностях це іноді допускається: *зітерти в порошок (зітерти в дрібний порошок)*, але не можна у зрощенні — *врізати високого (чи зеленого) дуба*.

Фразеологічні сполучення — такі стійкі мовні звороти, в яких один із компонентів має самостійне значення, що конкретизується у постійному зв'язку з іншими словами. Так, наприклад, слово *брати* утримує своє лексичне значення, але у поєднанні з різними іменниками виявляє конкретні значення єдиного цілого фразеологізму: *нічого в рот не брати* (нічого не їсти), *брати рушники* (сва-

татися), *брати гору* (перемагати когось/щось); *брати близько до серця* (болісно переживати що-небудь); *брати на глум* (глузувати) тощо.

Фразеології також властиві явища синонімії: *бити байдики* — *гав ловити* — *сидіти сиднем*; *ні се ні те* — *ні богу свічка*, *ні чорту кочерга* — *він такий, як хліб м'який*; антонімії: *ні пари з уст* — *роззявити пельку* і *взяти в голову* — *викинути з голови*.

Українська фразеологія формувалася впродовж віків, поповнювалася із таких джерел:

1) приказки, прислів'я, вислови, взяті з мовлення народу: *про вовка промовка*; *накрити мокрим рядном*; *скільки вб'єш, стільки в'їдеш*; *п'ятами накивати*; *чужими руками жар загрібати*; *пальці знати*;

2) виробничо-побутового життя: *тріщить по всіх швах*; *лити воду на чужий млин*; *сім раз відміряти, а раз відрізати*; *латати дірки*;

3) з висловлювань видатних і відомих майстрів художнього слова: *А хура й досі там* (Гл.); *У ріднім краї навіть дим солодкий та коханий* (Л. У.); *На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує* (Т. Ш.).

4) з дотепного народного мовлення: *не до солі* (ніколи); *Тепер їй, бачу, не до солі* (Котл.);

5) з античної літератури: *сади Семіраміди* (розкішні, барвисті картини), *прокрустове ложе* (мірка, під яку щось силою підганяють), *спалити мости* (перервати усі зв'язки) тощо;

6) з біблійних та євангельських виразів: *Содом і Гоморра*; *берегти, як зіницю ока*; *пити (гірку) чашу* тощо.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

68. Предмет лексикографії.

Типи словників

Лексикографія (від лат. *lexikos* — словник, *графо* — пишу) — розділ мовознавства, що займається теоретичними проблемами укладення словників, збиранням, упорядкуванням та описом словникового матеріалу.

Як науково-прикладний розділ мовознавчої науки лексикографія тісно пов'язана з усіма іншими розділами, а передусім — з лексикологією.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють енциклопедичні словники і словники загальномовні (філологічні).

Енциклопедичні словники тлумачать не слова, а позначені словами поняття, дають відомості про історичних осіб, діячів науки, культури, пояснюють факти, явища з найрізноманітніших галузей життя — науки, мистецтва, виробництва, економіки, політики, релігії, права. В енциклопедичному словнику охоплено лише іменники. Статті супроводжуються ілюстраціями (малюнками, таблицями, діаграмами тощо).

До енциклопедичних словників належать усі термінологічні словники — енциклопедії, біографічні словники. Такими, наприклад, є «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ), «Шевченківський словник», «Словник іншомовних слів», «Українська літературна енциклопедія» та ін.

Завданням лінгвістичного словника є пояснення слова (його значення як лексичної одиниці, походження, написання, літературної вимови тощо).

Загальномовні (лінгвістичні) словники можуть бути одномовні і двомовні (рідше багатомовні).

Фіксовані в словниках слова, що утворюють словникові статті, подаються з певними позначками (наголос), довідками (лексикологічного чи граматичного характеру), ілюстраціями.

За розташуванням слів словники поділяються на алфавітні і гніздові. Різновидом алфавітних словників є так звані зворотні (інверсійні) словники, у яких слова подаються в алфавітному порядку кінцевих літер слів. У гніздових словниках фіксуються гнізда споріднених слів за алфавітним порядком первинного слова й усіх похідних у кожній словниковій статті.

Оскільки слово як основний об'єкт опису можна розглядати у багатьох аспектах (семантичному, структурному, стилістичному та ін.), то відповідно до характеру опису загальномовні словники поділяються на різні типи і види.

У т л у м а ч н о м у словнику трактується значення слова. Цей словник відображає словниковий склад мови на певному етапі його розвитку. Крім тлумачення значень, стисло подано довідки правописного характеру, граматичні і стилістичні, типові поєднання цього слова з іншими, фразеологічні звороти.

Найкращим тлумачним словником української мови є «Словник української мови: В 11 томах» (К., 1970—1980).

Перекладні словники бувають дво-, тримовними (і більше): «Українсько-російський словник» у 6-ти томах, «Російсько-український словник» у 3-х томах, «Українсько-англійський словник» та ін.

Орфографічні словники є довідниками з написання слів.

Орфоепічні словники подають відомості про вимову слів та наголошування їх.

Історичні словники містять слова і звороти з різних пам'яток з перекладом цих слів на сучасну мову.

Етимологічні словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать походження і зміну значень слів на основі зіставлень із словами спільного кореня інших споріднених мов.

Словники синонімів подають слова «гніздовим» способом: об'єднують за близькістю значень.

Словники омонімів реструють і пояснюють значення слів, однакових за звучанням, але різних за значенням.

Фразеологічні словники пояснюють значення фразеологізмів (одномовні), подають фразеологічні відповідники з мови перекладу (двомовні).

Словники мови письменників фіксують слова і звороти з художніх текстів із тими значеннями, в яких вони використані в ньому.

Першою словниковою роботою на Україні був «Лексисъ, сирѣчь реченія, в кратѣцѣ собраны...» Лаврентія Зизанія Товстуновського, виданий у 1596 р. у Вільні як додаток до його граматики слов'янської мови. У 1627 р. в Києві вийшов друком «Лексікон слаveno-роскій і имень Тълкованіе...» Памви Беринди, що містив 6982 слова.

У XVIII ст. і першій половині XIX ст. були видані невеликий словник української мови: «Собраніе малоросійскихъ словъ, содержащихся в Энеиде...» (И. П. Котляревського), «Краткій малоросійській словарь» (1130 українських слів) О. Павловського як додаток до першої української граматики, яка вийшла в 1818 р.

З 1893 по 1898 р. у Львові друкувався 4-томний «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки.

Найбільшою подією в українській лексикографії кінця XIX — початку XX ст. стало видання 4-томного «Словаря української мови» Бориса Грінченка (1907—1909), який не втратив своєї цінності й понині ¹.

¹ Докладний аналіз розвитку української лексикографії подано в працях: Пилинський М. М. З історії розвитку української лексикографії // Дослідження з мовознавства.— К., 1962; Паламарчук Л. С. Лексикографія // СУЛМ: Лексика і фразеологія.— К., 1973.— С. 292—326.

XX ст. позначене чималими здобутками у галузі української лексикографії. Завдяки творчим зусиллям Інституту мовознавства, а нині й Інституту української мови АН України створено цілу низку словників різного типу.

Уперше в Україні вийшов тлумачний «Словник української мови: В 11 т.» (1970—1980).

Найзначніші словники української мови:

«Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т.» (1977—1985);

«Українсько-російський словник: В 6 т.» (1953—1963);

«Російсько-український словник: В 3 т.» (1968);

«Етимологічний словник української мови: В 7 т.» (Т. 1 — 1983; Т. 2 — 1985; Т. 3 — 1989);

«Українська літературна енциклопедія: В 2 т.» (1990);

«Словник мови Шевченка: В 2 т.» (1964).

Важливе місце в українській лексикографії посідають словники спеціального призначення: фразеологічні — «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971); «Фразеологічний словник української мови» Г. М. Удовиченка; орфоепічний — «Орфоепічний словник» М. І. Погрібного (1986); словник-довідник — «Українська літературна вимова» М. А. Жовтобрюха; зворотний — «Інверсійний словник української мови» за ред. С. П. Бевзенка; термінологічні — «Словник лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича (1985); «Словник паронімів української мови» Д. Г. Гринчишина (1986); «Словник антонімів» О. М. Полюги (1987) та інші.

МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА

§ 69. Поняття морфеми

Кожна одиниця мови має свою структуру. Структура слова є системою взаємопов'язаних і співвідносних елементів значення і вираження.

С л о в о як морфологічна одиниця-конструкція являє собою єдність взаємопов'язаних і співвідносних морфем, які утворюють його.

М о р ф е м а (від грец. *morphē* — вигляд, форма) — це найменша неподільна значуща частина слова. Морфема виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення і регулярно відтворюється у процесі мовлення від-

повідно до моделей, властивих певній мові. Наприклад, у слові *братній* виділяються три морфеми: *брат-н-ій*; перша з них наявна в споріднених словах *брат, братів, брататися, братство*; друга — властива прикметникам відіменникового творення типу *муж-н-ій, друж-н-ій* (від *друг*), а третя — функціонує в усіх прикметниках м'якої групи у називному відмінку.

Вияв морфеми у слові і його словоформах позначається терміном **морф** (морфа).

Морф (морфа) — конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова; те саме, що й варіант морфеми.

Аломорф (аломорфа) — це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова. Наприклад, морфема *з* в українській мові може виступати у звукових варіантах *з-, зі-, із-, с-: збити, зійти, ізняти, спитати*. Виявом однієї кореневої морфеми є аломорфи *род-* і *рід-* у словах *родити, родина, рід, рідня*.

За значенням і функцією в структурі слова морфеми поділяються на **кореневі** і **службові**.

Афіксальні морфеми, в свою чергу, розпізнаються за місцем розташування в слові щодо кореня, початку й кінця слова та за функцією в слові.

§ 70. Корінь слова. Слова спільного кореня

Корінь — це основна, стрижнева морфема, що виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова.

Корінь є носієм речового значення слова, що відображає елемент об'єктивної дійсності, а тому є обов'язковою частиною кожного слова. Як поняттєва морфема корінь об'єднує усі споріднені слова. Повторюючись у споріднених за походженням словах, коренева морфема об'єднує ціле гніздо похідних слів. Наприклад, корінь *весн-* об'єднує спільним поняттєвим змістом слова, належні до різних частин мови: *весна, провесна, весніти, весняний, повесняному, навесні*.

Значення кореня в словотвірних рядах слів видозмінюють і конкретизують словотворчі афікси — суфікси і префікси, які завжди пов'язані з коренем і без нього вживатися не можуть. Корінь порівняно з афіксами характеризується більшою автономністю. У незмінюваних словах, особливо службових, корінь не виявляє здатності поєдну-

ватися з афіксами. Наприклад, у словах *ампула, так, про, хай, ага* виділяється тільки коренева морфема.

У змінюваних словах, крім кореня та словотворчих афіксів, які уточнюють його значення, наявні також морфеми, що виражають граматичні значення слова і утворюють його форми — закінчення та формотворчі афікси (суфікси, префікси).

На відміну від афіксів корінь не має чітко закріпленого за ним місця у слові. З кореня може починатися слово (*міст-о, рід-н-ий*), він може стояти після префікса чи двох префіксів (*на-род, воз-з'-вдн-а-ти*) або поєднуватися в іншим коренем у складному слові (*криг-о-лам*).

За особливостями вияву в споріднених словах розрізняють незв'язаний і зв'язаний корені.

Незв'язаний (вільний) корінь — той, що має здатність до вільного вияву свого морфемного статусу як у непохідному, так і в похідному слові. Наприклад, корінь *ліс-* здатний виступати у слові *ліс*, що осмислюється у зв'язку з нульовим, або фонетично не вираженим, закінченням у називному відмінку однини, і в похідних словах *лісок, лісовий, узлісся, пролісок, лісник, лісництво* та в інших споріднених, до складу яких входять, крім кореня, словотворчі афікси та закінчення. Більшість слів мають вільні корені.

Зв'язаний корінь — той, що в сучасній мові не може виявляти себе самостійно, а лише в поєднанні зі службовими, афіксальними морфемами. Наприклад, слова *відняти, підняти, розняти* сприймаються як похідні, але корінь цих слів зв'язаний, він не може виявити себе самостійно, без префікса, а виступає тільки в похідних словах.

§ 71. Афікси. Типи афіксальних морфем

Афікси (від лат. *affixus* — прикріплений) є носіями словотвірного і граматичного значень слова, тобто уточнюють речове значення кореня, видозмінюють основне лексичне значення і тим самим служать засобом творення похідних слів або вказують на відношення його до інших слів, виступають засобом творення форми того самого слова. Афікси мають певні, закріплені за ними в мові значення і виступають з цими значеннями у цілому ряді слів або у тій самій граматичній формі слова як показник цієї форми. Наприклад: у словах *робітниця, учениця* суфікс *-иц-* виражає словотвірне значення вказівки на особу за родом діяльності

разом із флексією **-а(я)**, що оформляє ці іменники і виражає ознаки жіночого роду однини називного відмінка.

Значення афіксів виявляється не самотійно, а в єдності з коренем слова. Саме тому можлива омонімія афіксів. Вони здатні поєднуватися з коренями слів різних словотвірних типів, наприклад: суфікс **-ик** у словах *Івасик, коник, гвинтик*; префікс **при-** у словах *приклад, прищільний, привітати*.

Афікси послідовно розрізняються за місцем і роллю у слові.

За місцем у слові виділяють префіксальні і постфіксальні морфеми.

Префікс (від лат. *prae* — попереду і *fixus* — прикріплений) — морфема, що стоїть перед коренем, наприклад: *про-славитися, над-будова, на-земний*.

Постфікс (від лат. *post* — після і *fixus* — прикріплений) — це афікс, прикріплений після кореня.

До постфіксів належать суфікс, флексія і власне постфікс.

Суфікс (від лат. *suffixus* — підставлений) — це морфема, що займає місце відразу після кореня, поряд із ним, наприклад: *спів-ак, літ-н-ий, віт-а-ти*.

Флексія, або закінчення, — це афікс, який займає кінцеву позицію в змінюваному слові, служачи показником синтаксичних відношень між пов'язаними словами в словосполученні і реченні. Наприклад, у словосполученнях *глибок-е озер-о, перш-а груп-а* закінчення вказують на зв'язок залежних від іменників прикметника і числівника.

Власне постфікс — це афікс, що знаходиться в абсолютному кінці слова, після закінчення, і виконує словотворчу і граматичну роль. Наприклад, постфікс **-ся** — це змертвіла давня форма знахідного відмінка зворотного займенника *себе*, що зазнав десемантизації. Він приєднується до дієслів як словотворчий афікс і водночас надає їм зворотного або пасивного значення: *учити — учитися, писати — писатися*.

§ 72. Словотворчі (деривативні) і граматичні афікси

За функцією в слові афікси поділяються на словотворчі (деривативні) і граматичні. Словотворчі афікси служать для уточнення речового значення

кореня. Цю роль здатні виконувати суфікси, префікси і постфікси.

Суфікс як словотворчий засіб відрізняється від інших морфем рядом ознак. Він чутливо реагує на вибір твірної основи і своє значення реалізує лише у зв'язку з кореневою морфемою. Так, суфікси *-от(а)*, *-ість*, *-изн(а)* здатні виражати значення узагальненої ознаки, властивості, абстрактного поняття в єдності з коренями прикметників, які позначають конкретні ознаки або властивості предметів: *добр-от-а* — *добр-ий*, *хоробр-ість* — *хоробр-ий*, *крут-изн-а* — *крутий*.

Суфікс, приєднуючись до кореня твірної основи, уточнює чи видозмінює поняттєвий зміст похідного слова і водночас є показником (разом із закінченням) належності його до певної частини мови. Саме суфікс виявляє здатність переводити основу слова з одного розряду (частини мови) в інший. Наприклад: *зима* — *зимувати* (суфікс *-ува* перевів основу іменника до дієслів); *списати* — *список* (похідний від дієслова іменник утворено суфіксом *-ок*); *мужній* — *мужньо* (суфікс *-о* переводить основу прикметника до прислівників).

Префікс відрізняється від словотворчого суфікса тим, що він не впливає на морфологічне оформлення слова, приєднуючись не до кореня, а до цілого слова, префікс не може переводити основу з однієї частини мови в іншу. Наприклад: *весна* — *провесна*, *давній* — *прадавній*, *ходитьи* — *заходитьи*, *звично* — *незвично*.

Постфікс *-ся* є засобом словотворення зворотних дієслів: *лити* — *литися*, *місяць* — *примісячитися*, *солодкий* — *насолоджуватися*.

Особливим типом словотворчих афіксів є інтерфікси (від лат. *inter* — між і *fixus* — прикріплений), що виступають для зв'язку двох (або більше) коренів у складному слові. В українській мові роль інтерфіксів виконують голосні *о*, *е* (*є*). Їх називають сполучними, або словотвірними, голосними. Наприклад: *лісотундра*, *першодрук*, *саморух*, *сонцепоклонник*, *працездатний*, *життєрадісний*.

Різновидами інтерфіксів є частини складних і простих слів, які з'являються між коренями, коренем і суфіксом у ролі «прокладки», зумовленої правилами сполучуваності фонем на стику морфем, благозвучності тощо. Такими, наприклад, є голосні або сполучення голосного з приголосним у складних словах: *кількадобовий*, *десятиденний*, *всесвітній*, *двохярусний*. У прикметниках, утворених від складних числівників, може бути по кілька інтерфіксів (за похо-

дженням це, як правило, колишні закінчення числівників), наприклад: *сімдесятичотирьохрічний чоловік, стадвадцятип'ятикілометрова відстань, чотирьохтисячп'ятисотрічна давність*.

До деривативних афіксів близько стоять так звані афіксоїди, що є початковими або кінцевими елементами складних слів. Початкові елементи складних слів називають префіксоїдами: *багато, велико, гідро, енерго, метео, ново, повно, само, свіжо (багаторазовий, великоваговий, гідропоніка, енергоносій, метеостанція, нововведення, повнометражний)*, а кінцеві елементи — суфіксоїдами: *бальний, бокий, дайний, грійка, думець, лов (п'ятибальний, червонобокий, життєдайний, тілогрійка, однодумець, птахолов)*.

Граматичні афікси служать для творення того самого слова. Розрізняють формотворчі і словозмінні граматичні афікси.

Формотворчі афікси — суфікси і меншою мірою префікси — відрізняються від словотворчих (деривативних) тим, що беруть участь в актах формотворення, взаємодіючи з основою того самого слова, в той час як деривативні афікси в актах словотворення взаємодіють з **твірною основою** у похідних словах.

Формотворчі суфікси стандартизовані, обов'язкові для всіх слів тієї частини мови, у межах якої утворюють певну систему словоформ. Так, усі дієслова мають форму інфінітива, що твориться суфіксом **-ти**; форми минулого часу дієслів творяться за допомогою суфіксів **-в** (або нульового) та **-л-**, до яких приєднується родо-числове закінчення: *писати — писав, писала, писало, писали; нести — ніс, несла, несло, несли*. За допомогою формотворчих суфіксів **-уч-** (**-юч**), **-ач-** (**-яч-**), **-л-** творяться активні дієприкметники теперішнього і минулого часів; за допомогою суфіксів **-н-** (**-ен-**), **-т-** утворюються дієприкметники минулого часу, а також дієприслівники теперішнього (**-учи** (**-ючи**), **-ачи** (**-ячи**) і минулого (**-ши**, **-вши**) часів, наприклад: *рожевіти — рожевіючий, зчорніти — зчорнілий, побілити — побілений, збити — збитий; рожевіти — рожевіючи, зчорніти — зчорнівши, побілити — побіливши, збити — збивши*.

Формотворчі суфікси **-ш-**, **-іш-** служать для творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*довгий — довший, рівний — рівніший, довго — довше, рівно — рівніше*). Ці ж суфікси у поєднанні з префіксом **най-** виступають як засоби творення форм найвищого ступеня (*найдовший, найрівніший, найдовше, найрівніше*).

Формотворчими називають також префікси і суфікси, які служать для творення видової пари дієслів. Відмінність між словотворчими і формотворчими префіксами полягає в тому, що перші виступають в актах словотворення і, взаємодіючи з цілим словом як твірною основою, уточнюють або видозмінюють лексичне значення, а інші (формотворчі) не вносять додаткових відтінків у значення дієслова, виражають лише вказівку на внутрішню межу перебігу дії, що є граматичним значенням (виду).

Порівняйте словотворче значення префіксів: *летіти* (переміститися за допомогою крил (про птахів) — *влетіти* (... у середину приміщення, окресленого простору), *перелетіти* (... з одного місця на інше, через предмет, певний рубіж), *полетіти* (... у певному напрямку, зникнути) і формотворче значення: *летіти* — *прилетіти* (завершити політ).

§ 73. Основа слова і закінчення (флексія)

Основним типом граматичних афіксів в українській мові є **флексія (закінчення)**, що виражає відношення слова до інших слів у словосполученні і реченні. Закінчення завжди виступає в певній системі словозміни змінюваних частин мови. Типи відмінювання іменників, прикметників, числівників, займенників розрізняються системою закінчень, які виражають граматичні значення відмінка, роду і числа або лише відмінка (в кількісних числівниках). Дієслова мають складну систему дієвідмінювання за особами, родами і числами, основними показниками яких є особово-, родово-числові флексії. Закінчення характеризується високим ступенем абстракції. Воно вільно приєднується до всіх слів певного типу відмінювання чи дієвідмінювання, утворюючи певну систему словоформ — іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів.

У системі словозміни змінюваних частин мови показником граматичних значень може виступати також **нульовий афікс**, тобто матеріально не виражений у звуках. Наприклад, у системі словозміни іменників II відміни чоловічого роду нульове закінчення виступає в називному відмінку, а в назвах неістот — і в знахідному.

Словоформа знахідного відмінка відрізняється від називного як керована, залежна форма, називний відмінок є так званим прямим відмінком.

Нульове закінчення властиве словоформам іменників родового множини (*вікно* — *вікон*, *вишня* — *вишень*, *чере-*

да — черід). Нульове закінчення мають короткі прикметники (*рад, зелен, ясен*), форми минулого часу дієслів чоловічого роду, які протиставляються словоформам жіночого й середнього роду та множини (*записав — записала, записало, записали*).

О с н о в а — це частина змінюваного слова, що виражає його лексичне значення. При морфемному поділі слова залишається основа після відкидання афіксів з граматичним значенням. Наприклад, у словах *місто, визвольний, чотири* виділяються основи *міст-, визвольн-, чотир-* шляхом відкидання закінчень *-о, -ий, -и*; у дієслівних словоформах *пишу, пишемо, пишуть, пиши, пишіть* після відкидання флексій залишається основа *пиш-* (теперішнього часу), а в словоформах *писав, писала, писали* основа виділяється шляхом відкидання формотворчих суфіксів (*-в-, -л-*) і закінчень — нульового, *-а, -и* (основа минулого часу — *писа-*).

За морфологічним складом основа може бути **к о р е н е в о ю** (простою) і **а ф і к с а л ь н о ю** (складною). Коренева основа дорівнює кореню. На відміну від кореневої основи в афіксальній, крім кореня, наявний один або кілька словотворчих афіксів.

З погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків основа може бути **непохідною** (н е м о т и в о в а н о ю) і **похідною** (м о т и в о в а н о ю).

Н е п о х і д н а — це основа, в складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з словами того самого кореня: наприклад у словах *мир, сонце, білий, знати* — *мир-, сонц-, біл-, зна-*. Значення непохідної основи замкнено в ній самій і може бути виявлено лише внаслідок етимологічного аналізу.

П о х і д н а — це основа, в складі якої, крім кореневої морфеми, виділяється один чи кілька словотворчих афіксів і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня. Наприклад, основи слів *морозиво, правдивий, роздати* мають у своєму складі словотворчий афікс (*мороз-и-, правд-и-, роз-да-*) і мотивуються через споріднені слова (*мороз, правда, дати*). Похідна основа завжди мотивована.

За особливостями вияву в споріднених (однокорінних) словах розрізняють вільні і зв'язані основи.

В і л ь н а (н е з в ' я з а н а) — це основа, що має здатність до вільного вияву свого морфемного складу: у похідних (афіксальних) споріднених словах і самостійно, в словах з непохідними основами. Наприклад у словах

покрикувати, перекричати, викрик, крик основа *крик* може виступати самостійно і в споріднених словах, ускладнена словотворчими афіксами.

З в'я з а н а — це основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад; її коренева (коренева і суфіксальна) морфема виявляє себе тільки у складі похідних слів. Наприклад: у словах *роззутти, взутти; звикнути, звичка, навики* кореневі та ускладнені суфіксом морфеми *зу-, вик-* (*вич-*) без поєднання з префіксом не вживаються.

Змінюване слово являє собою складну діалектичну єдність спільної для всіх його словоформ частини (що є носієм лексичного значення й тому залишається постійною, незмінною) і змінної частини, вираженої функціональною відмінністю однієї словоформи від іншої. Послідовне розрізнення кожної словоформи з усіх інших можливе за наявності спільної основи і властивого окремій словоформі закінчення (флексії), що є показником одного або кількох граматичних значень. Наприклад, іменникове слово *груша* при постійній основі *груш-* за допомогою закінчень виражає різні значення відмінків і числа: *груш-а, груш-і, груш-і, груш-у, груш-ею, (на) груш-і* (однина), *груш-і, груш, груш-ам, груш-і, груш-ами, (на) груш-ах* (множина), а прикметник *високий* за допомогою закінчень виражає граматичні значення відмінка, роду і числа, залежних від роду, відмінка і числа іменника: *висок-а груша, висок-ої груші, висок-ій груші, висок-у грушу*.

§ 74. Зміни в морфемній будові слова

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін. Основним виявом змін у морфемній структурі слів української мови є порушення прямих співвідношень між похідною і непохідною основами. Внаслідок різних фонетичних процесів, змін у лексичному значенні похідного чи первинного слова, зникнення слова, на основі якого виникло похідне, із активного словника відбуваються різні за характером зміни у морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення та інші.

С п р о щ е н н я м називається процес, наслідком якого є втрата похідним словом здатності виділяти наявну в ньому первісну морфему. Так, наприклад, слово *вікно* в сучасній українській мові поділяється на дві морфеми — кореневу *вікн-* і флективну *-о*.

У давньоукраїнській мові в цьому слові ще виділявся

суфікс *-н-*, який уже став непродуктивним (порівн.: *ряд-н-о*, *сук-н-о*) і поступово зрісся з коренем. Цьому сприяли звукові зміни: втрата зредукованого голосного в суфіксі (*-ън-*, *-ьн-* дали *-н-*) і зумовлена цим процесом поява нового закритого складу, в якому давній [o] перейшов в [i], а перед ним з'явився приставний (протетичний) звук [в]. У сучасній мові слово *вікно* вже не сприймається як похідне від слова *око*.

Спрощення зазнають слова з різних частин мови, однак найчастіше воно спостерігається у словах, утворених суфіксальним способом. Наприклад, в іменниках *пир*, *жир*, *жило*, *мило*, *рило*, *знак* та багатьох інших колись живі суфікси *-р-*, *-л(о)*, *-к-* стали непродуктивними і далі зрослися з коренями слів. Унаслідок спрощення основи цих слів стали непохідними, так само як непохідними в сучасній українській мові стали основи прикметників *високий*, *гіркий*, *мілкий*, *тонкий*, *важкий*, *лукавий* або дієслів *включити*, *виключити*, *замкнути*, *відімкнути*, *піймати* та інших за відсутності в сучасній мові безпрефіксних дієслівних лексем *ключити*, *микати*, *імати*.

Зміни в морфемному складі слів можуть відбуватися внаслідок переміщень між значущими частинами, наприклад розростання кореня за рахунок префікса (порівняйте: *утроба* і *внутрішній*, де давній префікс прийменникового походження *вън-* злився з коренем) і, навпаки, відхід морфеми, що належить основі слова, до флексії (порівняйте давньоукраїнську форму *рука-ми*, де суфікс *-а-* входив до основи, і сучасну українську *рук-ами*, в якій суфікс відійшов до закінчення).

Мовний процес, наслідком якого є зміна зовнішнього вигляду службових морфем, переміщення меж між похідною основою і словотворчим афіксом, називається *перерозкладом*. Унаслідок перерозкладу може відбуватися також збільшення обсягу словотворчого афікса за рахунок іншого афікса, наявного в основі, від якої утворено похідне. У такий спосіб виникають так звані складні суфікси *-анин*, *-чанин*, *-івськ(ий)*, *-анськ(ий)*, *-ність* та ін. Порівняйте, наприклад: *ліс-ник* (від *ліс-н-ий*), *мат-усеньк-а* (від *мат-ус-я*), *сух-ощав-ий* (від *сух-ість*, *сух-ощ-і*), *блиск-оті-ти* (від *блиск-іт*).

Перерозклад зрідка зустрічається на стику префіксів: наприклад, префікс *зне-* виник внаслідок зрощення префіксів *з-* і *не-* в основах дієслів, похідних від іменників і прикметників: не дати долі — *знедолити*; не мати сили — *знесилитися*; зажити неслави — надати поганій слави — *зне-*

славити(ся). Нова модель дієслівних утворень префіксально-суфіксальна (або ще й постфіксальна) використовує складний префікс *зне-*: *кров* — *зне-кров-и-ти*, *школа* — *зне-шкод-и-ти*, *ціна* — *зне-цін-юва-ти*; зрідка допускає префікс *обез-*, також утворений з двох морфем *о* + *без-*: *біль* — *обез-бол-и-ти*.

Своєрідні процеси, що ведуть до змін у морфемному складі слів, виникають внаслідок переходу слів з одного розряду в інший: прикметників і дієприкметників — в іменники (с у б с т а н т и в а ц і я), змінюваних слів — у прислівники (а д в е р б і а л і з а ц і я), самостійних слів — у службові слова, вигуки. Процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу обов'язково викликають зміну граматичних значень, а отже, і зміну граматичних (формотворчих і словозмінних) морфем на словотворчі афікси. Такий процес називають декореляцією.

С Л О В О Т В І Р

§ 75. Об'єкт і завдання словотвору

Словотвір, або **дериватологія** (від лат. *derivatio* — відхилення, утворення), — це розділ мовознавства, який вивчає лексичні одиниці за структурою і способом творення їх.

Лексичне і граматичне значення слова належать до лексичного і граматичного рівнів мови. Словотвір має міжрівневий характер.

На основі вивчення словотвору окремих слів описується словотвірна система в цілому та наявні в кожній частині мови словотворчі засоби і діючі способи словотворення.

Розрізняють синхронічний і діяхронічний словотвір. Синхронічний (описовий) словотвір вивчає словотворчу структуру слів, яка визначається синхронічними відношеннями, тобто тими, що існують на даному етапі розвитку мови. Діяхронічний словотвір вивчає шляхи появи похідних слів у різні попередні періоди розвитку мови.

Основними поняттями синхронічного словотвору є: словотвірна мотивація і словотвірне значення похідного слова з урахуванням його сучасних (живих) зв'язків з іншим словом або словосполученням. Словотвірні відношення розуміються як відношення похідного (вторинного) слова до того, від якого воно утворилося.

Словотвірні відношення виявляються у споріднених сло-

вах. До завдань словотвору входить вивчення всього арсеналу словотворчих засобів мови, словотвірних типів і розрядів у межах використовуваних способів словотворення.

Описовий словотвір української мови досліджує словотвірні процеси, які виявляють закономірності її розвитку на сучасному етапі. Системне вивчення словотвору передбачає розгляд способів творення слів, будови їх з урахуванням приналежності до певної частини мови, характеру твірної основи та звукових змін, властивих сучасній мові.

§ 76. Словотвірна структура слова в українській мові

Нове слово виникає на базі вже існуючого в мові й сприймається як похідне, або хронологічно вторинне, щодо того, від якого утворене. Наприклад, слова *вітряк*, *денний*, *давно* сприймаються як вторинні щодо слів *вітер*, *день*, *давній*. Ознаками їх похідності є передусім мотивованість їх значень словами, від яких вони походять, а також складніша морфемна будова.

Відношення між мотивованим і немотивованим словом — це вияв семантичної залежності: первинне слово є немотивованим, вторинне, або похідне, слово мотивується значенням іншого слова того ж кореня, що хронологічно передує йому.

Словотвірну структуру похідного слова складають мотивуюча, або твірна, основа і словотворчий формант. Словотвірна структура — це властивість похідного слова бути визначеним за характером мотивуючої його основи і словотворчого засобу, який виражає словотвірне значення. При словотвірному аналізі у похідному слові виявляються семантичні взаємовідношення між двома складовими елементами його словотвірної структури. Так, з погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків слово *доброта* є похідним, оскільки виявляє мотиваційний зв'язок з прикметником *добрий*. Словотворчий формант *-от-* переводить основу прикметника до іменникових слів на позначення абстрактного поняття (*добрий* — ознака предмета, *доброта* — узагальнена, опредмечена ознака).

Суттєвою ознакою похідного слова є те, що воно має складнішу, ніж первинне слово, будову: до його складу входить, крім твірної основи, словотворчий афікс (суфікс, префікс, рідше — флексія із словозмінною і словотворчою функціями, інтерфікс, постфікс, афіксоїд), який уточнює, видозмінює значення мотивуючого слова.

При словотворенні основною одиницею виступає не корінь, що є спільною частиною споріднених слів, а частина слова, слово або й ціле словосполучення, що мотивує значення похідного слова, є його словотворчою базою.

Твірною (словотвірною) основою називають частину слова (слово чи частину слів словосполучення), від якої твориться похідне. Наприклад, у дієслові *заземлити* твірною стала основа іменникового слова *земля* (*земл-*), модифікована за допомогою словотворчих афіксів: суфікса *-и-*, який разом із суфіксом *-ти* сформлює похідне слово як дієслівне, і префікса *за-*, який виражає словотвірне значення. У слові *заземлення* твірною виступає вже дієслівна основа *заземл-* (*и-ти*), а словотвірне значення виражає іменниковий суфікс *-енн-*.

Твірна основа є спільною частиною двох слів — первинного і похідного, адже вона завжди виконує для похідного мотивуючу роль. Мотиваційні відношення похідності зумовлюються тими прирощеннями, модифікацією, яких зазнає основа. Наприклад, у словах *річний*, *річниця*, *роковини* той самий корінь *рік-*, але твірною основою він послужив лише для слова *річний*, два інших мотивуються інакше: *річниця* — від *річний* (*річн + иц + я*), а *роковини* — від *роковий* (*роков + ин-и*).

Мотиваційні відношення між словами завжди встановлюються попарно, хоч у процесах словотворення твірна основа може виступати як у ланцюговому, так і в радіальному зв'язках. Порівняйте:

1) при поступовому ланцюговому зчепленні слів твірна основа ускладнюється поступово, утворюючи кілька ступенів:

ліс — *лісовий* — *лісовик* — *лісовичка*;

ліс — *лісок* — *лісочок*;

ліс — *лісний* — *лісник* — *лісничиха*;

2) при радіальному зв'язку похідних слів твірна основа мотивує кілька похідних:

ліс *лісний*
 лісовий
 лісок
 узлісся

Твірна основа може не повністю входити до похідного слова. Це спостерігається при нульовій суфіксації, коли дієслівна основа в похідному іменнику скорочується за рахунок суфікса (*переписати* — *перепис*, *засівати* — *за-*

сів); у складних словах, значення яких моделюється словосполученням (*трудо́вий день* — *трудо́день*, *чесати хма́ри* — *хмарочос*) та в абревіатурах — від часткового усічення слів, аж до буквеного чи звукового (*начальник диві́зії* — *начдив*; *командний пункт* — *КП* (*ка-пе*); *наукова організація праці* — *НОП*).

Поняття «твірна основа» використовується щодо похідних афіксальних слів. Стосовно ж слів, утворених неморфологічними способами, цей термін може бути використаний умовно, оскільки для словотвірного аналізу важливим є з'ясування мотивації: у разі переходу слів з однієї частини мови в іншу, при зрощенні двох слів в одне, при розщепленні багатозначного слова та виникненні омонімів.

Словотворчою базою для всіх частин мови, які активно поповнюються новоутвореннями в наші дні, виступають наявні в українській мові слова. Однак потенційна здатність служити базою для словотворення в різних частинах мови неоднакова. Іменникові основи є словотворчою базою для іменників (*вишня* — *вишняк*), прикметників (*учитель* — *учительський*), дієслів (*весло* — *веслувати*), прислівників (*мить* — *миттю*). Від дієслівних основ творяться похідні дієслова (*світити* — *засвічувати*), іменники (*нагородити* — *нагорода*, *нагороджувати* — *нагородження*), прикметники (*тремтіти* — *тремтливий*), прислівники (*присідати* — *навприсядки*). Прикметникові основи можуть бути базою для утворення прикметників переважно з модифікованим значенням здрібності, пестливості, збільшеності і под. (*червоний* — *червоненький*, *червонісінький*; *старий* — *старенький*, *старезний*), прислівників (*старуватий* — *старувато*), іменників (*новий* — *новина*). Трансформування основ різних частин мови при утворенні іншої частини мови здійснюється за допомогою словотворчих засобів, наділених неоднаковою здатністю включатися в міжкатегоріальну словотвірну похідність.

§ 78. Словотвіrne значення слова

Словотвірна структура слова визначається через мотиваційні відношення твірної основи і словотворчого форманта або іншого засобу (перенесення наголосу, чергування звуків, переосмислення слова тощо), що видозмінює похідне слово у порівнянні з мотивуючим його первинним словом.

Словотвіrne значення в похідних словах — це узагальнене, спільне для певного лексико-семантичного

розряду слів значення, яке виявляється в одному словотвірному типі певним словотворчим засобом. Словотвірне значення ґрунтується на однотипних відношеннях. Ознаками однотипних відношень є лексико-граматична належність твірної основи до певної частини мови і характер словотворчого засобу. Наприклад, у суфіксальних утвореннях *косар*, *кобзар*, *зброяр*, *баяніст* суфікси **-ар (-яр)**, **-іст** виражають діяча, називають особу за родом її діяльності; в іменниках *хід*, *лік*, *цвіт* виражається словотвірне значення узагальненої дії у спосіб відкидання дієслівних суфіксів (тут наявне відношення нульового суфікса і дієслівної твірної основи).

Словотворчі форманти, наголос, чергування звуків разом із твірними основами є засобами морфологічного словотворення.

Систему словотворення становлять словотворчі засоби, словотвірні типи і розряди слів.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

§ 79. Словотвірний тип. Продуктивність словотвірного типу

С л о в о т в і р н и й т и п — це основна одиниця класифікації похідних слів. Під словотвірним типом розуміють клас похідних слів (дериватів), що належать до однієї частини мови і характеризуються такими словотвірними ознаками: 1) похідністю від слів однієї частини мови; 2) спільним способом словотвору; 3) одним і тим же словотвірним значенням; 4) тотожним словотвірним формантом. Так, дієслова *біліти*, *чорніти*, *зеленіти* належать до одного словотвірного типу, тому що вони: а) походять від прикметників; б) характеризуються суфіксальним засобом словотвору; в) мають одне й те ж словотвірне значення — виділятися за кольоровою ознакою; г) утворені за допомогою дієслівного суфікса *-і-*.

Словотвірний тип, що є незамкненим рядом похідних і поповнюється новотворами, називається *п р о д у к т и в н и м* типом. Прикладом продуктивного словотвірного типу можуть бути віддієслівні іменники на *-анн(я)*, що позначають опредмечені дії, процеси (*виховання*, *змагання*, *виконання*, *будування* тощо). Якщо словотвірний тип утворюється кількісно обмеженою групою слів, то він може бути охарактеризований як *н е п р о д у к т и в н и й*. Напри-

клад, назви людей за зовнішніми чи внутрішніми ознаками їх, утворювані суфіксом *-ун*, складають замкнений, непродуктивний тип: *веселун, хитрун, щибетун, говорун, літун, хапун*.

Із втратою словотвірної продуктивності окремим типом (чи підтипом) стає непродуктивний і словотворчий афікс, а з часом може перетворитися на мертву морфему (наприклад, суфікс *-к-* у словах *тонкий, близький*).

У словотвірній системі сучасної української мови спостерігаються випадки поступової втрати продуктивності афікса в одному словотвірному типі і, навпаки, зростання його словотвірної активності в іншому типі. Так, продуктивний у минулому суфікс *-івн(а)* в утвореннях на позначення дочки за фахом або соціальним станом батька (*бондарівна, лимарівна, сотниківна, царівна, князівна* та ін.) став зовсім непродуктивним, але в назвах людей за прізвищем або прізвиською батька він і нині є досить продуктивним у розмовному стилі і закріпився, зокрема, в іменах по батькові: *Дорошівна, Митяхівна, Кудряшівна, Іванівна, Остапівна*.

§ 80. Способи словотвору

Залежно від матеріальних засобів вираження розрізняють морфологічні і неморфологічні способи словотвору.

До морфологічних належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних і складноскорочених слів.

Морфологічні способи словотвору поділяються на афіксальні, основоскладання та абрєвіацію.

До афіксальних способів словотвору належать префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, змішані — суфіксально-префіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний та флексійний.

Префіксальний спосіб словотвору, або префіксація, — це творення похідних слів за допомогою приєднання префікса: *казати — розказати, звичайний — надзвичайний, зелень — прозелень*.

Особливістю префіксації є те, що префікс приєднується не до основи, а до граматично оформленого слова, тому похідні слова, утворені префіксальним способом, належать до однієї й тієї самої частини мови, що й мотивуючі. Внаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивуючого слова може істотно видозмінюватися, наприклад:

пливти — *спливти*; *гнати* (когось, кудись) — *погнати*, *відігнати*, *підігнати*, *розігнати*, *перегнати*, *зігнати*, *загнати*.

На межі префіксальної морфеми і мотивуючого слова не спостерігається помітних фонетичних змін. Лише окремі префікси української мови мають варіантне вираження у зв'язку з вставкою голосного перед приголосним твірної основи: *мліти* — *зомліти* (з — зо), *брати* — *зібрати* (з — зі), *рвати* — *розірвати* (роз — розі), *гнати* — *обігнати* (об — обі) тощо. У ряді випадків префіксацію супроводжує зміна місця наголосу, наприклад: *бігти* — *вибігти*, *смак* — *прісмак*, *весна* — *провесна*.

Префіксація є активним способом внутрішнього дієслівного словотвору, менш поширена вона в інших частинах мови — іменниках, прикметниках, прислівниках.

Суфіксальний спосіб словотворення, або **суфіксація**, — це творення похідних слів приєднанням до твірної основи суфікса: *крига* — *криж-ин-а*, *криця* — *криц-ев-ий*, *ясний* — *ясн-і-ти*.

Суфіксація — найпоширеніший спосіб творення слів у сучасній українській мові. Способом суфіксації творяться іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Кожна з цих частин мови має свою систему суфіксальних морфем, особливо розвинена вона в іменниках і прикметниках.

При додаванні суфіксальної морфеми до твірної основи часто спостерігаються звукові зміни: чергування голосних або приголосних у корені (*село* — *сільський*, *крапати* — *крапля*), накладання морфем (*Одеса* — *одеський*) тощо.

Суфіксально-префіксальний спосіб словотвору полягає в тому, що похідні слова утворюються одночасним приєднанням до словотвірної основи префікса і суфікса: *ліс* — *пролісок*, *нога* — *обніжок*, *робити* — *неробство*.

Суфіксально-префіксальний спосіб широко використовується при творенні іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

Унаслідок суфіксально-префіксального словотворення можуть з'являтися похідні слова в межах того ж розряду слів, до якого належить твірна основа (*дорога* — *подорожник*, *танцювати* — *пританцьовувати*), але частіше твірна основа переходить в інший розряд слів (*сніг* — *засніжити*, *стіл* — *настільний*, *наш* — *по-нашому*).

Суфіксально-префіксальний спосіб більшою мірою наближений до суфіксації, ніж до префіксації, оскільки префікси залишаються нейтральними до парадигматичного

оформлення слова, в той час як суфікси, тісно пов'язані з словотвірною основою і флексією, зумовлюють граматичне оформлення похідного слова. Так, у словах *нарукавник*, *оздоровити* виступають префікси *на-*, *о-*. Перше з них належить до іменників, як і мотивуюче слово *рукав*, а друге — до дієслів, хоч твірна основа прикметникова.

До суфіксально-префіксальних похідних зараховують слова, утворені від прийменниково-іменникових сполук, наприклад: *без межі* — *безмежний*, *при дорозі* — *придорожний*, *за містом* — *заміський*, *при Дніпрі* — *Придніпров'я*, *за лісом* — *залісся*.

У дієсловах широко використовуються також суфіксально-постфіксальний та суфіксально-префіксально-постфіксальний способи словотворення.

Суфіксально-постфіксальні дієслова творяться від іменних (прикметникових та іменникових) і дієслівних основ.

Іменникова або прикметникова основа приєднанням дієслівного суфікса перетворюється на дієслівну. Постфікс *-ся* не входить до складу дієслівної основи, виконуючи дві функції: 1) граматичну — вираження дієслівного стану; 2) словотворчу — вираження словотвірного значення.

У творенні дієслів суфіксально-префіксально-постфіксальним способом беруть участь іменникові, прикметникові, числівникові, дієслівні основи, рідше — прислівникові, а також основи службових слів. Наприклад: *каблук* — *викаблучуватися*, *рука* — *заручитися*, *милостивий* — *змилоствитися*, *щедрий* — *розищедритися*, *бідний* — *прибіднятися*, *двоє* — *роздвоїтися*, *дивитися* — *видивлятися*, *моргати* — *розморгатися*, *танцювати* — *розтанцюватися*, *ні* — *рознікатися*.

§ 81. Осново- і словоскладання. Абревіація

Основоскладання, словоскладання та абревіація — різні типи складання основ, унаслідок чого виникають складні і складноскорочені слова: *двовіриш*, *світловолодікарня*, *граммолекула*, *агітпункт*, *вуз* тощо.

Складання — це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень). Цим воно відрізняється від інших способів морфологічного словотвору, орієнтованих на творення простих слів.

Складні слова функціонують у тісному зв'язку з системою словосполучень, які стають основою творення їх.

Основним способом творення складних слів — іменників, прикметників, прислівників — є основоскладання.

Основоскладання — це поєднання кількох основ слів за допомогою інтерфіксів *о, е* (*добророзумливий, працездатний*) або без них (*триповерховий, всюдихід*). Результатом основоскладання є складні слова, або композити (лат. *compositus* — складний, складений з частин).

У композитах твірними виступають повні основи слів, які співвідносяться з словосполученнями, побудованими за типами підрядного зв'язку (*дрібнолистий, книгодрук, близькоспоріднений*) або сполученням компонентів з сурядним зв'язком (*природничо-географічний, зубро-бізон*). Основоскладання може супроводжуватися суфіксацією, наприклад: *природознавство*.

Словоскладання, або юкстапозиція (лат. *juxta* — поряд, біля і *positio* — місце), — це поєднання кількох слів або слівформ в одному складному слові (*хата-лабораторія, салон-перукарня*).

Юкстапозити утворюються на основі словосполучень прикладкового типу, але на відміну від синтаксичного словосполучення, що складається з головного слова і прикладки (типу *дівчина-красуня, місто-гігант*), яка виражає другу назву, слова-юкстапозити виражають одне поняття.

Складання є продуктивним способом творення іменників і прикметників, менше використовується в прислівниках (переважно як індивідуально-авторські новотвори) і спорадично — в дієсловах.

Абревіація відрізняється від осново- і словоскладання тим, що для творення слів використовуються усічені основи, наприклад: профком, вуз, КПІ (Київський політехнічний інститут).

Способом абревіації утворюються тільки іменники. Основами для творення складноскорочених слів виступають переважно словосполучення з опорним іменником і залежним прикметником (*міський відділ народної освіти — міськვნю*) або словосполучення внаслідок поєднання двох іменників (*командир батальйону — комбат*).

Перехідний між складними і складноскороченими словами тип становлять іменники, які творяться поєднанням усіченої основи залежного компонента словосполучення і цілого слова, що виступає опорним компонентом, наприклад: *райцентр, спортбаза, сільгосптехніка, будматеріали*.

§ 82. Морфологічно-синтаксичний спосіб словотвору

Морфологічно-синтаксичний спосіб охоплює похідні, які виникають унаслідок переходу слів або словоформ з однієї частини мови до іншої. Головні з них такі: перехід прикметників і діеприкетників у іменники (с у б с т а н т и в а ц і я); перехід діеприкетників у прикметники (а д' е к т и в а ц і я); перехід окремих слів з іменників і прикметників у займенники (п р о н о м і н а л і з а ц і я); перехід словоформ змінюваних слів у прислівники (а д в е р б і а л і з а ц і я); перехід повнозначних самостійних слів у службові: іменників, прислівників — у прийменники (п р е п о з и т и в а ц і я), іменників і іменникових словосполучень — у вигуки (і н т е р' е к т и в а ц і я) тощо; спостерігаються також різні переходи між службовими словами.

Перехід слова з однієї частини мови до іншої, супроводжуваний перетворенням відповідних парадигматичних характеристик, називається *конверсією* (від лат. *conversio* — перетворення, зміна). Типовим прикладом конверсії в українській мові є субстантивізація прикметників, перехід окремих повнозначних слів у службові, зокрема прийменники.

Процеси конверсії виникають у певних синтаксичних умовах спонтанно. Синтаксичні позиції як певні значення в синтаксичних відношеннях закріплюються за частинами мови. Якщо ту чи іншу позицію займає слово (словоформа) іншої частини мови, то воно поступово змінює своє значення, а потім і морфологічні ознаки, перебуваючи в нетипових для нього синтаксичних зв'язках. Наприклад, прикметник у ролі підмета або додатка позначає не ознаку предмета, а особу або предмет. Порівняйте: *Зійшов молодий місяць. До хати увійшов молодий.*

Відповідно до виконуваної ролі в реченні субстантивованій прикметник *молодий* позначає особу чоловічої статі, втрачає здатність змінюватися за родами: *молодий* і *молода* — це два різні іменники, а не словоформи одного слова.

При морфологічно-синтаксичному словотворі похідне слово нічим не відрізняється зовні від мотивуючого, але дістає нове значення. Омоніми легко нейтралізуються у відповідних контекстах.

§ 83. Лексико-синтаксичний словотвір

Похідні слова можуть з'являтися внаслідок поступового зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово. Такий спосіб словотвору називають лексико-синтаксичним. Так, унаслідок зрощення складених числівників утворилися числівники *одинадцять, сімдесят, двісті, обидва*. Прислівники *горілиць, втридорога, чимдуж* — приклади зрощень кількох слів словосполучень.

Словотвірне значення в зрощеннях виявляється через втрату синтаксичних ознак словосполучення і появу граматично оформленого слова, що належить до певної частини мови.

Близькими до зрощень є складні іменники, похідні від прикладкових словосполучень, наприклад: *сон-трава, ромен-зілля, татар-зілля, хліб-сіль, батько-мати*. Внаслідок семантичного зближення слів синтаксичного словосполучення поступово виникає назва у формі складного слова, яке конденсує зміст словосполучення в єдине ціле: *хліб-сіль — гостинність, батько-мати — батьки*.

§ 84. Лексико-семантичний словотвір

Похідне слово може з'являтися і семантичним шляхом — через розщеплення багатозначного слова і поступове утворення омонімів. Наприклад, слова *перо* (знаряддя для писання), *супутник* (апарат, запущений на орбіту планети) мотивуються давно відомими словами: *перо* (гусяче), *супутник* (людина, що йде поряд у житті). Словотвірне значення цих похідних слів виражається в контексті через співвідношення омонімії (*перо* — пір'я, *перо* — знаряддя для писання; *супутник* — людина, *супутник* — апарат).

Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники.

ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

§ 85. Структура іменникових основ

Іменники являють собою клас слів, що інтенсивно поповнюється новоутвореннями. Виникнення нових іменників відбувається за участю всіх наявних в українській мові способів словотворення, однак найпродуктивніше виявляють себе морфологічні способи афіксації та словоскладання.

Іменникові основи характеризуються різною слово-

твірною структурою. У сучасній українській мові наявні іменники з непохідною основою (наприклад, *ліс, край, жито, поле, сани*) і з похідною, в якій, крім кореня, виділяється один або кілька словотворчих афіксів: суфікс (*учень, стілець*), префікс (*прамова, переклад*), суфікс і префікс (*видолинок, побачення*), інтерфікс (*водопад, птахоферма*), інтерфікс і суфікс (*вугледобування*), інтерфікс, суфікс і префікс (*непрацездатність*).

§ 86. Суфіксальний словотвір іменників

У системі афіксального словотвору найактивніші суфіксальні засоби і суфіксальний **осіб**, сукупністю яких виражаються словотвірні категорії, властиві кожній частині мови.

Суфіксальні іменники входять майже до всіх словотвірних категорій цієї частини мови: назв осіб та інших істот (неосіб), назв конкретних предметів і абстрактних понять, збірних та одиничних предметів.

За характером твірних основ розрізняють суфіксальні іменники, мотивовані іменниками, прикметниками, дієсловами, числівниками та іншими частинами мови.

Іменники, мотивовані іменниками (відсубстантивні), творяться суфіксами обох груп — тих, що надають нового значення, і тих, що вносять відтінки суб'єктивної оцінки. Іменники, мотивовані іншими частинами мови, творяться тільки суфіксами першої групи.

Твірна іменникова основа виражає предметність, яка по-різному уточнюється суфіксом у назвах осіб і неосіб та предметів.

Словотвірні типи назв осіб

У назвах осіб за родом діяльності, мотивованих іменниками, виражається вказівка на зняття або об'єкт спрямування діяльності людини (*косар, комбайнер, волейболіст, стрілець*) чи продукт діяльності (*харчовик, пасічник, мебляр*).

У словотвірних типах відсубстантивних іменників на позначення людей за родом діяльності, фахом продуктивними є суфікси *-ар(-яр), -ець(-івець, -овець), -ник, -ік(-їк), -ир, -ист(-їст)*, наприклад: *шахтар, килимар, ковзаняр, фахівець, динамівець, олійник, кулеметник, прозаїк, бригадир, таксист, шахіст*. Менш продуктивними є суфікси іншомовного походження *-ант, -ент*: *комерсант, курсант, кореспондент*.

Віддієслівні іменники категорії осіб виражають значення «носії процесуальної ознаки».

Словотвірні типи віддієслівних іменників об'єднують: 1) назви особи як виконавця певної дії або роду її заняття: *читач, відвідувач, дослідник, рахівник, складальник, кравець*; 2) назви особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку: *бунтар, прохач, попихач, утискувач, критикан, трудівник, звитяжець*.

Найпродуктивніші типи іменників із суфіксами:

-ник(-івник), -льник: *пасічник, рільник, ремонтник, рятівник, заготівник, в'язальник, веслувальник, намотувальник*;

-ч(-ач, -яч): *ткач, заспівувач, перекладач, збирач, діяч*;

-ець(-нець): *співець, борець, знавець, продавець, переможець, примиренець, висуванець*;

-ар(-яр), що приєднуються переважно до усіченої основи: *лікар, бунтар, маляр, кресляр*.

Малопродуктивні на сучасному етапі суфікси:

-тель (спільнослов'янського походження): *мислитель, вершитель*;

-ій: *заводій, водій*;

-ак(-як): *співак, воляк*;

-ун: *бігун, стрибун, несун*;

-к(о), -к(а): *неумійко, писака*;

-ок: *знаток, їдок*;

-чик (-щик): *льотчик, гонщик, наборщик*;

суфікси іншомовного походження:

-атор, -итор, -ер, -ор, -ан, -ат, -ант та ін.: *агітатор, диктатор, репетитор, тренер, диктор, критикан, делегат, практикант*.

Відприкметникові утворення назви особи виражають носія ознаки. Семантика їх може дорівнюватися семантиці словосполучення іменника з прикметником: *передовик* — передова людина (на виробництві, починанні), *смільчак* — сміливий хлопець (чоловік). Однак частіше прикметникова основа, ускладнена іменниковим суфіксом, семантично видозмінюється у напрямку вираження ознаки за дією (*заочник* — той, який заочно навчається; *молодець* — той, що позитивно характеризується за вчинками, за працею, навчанням і т. д.).

Словотвірні типи відприкметникових іменників позначають осіб, означених за родом їхньої діяльності й оцінки її (*молодець, сміливець*), за зовнішніми ознаками (*здоровань, смугляк, чистьоха*).

Найбільш уживані суфікси в таких утвореннях: *-ик* (відмінник), *-ець* (марафонець), *-ак* (*-як*) (чужак, добряк), *-чак* (весельчак). Непродуктивними стали суфікси: *-ач* (багач), *-ань* (вухань), *-ун* (дикун, горбун), *-ш(а)* (лівш, правша) та ін.

У поодиноких суфіксальних іменниках на позначення осіб твірною основою виступає числівник (*шістдесятник*, *сімдесятник*) або займенник (*своjak*).

Вузька спеціалізація виконуваних людиною (і машиною) дій і процесів знаходить відображення у швидкому зростанні обсягу наукової і виробничої термінології та сприяє активізації словотвірних моделей, за якими творяться назви осіб жіночої статі, що виражають їх діяльність, рід занять, фах, процесуальні ознаки.

Іменники, що є назвами осіб жіночої статі, мотивуються іменниками, які є назвами осіб чоловічої статі.

Наявні в мові лише поодинокі деривати категорії осіб із таких паралельних відповідників, як назва чоловічої і назва жіночої статі; наприклад: *праля*, *модистка*, *манікюрша*, *машиністка*, *доярка*. Як правило, такі іменники позначають рід діяльності, яку віддавна виконували тільки жінки або майже виключно жінки. Іменники *дояр*, *швейник* — вторинні, похідні від *доярка*, *швея*, вони відображають можливість зворотних співвідношень: назва особи жіночої статі — назва особи чоловічої статі, що зумовлюються позалінгвістичними факторами. Механізація процесів праці нівелює престижність/непрестижність виконання так званої споконвічно жіночої праці (доїння корови, шиття білизни і под.), що зумовлює називання осіб чоловічої статі на основі назв осіб жіночої статі.

Для творення назв осіб жіночої статі найпродуктивніше використовується суфікс *-к(а)*, який приєднується після суфікса на позначення осіб чоловічої статі: *делегатка*, *друкарка*, *школярка*, *учителька*, *студентка*, *гімнастка*, *театралка*, *гітаристка*, *шахістка*, *медалістка*. Рідше спостерігається усічення суфікса основи: *висуванець* — *висуванка*.

Менший ступінь продуктивності виявляє суфікс *-иц(я)*, *-ниц(я)*, *-щиц(я)*, який приєднується до повної або усіченої основи: *фельдшер* — *фельдшериця*, *льотчик* — *льотчиця*, *провідник* — *провідниця*, *розвідник* — *розвідниця*, але: *жнець* — *жниця*, *продавець* — *продавиця*.

Спостерігаються також нерегулярні утворення з суфіксом *-ш(а)* (*кастелянша*, *педікюрша*), який частіше утворює назви осіб жіночої статі із значенням «дружина особи,

названої мотивуючим іменником» (*інженерша, професорша*), та з суфіксом *-их(а)*, який також уживається в двох значеннях. Порівняйте, наприклад: *кравчиха, ткачиха* з першим значенням; *сторож — сторожиха, чабан — чабаниха*, які вживаються в обох значеннях, і *коваль — ковалиха, голова — головиha*, властиві розмовному мовленню із другим значенням.

Поодинокі лексеми цього розряду утворені суфіксами іншомовного походження *-ес(а)* (*поет — поетеса*), *-ис(а)* (*актор — актриса*).

Непродуктивними (мертвими) стали суфікси *-х(а)* (*пряха*), *-ал(я)* (*праля, ткаля*).

Назви осіб за національною і територіальною ознаками творяться від іменникових основ — топонімів. Найбільш уживані суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду:

-анин(-янин), -чанин, -ин: *молдаванин, пражанин, росіянин, харків'янин, фінікіянин, полтавчанин, донецчанин, грузин, осетин, болгарин;*

-ець(-вць), -анець: *житомирець, полтавець, українець, тбілісець, марівець, американець, новгородець;*

-ич: *костромич, русич;*

-ак(-як): *словак, туляк, подоляк, сибіряк;*

-ит: *одесит.*

Назви осіб жіночої статі цього розряду творяться суфіксом *-к(а)*, який приєднується до повної чи усіченої основи або разом із вставним звуком (інтерфіксом), наприклад: *білорус — білоруска, поляк — полька, костромич — костромичка, грузин — грузинка, камчадал — камчадалка; росіянин — росіянка, парижанин — парижанка, угорець — угорка.*

Корелятивні іменники із значенням особи за ознакою недорослості утворюються від основ іменників за допомогою суфіксів, які переводять їх в іменники середнього роду: *-ен(я), -чен(я)* та флексії: *-а*, а в множині — суфікса *-ат(а), -ят(а), -чат(а):* *маленя, хлопчєня, дитинчата.*

Давне словотвірне значення недорослості зберігається в іменниках, що позначали доньку за діяльністю батька з суфіксом *-івн(а)* (*ковалівна, бондарівна*); сина — за родом діяльності або соціальним станом батька з суфіксом *-енк(о)* й *-ич* (*коваленко, ткаченко, княжич, гетьманич*); помічника в певній діяльності з суфіксом *-чук* (*ковальчук, чабанчук*), а в сучасній мові використовуються як українські прізвища.

Словотвірний розряд назв тварин, птахів, риб, комах на сучасному етапі рідко поповнюється новотворами. В існуючих словотвірних типах наявні суфікси: **-ак** (*гусак*), **-ач** (*держач*), **-ень** (*півень*), **-ун** (*цвіркун*), **-ур** (*снігур*), **-ець** (*тунець*), **к(а)** (*овечка, перепілка*), **-иц(я)** (*телиця, куниця*) та ін.

Назви конкретних предметів можуть поповнюватись новими словами, мотивованими дієсловами, іменниками і прикметниками. Найбільш поширені словотвірні типи з суфіксами **-ак(-як)** (*держак, вітряк*), **-ик** (*рушник*), **-ач** (*зрошувач*), **-к(а)** (*клітка*), **-иц(я)** (*дійниця*), **-иц(е)** (*днище*) та ін.

У назвах предметів із значенням речовинності виступає суфікс **-ьї-**, який внаслідок асимілятивних процесів передається у вигляді подовженого приголосного основи або подвоєння на письмі (*коріння, бадилля*), а також суфікси **-ець** (*холодець*), **-ин(а)** (*городина, озимина*), **-инн(я)** (*гарбузиння, павутиння*).

У творенні збірних іменників, що позначають сукупність осіб або предметів, використовуються суфікси: **-ств(о)**, **-цтво(о)** (*селянство, жіноцтво*), **-ак(-як)** (*вишняк, кругляк*), **-от(а)** (*кіннота*), **-ін(я)** (*рідня*), **-в(а)** (*братва, мушва*), **-ур(а)** (*агентура*), **-ат(-іат)** (*царат, секретаріат*) та ін.

Назви одиничних предметів творяться за допомогою суфікса **-ин(а)**: *намистина, капустана, горошина*.

Абстрактні назви

Іменники, що виражають абстрактні поняття, мотивуються прикметниковими і дієслівними основами. Відприкметникові іменники з словотвірним значенням узагальненої ознаки творяться за допомогою суфіксів: **-ість** (*молодість, правдивість, спритність*); **-ств(о)**, **-цтво(о)**, **-зтво(о)**: *геройство, новаторство, пророцтво, убозтво*; **-от(а)**: *виднота, мерзлота*; **-ин(а)**: *бистрина, глибина*; **-изн(а)**: *новизна, прямизна*; **-ьї(а)**, що підпав асиміляції: *могуття*; **-изм(-ізм)**: *гіперизм, ліризм, гуманізм*.

Непродуктивні суфікси давнього походження: **-инь** (*глибочинь*), **-об(а)** (*жадоба*), **-яв(а)** (*синява*) та деякі інші.

Віддієслівні іменники з словотвірним значенням узагальненої дії або продукту дії творяться за допомогою суфіксів: **-анн(я)**, **-инн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-ув-анн(я)**, які нашаровуються на суфікс дієслова: *постачання, примноження, ствердіння, випробування (і випробовування)* або приєднуються до усіченої основи: *зіткнутися — зіткнен-*

ня, *стягнути* — *стягнення* (порівняйте: *стягувати* — *стягування*).

Малопродуктивний у віддієслівних іменниках суфікс **-к(а)** виражає словотвірні значення процесу обробки і опредмеченої дії: *нарізка, оранка, обкрутка, виручка, мішанка, перевірка*.

Непродуктивні суфікси: **-ьї(а)** (*забуття, почуття*); **-от(а)** (*робота*); **-оц(і)** (*засдроці, хитроці*); **-ин(а)** (*біганина*); **-н(я)** (*біготня, тупотня*); **-б(а)** (*боротьба, сівба, клятьба*).

Особливу групу складають суфікси другої групи, які надають новоутвореному іменникові відтінків зменшеності або збільшеності та суб'єктивної оцінки.

Іменники здатні виражати реальну, об'єктивну зменшеність або збільшеність предметів. Вони завжди виявляють відношення похідності з іменниками, у яких відсутня сема зменшеності/збільшеності, і зберігають, як правило, граматичний рід, властивий мотивуючому слову: *будиночок, доріжка, денце, ночовки* — від *будинок, дорога, дно, ночви*; *вітрище, вістряган* — від *вітер*.

Категорія зменшеності/збільшеності, що історично сформувалася на основі вираження реальних ознак предметів — малого або великого розміру, обсягу, зросту, віку, ваги, малих форм, малої насиченості і т. ін., поступово почала виражати і суб'єктивне ставлення до реалій. Для її вираження в українській мові використовуються зменшено-емоційні суфікси та суфікси збільшеності, які, приєднуючись до твірної основи, надають новоутвореному слову відтінків здрібнілості, ласкавого ставлення особи, голублення, пестливості або збільшеності, зневажливості, згрубілості аж до лайливості.

Зменшено-емоційні іменники з позитивним емоційним забарвленням складають значну групу оцінних слів, що творяться суфіксами **-ок, -ек, -ець, -к(о), -очок, -ичок, -чик, -оньк(о), -ун, -усь** (у чоловічому роді); **-к(а), -иц(я), -очк(а), -ичк(а), -ун(я), -ус(я)** (у жіночому роді), **-ц(е), -а, -ч(а), -ен(я), -еньк(о), -ачк(о), -ечк(о)** (у середньому роді).

У назвах істот, і зокрема людей, переважає експресивно-емоційна оцінність, а в назвах неістот може виражатися як реальна зменшеність предмета, так і позитивне ставлення особи до нього. Порівняйте, наприклад, у назвах людей і тварин: *синок і синочок, синопько; Петрик, Петрусь; коник, кониченько; матінка, матуся; донька, донечка; дитятко, дитяточко; зайча, зайченя, зайченятко*; і в назвах

предметів: *ножик, ранка, вічко, мішечок, вуличка, деревце* як вираження малих розмірів, але *півничок, дитсадочок, росиночка, доріженька, весельце, віченьки* як вираження на-самперед позитивних емоцій.

Одним із продуктивних суфіксів, що утворюють іменники з відтінками збільшеності і суб'єктивної оцінки згрубілості, негативного ставлення, можна назвати суфікс *-ищ(е)*, за допомогою якого слово одержує значення подвійного (чоловічо-середнього або жіночо-середнього) роду: *носище, мостище, морозище, голосище; ручище, головище, відьмище* або, рідше, середнього роду чи множинної форми: *копотище і копитища, очище і очища, дверища*.

Менш уживані суфікси *-иськ(о)*, *і* (*хлопчисько, дівчисько*), *-уг(а)*, *-уган* (*злodyга, дідуган*), *-ук(а)* (*звірюка, каменяка, зміюка*) і под. Більшість із таких утворень позначають осіб або інших істот обох статей і належать до іменників подвійного роду.

Семантично близькі до них іменники, похідні від дієслів, що характеризують осіб за процесуальною ознакою, яка оцінюється як негативна: *кривляка, заправила, сутяга*. Однак у таких лексемах словотворчий суфікс належить до першої групи. Переводячи дієслівну основу в іменники, він виражає нове значення: позначає особу за її дією як характерною ознакою людини.

Зменшено-емоційні іменники залежно від контекстуального оточення можуть втрачати значення позитивної оцінки і набувати відтінків зневажливого ставлення, іронічного або й саркастичного (наприклад, у творах Т. Г. Шевченка).

§ 87. Префіксальний словотвір іменників

У словотворенні іменників префіксація на сучасному етапі порівняно з іншими способами малопродуктивна. Обмежена і кількість іменникових префіксів. З-поміж них наявні префікси спільнослов'янського і східнослов'янського походження, які втратили семантичну виразність, а тому виділяються у багатьох випадках тільки шляхом етимологічного аналізу слів: *па-* (виражав вказівку на предмет, схожий на той, що названий: *паволока, пакіл*; *су-* (виражав значення сукупності, суміжності: *сув'язь, сукровиця*); *пра-* (позначав віддалені ступені спорідненості по висхідній і спадній лініях: *пращур, правнук*) та ін. У сучасній українській мові ці давні префікси використовуються в галузі створення наукової термінології за давніми зразками з дещо видозміненим словотвірним значенням (*павітер* (віте-

рещь), *прамова, прабатьківщина, праліс, прарід, супісок, суглинок*) або входять до складу відприкметникових іменників переважно абстрактного значення, утворених суфіксальним способом (*сумирність, суміжність і суміжник, сумішництво, сумісність, суміщення*).

Живі, хоч і не активно виявлені словотворчі зв'язки у префіксів, споріднених з іншими частинами мови — дієсловом, прикметником, прислівником: *про-, перед-* (із значенням передувати в часі: *провесна, переддень, передісторія*); *під-* (із значенням підпорядкування): *підвид, підстанція*; *спів-* (із значенням спільної участі, взаємодії: *співавтор, співпраця*); *не-* (із значенням заперечення: *недруг, неволя*).

Більш активну роль ці префікси виявляють при суфіксально-префіксальному словотворенні іменників.

У термінології продуктивно взаємодіють з твірними основами іменників префікси іншомовного походження:

анти- (проти): *антитеза, антизакон*;

архі- (зверх): *архімандрит*;

віце- (другий за чином, званням): *віце-адмірал, віце-консул*;

дис- (відсутність чогось): *дисгармонія*;

екс- (колишній): *ексчемпіон*;

екстра- (найвищого гатунку, найкращий): *екстраклас*;

ім-, ін- (заперечення, відсутність): *імміграція, інваріант*;

контр- (протилежний): *контрудар*;

обер- (вищий за чином): *обер-прокурор*;

прото- (перед): *прототип, протоісторія*;

ре- (зворотна дія): *реєвакуація*;

супер- (зверху, вище): *суперобкладинка, суперзірка*;

ультра- (зверх): *ультрамода*.

У системі словотворчих засобів іменників значне місце займають слова-афіксоїди українського та іншомовного (переважно грецького і латинського) походження: *пів, полу, все, дво, само; авіа, авто, агро, біо, гідро, мікро, мілі, мега, метео, нейро, полі, теле* і под. Такі початкові елементи при словотворенні перестали сприйматися як кореневі морфемі (твірні основи) і почали перетворюватися на словотворчі засоби — префіксоїди, а утворені за участю їх іменники сприймаються як прості, а не складні слова: *південь, полудень, всесвіт, двокрапка, самосуд; авіамотор, автомашина, агротехнік, біомаса, мікрокалькулятор, міліметр, мегаполіс, метеостанція, нейрохірургія, поліграфія, телепередача*.

§ 88. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників

Префіксально-суфіксальні іменники творяться від іменникових основ. До префіксально-суфіксальних іменників належать такі деривати, в яких іменникова основа оформляється суфіксом (з нульовою чи матеріально вираженою флексією) разом з одночасним приєднанням префікса, наприклад: *видолинок, перелісок, пролісок, провулок, співвітчизник, загривок, узбіччя, роздоріжжя, обличчя, одвірок*.

У сучасній українській літературній мові такі утворення малопродуктивні. Значно більшу продуктивність виявляють словотвірні типи суфіксально-префіксальних утворень, основами для яких служать прийменниково-відмінкові словоформи іменників. У процесі словотворення прийменник перетворюється на префікс. Наприклад, в іменниках, утворених за моделлю прийменник-префікс + суфікс *-ьї-(а)*: *безриб'я, безхмар'я, безправ'я, безладдя, заозер'я, залісся, міжбрів'я, міжсезоння, надхмар'я, надголів'я, передгроззя, передмістя, піддашшя, піднебесся, побережжя, Побужжя*. Найуживаніші прийменники-префікси *без, за, під, між, на, над, при, по*, а з суфіксів *-к(а), -ств(о), -іств(о), -ок, -ник*. Наприклад: *безкозирка, запічок, підніжка, підоплічка, безумство, навушник, нахлібник, надгортанник, пригорок, пристінок, подорожник*.

§ 89. Іменники безафіксного творення (нульова суфіксація)

Своєрідним видом афіксального словотворення іменників є нульова афіксація. Безафіксне словотворення в сучасній українській мові використовується при творенні віддієслівних і, рідше, відприкметникових дериватів.

Віддієслівні іменники, тобто такі, що структурно і семантично мотивуються дієслівними основами, становлять вначний лексичний масив серед граматичного класу іменників, своєрідність якого полягає у поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категоріальними значеннями іменника.

Безафіксним способом можуть творитися нові слова як від «чистих» основ, так і від тих, у складі яких наявні префікси або суфікси.

Словотворчий процес таких іменників виявляється у двох формах: 1) у чистому вигляді (без фонетичних змін), наприклад: *садити — сад, зсуватися — зсув*;

2) з фонетичними змінами, які полягають переважно у чергуванні голосних або приголосних звуків, що зумовлюються їх новими позиціями: *виходити* — *вихід*, *гатити* — *гать*, *носити* — *ноша*.

У мовознавчій літературі виділяють чотири типи словотвірних моделей безафіксних іменників української мови:

1) іменники чоловічого роду II відміни: *хід*, *гук*, *переспів*, *почин*;

2) іменники жіночого роду I відміни: *обнова*, *згода*, *заява*, *передача*;

3) іменники жіночого роду III відміни: *зав'язь*, *розповідь*, *зустріч*;

4) іменники, які мають лише форму множини: *збори*, *лови*, *вибори*, *біга*.

Більшість безафіксних віддієслівних іменників утворена від основ префіксальних дієслів (*вихід*, *відсів*, *засік*, *розгін*). Утворень від безпрефіксальних основ значно менше (типу *вис*, *мах*, *крик*, *біг*). Таке переважання пояснюється не стільки тим, що і в класі дієслів переважають префіксальні утворення, скільки тим, що префіксація дієслівних основ стимулює участь їх у словотворі за моделлю безафіксного творення. Порівняйте, наприклад, *запис*, *допис*, *перепис* при неіснуючому *пис*. При безсуфіксному творенні віддієслівних іменників відкидаються всі дієслівні суфікси, тим самим нульова суфіксація забезпечує переведення дієслівної основи до класу слів, що виражають предметність. У словотвірній моделі безафіксного творення іменників функціонують основи як доконаного, так і недоконаного виду. Наприклад, доконаного виду: *зарядити* — *заряд*, *здати* — *здача*, *перегнати* — *перегній*, *викупити* — *викуп* і *переходити* — *перехід*, *зливати* — *злив*, *вигонити* — *вигін*, *спадати* — *спад*.

У безафіксних іменниках жіночого роду важче встановити похідність від дієслів доконаного чи недоконаного виду, наприклад, *заборона* співвідноситься з дієсловами обох видів — *заборонити* і *забороняти*. Так само *відмова* — *відмовити* і *відмовляти*, *приправа* — *приправити* і *приправляти*.

У процесі нульової суфіксації твірна основа може зазнавати фонетичних змін. Найпоширенішими є такі зміни приголосних: 1) зворотне чергування (*вислужити* — *вислуга*, *кричати* — *крик*, *класти* — *клад*); 2) чергування приголосних б — бл, п — пл, в — вл, м — мл (*травити* — *травля*, *крапати* — *крапля*); 3) усічення дієслівної основи (*запо-*

відати — заповідь, кликати — клич, відмовити — відмова, перегукуватися — перегук); 4) пом'якшення кінцевого приголосного основи (*гатити — гать, падати — падь, зав'язатися — зав'язь, висіти — вись*); зміни голосних переважно виявляються як чергування *о, е з і*, хоч і непослідовно (*вигворити — вигвір, боліти — біль, але: викосити — викос, заводити — завод*).

Ці ж явища спостерігаються в іменниках прикметникового (дієприкметникового) походження: *сухий — суша, порослий — поросль, блакитний — блакить, ламаний — ламань*.

Допоміжним засобом безафіксного творення іменників може виступати також перенесення наголосу.

Нульовий суфікс іменника взаємодіє з нульовою (в чоловічому роді) або фонемно вираженою флексією. Цим засобом здійснюється переведення дієслівної або прикметникової основи до розряду іменників. Флексія оформляє належність іменника до певного роду (в однині). Наголос похідного іменника може залишатися на корені або префіксі, фіксуючи акцентологічні закономірності основи дієслова чи прикметника. Проте частіше внаслідок скорочення основи після відкидання дієслівних суфіксів він пересувається наперед.

В іменниках чоловічого роду, утворених від префіксальних дієслів, наголос, як правило, переміщується на префікс (*закликати — заклик, переділити — переділ, розтинати — розтин*) або на корінь (*наділяти — наділ, настиляти — настійл*).

В іменниках жіночого роду з флексією *-а(я)* наголос частіше зберігається на тій морфемі, що й у дієслові: *вирвати — вирва, кривдити — кривда, переправити — переправа, зав'язати — зав'язь, відзначити — відзнача, але: виставити — вистава, носити — ноша*.

Відприкметникові утворення також характеризуються перенесенням наголосу, але не тільки наперед, а й на кінець слова. Порівняйте: *синій — синь, але: сухий — суша, зелений — зелень і красний — краса*.

§ 90. Словесний наголос в афіксальних утвореннях іменників

Словесний наголос в українській мові має властивість переміщуватися, виявляючи усталені закономірності літературної вимови, які відображають норми словозміни і словотворення.

У словотворчих моделях афіксальних утворень відображаються не лише певні закономірності використання афіксів для відповідного розряду слів, а й більш або менш установлені норми наголосу в початковій формі слова (при словозміні він може переміщатися, відбиваючи інші закономірності), що є типовими або характерними для слів певного словотворчого типу.

У суфіксальних іменниках переважає наголос на суфіксах: **-ак(-як)** — у назвах людей за національною чи територіальною приналежністю (*поляк, подольак*); у назвах конкретних речей (*держак*); збірних понять (*березняк, сушняк*); тварин (*рисак*);

-аль — у назвах людей за родом занять, за внутрішніми чи зовнішніми ознаками (*скрипаль, носаль*);

-ань — у назвах людей за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*здоровань, черевань*);

-ач — у назвах людей за родом занять (*збирач, викладач*, але: *попихач, привласнювач*); у назвах конкретних предметів (*рогач, приймач*);

-ир — у назвах людей за родом занять (*командир*); у назвах конкретних предметів (*пустир*);

-ій — у назвах людей за внутрішніми чи зовнішніми ознаками (*бабій*); за родом занять (*водій*);

-ист, -іст(-їст) — у назвах людей за приналежністю до певних політичних або інших напрямків (*ідеаліст, матеріаліст, атеїст*); за родом занять *бандурист, цимбаліст*);

-ук, -ун, -ай, -чук — у назвах людей за родом занять, за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*хачун, бородай*, але: *глашатай*, при менш вживаному *глашатай*); у назвах тварин та інших істот (*піскун, цвіркун, ведмедчук*);

-ильник(-ільник) — на означення людей за родом занять (*кріпильник*); на означення конкретних предметів (*холодильник*);

-итель — на означення людей за родом занять (*повелитель*);

-унок(-юнок) — на означення конкретних предметів, явищ (*поцілунок, малюнок*).

Так само в іменникових утвореннях жіночого роду наголос падає частіше на суфікси і рідше — на флексію.

Наголошення в суфіксальних утвореннях саме суфіксів є засобом вираження словотворчого значення цих афіксів, а досить часте переміщення наголосу в непрямих відмінках на флексію служить показником відмінностей у граматичних (реляційних) значеннях слова.

В іменниках, утворених суфіксально-префіксальним способом, навпаки, переважає кореневий наголос, наприклад: *наплічник, подорожник, загривок*, але: *підліток, зазубень*.

Наголос виділяє в словотворчій моделі саме ту морфему, яка виражає основне словотвірне значення слова: у суфіксальних утвореннях — суфікс, а в суфіксально-префіксальних — основу (корінь), до якої приєднуються водночас префікс і суфікс.

Оскільки префікс приєднується не до основи, а до цілого слова, то зрозуміло, що він у префіксальних утвореннях не може притягувати на себе наголос. Так, майже всі префіксальні віддієслівні іменники, за винятком тих, в яких виступає префікс *ви-*, характеризуються відсутністю наголосу на префіксі. Наголошеними є префікси *ви-* (*ви-найдення, вихід, виручка*), *пра-* (непопередньо: *прядід, праліс*, але *прамова, прародич*), *про-* (*продовгий*). У безафіксних утвореннях, як уже було сказано вище, наголос у порівнянні з мотивуючим словом, як правило, пересувається на префікс (*відгукнутися — відгук, доповідати — доповідь, приводити — привід*) або на корінь (*наділяти — наділ, перегрівати — перегрів, розбігатися — розбіг*), рідше залишається незмінним (*прогнати — прогін*). У безпрефіксній основі дієслова або прикметника наголос, як правило, пересувається наперед (*носити — ноша, брести — брід, зелений — зелень*, але: *синій — синь, блакитний — блакить*).

§ 91. Творення складних іменників

Дериваційна система сучасної української літературної мови широко використовує способи і засоби творення слів, що сягають давніх епох — спільнослов'янської, давньоруської і староукраїнської мов. У процесі розвитку збагачуються словотворчі ресурси мови.

До традиційних способів творення іменників належать основоскладання і словоскладання.

Складання основ і слів у складне слово здійснюється на базі синтаксичних словосполучень і за моделями внаслідок дії мовної аналогії.

Основоскладання (композиція) полягає в поєднанні основ за допомогою інтерфікса або без нього. У системі складних іменників використовується як чисте основоскладання, так і ускладнене суфіксом. Типи композитів розрізняються твірною основою (іменниковою, дієслівною чи іншого

типу словосполучення), синтаксичним зв'язком і відношеннями між компонентами словосполучення, на основі якого утворюється нове слово, словотвірною семантикою розряду іменників і певної лексико-граматичної групи.

У сучасній українській літературній мові є кілька продуктивних типів складних іменників.

До першого типу належать складні іменники (переважно чоловічого роду), мотивовані сполученням двох субстантивів. Це назви: а) ландшафту, суміщених рідин, порід тварин, знарядь праці: *лісостеп, лісосмуга, глинозем, вівцебик, залізобетон, залізоцемент, вакуум-апарат*;

б) одиниць виміру: *людино-день, грам-атом, грам-калорія*;

в) країн, міст: *Індокитай, Бурят-Монголія, Волго-Дон*;

г) військових звань: *генерал-майор, генерал-лейтенант*;

д) абстрактних понять, термінів: *купівля-продаж, увіз-вивіз (імпорт-експорт)*.

Другий тип складають іменники, мотивовані сполученням дієслова і залежного іменника з об'єктними відношеннями. Основоскладання, як правило, супроводжується суфіксацією другої основи. Сюди належать: а) іменники чоловічого роду, що є назвами осіб за родом занять чи певними нахилами, рисами вдачі тощо: *китолов, сталевар, наваловідбійник, турбобудівник*; предметів, знарядь праці, приладів: *криголам, водоспуск, бурякокопач, газомір*;

б) іменники жіночого роду, що є назвами знарядь праці, машин і виробничих процесів: *землечерпалка, м'ясорубка, картоплесортувалька, льонопрядильня, бурякорізка, вуглеочистка*; позначають галузі і процеси виробництва, наук (утворюються на базі іншомовних слів): *електрифікація, радіолокація, діалектологія*;

в) іменники середнього роду, що позначають галузі наук, народного господарства, процеси виробництва: *мовознавство, шовкоткацтво, землезрошення, хлібопостачання, сортооновлення*.

Значна частина складних іменників твориться за допомогою слів українського й іншомовного походження, що набули значення суфіксоїдів (*-роб, -руб, -вар, -вод, -їд, -люб*) або префіксоїдів (*гідро-, агро-, аеро-*): *хлібороб, лісоруб, сталевар, рибовод, серцеїд, книголюб; гідросани, агрокультура, аерофлот*.

Третій тип складають іменники (усіх граматичних родів), мотивовані сполученням іменника з прикметником. Зв'язок між компонентами підрядний, відношення атрибутивні. Складання основ може бути чисте, наприклад, у наз-

вах квітів, ягід і трав, птахів (*чорнослив, жовтоцвіт, білотіл, жовтобрюх*), і ускладнене суфіксацією, наприклад, у назвах площ, комах, предметів тощо: *дрібнолісся, довгоносик, вузькоколійка, білокрівці, вітродвигун*. До цього типу належать прізвища, клички та назви людей за зовнішніми ознаками й схожістю: *Твердохліб, Білошапка, Кривошей, Сивоок, дурносмій, білоручка, старожил*.

Четвертий тип об'єднує іменники, мотивовані сполученням дієслова з залежним прислівником. Друга основа може бути безсуфіксальною або суфіксальною: *вільнодум, гуртожиток, скоропис, всюдихід*.

До цього типу близько стоять складні іменники, мотивовані сполученням з предикативним зв'язком: *багатоніжка, багатроверстатник*.

П'ятий тип складають іменники (усіх родів), мотивовані сполученням числівника з іменником. Числівникова основа поєднується за типом підрядного зв'язку слівформ за допомогою інтерфікса *-и-*. Складання основ супроводжується суфіксацією другої основи. Цей тип включає назви людей за родом занять або характерними ознаками оцінки їх праці тощо: *семикласник, п'ятиборець, одноліток*; назви предметів, періодів (часу, розвитку), соціальних, політичних, та інших термінів, абстрактних понять: *шестиклинка, п'ятиріччя, століття, двовладдя, двокрапка, двоєборство*.

До шостого типу належать іменники, мотивовані сполученням іменника (переважно дієслівного походження) з залежним займенником. Якщо першим компонентом складного слова виступає займенник *сам*, то він набуває значення префіксоїда із значеннями: «дія, замкнена в самому предметі», «певна ознака, наявна в самому процесі»: *самоаналіз, самокритика, самодіяльність, самоконтроль, самодвигун, самоскид, самоцвіт*.

Малопродуктивні утворення з іншими займенниками: *всесвіт, всезнайка, собівартість*.

Сьомий тип складають іменники, мотивовані дієслівним словосполученням не вихідної (інфінітивної) форми, а наказового способу. За цією досить давньою моделлю утворилися загальні назви (*крутивус, вертихвістка, перекотиполе*), багато з яких стали прізвищами (*Підпригора, Тягнирядно, Ломиніс, Горицвіт, Убийвовк*), географічними назвами (*Борислав*), а в наш час є поширеним прийомом найменувань персонажів художніх творів.

Іменники, які творяться у спосіб словоскладання (юкстапозити), відрізняються від композитів тим, що їх словотвор-

чою базою стають словосполучення прикладкового типу. Творення таких складних слів супроводжується процесом тісного зближення за семантикою двох компонентів і переростанням в одне слово. Наприклад, у назвах квітів: *рай-дерево, ромен-зілля, цвіт-калина, плакун-трава*; у назвах осіб: *пан-отець, батько-мати*; у назвах предметів: *цар-гармата, хата-читальня*.

§ 92. Творення складноскорочених іменників (абревіатур)

Своєрідним розрядом є іменники, утворені способом складання усічених основ, який дістав назву абревіації.

Абревіатури творяться, головним чином, на основі словосполучень прикметника з іменником (*дитбудинок, педучи-лище, зарплата, нарсуд, Дніпрогес*) або, рідше, від слово-сполучень «іменник + іменник»: *начдив* (начальник ди-візії).

Складноскорочені слова можуть являти собою нанизу-вання кількох слів, зокрема у виробничо-технічній терміно-логії: *міськтекстильтрикотажпромспілка, міськшивей-промспілка, райліспромгосп*.

Розрізняють три типи абревіатур: складовий, змішаний та ініціальний.

1. Складовий тип — це складноскорочені слова, утворе-ні усіченням основ кількох слів: *Донбас — Донецький басейн; лісгосп — лісове господарство*.

2. Змішаний тип — це складноскорочені слова, утворе-ні поєднанням усіченої початкової основи (одного чи двох) в цілیم словом: *міськпромрада, головунівермаг, точелектро-прилад, медучилище, райземвідділ*. У науковій літературі до іменників цього типу належать також слова, першою час-тиною яких виступають морфемі іншомовного походження *авіа-, авто-, фото-, аеро-, гідро-* і под., що приєднуються до цілого слова: *авіабаза, авіамодель, автотранспорт, автомашинна, фотограф, аеросани, гідротурбіна, гідро-станція*.

Різновидом утворень змішаного типу є складноскороче-ні слова, побудовані за моделлю «усічена основа одного сло-ва плюс початкові звуки наступних слів» (може виступати на першому місці і ціле слово): *руо — районне управління освіти; Дніпрогес — Дніпровська гідроелектростанція; ЕОМ — електроннообчислювальна машина, РАТАУ — Ра-діотелеграфне Агентство України*.

Складовий і змішаний типи абревіатур продуктивні в

сучасній українській мові. Складноскорочені слова, утворені в такий спосіб, широко використовуються як назви установ, підприємств, навчальних закладів, деяких посад.

3. Ініціальний тип — це утворення складноскорочених слів від початкових звуків чи букв.

Звуковий тип складають слова, утворені поєднанням початкових звуків слів: *вуз* — *вищий учбовий заклад*; *ноп* — *наукова організація праці*; *ІТА* — *Інформаційне телеграфне агентство*; *ООН* — *Організація Об'єднаних Націй*.

Особливість слів звукового типу та, що вони читаються як звичайне слово.

Буквений тип складають слова, утворені від назв початкових букв слів (слово вимовляється за назвами букв), наприклад: *МВС* — *Міністерство внутрішніх справ* (ем-ве-ес); *УДПУ* — *Український державний педагогічний університет* (у-де-пе-у).

Буквено-звуковий (змішаний) тип — це слова, утворені поєднанням звуків і букв: *ДТСААФ* — *Добровільне Товариство Сприяння Армії, Авіації і Флоту* (де-те-са-аф).

Ініціальний тип продуктивний у його перших двох різновидах (звуковий і буквений), змішаний використовується рідко.

Спостерігаються випадки, коли поняття передається в мові і словосполученням, і складовим типом абрєвіатури або ініціальним: *Міністерство освіти* і *МО*.

Значна кількість складноскорочених слів стає основою для утворення нових слів за допомогою суфіксації, наприклад: *неп* — *неповець*; *педвуз* — *педвузівський*.

ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

§ 93. Способи творення

Прикметники, як і іменники, інтенсивно поповнюються новими словами і характеризуються розвиненою системою словотворчих засобів та способів словотворення.

Основними способами творення прикметників є афіксація та основоскладання. Поповнення прикметників новими словами може також відбуватися морфологічно-синтаксичним і лексико-семантичним способами, але вони виявляють себе обмежено. Так, до складу прикметників здатні переходити діеприкметники (морфологічно-синтаксичне словотворення), наприклад; *битий*, *летючий*, *ламаний*, *стоячий*, *зрілий*, *спілий* і т. ін. Перехід діеприкметників до

прикметників відбувається за умови ізолюваності від інших форм і постійного вживання їх з вузьким колом іменників (*битий шлях, битий посуд, бите скло; висяча лампа, ламана лінія, стояча вода, летюча миша*) або поступової спеціалізації для вираження постійної ознаки у зв'язках з різними іменниками (*колючий дріт, погляд, сміх; спілий плід, овес, горіх*).

Лексико-семантичний спосіб заявляє про себе в процесах переосмислення прикметників і появи термінологічних значень, наприклад: *глухий дід — глухий звук* (лінгв.), *тупий ніж — тупий кут* (матем.), *живий (мертвий) чоловік — жива (мертва) вода* (хім.), *вільний вхід — вільна боротьба* (спорт.).

Прикметникові деривати неморфологічних способів творення у порівнянні з новотворами афіксальних типів та основоскладання характеризуються низьким ступенем продуктивності.

§ 94. Суфіксальний спосіб

Суфіксація — найпродуктивніший спосіб творення прикметників. Суфіксальні — якісні, відносні і присвійні — прикметники характеризуються невеликою кількістю продуктивних словотвірних типів, значну кількість утворень становлять малопродуктивні типи.

За особливістю твірних основ якісні прикметники поділяються на три групи: 1) слова з немотивованою основою (*синій, сліпий*); 2) слова, мотивовані прикметниковими основами (*біластий, довгуватий*); 3) слова, мотивовані іншими частинами мови: іменником (*краплистий, гіллястий*), дієсловом (*тремтливий, виткий*), числівником (*первинний, вторинний*).

У прикметниках з мотивованими основами виступають суфікси двох груп: 1) суфікси, за допомогою яких творяться прикметники з новим значенням, 2) суфікси, які надають похідним прикметниками додаткових відтінків зменшеності/збільшеності або суб'єктивної оцінки.

До продуктивних словотвірних типів прикметників належать відприкметникові та відіменникові утворення з суфіксами *-ав-* (*-яв-*), *-аст-* (*-яст-*), *-ист-*, *-уват-* (*-юват-*), які виражають: неповноту або частковий вияв ознаки, названої мотивуючим словом (*жовтавий, чорнявий*); додаткову до основної ознаки предмета (*дірчастий, глинястий*) або надмірно виявлену (*зубастий, гіллястий*); подібність до предмета (*землистий*) або надмірно виявлену

ознаку (*плечистий, норовистий*); частковий вияв ознаки предмета, названого мотивуючим словом (*малуватий, гіркуватий, тупуватий, червонястий*); достатньо виявлену ознаку, таку, що виділяється (*жилавий, кістлявий, головатий, талановитий, хазяйновитий*).

Ціла низка суфіксів виступає в якісних та відносно-якісних прикметниках, мотивованих іменниковою або дієслівною ознаками:

-ив-, -лив- — на означення внутрішніх якостей людини, її нахилів тощо: *правдивий, чутливий, хворобливий, полохливий, вдумливий*;

-н- — на означення властивості предмета чи особи: *сильний, активний, надійний, вичерпний, поважний, розумний, сонний*;

-ивн-, -тивн-, -ичн-, -ічн- — на вираження якісних характеристик людини за діяльністю; *прогресивний, суб'єктивний, конспіративний, ефективний, патріотичний, канонічний* (мотивуються переважно іншомовними словами);

-альн- (-яльн-) — на вираження нечітко виявлених ознак предметів або властивостей за дією: *вирішальний, геніальний, діяльний*;

-к-, -ок- — на означення людини за певною схильністю до дії, стану та інших ознак предметів: *боязкий, говіркий, жорстокий*.

Суфікси **-л-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)** виділяються у прикметниках дієприкметникового походження (*в'ялий, сипучий, колючий, лежачий, ходячий, тямущий, видющий, пропащий*), але не беруть участі у суфіксальному творенні прикметників.

Суфікси другої групи можуть приєднуватися тільки до прикметникової основи і надавати новоутвореному слову значення збільшеності, згрубілості або зменшеності чи інтимно-ласкавого ставлення. Ці значення пов'язані з категорією суб'єктивної оцінки предмета і його ознак. Значення збільшеності і згрубілості ознаки передається суфіксами: **-езн-, -енн-, -ач-, (-яч-), -ущ- (-ющ-)**, наприклад: *величезний, здоровенний, добрячий, багатющий*. Значення зменшеності і здрібнілості прикмети або якості виражається суфіксами: **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**, наприклад: *гарненький, новенький, ріднесенький, чистісінький, тонюсінький*.

Відносні прикметники творяться переважно від іменникових основ, рідше — від дієслівних та прислівникових.

В утвореннях відіменникових основ найпродуктивнішим є суфікс **-н-**. Прикметники з суфіксом **-н-** виражають відно-

шення до матеріалу (*мучний, м'ясний, срібний, паркетний*); до місця або простору (*стінний, віконний, районний, північний*); до часу (*денний, годинний, сезонний*); до різних предметів за їх призначенням та іншими ознаками і властивостями (*машинний, народний, природний*).

Суфікс *-н-* продуктивний і у віддієслівних прикметниках: *виховний, приставний, підривний*.

Суфікси *-альн-*, *-ильн-* виступають як у віддієслівних прикметниках, так і в похідних від іменників, наприклад: *складальний, клепальний, театральний, експериментальний, журнальний, точильний, свердлильний*.

Продуктивний у відносних і присвійно-відносних прикметниках суфікс *-ськ-*, що виражає значення належності установі, організації чи певному колу людей, соціальної групі тощо: *морський, інститутський, товариський, солдатський, батьківський*. Суфікс *-ськ-* і його варіанти *-зьк-*, *-цьк-* широко використовуються при творенні відносних прикметників від географічних назв: *Одеса — одеський, Париж — паризький, Полоцьк — полоцький*.

Суфікси *-н-*, *-ан-* (*-ян-*), *-ов-*, *-ев-* (*-єв-*) творять прикметники на означення матеріалу, з якого зроблено предмет (*мідний, гречаний, круп'яний, березовий, смушевий, бабвий*).

Суфікси *-ичн-*, *-ічн-* (*-їчн-*), *-арн-* (*-ярн-*) продуктивні в прикметниках, похідних від іменників іншомовного походження. Вони виражають відношення до певної галузі науки, громадсько-політичного напрямку і т. ін.: *історичний, педагогічний, архаїчний, гуманітарний, молекулярний*.

У віддієслівних прикметниках виступає суфікс *-льн-*, що приєднується до тематичних суфіксів дієслівної основи: *складальний, копіювальний, свердлильний, сушильний*. Суфікс *-ч-* властивий прикметникам, утвореним від дієслів або іменників з дієслівною основою: *виборчий, споживчий, вірчий*.

За допомогою суфіксів *-шн-*, *-жн-* творяться відносні прикметники від прислівникових основ: *завтрашній, торішній, справжній*.

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що позначають людей або тварин.

Від назв людей творяться прикметники двох словотворчих типів: 1) від іменників II відміни за допомогою суфікса *-ів* і його варіантів; 2) від іменників I відміни за допомогою суфікса *-ин* і його варіантів.

Суфікс *-ів* і його варіанти *-ов-а*, *-ов-е*, *-ов-і* виступають

у прикметниках, утворених від іменників II відміни твердої групи: *брат* — *братів* (-ова, -ове, -ові), *Іван* — *Іванів* (-ова, -ове, -ові), *командир* — *командирів* (-ова, -ове, -ові), *батько* — *батьків* (-ова, -ове, -ові).

У формах жіночого і середнього роду однини та в множині суфікс *-ів* виступає в кількох варіантах.

Від іменників м'якої і мішаної груп II відміни утворюються прикметники з суфіксом *-ів* і його варіантами *-ев-а*, *-ев-е*, *-ев-і*: *коваль* — *ковалів* (-ева, -еве, -еві), *лікар* — *лікарів* (-ева, -еве, -еві), *каменяр* — *каменярів* (-ева, -еве, -еві). Якщо твірна основа закінчується приголосним *-й* (*j*), то в присвійному прикметнику виступає суфікс *-їв* (-ев-а, -ев-е, -ев-і), що включає і цей приголосний твірної основи, і словотворчий суфікс прикметника: *Сергій* — *Сергіїв* (-ева, -еве, -еві), *водій* — *водіїв* (-ева, -еве, -еві).

Суфікс *-ин* (-ин-а, -ин-е, -ин-і) виступає в прикметниках, похідних від іменників I відміни всіх трьох груп — твердої, м'якої і мішаної: *сестра* — *сестрин* (-ина, -ине, -ині), *Галя* — *Галин* (-ина, -ине, -ині), *Саша* — *Сашин* (-ина, -ине, -ині).

Якщо твірна основа закінчується приголосним *й* (*j*), то виступає суфікс *-їн* (-їн-а, -їн-е, -їн-і), що графічно передає суфікс *-ин* (після м'якого приголосного твірної основи) разом з кінцевим приголосним основи *й* (*j*): *Надія* — *Надіїн* (-їна, -їне, -їні).

Суфікс *-ин* (-ин-а, -ин-е, -ин-і) виступає в прикметнику, утвореному від іменника III відміни: *мати* — *материн*, *материна*, *материне*, *материні*.

Перед суфіксом *-ин* кінцеві приголосні твірних основ *г*, *к*, *х* змінюються на *ж*, *ч*, *ш*: *Ольга* — *Ольжин*, *Лука* — *Лучин*, *свекруха* — *свекрушин*.

Від назв тварин творяться присвійні та присвійно-відносні прикметники за допомогою суфіксів: *-ач-* (*-яч-*), *-ин-* (*-їн-*), *-ов-*, *-ев-* та нульовим суфіксом: *мишачий*, *воронячий*, *журавлиний*, *солов'їний*, *воловий*, *тхоревий*, *ведмежий*.

Присвійно-відносні прикметники від назв людей творяться за допомогою суфіксів *-ськ-* (*-цьк-*): *синівський*, *професорський*, *батьківський*, *читацький*; *-ач-* (*-яч-*): *хлоп'ячий*, *дитячий*. Зрідка прикметники цієї групи творяться нульовим суфіксом: *ворожий*, *отчий*, *парубочий*.

§ 95. Префіксальний спосіб

Префіксальним способом утворилася незначна кількість прикметників. Живі словотворчі типи префіксальних прикметників обмежені використанням кількох українських префіксів, спільних з іменниками: *пра-* (*прадавній, праслов'янський*); *су-* (*суцільний*); *над-* (*надпотужний, надприродний*), та іншомовних; *анти-* (*антигуманний, антинародний*); *архі-* (*архінебезпечний, архіактуальний*); *ультра-* (*ультраамодний*); *екстра-* (*екстракардинальний*); *транс-* (*трансконтинентальний*); *про-* (*профашистський*).

Більшість префіксів іншомовного походження, а також префікси українські *над-* і *пре-* виражають значення посиленої ознаки, наприклад: *ультралівий, екстраординарний, надзвуківий, прездоровий, премудрий*.

Префікс *не-* і синонімічний йому префікс *а-* (грецького походження) виражають ознаку, що протиставляється відповідним прикметникам без цього префікса: *аморальний, анормальний, невинний, недорогий, недовгий*.

Усі префіксальні прикметники мотивуються прикметниковими основами.

§ 96. Префіксально-суфіксальний спосіб

Велика кількість відносних (і менше якісних) прикметників утворилася префіксально-суфіксальним способом. Твірними основами таких прикметників виступають прийменникові форми іменників. Суфікс прикметника переводить твірну основу до прикметників, а прийменник перетворюється на префікс.

У сучасній українській мові найпродуктивніше виступають прийменники-префікси *без-* (*без роду — безрідний, без дум — бездумний*); *за-* (*за містом — замиський*); *поза-* (*поза планом — позаплановий*); *до-* (*до центра — доцентровий*); *від-* (*від центра — відцентровий, від дієслова — віддієслівний*); *між-* (*між рядками — міжрядковий*); *проти-* (*проти пожежі — протипожежний*); *на-* (*на стіл — настільний*); *над-* (*над гомілкою — надгомілковий*); *під-* (*під шлунком — підшлунковий*); *перед-* (*перед вечором — передвечірній*) та ін.

Словотворчі суфікси таких прикметників розподіляються між окремими словотворчими типами, власне їм належить основна роль в утворенні відносного чи (рідше) якісного прикметника, наприклад: у назвах ознак за просто-

ровими відношеннями виступають суфікси **-ськ-** (**-зьк-**, **-цьк-**), **-н-**, **-ов-**: *заморський, надволзький, придніпровський, зарічний, захмарний, позашкільний, передпризовний, підгомільковий.*

Префікси приєднаного походження виступають також у прикметниках, що утворюються на основі приєднаного форм іменників нульовою суфіксацією з переходом приєднаного в префікс. Найпродуктивніше виступає приєднаного-префікс **без-**: *без вусів — безвусий, без голосу — безголосий, без краю — безкрай, без дна — безодній.*

§ 97. Творення складних прикметників

Основоскладання — продуктивний спосіб творення якісних і відносних прикметників у сучасній українській літературній мові. Складні прикметники творяться:

1) від основ двох і більше прикметників, наприклад: *машинно-тракторний, українсько-німецько-англійський, блідо-рожевий, яскраво-червоний, гіркувато-кислий, шахово-шашковий, складально-клепальний;*

2) на основі словосполучень прикметника з іменником народногосподарський, кам'яновугільний, малотиражний, легкоатлетичний, густилистий;

3) приєднанням прислівника до прикметникової (дієприкметникової) основи: *багатонаціональний, далеkobійний, загальнонародний, малонаселений, новоутворений, вищезгаданий, нижчепідписаний;*

4) від основ числівників у сполученні з іменниковою основою, що ускладнюється прикметниковим суфіксом: *п'ятиповерховий, тридобовий, тридцятиградусний, семимильний, стопроцентний, одномовний;*

5) від основ займенників у сполученні з прикметником (дієприкметником): *самодержавний, самодіяльний, самовдоволений, всенародний, всесильний.*

Менш продуктивним є тип складних прикметників, що творяться складанням основ іменника і дієслова (дієприкметника) з суфіксацією другої основи (*працездатний, вогнетривкий, волюбний, світлонепроникний*) та ін.

§ 98. Перехід інших частин мови в прикметники

У розряд прикметників перейшло чимало слів з інших частин мови, зокрема дієслівних форм дієприкметників.

Перехід дієприкметників у прикметники, або а д'є к т и в а ц і я (від лат. *adjectivum* — прикметник), супроводжується поступовими змінами в граматичних значеннях: дієприкметники втрачають дієслівні ознаки часу і виду та здатність до дієслівного керування і цим самим починають виражати статичні ознаки предметів. Порівняйте наприклад: *Як тополя, стала в полі при битій дорозі* (Т. Ш.). *Гола земля, бита крилами вітру, сіріла під олив'яним небом* (Коц.).

У розряд прикметників переходять пасивні дієприкметники (*складаний ніж, зачароване царство, клятий ворог, закриті збори*) і активні (*спрагли вуста, колючий погляд*).

ТВОРЕННЯ ДІЕСЛІВ

§ 99. Способи творення

Дієслова в сучасній українській мові творяться префіксальним, суфіксальним, суфіксально-префіксальним та суфіксально-префіксально-постфіксальним способами.

Твірними основами виступають: дієслівні (внутрішньо-дієслівне словотворення), іменникові, прикметникові, числівникові, рідше займенникові і прислівникові. Дієслова творяться також від службових слів та вигуків.

Префіксальним способом здійснюється внутрішньодієслівне словотворення.

Дієслово має розвинену систему префіксів, переважна більшість яких генетично пов'язана з прийменниками, наприклад: *в- (ві-), у-, уві-, від- (віді-), од- (оді-), ви-, до- (ді-), з- (зі-), (із-, -ізі-, іс-, с-), за-, до-, на-, над- (наді-), о- (об-, обі-)* та ін.

Приєднанням префіксів до безпрефіксальних дієслів утворюються цілі гнізда споріднених слів, наприклад: *стояти — встояти, відстояти, вистояти, достояти, перестояти, простояти, постояти, обстояти* (крім того, префіксально-постфіксальні: *застоятися, розстоятися* і под.); *летіти — влетіти, відлетіти, вилетіти, прилетіти, залетіти, перелетіти, пролетіти, полетіти, облетіти* (і префіксально-постфіксальне: *розлетітися*).

Значення префіксів найчіткіше виявляється в дієсловах руху і переміщення, оскільки вони (значення) в основному збігаються із значенням прийменників: *до* — напрямок руху до якогось пункту; *від* — рух від чогось; *при* — кінець руху, наприклад: *доїхати, довести, догнати, від'ї-*

хати, відвезти, відійти, відігнати, прийти, приїхати, привезти, пригнати. Найбільш нейтральний щодо змін семантичних у дієсловах переміщення префікс *при-*, що означає досягнення результату (кінець руху). Саме з цим префіксом дієслівне утворення (групи переміщення) сприймається як видова пара до безпрефіксного дієслова: *іти* — *прийти*, *їхати* — *приїхати*, *везти* — *привезти*, *гнати* — *пригнати*. Ці пари слів різняться тільки вказівкою на обмеженість дії, результативність її.

У багатьох групах дієслів префікси виступають з додатковими значеннями, більш віддаленими від прийменникових. Так, наприклад, префікс *при-* може означати: а) доповнення до чогось: *приказати* (звідси — *приказка*), *приписати*; б) здійснення дії на користь суб'єкта: *причарувати*, *приберегти*, *приховати*; в) незакінчену, частково здійснену дію: *причинити*, *присмалити*, *припудрити*; г) зближення предметів: *примазати*, *прив'язати*, *приклеїти*; д) супровідну дію: *приспівувати*, *пританцювувати* і под.

Дієслівні префікси багатозначні, вони можуть приєднуватися до дієслів різних тематичних груп, надаючи новоутвореним дієсловам різних додаткових семантичних відтінків.

У префіксально-постфіксальних утвореннях найпродуктивніше виступає префікс *роз-* (*розсідатися*, *розгулятися*, *розминатися*, *розохатися*).

Більшість дієслів з постфіксом *-ся* творяться від уже префіксованих слів (*перейняти* — *перейнятися*, *помазати* — *помазатися*) або, навпаки, до дієслів з постфіксом *-ся* додається префікс, наприклад: *сміятися* — *розсміятися*, *білитися* — *побілитися*, *публікуватися* — *опублікуватися*, *вітатися* — *привітатися* (як видова пара), *нестися* — *перенестися* і под.

Суфіксальний спосіб у віддієслівному словотворенні виступає в основному для вираження видової кореляції.

Суфіксальним способом творяться дієслова: а) від основ іменників: *зима* — *зимувати*, *порох* — *порошити*, *мило* — *милити*, *весна* — *весніти*; б) від основ прикметників: *білий* — *біліти* і *білити*, *багатий* — *багатіти*, *багатший* — *багатшати*, *розумніший* — *розумнішати*. Рідше утворюються від основ числівників: *четвертий* — *четвертувати*, *двоє* — *двоїтися* (з постфіксом *-ся*) та від основ займенників: *якати*, *викати* і прислівників: *такати*.

До основ іменників, прикметників і числівників додаються безпосередньо дієслівні суфікси *-и-*, *-і-*, *-а-* (*-я-*),

-ува-. При творенні дієслів від основ займенників та від службових слів і вигуків перед дієслівним суфіксом з'являється словотворчий суфікс **-к-**, наприклад: *тикати, нікати, ойкати, гейкати*.

Суфіксально-префіксальним способом створюються дієслова від іменних частин мови та від службових слів і вигуків.

Продуктивними є словотворчі типи дієслів: а) з префіксом **роз-** і суфіксом **-и-** чи **-ува-**, наприклад: *кріпак — розкріпачувати*; б) з префіксом **за-** і суфіксом **-и-**, наприклад: *земля — заземлити, кабала — закабалити*; в) з префіксом **з-** і суфіксом **-и-** або **-ува-**, наприклад: *бідний — збіднити, густий — згустити, дешевий — здешевити (здешевлюватися)*; г) з префіксом **зне-** і суфіксом **-и-**, наприклад: *кров — знекровити, сила — знесилити, доля — знедолити, закон — узаконити, син — усиновити*. Менш продуктивними є словотвірні типи з префіксами **о-**: *зброя — озброїти, свій — освоїти; обез-*: *біль — обезболювати, люди — обезлюднити; по-*: *двоє — подвоїти, троє — потроїти; під-*: *добрий — піддобритися*.

З дієслівних суфіксів, як видно з прикладів, продуктивно виступає лише **-и-**. Суфікс **-ува-** (**-юва-**) в основному виражає, за незначними винятками, видову кореляцію: *знекровити — знекровлювати, згустити — згущувати, заземлити — заземлювати* і т. д.

Суфіксально-префіксальний спосіб використовується також у віддієслівному словотворенні, наприклад: *кашляти — підкашлювати, стукати — постукувати, рахувати — прираховувати*. До суфіксально-префіксального словотворення близьке префіксально-постфіксальне типу: *мовити — домовитися, кричати — розкричатися, кинути — перекинутися* та суфіксально-префіксально-постфіксальне: *кошіль — розкошелитися, добрий — роздобритися, здоровий — оздоровитися*.

ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

§ 100. Способи творення

Прислівники сформувалися і формуються в наш час на основі інших частин мови. Основним способом творення прислівників віддавна є адвербіалізація. В сучасній українській мові використовуються також афіксальні способи словотвору.

Адвербіалізація (від лат. *adverbiūm* — прислівник) є різновидом морфологічно-синтаксичного словотвору, який полягає у переході в прислівники слів і словоформ з інших частин мови: іменників, прикметників, числівників, займенників, рідше — дієслів.

Найдавніші в українській мові прислівники займенникового походження, що утворилися поєднанням двох давніх займенників: *тут* (*ту-тѣ*), *там* (*та-мѣ*), займенника з часткою, яка перейшла до розряду суфіксів: *коли* (*кѣ-ли*). Пізніше на основі їх утворилися похідні прислівники способом приєднання часток: *куди* — *нікуди*, *абикуди*, *будь-куди*, *куди-небудь*; *коли* — *ніколи*, *деколи*, *коли-небудь*, *будь-коли*; *де* — *будь-де*, *ніде*, *хтозна-де*, *десь*; *як* — *ніяк*, *абияк*, *як-небудь*, *хтозна-як*.

Прислівники, похідні від іменників, зберегли такі основні типи: а) від орудного відмінка однини: *бігом*, *гуртом*, *кругом*, *живцем*, *миттю*, *ходором*, *узбіччям*; б) від орудного відмінка множини: *годинами*, *днями*, *місяцями*; в) від родового відмінка однини з прийменником, часткою: *здому*, *згори*, *знизу*, *додолу*, *догори*, *доволі*; г) від знахідного відмінка однини з прийменником: *угору*, *вниз*, *вплав*; д) від місцевого відмінка однини і множини з прийменником: *угорі*, *вночі*, *нарівні*.

Прислівники прикметникового походження утворилися на основі форм називного відмінка нечленних прикметників. Їх суфікси *-о*, *-е* історично є флексіями називного відмінка однини якісних прикметників середнього роду нечленної форми: *високо*, *ясно*. *байдуже*. За зразком цього словотвірного типу в сучасній українській мові творяться суфіксальним способом якісно-означальні прислівники на *-о*, *-е*. Інші типи відприкметникових утворень такі: а) від родового відмінка давнього нечленного прикметника з прийменником: *звисока*, *зблизька*, *знову*, *віддавна*; б) від знахідного відмінка нечленного прикметника з прийменником: *востаннє*, *вручну*, *нашвидку*; в) від місцевого (давального) відмінка відносних та якісних прикметників з прийменником *по*: *по-міському*, *по-розумному*.

Кількісно обмежені прислівники числівникового походження. Адвербіалізації підпали: а) форми збірних числівників знахідного відмінка однини з прийменниками *в*, *на*: *вдвоє*, *втроє*, *вчетверо*, *надвоє*, *натроє*; б) форми знахідного відмінка порядкових числівників з прийменником *в*: *вперше* (*уперше*), *вдруге* (*удруге*), *вдесяте* (*уддесяте*).

До прислівників дієслівного походження належать слова з суфіксами *-ки* (*мовчки*, *пошепки*), *-ма*, *-ома* (*ридма*,

сидьма, жартома) та деякі дієприслівникового походження (*неперестаючи, жартуючи*).

Складні прислівники утворилися завдяки зрощенню слівформ (*він-на-віч, пліч-о-пліч*).

Адвербіалізація — одне з багатих джерел поповнення класу прислівників і в наш час. В одних словах цей процес уже завершується, в інших відбулися лише часткові зміни, як наприклад: *без краю, без угаву, в далеч, в далечінь* (порівняйте: *вдалині, вдалину*), *в цілому, в основному, до вподоби, до зарізу, з розгону, на ходу, на добраніч, на зло* (порівняйте: *зозла*), *на світанку, на скаку* та ін.

У сучасній українській мові продуктивні такі типи афіксального словотвору: 1) суфіксальні: а) від основ якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*: *близько, далеко, жадібно, зверхньо, ретельно, уважно, хапливо, чесно, явно, вороже, різуче*; б) від прислівникових основ за допомогою суфіксів *-еньк-о, -есеньк-о, -ісінк-о, -юсінк-о*: *гладенько, уважненько, пильнесенько, милісінк-о, тонюсінк-о*;

2) суфіксально-префіксальні: від іменних основ за допомогою одночасного приєднання префікса *по-* та суфікса *-ому* або *-ськи (-зьки, -цьки), -и*: *по-материному (по-материнському, по-материнськи), по-боягузьки, по-юнацькому (по-юнацьки), по-вовчому (по-вовчи)*.

Г Р А М А Т И К А

§ 101. Предмет граматики.

Розділи граматики

Термін граматика (від грец. *grammatikē* — письмовий, *грамма* — буква) в лінгвістичній літературі вживається: а) в значенні граматичної будови мови, тобто системи об'єктивно діючих закономірностей, що визначають способи зміни слів, творення їх та сполучення у реченні; б) в значенні вчення про граматичну будову мови.

Граматику як науку про граматичну будову мови складається з двох розділів: *м о р ф о л о г і ї* — учення про граматичну природу та будову слова — і *с и н т а к с и с у* — вчення про сполучення слів у реченні та речення. Деякі вчені відносять до граматики також розділ словотвору, зокрема питання про способи морфологічного словотворення — афіксацію і основоскладання, — що тісно пов'язуються з ученням про частини мови.

Центральним у граматиці є вчення про граматичні значення, граматичні форми і граматичні категорії.

§ 102. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія

Смислова структура повнозначного слова являє собою єдність лексичного значення (індивідуального) і тих абстрактних значень, які характеризують видозміни його у зв'язках з іншими словами. Ці абстрактні значення, що супроводять лексичне значення повнозначного слова в конкретному випадку його вживання, називаються граматичними значеннями.

Граматичне значення не є приналежністю одного слова, воно об'єднує граматично цілі групи або й класи слів. Наприклад, різні своїм лексичним значенням іменники *стіл*, *дуб*, *килим*, *солдат*, *герой* мають однакові граматичні значення: називного відмінка, числа однини, виражають належність до чоловічого роду. Ці й усі інші іменники об'єднуються також в одному класі слів із загальним значенням предметності. Отже, граматичне значення відноситься до лексичного як загальне до окремого.

Граматика оперує тільки загальними, граматичними значеннями, що формуються в кожному класі слів на основі можливих видозмін слова в конкретних умовах вживання його у зв'язному мовленні.

Слова, що не виконують номінативної функції, або так звані неповнозначні слова, не є носіями граматичних значень. Наприклад, частка *би* (*б*) виражає значення умовного способу, зв'язка *бути* виступає для вираження особи і числа в дієсловах недоконаного виду майбутнього часу (*буду робити*, *будеш робити*, *буде робити*, *будемо робити*, *будете робити*, *будуть робити*).

Граматичні значення слова формально виражаються через афікси, службові слова, зміну наголосу та інші засоби.

Граматична форма слова — це сукупність граматичних значень і відповідних засобів вираження їх у конкретному випадку вживання слова. Слово в різних формах здатне виражати одно або кілька граматичних значень. Кілька граматичних значень можуть виражатися за допомогою якогось одного формального показника. Наприклад, у слові *легкий* формальний показник *-ий* водночас виражає значення роду, числа й відмінка. І навпаки, для кожного граматичного значення в слові може бути окремий формальний показник. Наприклад, у дієслівній формі *принесли* значення минулого часу виражається суфіксом *-л-*; значення множини — закінченням *-и*; видове значення завершеності дії — префіксом *при-*.

Граматичні форми є морфологічні і синтаксичні. Морфологічні форми — це видозміни повнозначного слова для вираження властивих певному класу слів відношень до інших повнозначних слів або для вираження різних абстракцій (завершеності/незавершеності дії, інтенсивності виявлення ознаки і т. ін.) У синтаксичних формах знаходять своє вираження різні типи поєднуваності слів.

Часткові граматичні значення слів, що знаходять своє вираження у відповідних формальних показниках, об'єднуються в граматичні категорії.

Граматична категорія (від грец. *katēgoria* — судження, визначення) — це найзагальніше поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень і виражене в певній системі співвідносних граматичних форм.

Поняття граматичної категорії ґрунтується на розумінні об'єктивно існуючих взаємозв'язків між мовними системами і підсистемами. Граматична категорія є поняттям родовим по відношенню до ряду однорідних граматичних значень. Дієслівна категорія особи, наприклад, об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, що виявляються у відповідних граматичних формах 1-ї, 2-ї і 3-ї особи; в категорії відмінка іменників узагальнюється вся різноманітність значень семи відмінків і система відмінкових форм.

Отже, граматична категорія є тим загальним, що знаходить свій вияв у частковому — в граматичному значенні, в конкретних граматичних формах.

У мовознавчій літературі термін «граматична категорія» має і більш широкий зміст. Так, О. О. Потебня, вперше вживши цей термін, до складу таких граматичних категорій, як рід, число, відмінок, зараховував і поняття частини мови.

Однак частини мови (див. § 105) характеризуються не тільки спільністю співвідносних граматичних значень. Вони самі визначаються за категоріальними ознаками, тобто поняттями родовими, вищого ступеня абстракції.

У сучасній українській літературній мові наявна чітка система граматичних категорій, що визначаються її граматичною структурою. Це категорії роду, числа, відмінка, ступенів порівняння (компаратив), перехідності/неперехідності, стану, виду, способу, часу, особи.

Якщо категорія знаходить вияв у морфологічних формах, вона належить до морфологічних категорій. Морфологічні категорії властиві змінюваним частинам мови.

Деякі граматичні категорії тісно пов'язані з лексико-семантичними значеннями слів. Семантико-граматичні ка-

тегорії узагальнюють семантичні ряди слів з граматичними характеристиками їх, наприклад, категорії істот/неістот, власних і загальних назв, збірності/одиночності, конкретності/абстрактності тощо.

§ 103. Основні способи вираження граматичних значень слова в українській мові

В українській мові є три способи вираження граматичних значень, а отже, і творення граматичної форми слова: синтетичний, аналітичний та аналітично-синтетичний.

За синтетичним способом граматичні значення виражаються в єдності з лексичним значенням у межах одного й того самого слова афіксальними засобами, наприклад, в іменнику *хат-ою* значення роду, числа і відмінка виражається закінченням (флексією). Крім афіксів, граматичні значення можуть виражатися також у межах того самого слова чергуванням звуків і перенесенням наголосу, порівняйте, наприклад: *забрати* — *забирати*, *весни* — *вєс-ни*.

Граматична форма, утворена синтетичним способом, називається **синтетичною**.

Аналітичний спосіб вираження граматичних значень виступає тоді, коли формальним показником є службове слово, наприклад: *співав би*, *співала б*, *співало б*, *співали б*; *вдалий* — *більш вдалий*, *найбільш вдалий*.

Граматична форма, в якій граматичне значення знаходить своє вираження поза основним словом у формалізованому службовому слові, називається **аналітичною**.

Аналітичні форми майбутнього часу (*буду читати*, *будеш читати* і т. д.), так само наказового способу (*хай пише*, *хай пишуть*), виступають поряд із синтетичними в єдиній, послідовно витриманій системі дієслівних форм. Хоч формальні показники винесені поза основне слово, граматичне значення в аналітичній формі сприймається невідчленовано від лексичного, як і в синтетичній формі слова (порівняйте: *завязтіший і більш завязтий*; *найуважніший і найбільш уважний*).

Службове слово в аналітичній формі настільки формалізується, що дорівнюється своїм призначенням стандартизованому (формалізованому) афіксу (порівняйте: частки *хай*, *нехай* та інші службові слова в аналітичних формах з формотворчими суфіксами *-и-*, *-иш-* у формах ступенів порівняння прикметників і прислівників та ін.).

Граматичні значення можуть також виражатися а н а - л і т и ч н о - с и н т е т и ч н и м способом. Наприклад, у сучасній українській літературній мові значення місцевого відмінка виражається водночас і закінченням (флексією) і прийменником. Без прийменника форма місцевого відмінка не вживається, а формальний показник його збігається з показником давального відмінка.

Слово як своєрідна одиниця мовної структури є об'єктом вивчення кількох розділів науки про мову (лексикології, семасіології, граматики), різноаспектний аналіз знаходить воно і в окремих розділах граматики. У морфології вивчаються слова як частини мови: їх граматичні категорії, граматичні значення, форми словозміни; у синтаксисі слово аналізується як член речення (словосполучення).

МОРФОЛОГІЯ

§ 104. Предмет морфології. Основні поняття морфології

Морфологія (від грец. *morphe* — форма, *logos* — слово, вчення) є розділом граматики, в якому вивчаються явища, що характеризують граматичну природу слова як граматичної одиниці мови. Це вчення про будову та розряди слів (частини мови), граматичні категорії і систему словозміни їх.

Об'єктом вивчення в морфології є слово як носій ряду граматичних значень, що виражає відповідні граматичні категорії, властиві лексико-граматичним розрядам слів. Відповідно до вияву граматичних значень слово може видозмінюватись, утворюючи усталену мовною практикою систему форм. Окремо взята форма конкретного слова є його словоформою.

Видозміни слова, що служать для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами), називаються с л о в о з м і н о ю. А система форм, співвідносних з певною системою синтаксичних граматичних значень, називається його п а р а д и г м о ю. Своєрідність видозміни слів, що належать до іменних частин мови, на відміну від дієслова, відбита в термінах відмінювання (для іменних частин мови) і дієвідмінювання (для дієслів).

У словах, що не виражають граматичних видозмін як синтаксичних властивостей слова (у них це нульовий показник), виступає одна словоформа. Це так звані незмінювані слова.

Словозмінні значення в сучасній українській мові в основному виражаються словозмінною морфемою — флексією. Однак система відмінювання чи дієвідмінювання, крім флексій, включає також і систему відповідно оформлених основ з урахуванням морфонологічних явищ (чергувань звуків, перенесення наголосу в слові та ін.), наприклад: *дуг-а́, дуг-і́, дуг-о́ю, дуг-і, дуг-и, дуг, дуг-ам, дуг-ами; водж-у́, вод-иш, вод-ить, вод-имо, вод-ите, вод-ять*.

Об'єктом морфології є також словоформи, в яких виражаються граматичні характеристики слова незалежно від його синтаксичних властивостей, наприклад, форми ступенів порівняння прикметників і прислівників, інфінітив, дієприслівник.

§ 105. Частини мови і принципи виділення їх

Граматична характеристика слів знайшла своє з'ясування в теорії частин мови.

Частини мови розглядаються як класи слів, що характеризуються спільністю: а) загальнокатегоріального (частини мовного) значення; б) морфологічних категорій і парадигматики; в) морфемного складу і словотворчих засобів; г) синтаксичних функцій.

Кожний клас слів має своє загальнокатегоріальне лексичне значення: предметності, статичної ознаки предмета, кількості, узагальненої вказівки на предметність, ознаки або кількості динамічної ознаки (або дії, процесуальності), статичної ознаки дії (або іншої ознаки) чи стану як сутності. Такі класи слів називають **п о в н о з н а ч н и м и**. Класи слів, що виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або служать для зв'язку слів, тобто свого загальнокатегоріального значення самостійно не виражають, називаються **н е п о в н о з н а ч н и м и**.

У сучасній українській мові до класів повнозначних слів належать такі частини мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник.

До неповнозначних частин мови належать прийменник, сполучник, частки. Вигук посідає проміжне місце як клас слів, що служить для вираження (не називання) почуттів і волі.

Кожна частина мови має властиві їй граматичні категорії, що дістає свій вияв у системі словозміни, в її парадигматиці.

У сучасній українській мові до змінюваних слів належать: іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово. Усі інші частини мови об'єднують незмінювані слова.

Вираження граматичних категорій через відповідні граматичні значення в кожній повнозначній частині мови дістає своєрідне вираження за допомогою граматичних засобів — флексій, афіксів, морфологічних чергувань, що в основному закріплюються за моделями будови слів певної частини мови або мають місце лише в межах певного класу слів (чергування, наголос).

Усе це позначається на морфологічній будові слова і дістає вияв у словотворчих типах кожної частини мови. Порівняйте, наприклад: *два, двійко, двійка, двійня, двічі; синій, синька, синяк, синіти*. Кожне з названих слів має різне граматичне оформлення, за формальними показниками і словотворчими суфіксами можна чітко визначити належність слова до певної частини мови.

Слова кожного класу мають свою систему парадигми (або її не мають), що визначає синтаксичні функції. За синтаксичними функціями частини мови поділяються на самостійні і службові. Самостійні слова виступають у реченні в типовій для кожної частини мови синтаксичній ролі, виявляють властиві їм ознаки сполучуваності і синтаксичних зв'язків.

Службові слова виступають у синтаксичних зв'язках не самостійно, а в єдності з повнозначними словами або як граматичні засоби виражають певні синтаксичні відношення.

Усі повнозначні слова є синтаксично самостійними. До службових належать прийменники, сполучники і частки.

Частини мови

ІМЕННИК

§ 106. Загальне значення іменника і його граматичні ознаки

І м е н н и к — це частина мови, що об'єднує слова з предметним значенням, вираженим у граматичних категоріях відмінка і числа та у формах певного граматичного роду.

В іменнику об'єднуються спільним значенням предметності семантично різні слова: назви конкретних предметів (*човен, ліс, золото*), істот (*дівчина, ведмідь, синиця*), явищ природи (*блискавка, дощ*), узагальнених властивостей і ознак (*доброта, сміливість, блакить*), станів (*відпочинок, дрімота*) і т. д. На відміну від прикметників, прислівників, дієслів іменники називають ознаки і дії або стани самотійно, незалежно від тих предметів і явищ, яким ці ознаки або процеси властиві, хто є носіями їх.

Загальнокатегоріальне значення предметності в іменнику дістає вияв у граматичних категоріях і в словотворчих засобах. Основні граматичні ознаки іменника — це наявність категорій роду, відмінка і числа. Кожний іменник належить до одного з трьох граматичних родів — чоловічого, жіночого або середнього. Не мають граматичного роду лише іменники множинної форми (*ворота, висівки, дріжджі* та ін.).

Іменники змінюються за відмінками (крім деяких слів іншомовного походження, деяких аббревіатур і прізвищ — див. § 120) і характеризуються граматичним значенням числа (одні мають співвідносні форми числа, інші виступають лише в однині або у множині).

Категорії роду, числа і відмінка іменників відрізняються від прикметникових, займенникових і частково числівникових: в іменнику вони є визначальними, класифікуючими, а в інших іменних частинах мови повторюють граматичні значення пояснюваного іменника, отже, є синтаксично зумовленими значеннями, наприклад: *солоня вода, солоній воді, солоною водою; мій друг, мого друга, моєму другові, моїм другом*.

В іменнику значення числа досить часто виражається допоміжним засобом (наголосом), а значення роду сприймається у процесі зіставлення флексій усього парадигматичного ряду (порівняйте: *ткач і ніч, день і сіль*) та врахування семантичної віднесеності до статі в назвах істот (порівняйте: *батько і яблуко, Микола і Марина*) і ще ряду ознак.

У прикметниках, в частині займенників і числівників усі три граматичні значення (роду, числа і відмінка) виражаються флексією.

Іменник як назва предмета виступає в типовій для нього синтаксичній функції підмета (в початковій формі — називного відмінка) або додатка (в непрямих відмінках). Наприклад: *Небо сьогодні синіло по-весняному* (Гонч.); *Шипшима важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукав* (Л. Кост.).

Іменник може також виконувати вторинні функції: означення (узгодженого, прикладки, неузгодженого), обставини, іменної частини складеного присудка, наприклад: *Синок Омелько — невеличке хлоп'я — стояв біля матері й дивився, що вона робила* (О. Пч.); *Пружний вітерець ди- хав йому назустріч прісною свіжістю великих вод, тонким прянистим духом далеких степів* (О. Гончар); *У чужому краю не шукайте, не питайте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі* (Т. Ш.); *Поезія — це завжди не- повторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Кост.).

§ 107. Семантико-граматичні категорії іменника

Значення предметності в іменнику є його всеохоплюючою ознакою, загальнокатегорійною. У межах класу всіх іменників виділяються менші категорії, що характеризуються за ознакою індивідуальне/загальне. Відповідно до цього іменники поділяються на власні і загальні назви. До власних назв належать усі індивідуальні найменування предметів (прізвища, імена, по батькові, прізвиська, псевдоніми, географічні назви, назви планет, сузір'їв, клички тварин і т. ін.). До загальних назв належать усі слова, що є найменуваннями однорідних предметів (наприклад: *клас, студент, море, зоря, хлопець*).

Межі між цими категоріями слів не стійкі. Загальні назви можуть ставати власними (наприклад, назви видавництва, спортивних організацій тощо: «Наукова думка», «Вища школа», «Шахтар» і т. ін.), а власні назви переходити в загальні (наприклад: *галіфе, бостон, панама, ват*).

Розрізнення власних і загальних назв у граматичному плані виражається в тому, що власні назви не мають форм множини, а деякі з них, навпаки, виступають лише у формі множини.

За характером позначуваного (конкретне/абстрактне) іменники поділяються на конкретні й абстрактні назви.

Іменники з конкретним значенням виражають поняття, в яких передається все те, що людина пізнає органами чуття. Це назви предметів (*будинок, грудка, вишня*), явищ (*туман, заметіль*), людей (*Гнат, Надія, дитина*), одиниць виміру (*метр, літр, тиждень, рік, кілограм*) і т. ін.

До іменників з абстрактним значенням належать назви узагальнених понять — якостей, властивостей, дій, процесів, наприклад: *дбайливість, приятель, синява, навчання, прискорення, вимір, переліт*.

Категорія конкретності/абстрактності знаходить граматичне вираження. Більшість абстрактних іменників має граматичну форму числа однини і множини не утворює, деякі абстрактні іменники мають множинну форму і не утворюють однини (*кошти, заручини, вибори*).

Абстрактні іменники — це переважно мотивовані вторинні слова. Твірними в них виступають прикметникові і дієслівні основи. Словотвірне значення в цих іменниках виражається спеціальними суфіксами: *-ість-, -от(а), -анн(я), -енн(я)* та ін. (див. § 86).

Чіткого розмежування всіх іменників за ознакою конкретне/абстрактне не може бути, оскільки слова в непрямому значенні легко набувають або, навпаки, втрачають цю ознаку (*порівняйте: полум'я в печі і полум'я серця, раптовий вихор і вихор думок*).

Серед іменників загальних назв з конкретним значенням виділяється група збірних назв (щодо них вона є видовою категорією).

§ 108. Категорія збірності й одиничності

Збірні іменники виражають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле, наприклад: *колосся, гілля, комахня*.

Категорія збірності виражається граматично: збірні іменники становлять сукупність як неподільну єдність, а тому вживаються лише у формі однини. Семантичний відтінок множинності нейтралізується граматично (*порівняйте: учительство, селянство, листя, збіжжя, гарбузиння і т. ін.*) Збірні іменники не можуть, за незначними винятками, означатися кількісними числівниками.

Не можна, наприклад, сказати *два збіжжя* чи *мільйон листя*, а лише *багато збіжжя, чимало листя*.

Словотвірне значення в збірних іменниках виражається відповідними суфіксами: *-ств(о), -инн(я), -н(я)* та ін.

На основі словотвірного (семантичного) значення збірності виникло лексико-граматичне значення сукупної множинності, і деякі іменники мають співвідносні форми граматичного числа однини і множини та форми сукупної множинності (збірності), наприклад: *миша — миші — мишва, жінка — жінки — жіноцтво (і жінота), парубок — парубки — парубоцтво (і парубота), птах — птахи — птаство, професор — професори — професура*. Але: *городина, голота, морквиння* або *молодь, юнь* та інші збірні іменники, в яких словотвірне значення виражається суфік-

сом (в останніх двох словах — нульовим). Ці іменники не мають співвідносних форм граматичного числа.

За семантико-граматичними ознаками із збірними назвами зближуються речовинні іменники, наприклад: *гречка, горох, картопля, тютюн, ожина, молоко, сіль, вода* і т. ін. Ці слова виділяються з-поміж конкретних назв вказівкою на однорідність складу речовинності, маси, що не піддається лічбі, а лише підлягає вимірові. Категорія речовинності також знаходить вияв у своєрідному оформленні слова за граматичним значенням числа: речовинні іменники вживаються переважно в однині, деякі з них мають форму лише множини (*ласоці, вершки, помії* і т. ін.).

Речовинні іменники однинної форми виступають у множині у випадку семантичної видозміни, наприклад: *колосяться жита, пшениці* (тобто *лани пшениці, жита*).

Речовинні іменники мають ще один граматичний вияв: у родовому відмінку однини в іменниках чоловічого роду II відміни, що позначають масу, речовинність, матеріал, з двох можливих флексій надається перевага флексії *-у* (*цукру, воску, пороху*).

Об'ємний, а не кількісний вимір маси, речовинності сприймається як охоплення не цілої сукупності, а частини її. Мотивація семантична реалізується через граматичний вияв категорії речовинності у формі родового об'єкта. Відхилення у виборі флексії незначні, вони в основному пояснюються змінами семантичних відтінків слова.

Виділення одного предмета із загальної маси, сукупності знаходить свій вияв у одиничних (сингулятивних) іменниках.

Одиничні назви протиставляються своїм значенням збірним та речовинним іменникам, наприклад: *пташина — птаство, селянин — селянство, бадилля — бадилля, зернина — зерно, пшеничина — пшениця, волосина — волосся*.

Грамаітичне протиставлення кількісного вияву в одиничних іменниках виражається у формах числа: *квасолина — квасолини, намистина — намистини, перлина — перлини, стеблина — стеблини* та ін.

Одиничні іменники можуть означатися числівниками: *три горошини, одна намистинка, чотири насінини, кілька краплин, сто перчинок*.

Отже, семантико-граматичні категорії збірності, речовинності, одиничності відчленовуються від більш загальної категорії конкретності виявлення предметів не лише за своїми семантичними відтінками, а дістають своєрідне граматичне і словотворче вираження. Семантичні відтінки

кількісної характеристики предмета є одними з найвиразніших ознак семантико-граматичного групування іменників. Ці ж ознаки виявляються на вищому ступені абстракції — в граматичній категорії числа.

§ 109. Категорія істот і неістот

У системі семантико-граматичних категорій іменника виділяється також категорія істот і неістот.

Групування іменників відбувається за семантичними ознаками: до категорії істот належать назви людей і тварин (*син, робітник, ворона, джміль, рак*), а також демонічні і міфологічні назви (*мавка, лісовик, демон, Юпітер, Діана*); усі інші назви — явищ, предметів, абстрактних понять — входять у категорію неістот.

Категорія істот і неістот має граматичний вияв через відмінкові форми іменника. Так, іменники чоловічого роду, що позначають істот, у знахідному відмінку однини і множини мають форму, спільну з родовим, а назви неістот — форму, спільну з називним відмінком: *запросив гостя (гостей), слухав жайворонка (жайворонків); поклав зошит (зошити); беру цвях (цвяхи)*. Іменники жіночого та середнього роду розрізняються як назви істот чи неістот лише у формах множини: *покликали сестер, розстелили хустки*.

Назви групувань людей і тварин граматично категорії істот не виражають (порівняйте: *скликали народ, повідомили полк, зібрали гурт*).

Деякі іменники можуть вживатися в обох формах (наприклад: *пасти гусей і пасти гуси*; у назвах неістот: *покласти ножа і ніж, зробити стіл і стола*). Значно частіше це спостерігається в діалектах української мови.

Грамаітичне розрізнення назв істот і неістот виявляється частково і в інших відмінках — у давальному й місцевому, ще меншою мірою в родовому відмінку. Так, у давальному й місцевому відмінках однини іменників II відміни чоловічого роду перевага надається флексії *-ові (-еві, -єві)*, якщо це назви істот, наприклад: *Петр-ові, батьк-ові, ковал-еві, Сергі-єві*. У назвах предметів переважає флексія *-у (-ю)*: *клен-у, Дніпр-у, піджак-у*.

Назви істот формально відмежовуються певною мірою і в родовому відмінку: іменники чоловічого роду II відміни, що позначають істот, мають лише флексію *-а (-я)*, наприклад: *агітатора, учня, Івана*; у назвах неістот флексія залежить і від інших групувань цих іменників (порівняйте: *відмінк-а, молотк-а, але поверх-у, спирт-у*).

Отже, розрізнення за граматичними ознаками в іменниках чоловічого роду далеко чіткіше, ніж у інших слів. Це не випадково, бо в основі своїй воно спирається на давнє об'єктивне протиставлення осіб чоловічої статі усім іншим істотам і предметам (значення персональності/імперсональності).

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

§ 110. Категорія роду

Граматична категорія роду є однією з визначальних, класифікуючих характеристик іменника як частини мови.

Усі іменники, за незначними винятками, поділяються за граматичним родом на три групи: чоловічого, жіночого і середнього роду.

Значення роду в іменниках виражається переважно морфологічно — характером основ і системою флексій.

Синтаксично рід іменників визначається формою узгоджуваних з ними слів — прикметників, займенників, порядкових числівників: *круглий сирота, моє дитя, третій маестро, овочеve рагу*.

У назвах істот, особливо людей, значення роду виражається ще за допомогою словотворчих суфіксів: *українець* — *українка*, *шахіст* — *шахістка*.

У поодиноких випадках віднесеність слова до певного роду ґрунтується лише на семантичній мотивації, а граматичні засоби не є визначальними. Так, наприклад, іменники *суддя, староста, воєвода* належать до чоловічого роду, хоч їхні морфологічні ознаки спільні з іменниками жіночого роду. Це пов'язано з семантичною мотивацією слів: посади судді, старости, воєводи в минулому займали тільки особи чоловічої статі.

Іменник чоловічого роду *батько* має флексію, спільну з іменниками середнього роду. Рід цього іменника визначається за семантичною віднесеністю особи до чоловічої статі.

Більшість іменників розподіляється за родами залежно від характеру основи і системи флексій.

До чоловічого роду належать:

а) більшість іменників з кінцевим приголосним основи (*віл, степ, гай, вуз, ступінь, гараж*), за винятком деяких жіночого роду;

б) частина іменників на *-а (-я)*, що семантично вказують на віднесеність осіб до чоловічої статі (*староста, Микола, Ілля*);

в) деякі іменники на *-о* (*батько, Павло, Дніпро*).

До жіночого роду належать:

а) більшість іменників на *-а (-я)* (*сестра, Софія, ткаля*), крім деяких чоловічого роду з семантичною мотивацією та середнього роду;

б) частина іменників на приголосний (*ніч, радість, міль, тіль*) та іменник *мати*.

До середнього роду належать:

а) майже всі іменники на *-о, -е* (*срібло, марево, море, поле*);

б) частина іменників на *-а (-я)* (*насіння, життя, дозрівання, теля, ягня, курча і т. ін.*).

Спеціальної флексії для вираження родової віднесеності, як видно на прикладах, немає. Вона (родова віднесеність) виявляється у системі всіх відмінкових закінчень. Так, іменники з нульовою флексією розрізняються в інших відмінках: *ткач, ткач-а, ткач-еві (-у), ткач-ем; ніч, ночі, нічч-ю*.

Проте система флексій — не завжди достатній критерій для розрізнення роду іменників. Так, наприклад, іменники чоловічого і середнього роду об'єднуються в одному типі відмінювання (II відміна), а іменники жіночого роду на *-а (-я)* разом з іменниками чоловічого роду з цією ж флексією становлять I відміну. Частина іменників на *-а (-я)* може мати значення двох родів — жіночого і чоловічого, наприклад: *нероба, плакса, сирота, причепа, Валя, Шура*.

Іменники спільного роду не виражають якогось особливого граматичного значення роду. Позначаючи людей залежно від їхньої статі, вони поєднуються з означуваними словами у формах чоловічого або жіночого роду (*круглий сирота, кругла сирота; такий причепа, така причепа; другий плакса, друга плакса; прийшов Саша, прийшла Саша*).

У назвах істот граматичне значення роду певною мірою обґрунтовується семантично, але не збігається з розподілом істот за статтю. Наприклад, іменники з нульовою флексією *інженер, шофер, директор, геній, педагог, вожак, міністр* і т. ін. належать до чоловічого роду. Щоправда, семантична мотивація може виявлятися в синтаксичній вказівці і на жіночу стать особи: *лікар Валентина порадила; педагог Іванова розповіла*.

У назвах тваринного світу спостерігається ще менша семантична вмотивованість розподілу іменників за родами. Більшість назв позначають істот без вказівки на стать, наприклад: *крокодил, барс, сом, кит, шпак, метелик* (імен-

ники чоловічого роду), *куниця, сорока, гусінь, білуга* (іменники жіночого роду).

Словотворчо співвідносні назви самця і самки фіксуються переважно в називанні свійських тварин (наприклад: *баран — вівця, кріль — кролиця, гусак — гуска*) та деяких диких (наприклад: *слон — слониха, заєць — зайчиха, вовк — вовчиця, ведмідь — ведмедиця*).

Тварини, що мають важливе народногосподарське значення (як корисні, так і хижаки), позначаються через іменникові назви, семантично або словотворчо співвідносні для істот обох статей і малят:

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
<i>кабан</i>	<i>свиня</i>	<i>порося</i>
<i>бик (віл)</i>	<i>корова</i>	<i>теля</i>
<i>кінь</i>	<i>кобила</i>	<i>лоша</i>
<i>лев</i>	<i>левиця</i>	<i>левеня</i>
<i>заєць</i>	<i>зайчиха</i>	<i>зайченя</i>

Граматичні показники належності іменника до роду наявні і в наведених прикладах: нульова флексія в чоловічому роді; флексія *-а (-я)*, приєднана до кореня або до словотворчого суфікса іменників жіночого роду; флексія *-а (-я)*, що при відмінюванні приєднується до суфікса *-ат (-ят)* іменників середнього роду.

У назвах неістот значення роду не знаходить ніякого семантичного обґрунтування (порівняйте: *трактор, жаль, бритва, сало, зілля*).

Іменники множинної форми значення роду не виражають (наприклад, *канікули, Суми*), як і будь-який інший іменник, вжитий у формі множини (*книги, джерела, змії*).

Значення роду у невідмінюваних іменниках пов'язується з віднесеністю їх до назв істот чи неістот.

Назви осіб жіночої статі за семантичною мотивацією належать до іменників жіночого роду: *місіс, мадам, леді, Бетті, Беатріче, Вірменич, Толейко* і т. ін.

До чоловічого роду належать назви осіб чоловічої статі або назви людей без вказівки на стать (*месяе, рантьє, буржуа*), а також назви тварин безвідносно до статевого розподілу (*кенгуру, шимпанзе, зебу, поні*). Коли треба вказати на самку, значення жіночого роду передається синтаксично: *та кенгуру, маленька колібрі*.

Назви неживих предметів належать до іменників середнього роду, наприклад: *резюме, соло, рагу, алібі, па, шасі*.

У назвах істот родове протиставлення іменників спирається, хоч і непослідовно, на семантичну мотивацію — вказівку на стать.

Основним показником родової віднесеності іменників виступає характер основи і система флексій.

Так, наприклад, іменники *стен, кір, Сибір, біль* за характером основ і системою флексій в українській мові належать до чоловічого роду (в російській мові це іменники жіночого роду), а іменник *путь* — до жіночого роду (рос. *путь* — іменник чоловічого роду).

§ 111. Категорія числа

Категорія числа виражає кількісний вияв позначуваного в іменнику. Граматичне значення числа виражається у співвідносних формах однини і множини або виступає як невизначена одинність чи множинність.

За граматичним значенням числа іменники в сучасній українській літературній мові поділяються на дві групи: 1) слова з формально вираженим протиставленням кількісного вияву; 2) слова, що кількісного протиставлення не виражають.

Більшість іменників в українській мові має співвідносні форми однини і множини. До цієї групи належать назви предметів, що піддаються рахунку або кількісному вираженню.

Однина — граматичне значення для позначення одного предмета — протиставляється множині, що позначає кілька або багато предметів (*день — дні, стіна — стіни, книга — книги, комаха — комахи*). Однина, крім основного свого значення, може виражати узагальнення без вказівки на кількість, тоді іменник не творить форми множини. Наприклад: *У будівництві човнів широко використовується граб, дуб, бук та інша деревина.*

Протиставлення однини множині може бути семантично нечітким. Так, наприклад, іменники *гурт, ватага, полк, дивізія, бригада, колектив, ланка, шеренга* виражають однину як сукупність багатьох істот, а слова *ряд, низка, стос* — як сукупність багатьох предметів.

Форми множини таких іменників вказують на кількісну визначуваність сукупних одиниць (*гурти — два гурти, полки — п'ять полків, колективи — кілька колективів, шеренги — три шеренги*). Порівняйте також значення однини і множини в іменниках типу *квасолина* (одна, виділена із сукупності) і *квасолини* (кілька, багато, виділених із су-

купності). Одиначність у таких іменниках є семантико-словотворчим значенням, а значення однини і множини є граматичною абстракцією, однаково застосовуваною до всіх назв предметів за їх кількісною характеристикою, крім тих, що не підлягають кількісному визначенню. Назви предметів і явищ, що не підлягають кількісному визначенню, граматично вираженого протиставлення за числом не виражають. Це іменники, що мають форму лише однини чи множини.

До іменників однинної форми (*singularia tantum*) належать:

а) слова з речовинним значенням (*мука, сіль, пиво, молоко, сталь, вапно*);

б) слова із збірним значенням (*старостат, учительство, агентура, дрібнота, рідня, городина, вишняк, верб'я*);

в) назви абстрактних понять (*молотьба, жовтизна, курява, тиша, змагання, блиск, радість, дружба, садівництво, успішність, рань*).

Виражаючи інші семантичні відтінки, окремі слова однинної форми можуть виступати і в формі множини, наприклад: іменники з речовинним значенням на позначення типів, сортів, гатунків (*вина, води, масла, сталі, ґрунти, солі*) або іменники абстрактного значення, коли виражають конкретний прояв почуттів, стану чи конкретний вияв ознаки, властивості (*болі, печалі, висоти, злети, глибини, світи*).

Однинну форму мають також іменники — власні назви *Дмитро, Василина, Шевченко, Смотрич, Харків*.

Проте й ці іменники можуть мати множинну форму, коли позначають однорідні поняття: *Шевченки, Василі*.

Значення числа в однинних іменниках виражається за допомогою відмінкових флексій. У множинних формах показником числа часто виступає також перенесення наголосу (*глибина — глибини, висота — висоти, пісок — піски, масло — масла*).

До іменників множинної форми (*pluralia tantum*) належать:

а) назви конкретних предметів парної або симетричної будови: *вила, ворота, кайдани, куранти, ножиці, ковзани, штани, ночви*;

б) назви предметів, що сприймаються як сукупність, збірність: *гроші, кучері, солодоці, нутроці, фінанси, чари, шахи, оплески*;

в) назви речовин, залишків і т. ін.: *вершки, ліки, дріжджі, консерви, згребки, покидьки, висівки*;

г) назви дій, процесів, станів: *вибори, проводи, збори, піжмурки*;

д) назви часових понять: *канікули, роковини, сутінки*;

е) деякі географічні назви: *Чернівці, Житні Гори, Карпати, Дунаєвці*.

Іменники множинної форми, що означають конкретні предмети і семантично виражають однинність (порівняйте: *двері — одні двері, ножиці — одні ножиці, шаровари — одна пара шароварів*), можуть виражати граматичне значення множини синтаксично, сполучаючись із збірними числівниками (*двоє дверей, п'ятеро ножиць, шестеро шароварів або: шість пар шароварів*).

До іменників множинної форми наближаються за значенням і ті однинні іменники, що утворюють множину із зміною семантичного відтінку, наприклад: *матеріали, коштовності, гязі, каплі, вина, біга*.

Граматичне значення числа в іменниках множинної форми знаходить своє вираження у відмінкових флексіях множини та через синтаксичний зв'язок іменника з числівником.

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається синтаксично: *цікаве інтерв'ю — цікаві інтерв'ю, таке па — такі па, нове кашне — нові кашне*.

Категорія числа в іменнику на відміну від інших іменних частин мови і дієслів є синтаксично незалежною. Граматичне значення числа в іменнику являє собою формальне вираження кількісної характеристики предмета в її реальному вияві. Формальне вираження числа іменників здійснюється через їхню відмінкову парадигму.

§ 112. Категорія відмінка

Категорія відмінка служить для вираження функціональних значень іменника, тобто для вираження відношень іменника до інших слів у реченні.

Залежно від функціонального значення іменник видозмінюється за відмінками.

Категорію відмінка в сучасній українській літературній мові складають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний.

Значення кожного відмінка сприймається на рівні синтаксису слова — в словосполученні. На основі ряду протиставлень кожний відмінок виступає як значеннєво-функціональна абстракція, що знаходить своє вираження у відповідній відмінковій формі.

Найзагальніше протиставлення виявляється в поділі відмінків на дві групи: прямий відмінок, що виражає незалежність іменника (називний відмінок), і непрямі відмінки, що виражають залежність іменника від інших слів (усі інші відмінки).

У системі непрямих відмінків значення кожного з них ґрунтується на інших протиставленнях: абстрактне/конкретне; об'єктне/суб'єктне; атрибутивне/обставинне і т. д. Так, наприклад, відмінкове значення орудного відмінка в пасивних конструкціях сприймається на основі кількох протиставлень. Значення орудного суб'єкта обмежене можливістю вживання тільки в пасивних конструкціях і протиставляється тим самим називному суб'єкта, що має необмежені ознаки вираження активності. Суб'єктне значення орудного разом з об'єктним значенням протиставляється як абстрактне іншим його конкретним значенням — обставинної характеристики. І, нарешті, суб'єктне значення орудного протиставляється об'єктним значенням усіх інших непрямих відмінків, у тому числі й орудного.

Визначення обсягу значень відмінка здійснюється на рівні його основних функцій, тобто на основі типового зв'язку іменника в словосполученні і характеру відношень між граматично пов'язаними словами. Функціональні можливості відмінкової форми в структурі речення завжди багатоманітніші, ніж основні відмінкові значення, проте вони (похідні від основних функцій) у морфології не розглядаються.

§ 113. Основні значення відмінків

Називний відмінок. Основне значення називного відмінка є власне називанням без вираження будь-якого відношення. За цією основною функцією називний відмінок протиставляється усім іншим відмінкам. Називний відмінок називається прямим, решта відмінків — непрямыми.

Називний відмінок становить початкову (вихідну) форму іменника і виступає в реченні в ролі підмета. Периферійне значення називного відмінка як залежної форми виявляється у функції атрибутивній (*завод-мі. зйонер*) та предикативній (*Слово — це зброя*).

Непрямі відмінки

Родовий відмінок. Основне значення родового відмінка об'єктне: а) прямого об'єкта при дієсловах із заперечною часткою *не* (*не помітив іронії, не привітав друга*);

б) прямого об'єкта, не визначеного кількісно чи визначеного частково (*купив меду, приніс солі, набери води*); в) при збірних іменниках — комплексивне (*загін добровольців, гурт дівчат*), так само при назвах виміру (*центнер муки, кілограм цукру*). Родовий відмінок при іменнику може також означати належність, присвійність (*книга брата, музика Лисенка, хата лісника*) або давати іншу атрибутивну характеристику (*світло лампи, вогонь Прометей, звук сирени*). Родовий відмінок іменника в сполученні з числівником, займенником, прикметником виступає з обставинним значенням часу, дати (*другого дня, того року, погожого ранку 1926 року*).

У сполученні з прийменником родовий відмінок може виражати різноманітні обставинні значення (*поїхати до Москви, почорніти від давності, насмішити до сліз, терпіти заради друга*), порівняльно-зіставні (*старший від сестри, кращий з кращих*) та інші значення, що нашаровуються на основні значення родового відмінка.

Д а в а л ь н и й в і д м і н о к. Значення давального відмінка в українській мові порівняно з іншими відмінками менш об'ємне. Давальний відмінок виражає особу або предмет, для яких чи на користь яких відбувається дія (*віддав квіти матері, оголосили наказ студентам, відведуть кошти дитсадку*).

Давальний відмінок може позначати особу, якій приписується певний стан (це так званий давальний суб'єкта в безособових конструкціях: *дітям радісно, Олені не сидиться*).

При іменниках давальний відмінок виражає значення належності, стосунку, спрямовування (*пам'ятник Котляревському, послання бійцям, шана поетові*).

У структурі речення давальний відмінок сучасної української мови не виявляє особливих додаткових значень, що зумовлено майже повною втратою ним прийменникового зв'язку. Давальний відмінок може вживатися тільки з похідними прийменниками і виражає разом з ними обставинні відношення (*зробив наперекір товаришам, вибіг назустріч батькові*).

З н а х і д н и й в і д м і н о к. Основне значення знахідного відмінка — це вираження прямого об'єкта, в той час як у родовому відмінку це значення обмежене кількома випадками (див. вище).

Знахідний прямого об'єкта виступає при перехідних дієсловах (*завести коня, прочитати вірш, вибрати книгу*).

Інші значення знахідного: часу (*просидів день, навчався рік*), місця (*поїхав у Брест, спустили на воду*) виводяться з основного, об'єктного значення. Такі додаткові значення в основному передаються за допомогою прийменників, наприклад: *покласти під стіл, соромити за непослух, працювати за товариша, сильніший за смерть*.

Орудний відмінок. З усіх відмінків орудний виділяється особливим багатством своїх значень. Він в українській мові виражає значення: 1) знаряддя і засобу дії (*писати олівцем, кивнути головою*); засобу пересування (*їхати поїздом, пливати човном*); 2) суб'єкта дії (*завдання виконано студентом, план затверджено комісією*) або співучасника діяча — соціативне значення (*мати з дочкою ідуть*); 3) значення обставинної характеристики: часу (*працювати ночами, не писати місяцями*), місця (*пробиратися лісами, іти полем*), порівняння і перевтілення (*вити вовком, летіти стрілою, жити вдовою*); 4) значення предикативної характеристики (*бути лікарем, стати героєм, зробитися ледарем*) та ін.

У сполученні з прийменником форма орудного відмінка виражає багатоманітні семантико-синтаксичні значення: об'єктні (*розмовляти з учнем, їхати з товаришем*), атрибутивні (*дівчина з косою*), обставинні (*звернутися з запитанням, перебувати під водою, вийти перед світанком*), предикативні (*борець був з перцем*) та ін.

Місцевий відмінок. Значення місцевого відмінка в українській мові обмежені вживаними при ньому прийменниками *на, в (у), о (об), по*. Форма місцевого відмінка в сучасній українській мові аналітична: семантично-функціональне значення передається прийменником у єдності з флексією.

Місцевий відмінок виражає місце дії (*жити в селі, біліти на палубі, розкидати по полю*); час (*прийти о шостій годині*); рідше виступає із значенням об'єктним (*зосередитися на головному завданні*), зокрема знаряддя дії (*грати на баяні*) чи засобу пересування (*приїхати на возі*).

Кличний відмінок. Виконує в реченні апелятивну функцію — звертання до адресата мовлення. Форма кличного відмінка ніколи не пов'язується з прийменниками і не вступає в підрядні чи сурядні зв'язки з іншими членами речення. Вона твориться від іменників чоловічого чи жіночого роду, що означають осіб, істот і персоніфіковані предмети (*Павле, діду, коню, земле, мріє*).

Значення звертання до особи виражається за допомогою флексії у формі однини (*Галю, Оксано, Карпе, сину*). У множині клична форма збігається з формою називного відмінка.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

§ 114. Поділ іменників на відміни

За характером основ і відмінкових закінчень змінювані іменники в сучасній українській мові поділяються на чотири відміни.

До першої відміни належать іменники жіночого і чоловічого, а також подвійного (чоловічого і жіночого) роду з закінченням *-а (-я)* у називному відмінку однини (*робота, Олена, Микола, лівша, земля, суддя, Валя*).

До другої відміни належать: іменники чоловічого роду, що в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний основи (*дуб, кінь, гай*), а також із закінченням на *-о* (*батько, Петро, Дніпро*); іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-о, -е* (*перо, полотно, поле*), а також *-я*, крім тих, що при відмінюванні мають суфікси *-ен-, -ят-* (*листя, знаряддя, клоччя*). Сюди належать також іменники подвійного (чоловічого і середнього) роду з суфіксом *-ищ(е)* (*вовчище, носище*).

Третю відміну складають іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний основи (*ніч, кров, сіль*). До цього типу відмінювання належить також іменник *мати*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*, у яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ен-, -ят- (-ят-)*: *ім'я — імені, курча — курчати, теля — теляти*.

Іменники першої і другої відмін поділяються на групи: тверду, м'яку і мішану.

У першій відміні до твердої групи належать іменники з твердим приголосним основи перед закінченням (крім тих, що закінчуються на шиплячий приголосний): *хата, книга, риба, Оксана, сирота*.

До м'якої групи належать іменники з м'яким приголосним основи перед закінченням: *праця, вишня, лінія, Ілля, Саня*.

Мішану групу складають іменники з шиплячим приголосним основи перед закінченням: *межа, курча, груша*.

У другій відміні до твердої групи належать іменники з твердим приголосним чистої основи (*віл, граб, міст, Роман*) та з закінченням *-о* (*батько, Дмитро, вікно, болото, світло*). До цієї групи належить більшість іменників з основою на *-р* (*сир, вир, твір, муляр, столяр* і т. д.), у тому числі іменники іншомовного походження на *-ар (-яр), -ур, -ур* (з наголосом переважно на останньому складі основи): *гектар, футляр, командир, абажур*. Сюди ж належать іменники *звір, комар, снігур*, хоч вони в називному відмінку множини мають закінчення *-і*, властиве іменникам м'якої групи (*звірі, комарі, снігурі*).

До м'якої групи належать іменники з кінцевим м'яким приголосним чистої основи (*пень, скрипаль, Івась, обрій*) та з закінченням *-е* (не після шиплячого), *-а* (граф. *-я*): *сонце, поле, життя, полум'я*.

За типом м'якої групи відмінюються деякі іменники з основою на *-р*, зокрема на *-ар, -ур*, у яких при відмінюванні в однині наголос буває на корені або на флексії, а в множині — тільки на флексії (*пузир, лікар, воротар; пузиря, лікаря, воротаря; пузирі, лікарі, воротарі*).

До мішаної групи належать іменники з шиплячим приголосним в кінці основи (*ткач, плац, масаж*), перед флексією *-е* (*плече, видовище*). Сюди ж належить частина іменників на *-р*, а саме: назви осіб за фахом чи діяльністю з наголошеним суфіксом *-яр-* та сталим наголосом на флексії (*газетяр, газетярів, газетяріві, газетярів, газетяріві; каменяр, каменярів, каменяріві, каменярів, каменяріві*).

В основу типів відмінювання іменників у сучасній українській мові покладено групування іменників за родами та особливості основ слів. Родове протиставлення досить своєрідне. Іменники жіночого роду на *-а (-я)* становлять першу відміну, сюди ж належать однотипні за формою (жіночого відмінювання) іменники чоловічого роду (кількість їх обмежена).

Іменникам жіночого роду протиставляються іменники чоловічого і середнього роду, що входять до другої відміни.

Третю відміну складають іменники жіночого роду, що в називному відмінку формально схожі на іменники чоловічого роду. До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що виявляють деяку специфіку у порівнянні з іменниками цього ж роду другої відміни.

§ 115. Форми іменників першої відміни

На відмінкові закінчення іменників першої відміни впливає кінцевий приголосний основи (твердої, м'якої і мішаної груп) і належність їх до категорії істот чи неістот (у формах множини).

Флексії м'якої і мішаної груп переважно є графічним позначенням м'якості приголосного основи.

Парадигми першої відміни

Тверда група

О д н и н а		М н о ж и н а		
Н.	<i>сестр-а</i>	<i>рук-а</i>	<i>сестр-и</i>	<i>рук-и</i>
Р.	<i>сестр-и</i>	<i>рук-и</i>	<i>сестер</i>	<i>рук</i>
Д.	<i>сестр-і</i>	<i>руц-і</i>	<i>сестр-ам</i>	<i>рук-ам</i>
З.	<i>сестр-у</i>	<i>рук-у</i>	<i>сестер</i>	<i>рук-и</i>
О.	<i>сестро-ю</i>	<i>рук-ою</i>	<i>сестр-ами</i>	<i>рук-ами</i>
М.	<i>(на) сестр-і</i>	<i>(на) руц-і</i>	<i>(на) сест- р-ах</i>	<i>(на) рук-ах</i>
Кл.	<i>сестр-о</i>	<i>рук-о</i>	<i>сестр-и</i>	<i>рук-и</i>

М'яка група

О д н и н а		М н о ж и н а		
Н.	<i>ткал-я</i>	<i>наді-я</i>	<i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>
Р.	<i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>	<i>ткаль</i>	<i>надій</i>
Д.	<i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>	<i>ткал-ям</i>	<i>наді-ям</i>
З.	<i>ткал-ю</i>	<i>наді-ю</i>	<i>ткаль</i>	<i>наді-ї</i>
О.	<i>ткале-ю</i>	<i>надіє-ю</i>	<i>ткал-ями</i>	<i>наді-ями</i>
М.	<i>(на) ткал-і</i>	<i>(на) наді-ї</i>	<i>(на) ткал-ях</i>	<i>(на) наді-ях</i>
Кл.	<i>ткал-е</i>	<i>наді-є</i>	<i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>

Мішана група

О д н и н а		М н о ж и н а		
Н.	<i>миш-а</i>	<i>круч-а</i>	<i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>
Р.	<i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>	<i>миш-ей</i>	<i>круч</i>
Д.	<i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>	<i>миш-ам</i>	<i>круч-ам</i>
З.	<i>миш-у</i>	<i>круч-у</i>	<i>миш-ей</i>	<i>круч-і</i>
О.	<i>миш-ею</i>	<i>круч-ею</i>	<i>миш-ами</i>	<i>круч-ами</i>
М.	<i>(на) миш-і</i>	<i>(на) круч-і</i>	<i>(на) миш-ах</i>	<i>(на) круч-ах</i>
Кл.	<i>миш-е</i>	<i>круч-е</i>	<i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>

У родовому відмінку однини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення **-и** (*школ-и, мух-и*) та **-і** у м'якій і мішаній групах (*стел-і, груш-і*). В іменниках, що мають кінцевий приголосний основи **-й**, виступає графічно флексія **-ї** (*наді-ї, мрі-ї*).

У давальному відмінку в іменниках усіх трьох груп виступає флексія **-і** (*школі, стелі, груші*), яка в іменниках з основою на **-й** графічно передається флексією **-ї** (*Софії*).

В іменниках твердої групи, основи яких закінчуються на **-г, -к** або **-х**, перед флексією **-і** відбувається перехід цих приголосних у **-з, -ц, -с** (*нога — нозі, рука — руці, стріха — стрісі*).

У знахідному відмінку однини в іменниках твердої і мішаної груп виступає флексія **-у** (*весну, ружу*), яка графічно передається буквою **-ю** в іменниках м'якої групи (*вишню, тополю*).

В орудному відмінку іменники твердої групи мають закінчення **-ою** (*рибою, липою, смугою*); у м'якій та мішаній групах виступає флексія **-ею** (*вишнею, працею, межею*) або графічно передається (після кінцевої основи **-й**) буквою **є** (*надією, грацією*).

У формі місцевого відмінка виступає та сама флексія, що й у давальному відмінку (**-і** або графічно **-ї**), але виражається відмінкове значення за допомогою прийменників **на, у (в), по, о (об)**: *на горі, у гаї, по хаті, о п'ятій годині*.

Клична форма твориться від іменників твердої групи флексією **-о** (*Ганно, весно*), від іменників м'якої і мішаної груп переважно флексією **-е (-є)** або в пестливих назвах **-у (-ю)**: *Софіє, земле, круче: Полю, бабуся (і бабусе)*.

М н о ж и н а

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення **-и** (*дороги, гори*), а м'якої і мішаної груп — закінчення **-і** або графічно **-ї** (*яблуні, кручі, мрії*).

Родовий відмінок множини в основному характеризується нульовою флексією (*верб, тополь, вишень, меж, мрій*). Проте в деяких словах виступає флексія **-ів** (*бабів*) або **-ей** (*статей, мишей*).

У формі родового відмінка закономірність чергування звуків [o], [e] з [i] (див. § 30) часто порушується, порівняйте, наприклад: *гора — гір, особа — осіб*, але *межа — межю, тополя — тополь, лелека — лелек* і т. д.

Якщо в кінці основи збігається два приголосних, то перед сонорним з'являється вставний (епентетичний) [o] (переважно в іменниках з кінцевим твердим приголосним): *іскра* — *іскор*, *сосна* — *сосон* (і *сосен*), *крихта* — *крихот* або [e (є)]: *мітла* — *мітел*, *весна* — *весен*; *крапля* — *крапель*, *вишня* — *вишень*; *війна* — *воєн*, *стайня* — *стаєнь*. У словах іншомовного походження вставного голосного немає: *буков*, *верст*, *клятв*, *пальм*, *фірм*, *шахт*.

У давальному відмінку множини виступає закінчення *-ам* (у твердій і мішаній групах: *сестрам*, *мишам*, *кручам*) або графічно *-ям* (у м'якій групі: *пісням*, *мріям*).

Знахідний відмінок множини в іменниках першої відміни виражає розрізнення назв істот і неістот: у назвах істот форма знахідного відмінка збігається з родовим (*кличу сестер*), а в назвах неживих предметів форма знахідного відмінка збігається з називним (*кладу книжки*). Порушення цих норм спостерігається у назвах комах та деяких свійських тварин (*пасу овець* і *вівці*, *розводив бджіл* і *бджоли*).

В орудному відмінку іменники першої відміни мають закінчення *-ами* (в твердій і мішаній групах: *жінками*, *грушами*) або *-ями* (як графічне позначення м'якості приголосного основи: *землями*, *лініями*). У деяких словах виступає флексія *-ми* (*сльозами* і *сльзьми*, *свинями* і *свиньми*).

У місцевому відмінку виступає флексія *-ах* (в іменниках твердої і мішаної груп: *у книжках*, *на кручах*) або *-ях* (у м'якій групі: *на полицях*, *на лініях*).

§ 116. Форми іменників другої відміни

У називному відмінку однини іменники другої відміни чоловічого роду мають чисту основу (*кобзар*, *кінь*, *край*) або флексію *-о* (*Дмитро*, *Дніпро*). В іменниках середнього роду виступає флексія *-о*: *добро*, *світло* (тверда група), *-е*: *море*, *плече* (м'яка і мішана групи) та *-а* (граф. *-я*): *весілля*, *життя* (м'яка група).

Родовий відмінок має закінчення *-а* (*-я*) та *-у* (*-ю*). Вибір і вживання флексії в іменниках чоловічого роду залежать від семантико-граматичного розряду, під який підводиться слово. Так, флексію *-а* (*-я*) мають іменники, що називають істот (за винятком збірних назв: *народу*, *загону*): *брата*, *керівника*, *викладача*, *Дениса*, *журавля*, *горобця*, *карася*; назви конкретних предметів, що мають обидві форми числа (*носа*, *стола*, *замка*, *олівця*, *шматка*, *кумача*); назви мір (*грама*, *метра*, *літра*, *місяця*, *карбованця*); наукові і технічні терміни українські та іншомовного

Парадигми другої відміни

Однина

Н.	<i>стіл</i>	<i>шофер</i>	<i>батько</i>	<i>село</i>	
Р.	<i>стол-а</i>	<i>шофер-а</i>	<i>батьк-а</i>	<i>сел-а</i>	
Д.	<i>стол-у (ові)</i>	<i>шофер-ові (-у)</i>	<i>батьк-ові (-у)</i>	<i>сел-у</i>	
З.	<i>стіл</i>	<i>шофер-а</i>	<i>батьк-а</i>	<i>сел-о</i>	
О.	<i>стол-ом</i>	<i>шофер-ом</i>	<i>батьк-ом</i>	<i>сел-ом</i>	
М.	<i>(на) стол-і</i>	<i>(на) шофер-ові (-у)</i>	<i>(на) батьк-ові (-у)</i>	<i>(на) сел-і</i>	
Кл.	<i>стол-е</i>	<i>шофер-е</i>	<i>батьк-у</i>	<i>сел-о</i>	
Н.	<i>коваль</i>	<i>гай</i>	<i>Ігор</i>	<i>поле</i>	<i>знання</i>
Р.	<i>ковал-я</i>	<i>га-ю</i>	<i>Ігор-я</i>	<i>пол-я</i>	<i>знанн-я</i>
Д.	<i>ковал-еві (-ю)</i>	<i>га-ю</i>	<i>Ігор-еві (-ю)</i>	<i>пол-ю</i>	<i>знанн-ю</i>
З.	<i>ковал-я</i>	<i>гай</i>	<i>Ігор-я</i>	<i>пол-е</i>	<i>знанн-я</i>
О.	<i>ковал-ем</i>	<i>га-єм</i>	<i>Ігор-ем</i>	<i>пол-ем</i>	<i>знанн-ям</i>
М.	<i>(на) ковал-еві (-ю)</i>	<i>(на/у) га-ю</i>	<i>(на) Ігор-еві (-і)</i>	<i>(на/у) пол-і</i>	<i>(на) знанн-і</i>
Кл.	<i>ковал-ю</i>	<i>га-ю</i>	<i>Ігор-е</i>	<i>пол-е</i>	<i>знанн-я</i>
Н.	<i>м'яч</i>	<i>каменяр</i>	<i>днище</i>		
Р.	<i>м'яч-а</i>	<i>каменяр-а</i>	<i>днищ-а</i>		
Д.	<i>м'яч-у (-еві)</i>	<i>каменяр-еві (-у)</i>	<i>днищ-у</i>		
З.	<i>м'яч</i>	<i>каменяр-а</i>	<i>днищ-е</i>		
О.	<i>м'яч-ем</i>	<i>каменяр-ем</i>	<i>днищ-ем</i>		
М.	<i>(на) м'яч-і</i>	<i>(на) каменяр-еві (-у)</i>	<i>(на) днищ-і</i>		
Кл.	<i>м'яч-е</i>	<i>каменяр-е</i>	<i>днищ-у</i>		

Множина

Н.	<i>стол-и</i>	<i>шофер-и</i>	<i>батьк-и</i>	<i>сел-а</i>
Р.	<i>стол-ів</i>	<i>шофер-ів</i>	<i>ботьк-ів</i>	<i>сіл</i>
Д.	<i>стол-ам</i>	<i>шофер-ам</i>	<i>батьк-ам</i>	<i>сел-ам</i>
З.	<i>стол-и</i>	<i>шофер-ів</i>	<i>батьк-ів</i>	<i>сел-а</i>
О.	<i>стол-ами</i>	<i>шофер-ами</i>	<i>батьк-ами</i>	<i>сел-ами</i>
М.	<i>(на) стол-ах</i>	<i>(на) шофер-ах</i>	<i>(на) батьк-ах</i>	<i>(на) сел-ах</i>
Кл.	<i>стол и</i>	<i>шофер-и</i>	<i>батьк-и</i>	<i>сел-а</i>
Н.	<i>ковал-і</i>	<i>га-ї</i>	<i>пол-я</i>	<i>знанн-я</i>
Р.	<i>ковал-ів</i>	<i>га-їв</i>	<i>пол-ів</i>	<i>знань</i>
Д.	<i>ковал-ям</i>	<i>га-ям</i>	<i>пол-ям</i>	<i>знанн-ям</i>
З.	<i>ковал-ів</i>	<i>га-ї</i>	<i>пол-я</i>	<i>знанн-я</i>
О.	<i>ковал-ями</i>	<i>га-ями</i>	<i>пол-ями</i>	<i>знанн-ями</i>
М.	<i>(на) ковал-ях</i>	<i>(на/в) га-ях</i>	<i>(на/в) пол-ях</i>	<i>(на) знанн-ях</i>
Кл.	<i>ковал-і</i>	<i>га-ї</i>	<i>пол-я</i>	<i>знанн-я</i>
Н.	<i>м'яч-і</i>	<i>каменяр-і</i>	<i>днищ-а</i>	
Р.	<i>м'яч-ів</i>	<i>каменяр-ів</i>	<i>днищ</i>	
Д.	<i>м'яч-ам</i>	<i>каменяр-ам</i>	<i>днищ-ам</i>	
З.	<i>м'яч-і</i>	<i>каменяр-ів</i>	<i>днищ-а</i>	
О.	<i>м'яч-ами</i>	<i>каменяр-ами</i>	<i>днищ-ами</i>	
М.	<i>(на) м'яч-ах</i>	<i>(на) каменяр-ах</i>	<i>(на) днищ-ах</i>	
Кл.	<i>м'яч-і</i>	<i>каменяр-і</i>	<i>днищ-а</i>	

походження (*відмінка, суфікса, кореня, прикметника, радіуса, сектора, синоніма*, але: *синтаксису, базису*); назви приміщень, будівель та інших споруд і частин їх (*вітряка, гаража, млина*, але: *карнизу і карниза, сараю і сарая, поверху, універмагу, залу*).

Флексія *-у (-ю)* виступає в збірних назвах (*люду*); в назвах рослин (*барвінку, льону, лісу, саду, гороху, лозняку і лозняка, молодняку і молодняка*); у назвах установ, організацій, закладів (*інституту, вузу, заводу*); в назвах абстрактних понять, процесів, станів, суспільних, наукових та інших течій (*розуму, вигляду, цвіту, глузду, світогляду, процесу, гуманізму, матеріалізму*); в назвах явищ природи (*грому, снігопаду, мороку, вогню*).

У географічних назвах міст, рік переважає флексія *-а (-я)*: *Львова, Гадяча, Мелітополя, Дніпрá, Дінця* (з наголосом на флексії), але: *Дону, Дунаю* (з ненаголошеною флексією). У назвах країв, озер, гір і т. д. переважає флексія *-у (-ю)*: *Криму, Сибіру, Донбасу, Байкалу, Уралу* та ін.

У деяких іменниках можливі подвійні флексії залежно від семантичної віднесеності слова, наприклад: *зробив ремонт телефонного апарата* (конкретний предмет) і *перебуває у віданні державного апарату* (виражає сукупність).

Флексія може також регулюватися наголосом, наприклад: з *мостá* і з *мóсту, стíду* і *стидá*.

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*: *озера, перевесла, прізвища, моря, завдання*.

Давальний відмінок в українській мові має паралельні флексії *-ові* та *-у* в іменниках чоловічого роду твердої групи: *Петрові і Петру; -еві (-єві)* та *-у (-ю)* в іменниках м'якої і мішаної груп: *коневі і коню, Гайдавві і Гайдаю, сторожеві і сторожу*.

У назвах істот переважає флексія *-ові, -еві (-єві)*, а в назвах неживих предметів *-у (-ю)*.

Іменники середнього роду в давальному відмінку виступають з флексією *-у (-ю)*: *болоту, горю, прізвищу*. Іменники середнього роду можуть мати флексію *-ові, -еві* у випадку переносного вживання — синекдохи, наприклад: *Показав селові синю книжечку* (Ст.).

У знахідному відмінку однини іменників чоловічого роду більш виразно виявляється вказівка на істоту чи неістоту. У назвах істот форма знахідного збігається з родовим відмінком: *зустрів брата, батька, Сергія*, а в назвах пред-

метів — з називним: *узяв папір, стілець, книш*. Назви групувань істот також мають форму знахідного, що збігається з називним: *зібрав загін, погнав табун*.

Проте ця закономірність у ряді випадків порушується, наприклад, можна вжити: *збудував хлівець і хлівця, одержав лист і листа*, зокрема, порівняйте у фразеологізмах: *піймати облизня, дати гарбуза*.

В орудному відмінку іменники чоловічого і середнього роду (крім тих, що в називному відмінку закінчуються на *-я*) мають флексію *-ом*: *Іваном, краном, озером* (тверда група); *-ем (-єм)*: *Василем, секретарем, фуражем, полем, днищем* (м'яка і мішана групи).

Іменники середнього роду на *-я* в орудному відмінку однини мають флексію *-ям*: *груддям, листям, пір'ям*.

У місцевому відмінку іменників другої відміни однини виступають закінчення: *-і (-ї), -у (-ю), -ові, -еві (-єві)*. Флексії *-ові, -еві, (-єві)* з'явилися в місцевому відмінку за аналогією до давального відмінка і виступають переважно, як і в давальному, в назвах істот чоловічого роду: *на синоєві, на гостеві, на Гордієві*.

Флексія *-у (-ю)* виступає в іменниках чоловічого і середнього роду, що мають суфікси *-к (о), -ок, -ик, -ак*: *на візку, на містку, у миснику, на держаку*.

В інших іменниках чоловічого роду флексія *-у (-ю)* чи *-і (-ї)* регулюється тими ж семантичними відтінками, що й у родовому відмінку. Порівняйте, наприклад: *на льоду, у строю*, але *на дивані, у музеї, на стільці*.

Закінчення *-у (-ю)* виступає у поєднанні з прийменником *по*: *по двору, по вівсу, по морю*.

Флексія *-і* виступає в іменниках середнього роду, за винятком тих, що мають суфікс *-к-*: *на лоні, у морі, у зіллі*, але *у горнятку, на курчаткові і курчатку*.

У формі місцевого відмінка приголосні основи *г, к, х* змінюються на *з, ц, с*: *плуг — у плузі, байрак — у байраці, вухо — у вусі*.

У кличному відмінку іменники другої відміни мають флексію *-у* або *-е*.

Флексія *-у* виступає в іменниках чоловічого роду твердої і мішаної груп: *діду, товаришу, дядьку, котикку*; в іншомовних найменуваннях з кінцевим задньоязиковим або гортанним приголосним: *Юзеку, Людвігу*; в іменниках чоловічого роду м'якої групи виступає флексія *-ю*: *Сергію, лікарю, краю*.

Флексія *-е* вживається у кличній формі іменників чоловічого роду з суфіксами *-ець, -ак*: *хлопче, юначе, батраче*

(але *ковалю, мудрецю*) та в деяких інших іменниках чоловічого роду, наприклад: *голубе, вітре, друже*.

Перед флексією *-е* приголосні *г, к, х* змінюються на *ж, ч, ш*: *друг — дружє, юнак — юначе, Явтух — Явтуше*.

У назвах осіб клична форма може заступатися називним відмінком, зокрема у випадку звертання до людини з вказівкою на ранг, посаду і т. ін., наприклад: *лейтенанте Орлик, прокуроре Грищенко, товаришу голова*. В усіх інших випадках, коли перше слово є загальною назвою, а друге — ім'ям, обидва іменники мають кличну форму, наприклад: *товаришу Євгене, брате Олексію*.

У персоніфікованих назвах середнього роду із значенням звертання вживається форма називного відмінка: *світло, крило, плече*.

Множина

Називний відмінок множини може мати такі флексії: 1) в іменниках чоловічого роду твердої групи *-и*: *робітники, інженери, шофери, прапори*; 2) в іменниках чоловічого роду м'якої і мішаної груп *-і* або графічно *-ї*: *учителі, портфелі, школярі, товариші, носії*; 3) в іменниках середнього роду твердої і мішаної груп *-а*: *коліна, хлоп'ята, прізвища* або флексію *-я*, що графічно передає м'якість приголосного основи в іменниках середнього роду м'якої групи: *моря, послання, прислів'я*.

В окремих іменниках середнього роду виступає давнє закінчення називного двоїни *-і*: *очі, плечі, уші (і вуха)* або *-и*: *вуси, рукави* (при більш поширеному вживанні: *вуса, рукава*).

У родовому відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення *-ів (-їв), -ей* або нульову флексію: *столів, ковалів, батьків, солов'їв, країв, очей, плечей*.

В іменниках чоловічого роду найуживаніша флексія *-ів*: *воротарів, чоловіків, орачів, плаців*.

Деякі іменники середнього роду мають також флексію *-ів*: *морів, полів, почуттів*.

Нульова флексія виступає в іменниках чоловічого роду, які втрачають у множині суфікс *-ин-*: *селян, подолян, галичан, болгар, татар*, але *грузинів, осетинів*, та в більшості іменників середнього роду: *вікон, гнізд, решіт, сердець, волокон, знань, завдань, розгалужень*.

Закінчення *-ей* виступає в деяких іменниках чоловічого і середнього роду: *коней, гостей, очей, вушей (і вух), плечей (і пліч)*.

У давальному, орудному і місцевому відмінках іменники другої відміни мають такі самі флексії, як і іменники першої відміни: *-ам (-ям), -ами (-ями), -ах (-ях)*, наприклад: *братам, сестрам, школярам, озерам, морям, знанням; братами, школярами, озерами, морями, знаннями; на братах, на секретарях, на школярах, на озерах, на морях, у знаннях.*

У знахідному відмінку множини іменників другої відміни спостерігаються одні й ті самі закономірності розрізнення істот/неістот, що в іменниках першої відміни та в родовому однини другої відміни.

§ 117. Форми іменників третьої відміни

Іменники третьої відміни в називному відмінку однини закінчуються на м'який приголосний основи (*тінь, сіль, вісь, міць, паморозь*) або на губний чи шиплячий приголосний, що в минулому були м'якими (*любов, річ, подорож*). Виняток становить іменник *мати*, що має флексію *-и*.

Парадигми третьої відміни

Однина

Н.	<i>піч</i>	<i>вісь</i>	<i>мати</i>
Р.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>
Д.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>
З.	<i>піч</i>	<i>вісь</i>	<i>матір</i>
О.	<i>пічч-ю</i>	<i>вісс-ю</i>	<i>матір'-ю</i>
М.	<i>(у) печ-і</i>	<i>(в) ос-і</i>	<i>(на) матер-і</i>
Кл.	<i>печ-е</i>	<i>ос-е</i>	<i>матір</i>

Множина

Н.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>
Р.	<i>печ-ей</i>	<i>ос-ей</i>	<i>матер-ів</i>
Д.	<i>печ-ам</i>	<i>ос-ям</i>	<i>матер-ям</i>
З.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-ів</i>
О.	<i>печ-ами</i>	<i>ос-ями</i>	<i>матер-ями</i>
М.	<i>(у) печ-ах</i>	<i>(в) ос-ях</i>	<i>(на) матер-ях</i>
Кл.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>

У родовому, давальному і місцевому відмінках іменники третьої відміни мають флексію *-і* (*крові, солі, подорожі*). Кореневий звук [i] (з давніх [o], [e]) в іменниках третьої відміни відповідно до історичної закономірності у відкритому складі переходить в [o] чи [e] (*піч — печі, вісь — осі, річ — речі, осінь — осені*).

В орудному відмінку однини іменники третьої відміни мають флексію *-у* (графічно *-ю*). Кінцевий приголосний основи, якщо він стоїть після голосного перед *-у* (*-ю*), подовжується і на письмі передається у вигляді подвоєння (*зустріччю, осінню, сіллю, памороззю*). Якщо основа закінчується двома приголосними, подовження у вимові і подвоєння на письмі немає (*радістю, якістю, жовчю*). Немає подовження приголосного і в тому випадку, коли основа іменника закінчується губним приголосним або *-р* (*любов'ю, матір'ю*).

Клична форма в іменниках третьої відміни твориться в окремих випадках за допомогою флексії *-е-* за аналогією до іменників першої відміни м'якої і мішаної груп (*тіне, радосте, мудросте*).

Множина

У називному і знахідному відмінках множини іменники третьої відміни мають флексію *-і*: *ночі, вісті, тіні, матері*.

У родовому відмінку виступає флексія *-ей*: *доповідей, печей, солей, вістей, осей, повістей*. Флексію *-ів* приймає іменник *мати*: *матерів*.

У давальному, орудному і місцевому відмінках виступають одні й ті самі флексії, що й у іменників першої та другої відмін.

Парадигми четвертої відміни

Однина

Н.	<i>лош-а</i>	<i>тел-я</i>	<i>ім'я</i>
Р.	<i>лош-ат-и</i>	<i>тел-ят-и</i>	<i>ім-е-ні і ім'-я</i>
Д.	<i>лош-ат-і</i>	<i>тел-ят-і</i>	<i>ім-ен-і</i>
З.	<i>лош-а</i>	<i>тел-я</i>	<i>ім'-я</i>
О.	<i>лош-ам</i>	<i>тел-ям</i>	<i>ім'-ям і ім'-ен-ем</i>
М.	<i>(на) лош-ат-і</i>	<i>(на) тел-ят-і</i>	<i>(по) ім-ен-і</i>
Кл.	<i>лош-а</i>	<i>тел-я</i>	<i>ім-ен-е і ім'-я</i>

Множина

Н.	<i>лош-ат-а</i>	<i>тел-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>
Р.	<i>лош-ат</i>	<i>тел-ят</i>	<i>ім-ен</i>
Д.	<i>лош-ат-ам</i>	<i>тел-ят-ам</i>	<i>ім-ен-ам</i>
З.	<i>лош-ат і лош-ат-а</i>	<i>тел-ят і тел-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>
О.	<i>лош-ат-ами</i>	<i>тел-ят-ами</i>	<i>ім-ен-ами</i>
М.	<i>(на) лош-ат-ах</i>	<i>(на) тел-ят-ах</i>	<i>(на) ім-ен-ах</i>
Кл.	<i>лош-ат-а</i>	<i>тел-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>

§ 118. Форми іменників четвертої відміни

О д н и н а

Форми називного і знахідного відмінків однини в іменниках четвертої відміни творяться флексією *-а* (графічно *-я*): *курча, дівча, ягня, порося, вим'я*.

У родовому відмінку іменники з суфіксом *-ат (-ят)* мають флексію *-и* (*курчати, теляти*), а іменники з суфіксом *-ен-* виступають з флексією *-і* (*імені, племені*) або *-а* (графічно *-я*): *ім'я, сім'я, тім'я*.

У давальному і місцевому відмінках виступає флексія *-і* (*курчати, хлоп'яті, племені, тімені*). У місцевому відмінку іменники типу *тім'я, вим'я* можуть виступати без суфікса: *на тім'ї, на вим'ї*.

В орудному відмінку однини іменники втрачають суфікси *-ат- (-ят-)*. Флексія *-ам (-ям)* приєднується до кореня *лошам, хлоп'ям*. Іменники із суфіксом *-ен-* мають паралельні форми: *ім'ям і іменем, тім'ям і тіменем*.

У літературній мові переважають форми з флексією *-ям*.

М н о ж и н а

У називному відмінку множини іменники четвертої відміни мають суфікси *-ат- (-ят-), -ен-* і флексію *-а (-я)*: *дівчата, гусята; племена, сімена, тімена, але вим'я*.

У родовому відмінку множини іменники мають чисту основу: *хлоп'ят, телят, імен, племен, але вим'їв, тім'їв*.

Форми давального, орудного і місцевого відмінків множини в іменниках четвертої відміни мають ті ж самі флексії, що й в усіх відмінах.

У знахідному відмінку в назвах істот переважає форма, спільна з родовим (*загнав курчат, кликав поросят, пас ягнят і ягнята*), а в назвах неживих предметів виступає форма, спільна з називним (*коліщата, племена*).

§ 119. Відмінювання іменників множинної форми

Множинні іменники (*pluralia tantum*) мають ті самі відмінкові форми, що й іменники першої — третьої відмін у множині.

У родовому відмінку множинних іменників виступають закінчення *-ей*: *саней, курей, людей*; *-ів* (графічно *-їв*): *дріжджів, окулярів, зборів* або чиста основа: *ворит, канікул, висівок, ножиць*.

У давальному, орудному і місцевому відмінках множинні іменники мають одні й ті самі флексії, що й іменники усіх чотирьох відмін у формах множини: *-ам (-ям); -ами (-ями); -ах (-ях)*. В орудному відмінку можлива флексія *-има: дверима, плечима, грошима*.

У знахідному відмінку майже всі множинні іменники мають форму, спільну з називним. Лише назви істот (*люди, діти, кури*) можуть мати форму знахідного відмінка, спільну з родовим: *кличу дітей (курей)*, але *пасу гуси і гусей*.

§ 120. Незмінювані іменники

Окрему морфологічну групу становлять незмінювані іменники: 1) ряд слів іншомовного походження (*метро, турне, меню, колібрі* і под.); 2) українські й іншомовні жіночі прізвища на приголосний звук (*Зосич, Харчук*), на *-енк-о* (*Василенко, Яценко*), російські прізвища на *-ово* (*Дурново*), *-их* (*Черних, Седих*); 3) ініціальні абрєвіатури (*МВС*) та абрєвіатури, в яких друга частина виступає у формі непрямого відмінка (*завбази, помдекана*).

Грамматичне значення відмінка виражається в цих іменниках синтаксично. Наприклад: *передають по радіо* (місцевий відмінок); *підійшов до метро* (родовий відмінок); *розмовляла з нашою Коваленко* (орудний відмінок); *слухаю какаду* (знахідний відмінок); *передали всім РТС* (давальный відмінок множини).

ПРИКМЕТНИК

§ 121. Значення прикметника, його граматичні ознаки

Прикметник — це частина мови, що виражає постійну (статичну) ознаку предмета, граматично виявлену в категоріях роду, числа і відмінка.

Поняття якості в прикметнику може бути виражене безпосередньо (*зелений овес, глибока річка, свіже молоко*) або через відношення до інших предметів (*морський вітер, кімнатна рослина, гречане борошно*) та через відношення до особи чи істоти (*Трохимів син, материна хустка, вовче око*). Вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником, прикметник відповідає на питання про предмет: *я к и й? я к а? я к е? ч и й? ч и я? ч и е?* На відміну від іменників форми роду, числа і відмінка прикметників не є самостійними,

вони узгоджуються з формами роду, числа і відмінка іменників. Частина прикметників може мати семантично вмотивовану категорію ступеня вияву ознаки, що знаходить граматичне вираження у формах ступенів порівняння (*синій — синіший — найсиніший, тонкий — тонший — найтонший*).

Прикметники виступають у реченні в ролі узгодженого означення, наприклад: *Перлове небо прибрало землю у сірі тони* (Коц.).

Приєднуючись за допомогою зв'язки до підмета, прикметник може виступати в ролі іменної частини складеного присудка, наприклад: *Гори були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа* (Гонч.).

§ 122. Розряди прикметників за значенням

За своєю здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи прикметники поділяються на розряди: якісні, відносні і присвійні. Є також деякі проміжні групи: відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні.

Якісні прикметники

Якісні прикметники виражають ознаки предметів безпосередньо своїм лексичним значенням: *жовтий цвіт, бадьора пісня, гіркий перець, хоробрий воїн, далека путь; глухий тупіт, приємний вигляд*.

Якісні прикметники на сучасному етапі сприймаються як непохідні слова, хоч у минулому були пов'язані з назвами предметів і, отже, виражали ознаку відносну — через предмет. Так, наприклад, корінь слова *білий* (бѣ-л-ъ) у давнину означав «світло, прозорість», а прикметник *пишний* походить від іменника *пыхъ* із значенням «дихання, пихкання».

Безпосередньо виявлені ознаки предмета сприймаються органами чуття людини. В сучасній українській літературній мові якісні прикметники утворюють кілька тематичних груп, виражаючи:

1) ознаки кольору, розміру, ваги і зовнішніх особливостей предмета, що сприймаються органом зору: *чорний, ясний, великий, широкий, важкий, косий, круглий*;

2) ознаки предметів за смаковими якостями і властивостями, що сприймаються органом смаку: *кислий, гіркий, смачний* та ін.;

3) ознаки предметів за фізичними властивостями, що сприймаються органами дотику, слуху, нюху: *холодний, теплий, твердий, дзвінкий, пахучий*;

4) фізичні якості людини та інших істот: *здоровий, худий, меткий, сліпий, лисий, стрункий*;

5) психічні властивості, особливості характеру та інші ознаки людини: *сердитий, лагідний, сумний, добрий, розумний, рішучий, настирливий, тихий*.

Якісні прикметники мають лексико-граматичні особливості, що відрізняють їх від інших розрядів.

1. Найістотношою граматичною ознакою якісних прикметників є їх здатність творити форми ступенів порівняння. Якісні прикметники передають ознаки, які в різних предметах виявляються неоднаковою мірою. Вияв інтенсивності ознаки виражається в якісних прикметниках граматичними формами вищого і найвищого ступенів порівняння і лексико-словотворчими засобами: творенням похідних прикметників із суфіксами емоційної оцінки (*білий — біленький, білісінький, білуватий; кислий — кислуватий, кисленький, кислощій*).

Інтенсивність ознаки може також виражатися синтаксично приєднанням до якісного прикметника кількісно-означального прислівника, наприклад: *трохи ледачий, мало рухливий, дуже радий, надзвичайно вдалий, надто гордий*.

2. Характерною властивістю якісних прикметників є також здатність їх вступати в антонімічні відношення (*веселий — сумний, гарячий — холодний, гострий — тупий, багатий — бідний*).

3. Від якісних прикметників можна творити іменники з абстрактним значенням (*сміливий — сміливість, злий — злість, добрий — доброта, синій — синява, широкий — широчінь*), а також якісно-означальні прислівники з суфіксом *-о* чи *-е* (*солодкий — солодко, кмітливий — кмітливо, гарячий — гаряче, терплячий — терпляче*).

4. Невелика група якісних прикметників може мати коротку форму, наприклад: *зелений — зелен, ясний — ясен, вартий — варт, дрібний — дрібен, радий — рад, повний — повен, певний — певен*.

Однак деякі прикметники можуть не мати всіх цих особливостей. Так, не всі якісні прикметники можуть творити ступені порівняння (наприклад: *мертвий, німий*); від частини якісних прикметників не утворюються іменники з абстрактним значенням (*зубатий, бурий, карий* і под.), тільки деякі якісні прикметники мають коротку форму.

Відносні і присвійні прикметники не мають жодної з названих властивостей, оскільки вони виражають ознаки предметів опосередковано через інші предмети.

Відносні прикметники

Відносні прикметники позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дії.

Вираження ознаки через предмет, явище або дію чи обставину — типовий показник синтаксичних відношень: *квіти з паперу, каша з молоком, екзамен при вступі (до вузу), сон уночі*. Прикметник, твірною основою якого виступив іменник, що позначає предмет або узагальнену дію, виражає ознаку, логічно співвідносну з семантикою синтаксичного словосполучення: *паперові квіти, молочна каша, вступний екзамен, нічний сон*.

Відносні прикметники мають похідні основи і створюються переважно від іменників за допомогою закріплених за цим розрядом слів суфіксів або префіксально-суфіксальним способом чи основоскладанням (див. § 94—97).

Морфологічні ознаки відносних прикметників не збігаються з ознаками якісних прикметників. Відносні прикметники змінюються за родами, числами і відмінками, але не творять ступенів порівняння. Від відносних прикметників не створюються похідні слова з суфіксами суб'єктивної оцінки, так само не створюються іменники абстрактного значення і прислівники на *-о, -е*.

За значенням відносні прикметники поділяються на тематичні групи, з-поміж яких найбільші кількісно такі:

1) назви ознак предметів за матеріалом: *кам'яна статуя, глиняний посуд, дерев'яне ліжко, солом'яна стріха, ситцева сорочка, конопляне простирадло, чавунне ядро*;

2) назви ознак за відношеннями різних вимірів предметів: *годинний відпочинок, кілометрова відстань, літрова пляшка, десятипроцентний розчин, повторне завдання, кількаразове нагадування, двокілограмова вага*;

3) назви ознак предметів за призначенням, функціями та іншими особливостями: *читальний зал, виховна година, спусковий механізм, копіювальний папір, сталепрокатний цех, звітна доповідь*;

4) назви ознак предметів за належністю їх до установи, організації тощо: *шкільне подвір'я, колективний сад, заводська площа, інститутський зал*;

5) назви ознак предметів за просторовими відношеннями до інших предметів: *приміська зона, польова бригада, зарічний лиман, навколоземний простір, прикордонний пост, північний край.*

Відносно-якісні прикметники

Відносні прикметники можуть переходити в розряд якісних. Багатозначні слова своїм прямим значенням можуть лишатися в розряді відносних, а на основі переносних значень створюються поступово якісні прикметники, що на сучасному етапі ще сприймаються як похідні.

Так, наприклад, назви ознак предметів за різними відношеннями типу *вишневий (сік), буряковий (корінь), бузковий (кущ), малиновий (напій)* можуть вживатися і як назви кольорів, що сприймаються безпосередньо: *вишнева хустка, бурякова шапочка, бузковий відтінок, малинове пальто.*

Ці назви кольорів уже сприймаються як якісні прикметники. Відносні прикметники, що виражають ознаки предметів за матеріалом та іншими відношеннями, можуть також набувати в контексті ознак якісних прикметників. Порівняйте, наприклад: *срібна ложка і срібна голова* (сива); *дерев'яний стіл і дерев'яний язик* (нерухомий, отерплий); *батьківські збори і батьківське ставлення* (чуйне); *кришталева ваза і кришталева совість* (особливо чиста).

Деякі відносно-якісні прикметники, в яких процес семантичних перетворень завершився, мають ознаки якісних прикметників. Так, наприклад, прикметники *творчий, картинний, діловий, мирний* можуть утворювати форми вищого й найвищого ступенів порівняння або синтаксично означатися кількісними словами: *більш творчий, найбільш творчий, менш діловий, найменш діловий, занадто картинний, дуже мирний.*

Такі прикметники можуть ставати твірними основами іменників з абстрактним значенням (*творчість, картинність*) або прислівників (*творчо, картинно, мирно*) і вступати в антонімічні та синонімічні відношення.

Присвійні прикметники

Присвійні прикметники виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині: *батькова хата, Андрійв брат, Оксанин зошит, бригадирів наказ, лисяча голова.*

Значення присвійних прикметників однотипні, всі вони виражають індивідуальну віднесеність предмета людині або тварині. Лише у випадку уособлення неживих предме-

тів вживаються прикметники з присвійним значенням, похідні від назв неістот, наприклад: *А місяців батько (його сонцем звать) саме жольку закури* (Тич.).

Присвійні прикметники мають свої словотворчі типи і своєрідні граматичні ознаки. Твірними основами присвійних прикметників виступають лише іменникові і тільки назви істот (за рідкісними винятками у випадку уособлення неживих предметів). Присвійні прикметники творяться: а) від назв людей за допомогою суфіксів *-ів (-їв)*, *-ин (-їн)*: *Петрів, Василів, товаришів, Сергійв, сестрин, Миколин, Марійн*; б) від назв тварин за допомогою суфіксів *-ач(ий)*, *-яч(ий)*, *-ин(ий)*: *-їн(ий)*: *курячий, орлиний, солов'їний*.

У поодиноких прикметниках, похідних від назв тварин, виступають суфікси *-ів*, *-ин*: *соловейків, зозулин*. Деякі присвійні прикметники мають нульовий суфікс, наприклад: *вовчий, овечий*.

Присвійні прикметники, утворені від назв людей, у називному й знахідному відмінках мають коротку форму (*ковалів, Іванів, материн, Марійн, доччин*), а прикметники, похідні від назв тварин, мають повну форму (*гусячий, качиний, собачий*).

Якщо прикметник виражає належність предмета не одній тварині, а позначає загальну родову віднесеність чи властивість тієї або іншої тварини, то він входить до ряду присвійно-відносних або присвійно-якісних прикметників. Порівняйте, наприклад: *ведмежа голова, орлиний клюв* (присвійні прикметники); *ведмежа шуба, собача зоря, орлине пір'я* (відносні); *ведмежа послуга, собачий холод, орлиний зір* (якісні прикметники).

Не виражають значення присвійності і ті прикметники, що входять до складу фразеологічних словосполучень і термінологічних назв, наприклад: *ахіллесова п'ята, гордій вугол, дамоклів меч, адамове яблуко, торрічеллієва пустота, петрові батоги* (бот.), *воловий язик* (діал., назва квітів). Не мають присвійного значення і прикметники, що стали географічними назвами або прізвищами, наприклад: *Київ, Харків, Шевченкове, Павлів, Яків, Ковалишин*.

Присвійні прикметники вживаються в уснорозмовному стилі, в мові художньої літератури і фольклору. В інших стилях української мови присвійні прикметники вживаються рідко. Значення індивідуальної віднесеності особі в науковому, публіцистичному та інших стилях мови найчастіше передається формами родового відмінка іменника: *твори Шевченка, музика Лисенка, світогляд письменника, слово учителя, заява Ігнатенка, наказ директора*.

Присвійні прикметники, утворені від назв тварин, порівняно рідко вживаються навіть у розмовному та в художньому стилях мови.

Присвійно-відносні та присвійно-якісні прикметники

В українській мові виділяються проміжні групи прикметників, що поєднують присвійне і відносне значення або виступають у значенні безпосередньо виявленої зовнішньої характеристики предмета.

Присвійно-відносні прикметники творяться від назв людей, зрідка від назв тварин за допомогою суфікса *-ськ-*. Приєднуючись до суфікса твірної прикметникової основи, суфікс *-ськ-* виступає частиною складного суфікса *-івськ-* або *-инськ-*, наприклад: *адмірал — адміральський, козак — козацький, батько — батьківський, учень — учнівський, мати — материнський, Малишко — Малишківський*.

Від назв тварин творяться присвійно-відносні прикметники тими самими суфіксами, що й присвійні: *-ач (-яч), -ин (-їн)*, зрідка *-ов* або нульовим суфіксом (*телячий, конячий, журавлиний, качиний, зміїний, воловий, овечий, орлій*).

На відміну від присвійних прикметників, що виражають належність індивідуальній особі (істоті), присвійно-відносні прикметники вказують на більш узагальнену віднесеність, наприклад: *Шевченківські місця* (місцевість, де народився, жив і навчався Т. Г. Шевченко); *дівочий гурт, дівочий хорівод; орлина сім'я, журавлиний ключ, звіряче потомство*.

До присвійних прикметників ставляться питання *ч и й? ч и я? ч и е? ч и ї?*, присвійно-відносні прикметники в основному відповідають на питання *я к и й? я к а? я к е? я к і?*: *дівочі уста* (ч и ї?), *дівочий хорівод* (я к и й?); *дівдова хата* (ч и я?), *дідівська хата* (ч и я?, я к а?), *дідівська спадщина* (я к а?); *ластівчине крило* (ч и е?), *ластів'яче гніздо* (я к е?), *ластів'яче шугання* (я к е?).

Втрачаючи семантичний відтінок присвійності, присвійно-відносні прикметники входять цілком у розряд відносних, наприклад: *учительська конференція, батьківський комітет, риб'ячий жир, коров'яче молоко, кролячий пух, соболинний комір*.

Усі присвійно-відносні прикметники виступають тільки в повній формі.

Присвійно-відносні прикметники можуть поступово набувати значення якісних прикметників. Переосмислення

це можливе на основі переносних значень слова. Такі прикметники виділяються в окрему групу присвійно-якісних, наприклад: *материнська ласка, дружній потиск руки, дідівські закони, звірячий погляд, вовчий апетит, заяча душа, воляча сила, осяча (ослина) впертість* і багато ін.

З таким же значенням виступають прикметники в стійких фразеологічних сполученнях: *діло теляче, лебедина пісня, охрімова свита, куряча сліпота, езонівська мова, мамина доня, прометеївський вогонь*.

Присвійно-відносні прикметники, переходячи в розряд якісних, набувають деяких граматичних ознак, властивих якісним прикметникам. Деякі з них набувають здатності сполучатися з кількісно-означальними прислівниками, наприклад: *майже звірячий погляд, винятково дружня розмова, надто осяча (ослина) впертість*. Від цих прикметників творяться означальні прислівники суфіксально-префіксальним способом: *по-батьківському (по-батьківськи), по-материнському (по-материнськи), по-дідівському, по-звірячому, по-собачому, по-качиному, по-волячому, по-ведмежому, по-телячому*.

Проміжні групи прикметників є наслідком незавершеності становлення нових семантичних відтінків на основі переносних значень слова. Розподіл прикметників і віднесеність їх до певних семантико-граматичних розрядів може здійснюватися на рівні основних значень. А в контекстуальних умовах виявляються різні випадки переходу прикметників з одного семантико-граматичного розряду в інший.

§ 123. Ступені порівняння якісних прикметників

Якісні прикметники можуть характеризувати якість предмета безвідносно до інших предметів і в порівняльних зв'язках щодо інтенсивності вияву ознаки. Для вираження ступеня вияву ознаки вживаються дві форми прикметника: вищого і найвищого ступенів порівняння.

Вищий ступінь порівняння

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів якість виражена більшою або меншою мірою, ніж у іншому (інших), наприклад: *Колодязі доводилось копати на двадцять метрів і глибші* (Ян.).

Якщо прикметник виступає в ролі іменної частини складеного присудка, то форма вищого ступеня може виражати те, що властива предмету ознака виявлена більшою або меншою мірою в ньому самому у зіставленні за часовою перспективою, наприклад: *Ольга була вища, ніж я собі уявляю. Вона була худіша, ніж я пам'ятав. Вона стала наче старша* (См.).

Форми вищого ступеня бувають прості (синтетичні) і складені (аналітичні).

Проста (синтетична) форма вищого ступеня утворюється приєднанням до кореня або основи прикметника суфікса *-ш-* або *-іш-*, наприклад: *дешавий — дешевший, молодий — молодший, розумний — розумніший, ретельний — ретельніший*.

Від деяких прикметників вищий ступінь твориться за допомогою обох суфіксів, виступаючи у варіантних формах: *тихий — тихший і тихіший, грубий — грубший і грубіший, здоровий — здоровший і здоровіший*.

Варіантні форми ступеня порівняння переважно пов'язані з різними семантичними відтінками прикметників. Так, наприклад, *рідший* означає і конкретні предмети, і абстрактні поняття (*рідші посіви, рідші випадки*), а форма *рідкіший* виражає особливості структури конкретних предметів (*рідкіша олія, рідкіше полотно*).

При творенні форм вищого ступеня прикметників за допомогою суфікса *-ш-* відбуваються зміни в основі слова: а) суфікси основи прикметника *-к-, -ок-, -ек-* випадають: *рідкий — рідший, глибокий — глибокий, далекий — дальший*; б) кінцеві приголосні основи г, ж перед суфіксом *-ш-* внаслідок асиміляції і дисиміляції змінюються і разом із суфіксом утворюють звукосполучення [жш]: *дорогий — дорог-ш-ий — дорожний — дорожчий; дужий — дуж-ш-ий — дужчий*; кінцевий приголосний основи внаслідок асимілятивно-дисимілятивних процесів разом із суфіксом *-ш-* дає звукосполучення [шш], що графічно передається буквою *щ*: *високий — вис-ш-ий — вишший — вишчий — вищій* [вищій].

Перед суфіксом *-іш-* ніяких змін в основі прикметника не відбувається, порівняйте: *товстий — товстий і товстіший*. Окремі прикметники утворюють форму вищого ступеня від основи іншого слова, наприклад: *гарний — кращий, поганий — гірший, малий — менший, великий — більший, добрий — кращий і ліпший*. Це суплетивні форми.

Складена (аналітична) форма вищого ступеня утворюється за допомогою додавання слів *більш* або

мени до початкової форми: *уважний* — *більш уважний*; *чуйний* — *більш чуйний*; *розкішний* — *мени розкішний*; *яскравий* — *мени яскравий*.

Додавання слова *більш/мени* нейтралізує значення ступеня порівняння, і прикметникова форма вживається із значенням неповноти, часткового вираження ознаки, порівняйте: *вдалий* і *більш-мени вдалий*, *солодкий* і *більш-мени солодкий*.

До форм вищого ступеня прикметників можуть приєднуватися слова *багато, значно, набагато, куди* (розм.), що виражають посилення, виділення інтенсивності ознаки: *багато ширший, значно дорожчий, набагато дешевший, куди кращий*.

За допомогою слова *трохи* виражається вказівка на незначний рівень ступеневого вияву ознаки: *трохи нижчий, трохи бадьоріший*.

Різні семантичні відтінки інтенсивності ознак можуть виражатися в прикметниках і словотворчими засобами (порівняйте: *старий* — *старенький, старуватий, пристаркуватий, старезний*) та через повторення слів (*старий-старий, рудий-рудий*).

Найвищий ступінь порівняння

Найвищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою, наприклад: *І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності* (Гонч.).

Найвищий ступінь порівняння також має дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста (синтетична) форма найвищого ступеня утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса *най-* (частки за походженням): *найбільший, наймолодший, найвідважніший, найглибший*.

До цієї форми можуть додаватися частки *що* і *як*, виражаючи додаткові відтінки посилення вияву ознаки, наприклад: *щонайдоржчий, щонайскладніший, якнайсмачніший, якнаймиліший*.

Складена (аналітична) форма найвищого ступеня утворюється від початкової форми прикметника додаванням слова *найбільш* або *найменш*: *найбільш придатний, найбільш авторитетний, найменш відповідальний, найменш цікавий*.

Іноді до слів *найбільш, найменш* додаються частки *що, як*, що вносить відтінок посилення: *щонайбільш دشкульний, якнайменш згубний*.

Не всі якісні прикметники можуть мати ступені порівняння. Так, не творять ступеневих форм якісні прикметники, в яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою суфіксів або префіксів, наприклад: *синявий, синенький, синюватий, синесенький, синісінський; здоровенний, злющий, предобрий, ультрамодний*.

Не можуть мати ступенів порівняння і прикметники, які виражають семантично ознаку абсолютного порогу інтенсивності, наприклад: *сліпий, босий, мертвий, німий, голий*. Якісні прикметники, що позначають ознаки предметів на основі кольорової схожості до інших предметів, не утворюють ступенів порівняння, наприклад: *кремовий, шоколадний, брунатний, лимонний, бузковий*, так само назви мастей: *буланій, карий, вороний*. Вони можуть означатися словами *густо, темно* і творити з ними складні слова.

Не утворюють ступенів порівняння прикметники, які переходять у розряд якісних, наприклад: *батьківський* (-а любов), *ворожий* (погляд) та складні якісні прикметники, наприклад: *червонобокий, світло-зелений, яскраво-червоний*.

Примітка. У мовознавчій літературі для вихідної (початкової) форми прикметника вживаються терміни «перший», «звичайний» (рос. «положительная степень»). Тоді розглядаються три ступені порівняння. Однак у такому випадку термін «ступінь порівняння» є суперечливим за змістом, бо в початковій формі прикметника інтенсивність ознаки не виражається.

Більш прийнятним можна вважати термін «нульовий ступінь», запропонований авторами академічного видання: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За загальною ред. І. К. Білодіда (К., «Наукова думка», 1969.— С. 156). Нульовий ступінь протиставляється, за термінологією автора цього розділу Д. Х. Баранника, першому і другому ступеням порівняння.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

§ 124. Повні і короткі прикметники

У сучасній українській літературній мові вживаються переважно повні прикметники, що мають в усіх формах відмінкові закінчення: *добрий, добра, добре, добрі; доброго доброї, добрих* і т. д. Коротких прикметників у сучасній українській мові дуже мало, наприклад: *зелен, рад, повен, винен, ясен, дрібен, славен*. Коротку форму називного і знахідного відмінків мають також присвійні прикметники з суфіксами *-ів (-їв), -ин (-їн)*.

Більшість прикметникових форм має стягнені флексії, що витворилися на основі злиття закінчення давнього вказівного займенника із закінченням коротких прикметників, наприклад: *добра-я* — *добра*; *добро-є* — *добре*; *добра-єго* — *добрааго* — *добраго* — *доброго*.

Форма називного відмінка однини чоловічого роду нестягнена: *добры-и* — *добрий* [дóбрий].

У поетичній мові, в народній творчості та в усному літературному мовленні вживаються також повні нестягнені форми називного відмінка однини жіночого і середнього роду, знахідного відмінка однини жіночого роду та називного й знахідного множини, наприклад: *Літо краснеє минуло, сніг лежить на полі* (Л. У.); *А туман, неначе ворог, закриває море і хмароньку рожевую...* (Т. Ш.); *І ти, моя єдина, ведеш за собою літа мої молодії* (Т. Ш.).

§ 125. Тверда і м'яка групи прикметників

Повні прикметники стягненої форми змінюються за родами, числами і відмінками.

За кінцевим приголосним (твердим чи м'яким) основи прикметники поділяються на тверду і м'яку групи.

Прикметники твердої групи мають у називному відмінку однини флексії *-ий*, *-а*, *-е*, перед якими кінцевий приголосний основи вимовляється твердо: *сонячний, довгий; сонячна, довга; сонячне, довге*.

Прикметники м'якої групи в називному відмінку однини мають фонетичні варіанти флексії *-ій*, *-я*, *-є*, що позначають м'якість кінцевого приголосного основи: *середній, торішний; середня, торішня; середнє, торішнє*.

Більшість прикметників у сучасній українській мові належить до твердої групи, і невелика кількість належить до м'якої, а саме:

1) якісні і відносні прикметники з основою на м'який [н'], перед яким стоїть ще один приголосний: *безодній, ближній, верхній, вечірній, всесвітній, городній, давній, дорожній, досвітній, достатній, житній, крайній, кутній, літній, майбутній, могутній, мужній, новітній, обідній, освітній, осінній, останній, передній, пізній, порожній, присутній, путній, ранній, середній, сторонній, суботній, сусідній, хатній, художній* та похідні від них і невелика частина менш уживаних, наприклад: *зимній; злагодній, іногородній*; також *синій* (звук [н] після голосного); *довговій*;

2) відносні прикметники прислівникового походження

на *-жній, -шній*, наприклад: *справжній, внутрішній, вчорашній, домашній, сьогоднішній* та ін.;

3) кілька присвійно-відносних прикметників на *-жній*, похідних від іменників: *дружній* (*дружня рука* (рука друга), але *дружний сміх* (одностайний сміх) — якісний прикметник), *мужній* (*мужня жона* (жона свого мужа) — застаріле слово), а також *матерній* (частіше — *материн*), *орлій*.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* мають в однині м'яку основу (крім називного й орудного відмінків), а в множині — тверду (крім називного відмінка).

Відмінкові парадигми прикметників

Однина

Н.	<i>нов-ий</i>	<i>нов-а</i>	<i>нов-е</i>
Р.	<i>нов-ого</i>	<i>нов-ої</i>	<i>нов-ого</i>
Д.	<i>нов-ому</i>	<i>нов-ій</i>	<i>нов-ому</i>
З.	як Н. або Р.	<i>нов-у</i>	<i>нов-е</i>
О.	<i>нов-им</i>	<i>нов-ою</i>	<i>нов-им</i>
М.	(<i>на</i>) <i>нов-ому</i> , (<i>на</i>) <i>нов-ім</i>	(<i>на</i>) <i>нов-ій</i>	(<i>на</i>) <i>нов-ому</i> , (<i>на</i>) <i>нов-ім</i>

Множина

Н.	<i>нов-і</i>
Р.	<i>нов-их</i>
Д.	<i>нов-им</i>
З.	як Н. або Р.
О.	<i>нов-ими</i>
М.	<i>нов-их</i>

Однина

Н.	<i>батьків</i>	<i>батьков-а</i>	<i>батьков-е</i>
Р.	<i>батьков-ого</i>	<i>батьков-ої</i>	<i>батьков-ого</i>
Д.	<i>батьков-ому</i>	<i>батьков-ій</i>	<i>батьков-ому</i>
З.	як Н. або Р.	<i>батьков-у</i>	<i>батьков-е</i>
О.	<i>батьков-им</i>	<i>батьков-ою</i>	<i>батьков-им</i>
М.	(<i>на</i>) <i>батьков-ому</i> , (<i>на</i>) <i>батьков-ім</i>	(<i>на</i>) <i>батьков-ій</i>	(<i>на</i>) <i>батьков-ому</i> , (<i>на</i>) <i>батьков-ім</i>

Множина

Н.	<i>батьков-і</i>
Р.	<i>батьков-их</i>
Д.	<i>батьков-им</i>
З.	як Н. або Р.
О.	<i>батьков-ими</i>
М.	(<i>на</i>) <i>батьков-их</i>

О д н и н а

Н.	<i>ранн-ій</i>	<i>ранн-я</i>	<i>ранн-е</i>
Р.	<i>раннь-ого</i>	<i>раннь-ої</i>	<i>раннь-ого</i>
Д.	<i>раннь-ому</i>	<i>ранн-ій</i>	<i>раннь-ому</i>
З.	як Н. або Р.	<i>ранн-ю</i>	<i>ранн-є</i>
О.	<i>ранн-ім</i>	<i>раннь-ою</i>	<i>ранн-ім</i>
М.	<i>(на) раннь-ому,</i> <i>(на) ранн-ім</i>	<i>(на) ранн-ій</i>	<i>(на) раннь-ому,</i> <i>(на) ранн-ім</i>

М н о ж и н а

Н.	<i>ранн-і</i>
Р.	<i>ранн-іх</i>
Д.	<i>ранн-ім</i>
З.	як Н. або Р.
О.	<i>ранн-іми</i>
М.	<i>(на) ранн-іх</i>

Відмінювання прикметників на *-лицій*

О д н и н а

Н.	<i>білолиц-ий</i>	<i>білолиц-я</i>	<i>білолиц-е</i>
Р.	<i>білолиць-ого</i>	<i>білолиць-ої</i>	<i>білолиць-ого</i>
Д.	<i>білолиць-ому</i>	<i>білолиц-ій</i>	<i>білолиць-ому</i>
З.	як Р. (зрідка як Н.)	<i>білолиц-ю</i>	<i>білолиц-є</i>
О.	<i>білолиц-им</i>	<i>білолиць-ою</i>	<i>білолиц-им</i>
М.	<i>(на) білолиць-ому,</i> <i>(на) білолиц-ім</i>	<i>(на) білолиц-ій</i>	<i>(на) білолиць-ому,</i> <i>(на) білолиц-ім</i>

М н о ж и н а

Н.	<i>білолиц-і</i>
Р.	<i>білолиц-их</i>
Д.	<i>білолиц-им</i>
З.	як Р. (зрідка як Н.)
О.	<i>білолиц-ими</i>
М.	<i>(на) білолиц-их</i>

§ 126. Уваги до відмінкових форм прикметників

Прикметники твердої і м'якої груп розрізняються кінцевим приголосним основи. Відмінкові форми обох груп мають основні флексії у твердій групі: *-ий, -е; -ого, -ому, -им, -ому* в чоловічому і середньому роді; *-а, -ої, -ій, -ою,*

-ій — у жіночому роді; **-і, -их, -им, -ими, -их** — у множині для всіх родів.

У формах прикметників м'якої групи виступають у не-прямих відмінках (крім знахідного й орудного) ті самі флексії, але після попереднього м'якого приголосного, що на письмі позначається м'яким знаком (порівняйте: *чорн-ого* і *синь-ого*; *чорн-ою* і *синь-ою*). Якщо основа прикметника закінчується на приголосний й [j], то м'який знак не ставиться, а графічно цей звук основи передається разом з голосним флексії буквами я, ю, є, ї, наприклад: *безкра-ій, безкра-я, безкра-є, безкра-ї*. Перед голосною о приголосний й [j] записується своєю буквою: *безкрай-ого, безкрай-ому, безкрай-ою*.

У знахідному відмінку однини прикметники чоловічого роду можуть мати залежно від форми іменника закінчення називного або родового відмінків (*вірного друга, приємне враження*).

В орудному відмінку однини чоловічого і середнього роду м'якої групи флексія **-ім** вказує на м'який приголосний основи (*торішнім роком, вранішнім сонцем*).

У формах множини виступають флексії, спільні для всіх трьох родів.

У називному відмінку множини прикметники твердої і м'якої груп мають закінчення **-і (-ї)**: *гарний — гарні, могутній — могутні, довговій — довговії*.

В інших непрямих відмінках множини прикметники твердої групи мають флексії, що починаються з голосного **-и** (*гарн-их, гарн-им, гарн-і (-их), гарн-ими, на гарн-их*), а прикметники м'якої групи — флексії, що починаються з голосного **-і (-ї)** (*могутн-іх, могутн-ім, могутн-і (-іх), могутн-іми, на могутн-іх; довгові-їх, довгові-їм, довгові-ї (-їх), довгові-їми, на довгові-їх*).

ЧИСЛІВНИК

§ 127. Значення числівника і його граматичні ознаки

Числівником називається частина мови, що означає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів чи порядок предметів при лічбі.

Називаючи абстрактно-математичне число (наприклад: *сто ділиться на п'ять*) чи позначаючи кількість однорідних предметів (наприклад: *три доби*), числівники вира-

жають ці значення в граматичній категорії відмінка. Віднесеність до граматичного роду властива тільки окремим словам, що позначають кількість предметів (наприклад: *один, одна, одно; два — дві, обидва — обидві*; порівняйте також — *мільйон і тисяча*). Більшість числівників, що позначають абстраговану чи конкретно виявлену кількість предметів, не виражають граматичного значення роду, а так само числа.

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, виражають ці значення в граматичних категоріях роду, числа і відмінка: *шостий клас, шоста група, шосте червня, шості уроки, шостого класу, шостої групи, шостого червня*.

Усі числівники в реченні пов'язані з іменниками або виступають як назва числа без іменника. Такі синтаксичні сполучення числівника з іменником у формах називного і знахідного відмінків функціонують як один член речення — підмет або додаток.

У непрямих відмінках числівники, що позначають кількість, є узгодженим означенням: *у семи* (с к і л ь к о х?) *студентів, з п'ятнадцятьма* (с к і л ь к о м а?) *карбованцями*.

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, завжди виступають узгодженим означенням: *десятий* (я к и й?) *літак; до четвертого* (я к о г о?) *класу*.

Числівник може виконувати також роль іменної частини складеного присудка, наприклад: *Серце в нас одно, і шлях єдиний, то ж прийми ей голос з України, брата Польце* (Рил.).

§ 128. Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісні числівники виражають кількісну характеристику предметів або абстраговане число і відповідають на питання с к і л ь к и?

Кількісні числівники об'єднують кілька груп: 1) власне кількісні; 2) неозначено-кількісні; 3) збірні; 4) дробові.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання к о т р и й? (к о т р а? к о т р е?).

Кожен розряд числівників має певні граматичні особливості.

§ 129. Кількісні числівники

Власне кількісні числівники означають у цілих одиницях абстраговано-математичне число (*п'ятнадцять більше за п'ять у три рази*) або певну кількість однорідних предметів (*двадцять зошитів*).

Морфологічні особливості власне кількісних числівників пов'язані з лексичним значенням їх. Виражаючи лексично кількісність, вони позбавлені граматичного значення числа. В однорідних предметах, що позначаються іменниками у формах множини, кількісна характеристика виражається семантикою числівників (*три олівці, п'ять стільців*), а форма множини іменника, позбавлена родової віднесеності, виключає потребу вираження граматичного роду і в числівнику. Тільки числівник *один* має чітко виражену віднесеність до іменників усіх трьох родів: *один стіл, одна дівчина, одно (одне) яблуко*. Відповідно до форми множинних іменників, що позначають один предмет, числівник *один* має також форму множини: *одні двері, одні ножиці, одні сані*.

Числівник *два* також має граматичне значення роду: *два* — у зв'язку з іменниками чоловічого і середнього роду (*два роки, два озера*) і *дві* у поєднанні з іменниками жіночого роду (*дві сестри, дві руки*). Це значення роду виражається лише у формах називного і знахідного відмінків.

Граматичне значення роду мають також числівники іменникового походження: *тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трільйон*. Ці слова увійшли в систему числівників, але зберегли деякі морфологічні особливості: мають значення роду і змінюються за відмінками як іменники першої відміни (*тисяча*) або другої відміни (*мільйон, мільярд, нуль*).

Як і всі інші кількісні числівники, вони не мають граматичних форм числа, виражаючи кількісність лексично.

Якщо слова *тисяча, мільйон* і *мільярд* вживаються у формах множини, то вони виступають як іменники з кількісно-предметним значенням (*тисячі демонстрантів, мільйони трудящих, порівняйте: сотні рук, десятки заяв*). Іменники з кількісно-предметним значенням мають граматичні значення роду, числа і відмінка, вони можуть означатися прикметниками і не належать до системи лічби, а отже, не можуть бути передані графічно в цифрових позначеннях. Порівняйте: *п'ять* (5) і *п'ятірка, десять* (10) і *десяток, сто* (100) і *сотня; ця п'ятірка людей, неповний десяток фарб, добра сотня коней*.

Власне кількісні числівники виражають і категорію істот/неістот: пов'язуючись з іменниками чоловічого роду, назвами істот, у знахідному відмінку мають форму, спільну з родовим (*бачив одного тигра, двох слонів, трьох зебр, чотирьох ведмедів*, але *п'ятьох слонів і п'ять слонів, одинадцятьох ведмедів і одинадцять ведмедів*).

Власне кількісні числівники синтаксично пов'язані з іменниками, що піддаються лічбі.

Числівник *один* (*одна, одно*) узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку, наприклад: *один студент, одна річка, одно ребро, одні вила, одним роком, в одну ніч* і т. д.

Із числівниками *два* (*дві*), *три*, *чотири* називного та знахідного відмінків у назвах неістот вживаються іменники у формі називного відмінка множини, але зберігається наголос форм однини, наприклад: *два брати, дві руки, три професори, чотири сестри*.

Числівники *п'ять*, *шість* і т. д. у формах називного й знахідного відмінків керують іменниковою формою родового відмінка множини, наприклад: *п'ять робітників, шість книг, сім казок, вісім корів*.

У непрямих відмінках (крім знахідного) власне кількісні числівники узгоджуються з іменником (у відмінку), наприклад: до *двох учителів, трьом співакам, чотирма засобами, у п'яти містах, на семи машинах*.

Неозначено-кількісні числівники позначають загальну, точно не визначену кількість однорідних предметів або неозначену абстраговану кількість. Сюди належать слова *кілька*, *декілька* (якась кількість до десяти), *кільканадцять* (якась кількість до двадцяти), *кількадесят* (нечітка кількість у межах ста), *кількасот* (нечітка кількість у межах тисячі).

Ці числівники пов'язані з іменниками, що позначають конкретні предмети, які підлягають кількісному обліку, наприклад: *кілька (декілька) осіб, кільканадцять слів, кількадесят зошитів, кількасот людей*.

Введена група неозначено-кількісних числівників тільки семантично відрізняється від власне кількісних: позначає не ітко виявлену кількість.

Граматичні ознаки неозначено-кількісних числівників збігаються з тими, що їх мають числівники, починаючи від *п'яти* і далі. Числівники *кільканадцять*, *кількадесят*, *кількасот* вживають у розмовній мові, книжним стилем вони не властиві.

До неозначено-кількісних числівників належать також

слова *багато*, *небагато*, омонімні з прислівниками. Порівняйте: *багато* зробив (прислівник), *багато* книжок (числівник).

Числівники *багато*, *небагато* в основному пов'язані з іменниками, що означають масу, речовину, збірні й абстрактні поняття, тобто все те, що підлягає не кількісному обліку, а іншим вимірам, наприклад: *багато/небагато* води (*солі, золота, листя, зерна, мудрості, лиха* і т. д.). За граматичними ознаками вони подібні до власне кількісних числівників: не мають роду і числа, керують формою родового відмінка (але однини, оскільки це іменники однинної форми).

Якщо числівники *багато*, *небагато* пов'язані з іменниками, що позначають предмети, які підлягають кількісному обліку, то керують іменниковою формою родового відмінка множини і змінюються за відмінками. Порівняйте: *багато* листя і *багато* листків; *багато* квасолі і *багато* квасолин; *багатьох* листків і *багатьох* квасолин; *багатьом* листкам і *багатьом* квасолинам.

Збірні числівники означають кількість предметів у сукупності, неподільній єдності їх, наприклад: *двоє вікон, трое дітей, четверо коней, п'ятеро саней*.

У поєднанні з власне кількісними збірні числівники виражають сукупність, неподільну єдність і в більших вимірах, наприклад: *сорок п'ятеро, сто п'ятдесят трое* і т. д.

Числівники *двоє...п'ятеро* мають паралельні суфіксальні утворення *двійко, трійко, четвірко* і *п'ятірко*, що мають відтінок суб'єктивної оцінки — зменшеності, здрібнілості, позитивного ставлення тощо.

До складу збірних входять числівники *обоє, обидва, обидві*, які також виражають кількість предметів як єдність, сукупність (*обидва лікарі, обидві дівчини, обоє хлоп'яток*).

Збірні числівники не мають роду і числа, при відмінюванні зберігають свої форми тільки в називному і знахідному відмінках, виступаючи з керованим іменником одним членом речення — підметом чи додатком. У непрямих відмінках збірні числівники замінюються формами власне кількісних числівників (*двоє вікон, двоє вікон, двома вікнами, у двоє вікнах*).

У сполученні з іменником — назвою істоти — відбувається заміна збірного числівника і в знахідному відмінку (*зустрів двоє хлоп'ят, але побачив двоє дверей*).

Із збірними числівниками *обидва, обидві* вживають іменники в називному відмінку множини, як і з числівниками

два, дві (*обидва плуги, обидві книжки, але: обоє хлоп'ят*).

Збірні числівники поєднуються: 1) з іменниками, що є назвами осіб чоловічої статі (*тров учнів, четверо коней, дванадцятро зайців*); 2) з іменниками середнього роду, що позначають малих істот (*двоє курчат, п'ятеро ведмежат, восьмеро малят*); 3) з іменниками середнього роду, що позначають неживі предмети (*двоє відер, четверо полотен, п'ятеро імен*); 4) з іменниками множинної форми, що позначають конкретні предмети (*тров воріт, четверо саней*).

З іменниками, що позначають парні предмети, сполучаються збірні числівники або власне кількісні з іменником *пара*: *двоє штанів і дві пари штанів*.

Збірні числівники поширені в розмовній мові, в художніх творах, але майже не вживаються у діловому й науковому стилях.

Дробові числівники позначають дробові величини або кількість, що складається з певного числа частин одиниці чи одиниць, наприклад: *одна третя року, дві п'ятих сировини, три четвертих виробів*.

Змішані дробові величини передаються сполученням власне кількісних і дробових числівників: *три і одна четверта кілограма, одна і дві третіх доби*.

Особливістю дробових числівників є те, що вони можуть поєднуватися з іменниками, які не піддаються лічбі. Інші виміри рідин, маси тощо можуть бути виявлені в кількісних співвідношеннях цілого і його частин, вони (ці кількісні співвідношення) і виражаються за допомогою дробових числівників, наприклад: *дві третіх морської води, одна п'ята запасів кам'яного вугілля, три четвертих земної атмосфери*.

Дробові числівники мають аналітичну будову: назва, що визначає кількість частин, позначається власне кількісним числівником (чисельник), а вказівка на загальний вимір подається порядковим числівником (знаменник): *одна третя, дві п'ятих, п'ять сьомих*.

Дробовий числівник, виражаючи величини в частинах, у мовленні не сполучається з словом «частина», воно тільки мислиться: *одна восьма (частина), п'ять сьомих (частин)*.

Керований іменник, що позначає предмет виміру або одиницю виміру (літр, кілограм, кілометр, година і т. д.), стоїть у формі родового відмінка однини (якщо виміру підлягає один предмет чи якась сукупність, неподільна єдність) або множини (у випадку виміру кількох однорідних

предметів, а також коли числівник керує іменником множинної форми), наприклад: *дві п'ятих* Землі (планети) і *земель* (посівних площ); *чотири дев'ятих* урожаю і *урожаїв* (кількох років); *три четвертих* кілометра, *дві третіх* Карпат, *одна п'ята* саней.

Дробові числівники вживаються в книжних стилях мови, особливо в науковому та діловому. У розмовній мові, а також у творах художньої літератури дробові величини можуть позначатися іменниками з кількісно-предметним значенням *третина* (= *одна третя*), *чверть* (= *одна четверта*), *половина* (= *одна друга*).

Ці слова мають граматичні ознаки, властиві іменникам, вони змінюються за відмінками в однині і множині і мають граматичне значення роду. Однак у сполученні з числівниковими словами можуть виступати як числівники, наприклад: *п'ять з половиною* гектарів, *дві з чвертю* години.

Такі синонімічні заміни можливі і в науковому стилі, оскільки в основі одиниць виміру лежать сталі величини, наприклад: *година дорівнює 60 хвилинам*, *половина — 30 хвилинам*, *чверть — 15 хвилинам*.

До дробових числівників належать також слова *півтора*, *півтори*, *півтораста*. Числівник *півтора* поєднується з іменниками чоловічого і середнього роду, *півтори* — з іменниками жіночого роду (*півтора кілограма*, *півтора відра*, *півтори доби*).

Ці числівники вживаються в розмовній мові, а звідти потрапляють у художній стиль.

§ 130. Порядкові числівники

Порядкові числівники позначають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *к о т р и й? к о т р а? к о т р е? к о т р і?*

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками в роді, числі і відмінку і виступають у ролі означень (*перший трактор*, *десятий клас*, *сота аудиторія*, *двадцять друге завдання*, *перші промені*).

Віднесення цих слів до числівників спирається на традиційну класифікацію. Порядкові числівники семантично наближуються до кількісних як слова, за допомогою яких передається кількість, щоправда, в порядкувому слідуванні предметів під час переліку, обліку їх.

Порядкові числівники утворюються від кількісних і споріднені з ними.

За граматичними ознаками порядкові числівники наближаються до прикметників. Це дає підставу вченим розглядати їх у складі прикметників як розряд порядкових прикметників. Однак такі самі граматичні ознаки мають окремі розряди займенників (*цей, ця, це, ці, весь, вся, все, всі, котрий, котра, котре, котрі*), які не називають ознак предметів, а лише узагальнено вказують на ознаки.

Порядкові числівники позначають не сталі (статичні) ознаки предметів, що властиво прикметникам, а вказують на кількісність однорідних предметів при обліку їх за порядком слідування в підрахунках, наприклад: *п'ять столів — перший, другий, третій, четвертий і п'ятий стіл*.

Аналіз граматичних ознак числівників показує, що рід мають ті числівники, які пов'язуються з іменниками у формі однини. Це власне кількісні числівники *один, одна, одно* та всі порядкові. Залишки родової віднесеності мають числівники, основу яких виражає число *два, дві, обидва, обидві* та *півтора, півтори* (з кореневою частиною *-втор-*, синонімічною до *два*).

Синтаксичні зв'язки числівників з іменниками також будуються на основі протиставлення одного предмета багатьом: маємо узгодження форм числівника з іменником, що означає один предмет і підпорядкування іменникової форми числівникові у називанні більшої, як один предмет, кількості.

Навіть при числівниках *два, три, чотири* вибір форми множини іменника мотивується числівником.

§ 131. Групи числівників за будовою

За будовою і особливостями творення числівники поділяються на три групи: прості, складні і складені.

Прості числівники мають непохідну основу, що дорівнюється кореню. Сюди належать: 1) назви чисел першого десятка (*один...десять*), *сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд* і менш уживані *більйон, трільйон* та *нуль*; 2) збірні числівники *обоє, двоє...десятеро*; 3) неозначено-кількісні числівники *кілька, багато, декілька, небагато*; 4) порядкові числівники, похідні від простих кількісних (*перший...десятий*).

Складні числівники мають похідну основу, вони виникли внаслідок зрощення колишніх складених числових назв з відповідними фонетичними змінами. До них належать: 1) назви чисел другого десятка (*одинадцять...*

дев'ятнадцять); 2) назви десятків (*двадцять...дев'яносто*); 3) назви сотень (*двісті...дев'ятсот*); 4) збірні числівники *обидва, обидві; одинадцятеро...дев'ятнадцятеро, двадцятеро і тридцятеро*; 5) дробові числівники *повтора, півтори, півтораста*; 6) неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кількадесят, кількасот, стонадцять*; 7) порядкові числівники, похідні від складних кількісних (*одинадцятий...дев'ятнадцятий, двадцятий і т. д.*).

Складені числівники являють собою сполучення кількох числових назв — простих (*сто п'ять*), складного і простого (*двадцять три*) та інших поєднань (*дві тисячі сімсот п'ятдесят дев'ять; три мільйони п'ятсот шість тисяч сто сімдесят чотири; п'ятдесят двох курчат; тисяча дев'ятсот сімдесят другий рік*).

До складених числівників можна віднести і дробові числівники (*одна п'ята, три восьмих, дві цілих і одна друга*).

§ 132. Відмінювання числівників

Числівники характеризуються великою системою відмінкових парадигм. Кількісні числівники змінюються за відмінками, а порядкові — за відмінками, родами й числами.

У системі кількісних числівників можна виділити групу числівників, що мають особливі форми тільки називного — знахідного відмінків: збірні, деякі неозначено-кількісні (*багато, небагато, мало, чимало, немало*) та окремі дробові числівники (*півтора, півтори, півтораста*). У інших відмінках числівники *півтора, півтори, півтораста* не змінюються; переходять на систему відмінювання власне кількісних числівників усі збірні числівники, крім *обоє*.

Власне кількісні числівники і дробові числівники та деякі неозначено-кількісні (*кільканадцять, стонадцять, кількадесят, кількасот*) виступають у формах усіх відмінків. Можна виділити кілька типів відмінювання їх.

1. Числівники *один, одна, одно (одне)* відмінюються як займенники *той, та, те*. У непрямих відмінках їхні закінчення збігаються з закінченнями прикметників твердої групи (крім родового й орудного відмінків жіночого роду):

	О д н и н а	М н о ж и н а
Н.	<i>один, одно (одне)</i>	<i>одна</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>одні</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>однієї (одної)</i>
		<i>одних</i>
		<i>одній</i>
		<i>одним</i>

З.	як Н. або Р. <i>одно (одне)</i>	<i>одну</i>	як Н. або Р.
О.	<i>одним</i>	<i>однією (одною)</i>	<i>одними</i>
М.	<i>(на) одному і (на) однім</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одних</i>

2. Числівники *два, три, чотири* у непрямих відмінках мають однакові закінчення (крім знахідного й орудного):

Н.	<i>два, дві</i>	<i>три</i>	<i>чотири</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>
М.	<i>(на) двох</i>	<i>(на) трьох</i>	<i>(на) чотирьох</i>

3. Числівники від *п'яти* до *тридцяти*, а також від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* та *кільканадцять, стонадцять, кількадесят* становлять один тип відмінювання.

У складних числівниках змінюється тільки друга частина:

Н.	<i>п'ять</i>	<i>сім</i>	<i>одинадцять</i>
Р.	<i>п'яти і п'ятьох</i>	<i>семи і сімох</i>	<i>одинадцяти і одинадцятьох</i>
Д.	<i>п'яти і п'ятьом</i>	<i>семи і сімом</i>	<i>одинадцяти і одинадцятьом</i>
З.	<i>п'ять і п'ятьох</i>	<i>сім і сімох</i>	<i>одинадцять і одинадцятьох</i>
О.	<i>п'ятьма і п'ятьома</i>	<i>сьома і сімома</i>	<i>одинадцятьма і одинадцятьома</i>
М.	<i>(на) п'яти і п'ятьох</i>	<i>(на) семи і сімох</i>	<i>(на) одинадцяти і одинадцятьох</i>

Н. *вісімдесят*

Р. *вісімдесяти і вісімдесятьох*

Д. *вісімдесяти і вісімдесятьом*

З. *вісімдесят і вісімдесятьох*

О. *вісімдесятьма і вісімдесятьома*

М. *(на) вісімдесяти і (на) вісімдесятьох*

4. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* у непрямих відмінках мають флексію *-а*:

Н.	<i>сорок</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>сто</i>
Р.	<i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
Д.	<i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	<i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
М.	<i>(на) сорока</i>	<i>(на) дев'яноста</i>	<i>(на) ста</i>

5. Складні назви сотень *двісті, триста...дев'ятсот* змінюються в обох частинах:

Н. <i>двісті</i>	<i>чотириста</i>	<i>вісімсот</i>
Р. <i>двохсот</i>	<i>чотирьохсот</i>	<i>восьмисот</i>
Д. <i>двомастам</i>	<i>чотирьомстам</i>	<i>восьмистам</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. <i>двомастами</i>	<i>чотирмастами</i>	<i>вісьмастами і</i> <i>вісьмомастами</i>
М. <i>(на) двохстах</i>	<i>(на) чотирьохстах</i>	<i>(на) восьмистах</i>

6. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники в однині: *тисяча* — за системою відмінювання іменників I відміни мішаної групи; *мільйон, мільярд* — як іменники II відміни твердої групи; *нуль* — як іменники II відміни м'якої групи.

7. Дробові числівники відмінюються в обох частинах: чисельникове слово змінюється як кількісний числівник, а знаменникове — як порядковий номер: *одна друга, одної другої, одній другій, одну другу, однією (одною) другою, (на) одній другій; три п'ятих, трьох п'ятих, трьом п'ятим, три п'ятих, трьома п'ятими, (на) трьох п'ятих*. Керований іменник при цьому не змінюється: *дві третіх гектара, двом третім гектара, двох третіх гектара, дві третіх гектара, двома третіми гектара, (на) двох третіх гектара*.

8. З усіх збірних числівників повну систему відмінкових форм має слово *обоє*, що змінюється як числівник *два*: *обоє, обох, обом, обох і обоє, обома, (на) обох*.

За цим же типом відмінюються неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька і багато, небагато*, якщо вони поєднуються з іменниками, які означають конкретні предмети, що підлягають лічбі: *багато днів, багатьох днів, багатьом дням, багато днів, багатьма днями, (по) багатьох днях*.

У складених кількісних числівниках відмінюється кожне слово: *сто п'ятдесят вісім, ста п'ятдесяти восьми (вісьмох), ста п'ятдесяти восьми (вісьмом)* і т. д.

Порядкові числівники відмінюються за відмінками, родами і числами. Числівник *третій* відмінюється, як прикметник м'якої групи, усі інші порядкові числівники відмінюються як прикметники твердої групи.

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово.

Н. <i>третій</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомий</i>
Р. <i>третього</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомого</i>

Д. <i>третьому</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомому</i>
З. <i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>
О. <i>третім</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомим</i>
М. <i>(на) третьому</i>	<i>(на) двісті п'ятдесят сьомому</i>

У назвах дати іменник при числівнику ставиться в родовому відмінку: *сьомого січня, перед двадцять другим лютого.*

ЗАЙМЕННИК

§ 133. Значення займенників. Співвідношення займенників з іншими частинами мови

З а й м е н н и к о м називається частина мови, яка узагальнено вказує на предмети, ознаки або кількісність, не називаючи їх. У процесі мовлення значення займенників конкретизується через контекст, наприклад:

Л у к а ш. Березу ти сестрою називаєш? Хто ж ти така?

М а в к а. Я — Мавка лісова (Л. У.).

Займенники *я, ти, хто* узагальнено вказують на особу мовця (*я*); на того, до кого звертається мовець (*ти*); на особу, про яку запитують (*хто?*), а конкретне значення виражається іменниками (*Мавка, Лукаш*), що є назвами осіб.

За значенням і граматичними ознаками займенникові слова неоднотипні, вони поділяються на три групи: 1) узагальнено-предметні, 2) узагальнено-якісні та 3) узагальнено-кількісні.

У з а г а л ь н е н о - п р е д м е т н і займенники співвідносяться з іменниками. Вони дають вказівку на предмети і характеризуються спільними з іменниками граматичними ознаками: віднесеністю до одного з трьох граматичних родів (*він, вона, воно*) або відсутністю формального показника роду (*я, ти*) чи вираженням його через синтаксичні зв'язки (*що упало? хто прийшов? що таке? хто такий? хто така?*); синтаксично незалежним значенням числа (*я — ми, ти — ви*), що виражається суплетивними формами або контекстуально (*хто такі?*) і зрідка флексіями (*він, вона, воно, вони*); зміною за відмінками.

У з а г а л ь н е н о - я к і с н і займенники дають вказівку на ознаки і за граматичними значеннями співвідносяться з прикметниками: вони змінюються за родами, числами і відмінками.

У з а г а л ь н е н о - к і л ь к і с н і займенники вказують на кількість (*стільки, скільки*) або порядок предме-

тів при лічбі (*котрий*) і за морфологічними ознаками співвідносяться з числівниками. Слова *стільки* і *скільки* змінюються за відмінками, а *котрий* — за відмінками, родами і числами.

Займенники, співвідносні з назвами предметів	Займенники, співвідносні з назвами ознак	Займенники, співвідносні з назвами кількості
Я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, хтось, щось, абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що, ніхто, ніщо	Мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, той, такий, весь, кожний, сам, самий, інший, який, чий, якийсь, чийсь, абиякий, абичий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-який, казна-чий, ніякий, нічий, цей	Стільки, скільки, котрий, котрийсь, котрий-небудь

У реченні займенники, що вказують на предмети, виступають підметом або додатком, зрідка обставиною: *Ми в спільних битвах братство закріпляли* (Баж.); *Через вікно мені видно селище, через двері — море* (Зб.); *Над ним розлога липа гуде бджолами мов золотистий дзвін* (Цюпа). Займенники можуть також виконувати роль іменної частини складеного присудка: *Ми ті, що в вічність ідемо* (Ус.).

Синтаксична роль займенників, що вказують на ознаку, схожа з прикметниками (вони виступають узгодженим означенням або іменною частиною складеного присудка): *Наш народ має право пишатися своїми багатирями* (Гонч.).

Примітка. Якщо займенник вжито без іменника, то він може бути підметом або додатком: *Кожен бував великим бодай раз за життя* (Загр.); *І в серці кожного горить любові жар* (Фр.).

Займенники, які вказують на кількість предметів, у реченні разом із відмінковою керованою формою іменника виступають підметом (у знахідному відмінку — додатком): *Скільки києвлянинів чекає нас несподіванку, відкриттів* (Дм.); *Скільки книг ти придбав?* У родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках займенники *скільки*, *стільки* виконують роль узгодженого означення: *У скількох дітей ще немає букваря? Скільком учням дозволено поїздки? Скількома вправами можна обмежитися?*

Займенник *котрий* може виступати іменною частиною складеного присудка в питальному реченні: *Котра (є) тепер година?*

§ 134. Групи займенників за значенням

За своїми значеннями займенники поділяються на дев'ять груп: особові, особово-вказівні, зворотні, присвійні, вказівні, питально-відносні, означальні, заперечні та неозначені.

1. До особових займенників належать: *я (ми), ти (ви)*.

Займенник *я* дає вказівку на особу мовця. Займенник *ти* вказує на особу співбесідника, того, до кого звернена мова. Займенники *ми* і *ви* відповідно виражають також вказівку на кількох мовців — хто говорить і тих, до кого звернена мова. Семантика займенників *ми* і *ви* неоднозначна. *Ми* — це не тільки кілька я, сюди включається *я* і *ти*; *я, ти* і *він* і т. д. Тому займенникові пари *я — ми, ти — ви* певною мірою умовно сприймаються як суплетивні форми однини і множини.

Займенники *ми, ви* можуть вказувати на одну особу, якщо вони заступають слова *я* і *ти, я* і *він* сполученням *ми з тобою* або синонімічним сполученням *ми* плюс іменник в орудному відмінку: *ми з батьком, ми з Данилом, ми з Тетяною; По полях ми з Вишнею бродили восени, шукаючи зайців* (Рил.).

Із вказівкою на одну особу виступає також авторське *ми*, дуже поширене в науковому мовленні. Вживання *ми* замість *я* властиве офіційно-діловому мовленню (так звертались до народу царі, королі, імператори), науковому, спостерігається також у мові художньої літератури, часто з відтінком іронії.

Займенник *ви* може вказувати і на кількох осіб і на одну. Вживається як форма пошанної множини замість займенника *ти*.

Займенник *ти (ви)* може набувати в реченні узагальнено-особового значення, наприклад: *Тільки-тільки що літо настало, не те пекуче, душе, що всього тебе потом обливає, курявою обдає, а тепленьке, зелененьке, ясне, веселе* (П. М.).

Займенники *я* і *ти* значення граматичного роду формально не виражають.

2. До особово-вказівних належать займенники *він, вона, воно, вони*. Займенник *він (вона, воно)* вказує на третю особу — ту, про яку говорять, або на предмет, про який йде мова. Займенник *він* як вказівне слово співвідноситься з іменниками чоловічого роду, *вона* — з іменниками жіночого

роду, а *воно* — з іменниками середнього роду. Займенник *вони* є спільною формою множини для всіх трьох родів.

Вживання займенника *він* замість *ти* надає відтінку зневажливого ставлення до особи, наприклад: *І де ти, Чіпка, ходиш?.. Ні карова, ні кобила не наповані, а він блукає...* (П. М.).

Форма *вони* в українському розмовно-побутовому мовленні може вживатися як пошанна стосовно однієї особи або набувати неозначено-особового значення, наприклад: *Га! Вже воно так довго не буде!.. Вони [пани] як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!* «Пани» — були німці чи чехи, а може євреї, що перед шістьма роками приїздили оглядати зорілу сахарню (Коц.).

3. Зворотний займенник *себе* вказує на виконавця (суб'єкта) зворотної дії, наприклад: *примусив себе, запитала себе, заспокоїли себе*. Зворотний займенник не має форми називного відмінка, постійно вживається у формах непрямих відмінків і виступає у ролі додатка: *поглянь на себе збоку, купи собі книгу, кизується собою*.

Граматичного значення роду і числа зворотний займенник не має. Вказівка на стать особи і кількісний вияв подається в реченні через синтаксичні зв'язки з іншими словами, наприклад: *Хлопець переміє себе й посміхнувся; Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчина жадібно втягувала в себе хвилюючий солодкий дух гарячого жита* (З тв. О. Донченка).

У формі давального відмінка зворотний займенник може переходити до розряду часток, наприклад: *Ти пам'ятник собі воздвиг нерукотворний, і нічим його не зруйнують рукам* (М. Рильський); *Чіпка сидів собі в хаті мовчки, наче зажурився* (П. М.).

4. Присвійні займенники вказують на належність предмета особі: *мій* (*наш*) — першій особі, *твій* (*ваш*) — другій особі, *свій* (*свої*) — будь-якій особі, що є суб'єктом дії: *я записую свій план, ти записуєш свій план, він (вона, воно) записує свій план, вони записують свій план*. Вказівка на приналежність третій особі виражається за допомогою форм родового відмінка особово-вказівних займенників *його, її, їх*: *його книжка, її вдача, їх пісня*.

Присвійні займенники за значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. Як і прикметники, вони змінюються за відмінками, родами і числами. Вжиті без іменника присвійні займенники субстантивуються і набувають предметного значення, наприклад: *мій, твій* у значенні «чоловік» (рос. муж) або «наречений»; *моя, твоя*

у значенні «жінка» (рос. жена) або «наречена»; *наш, наші* в узагальненому значенні осіб, близьких по крові, по духу, за соціальною чи національною ознакою тощо. Наприклад: *Земля вже наша. Скворо почнуть ділити* (Коч.); *Помагай Біг нашим! — А которі ж ваші? — Которі подужають!* (Нар. тв.).

5. Вказівні займенники *цей* (заст. *сей*), *той*, *такий* дають вказівку на один предмет з ряду однорідних: *цей день, той випадок, такий олівець*. Займенники *цей* і *той* семантично позначають ступінь віддаленості предмета: *той* — це більш віддалений у просторі (в часі) предмет, уже згадуваний раніше, а *цей* вказує на ближчий предмет, наприклад: *Тільки весною цього року я побував у Солоницях* (См.); *Мар'ян вскочив у човен і навстоячки подався на той берег* (Ст.).

Займенник *такий* вказує на узагальнену ознаку або вживається для підсилення вираженої прикметником ознаки, наприклад: *Весною Чижик молоденький, такий співучий, проворненький, в садочку все собі скакав...* (Гл.); *Лан, довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не можна* (Стеф.).

Вказівні займенники *цей, той, такий* за значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. Як і прикметники, вони змінюються за відмінками, родами і числами.

Займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета, наприклад: *Ніколи ще земля не почувала на собі стільки дбайливих рук* (Бойч.).

За морфологічними ознаками займенник *стільки* подібний до кількісних числівників: у називному й знахідному відмінках він керує формою іменника родового відмінка однини або множини, а в непрямих відмінках узгоджується з іменником у формі множини: *стільки весен, стількох весен, стількома веснами*.

6. Означальні займенники *сам* (*самий*), *весь* (*увесь*), *усякий, кожний* (*кожен*), *жоден, інший* узагальнено вказують на ознаки предмета.

Займенник *сам* виражає значення «самотійно, без сторонньої допомоги»: *Добрий товар хвалити не треба, він хвалить себе сам* (Нар. тв.).

Займенник *сам* вживається з іменниками, що позначають осіб, істот, або з особовими займенниками і має форми роду і числа: *Павло сам заспівав, Марина сама прийшла; ягня само звелось на ніжки; діти самі готували вечерю*.

Займенник *сам* може виступати із значенням «один»,

тоді наближається до частки *тільки* і виражає виділення предмета чи особи, наприклад: *У хаті сам Тарасик* (рівнозначно: *удома тільки Тарасик*). *Час, мабуть, і збиратись, мамо, — кажу задумливо, а самому так не хочеться кидати теплої хати, не хочеться розставатись з ненькою* (Зб.).

Займенник *самий* вживається із вказівними займенниками: *той самий, такий самий, ця сама*.

Займенники *сам* і *самий* можуть вживатися при іменниках, вказуючи на крайню межу просторової чи часової перспективи (*в самі жнива, в самий кінець села*), тоді вони наближуються за значенням до часток *якраз, саме, аж* (*в самі жнива — якраз у жнива, в самому кінці села — аж у кінці села*).

Займенник *весь* (*увесь*), пов'язуючись з іменником, вказує на охоплення предмета ознакою або дією сукупно, наприклад: *Увесь Дніпро був ніби помальований ще ясніше й блискучіше, ніж небо* (Н.-Лев.); *Там подвигами брата пишеться маля, там чуємо: Про тата говорить вся земля* (Рил.).

Займенники *кожний* і *кожен*, *усякий* (рідше — *усяк*) дуже близькі за значенням: вони виражають виділення предмета з сукупності однорідних предметів, більшою мірою це виявляється в значенні займенника *кожний* (*кожен*) і меншою мірою — в займеннику *всякий* (*всяк*): *І в кожному колосі тяжким весняне сонце й майський грім, і літній дощ, і ночі сині* (Рил.); *Командир підняв на всякий випадок зброю* (Ян.).

Займенник *інший* вказує на предмет чи особу, виражаючи відокремлення, відмежування його від подібних йому або раніше названих, наприклад: *І трактори, в ріллі загрузивши до колін, встеляють світло фар до іншої планети* (А. Малишко).

За своїм значенням і граматичними ознаками означальні займенники співвідносні з прикметниками, вони змінюються, як і прикметники, за відмінками, родами і числами.

7. Питально-відносні займенники вживаються для оформлення питання про осіб (*хто*) чи предмети (*що*), про ознаки, якості чи приналежність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*), а в структурі складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним (як сполучні слова) і відносно якогось його члена є уточнюючими словами (*той — хто, те — що, такий — який, стільки — скільки*). У підрядному реченні відносний займенник виступає членом речення, наприклад:

Питальні займенники

1. *А хто ж там за головних мисливців? — запитав Микола Іванович (О. В.).*

2. *Котра з сих двох нам судиться дорога? (Л. У.).*

Відносні займенники

1. *Хто хоче щастя зазнати, той повинен свій край шанувати (Нар. тв.).*

2. *Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший (Н.-Лев.).*

Питально-відносні займенники *хто, що, який, котрий* можуть давати вказівку на невизначену особу, предмет або якість, наприклад: *Василь Іванович зупинився зразу, мов його хто сіпнув за полу (Вас.); Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку (М. В.).*

Питально-відносні займенники за граматичними ознаками неоднакові: *хто, що* співвідносні з іменниками, *який, чий* — з прикметниками, займенник *стільки* співвідносний з кількісними, а *котрий* — з порядковими числівниками.

Займенники *хто, що* змінюються за відмінками, не мають роду і числа, хоча контекстуально така вказівка може бути: *хто такий? хто така? хто такі? що таке?* Із займенником *що* пов'язуються слова у формі середнього роду *що упало? що наше?*

Займенники *який, чий, котрий* змінюються за відмінками, родами і числами. Займенник *скільки* у називному й знахідному відмінках пов'язується з іменником у родовому відмінку (*скільки літ?*), а в усіх інших відмінках узгоджується з іменником (*у скількох дівчат? скількома мовами говорить?*).

8. Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* утворені від питальних займенників за допомогою частки *ні (ані)*.

Вони виражають ті самі значення стосовно осіб, предметів, ознак, кількостей і порядку предметів, що й питальні займенники, але в заперечній формі, мають одні й такі самі граматичні ознаки.

Відмінність у формі вираження відношень до осіб, предметів, ознак їх і кількостей у питальних, відносних і заперечних займенниках виявляється у тому, що перші вживаються в питальних реченнях, другі — в розповідних, а треті — в заперечних реченнях.

Заперечні займенники в українській мові є другою формою вираження заперечення при основному запереченні, що здійснюється за допомогою частки *не*, наприклад: *Ніщо не віщувало дощу (Скл.); Ніяке дитяче товариство хлопця*

не приваблювало, найкращою розвагою для нього було приходити з батьком у цех (Баш).

9. Неозначені займенники також творяться від питальних займенників за допомогою часток *аби-, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь*, що вносять відтінок невизначеності особи, предмета або його якості чи кількісного вияву, наприклад: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось; абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*.

Неозначені займенники мають такі ж граматичні ознаки, як і відповідні їм питальні займенники.

§ 135. Відмінювання займенників

1. Відмінювання особових займенників

		Однина		Множина	
Н.	я	ти	ми	ви	
Р.	мене	тебе	нас	вас	
Д.	мені	тобі	нам	вам	
З.	мене	тебе	нас	вас	
О.	мною	тобою	нами	вами	
М.	(на) мені	(на) тобі	(на) нас	(на) вас	

2. Відмінювання особово-вказівних займенників:

		Однина		Множина	
		чол. рід	середн. рід	жін. рід.	для всіх родів
Н.	він	воно	вона	вони	
Р.	його, нього		її, неї	їх, них	
Д.	йому		їй	їм	
З.	його, нього		її, неї	їх, них	
О.	ним		нею	ними	
М.	(на)ньому і (на)нім		(на)ній	(на)них	

Відмінкові форми особових і особово-вказівних займенників творяться суплетивно — від різних основ. Такі відмінкові суплетивні форми відсутні лише в займеннику *ти (ви)*.

Особово-вказівні займенники в родовому, знахідному і місцевому відмінках, коли вживаються з прийменником,

мають початковий звук [н]: до нього, до неї; в нього, в неї; на ньому, на нім, на ній; до них, у них, на них.

Початковий звук [н] постійно виступає в орудному відмінку особово-вказівних займенників: *ним, нею, ними*.

Цей початковий звук [н] з'явився в основі займенників внаслідок морфологічного перерозкладу сполук орудного і місцевого відмінків з давніми прийменниками *сън* (*сънъ имъ*—*с ним*, укр. *з ним*) і *вънъ* (*вънъ ихъ*—*в них*). Під впливом цих прийменникових форм утворилися інші форми займенників з початковим приголосним звуком [н] у поєднанні з будь-яким прийменником або й без нього (в орудному відмінку).

3. Зворотний займенник *себе* відмінюється як особовий займенник *ти*, починаючи з родового відмінка: *себе, собі, себе, собою, (на) собі*.

У родовому відмінку з прийменником наголос переміщується наперед, порівняйте: *тебе* — *до тебе, себе* — *до себе*.

4. Відмінювання в к а з і в н и х займенників:

	О д н и н а		жін. рід	М н о ж и н а
	чол. рід	середн. рід		для всіх родів
Н.	<i>цей</i>	<i>це</i>	<i>ця</i>	<i>ці</i>
Р.		<i>цього</i>	<i>цієї</i>	<i>цих</i>
Д.		<i>цьому</i>	<i>цій</i>	<i>цим</i>
З.	як Н. або Р.		<i>цю</i>	як Н. або Р.
О.		<i>цим</i>	<i>цієюю</i>	<i>цими</i>
М.	<i>(на) цьому</i>	<i>(на) цім</i>	<i>(на) цій</i>	<i>(на) цих</i>

За цим типом відмінюються займенники *оцей* (*оця, оце, оці*) і *се* (*ся, се, сі*).

Усі інші вказівні займенники відмінюються як прикметники твердої групи:

	О д н и н а		жін. рід	М н о ж и н а
	чол. рід	середн. рід		для всіх родів
Н.	<i>той</i>	<i>те</i>	<i>та</i>	<i>ті</i>
Р.		<i>того</i>	<i>тієї (тої)</i>	<i>тих</i>
Д.		<i>тому</i>	<i>тій</i>	<i>тим</i>
З.	як Н. або Р.	<i>те</i>	<i>ту</i>	як Н. або Р.
О.		<i>тим</i>	<i>тією (тою)</i>	<i>тими</i>
М.	<i>(на) тому</i>	<i>(на) тім</i>	<i>(на) тій</i>	<i>(на) тих</i>

5. Відмінювання присвійних займенників:

	Однина			Множина
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>мій</i>	<i>моє</i>	<i>моя</i>	<i>мої</i>
Р.	<i>мого</i>		<i>моєї</i>	<i>моїх</i>
Д.	<i>моєму</i>		<i>моїй</i>	<i>моїм</i>
З.	як Н. або Р.	<i>моє</i>	<i>мою</i>	як Н. або Р.
О.	<i>моїм</i>		<i>моєю</i>	<i>моїми</i>
М.	(на) <i>моєму</i> і (на) <i>моїм</i>		(на) <i>моїй</i>	(на) <i>моїх</i>

За цим типом відмінюються займенники *твій, свій*. Множинні форми *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи, а *їхній* — як прикметники м'якої групи.

6. Відмінювання означальних займенників:

	Однина			Множина
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>весь (увесь)</i>	<i>все (усе)</i>	<i>вся (уся)</i>	<i>всі (усі)</i>
Р.	<i>всього</i>		<i>всієї</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>всьому</i>		<i>всій</i>	<i>всім</i>
З.	як Н. або Р.	<i>все (усе)</i>	<i>всю</i>	як Н. або Р.
О.	<i>всім</i>		<i>всією</i>	<i>всіма</i>
М.	(на) <i>всьому</i> і (на) <i>всім</i>		(на) <i>всій</i>	(на) <i>всіх</i>

Означальні займенники *сам, самий, кожний, інший* відмінюються як прикметники твердої групи.

7. Відмінювання питально-відносних займенників:

Відмінювання займенників хто, що

Н.	<i>хто</i>	<i>що</i>
Р.	<i>кого</i>	<i>чого</i>
Д.	<i>кому</i>	<i>чому</i>
З.	<i>кого</i>	<i>що</i>
О.	<i>ким</i>	<i>чим</i>
М.	(на) <i>кому</i> і (на) <i>кім</i>	(на) <i>чому</i> і (на) <i>чим</i>

Відмінювання займенника чий

	Однина			Множина
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>чий</i>	<i>чье</i>	<i>чия</i>	<i>чії</i>
Р.	<i>чийого</i>		<i>чией</i>	<i>чийих</i>
Д.	<i>чийому, чиему</i>		<i>чийій</i>	<i>чийім</i>

З.	як Н. або Р.	<i>чим</i>	<i>чию</i>	як Н. або Р.
О.		<i>чим</i>	<i>чиєю</i>	<i>чим</i>
М.	(на) <i>чим</i> і (на) <i>чим</i>		(на) <i>чий</i>	(на) <i>чих</i>

Відмінювання займенника *скільки*

Н.	<i>скільки</i>
Р.	<i>скільки</i>
Д.	<i>скільки</i>
З.	як Н. або Р.
О.	<i>скільки</i>
М.	(на) <i>скільки</i>

Питально-відносні займенники *який* і *котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

8. Відмінювання заперечних і неозначених займенників.

Заперечні і неозначені займенники відмінюються за типами відмінювання питально-відносних займенників: *ніхто* — як *хто*, *нічий* — як *чий*, *казна-що* — як *що*, *скількись* — як *скільки* і т. д.

У неозначених займенників *якийсь* і *чийсь* у родовому — знахідному відмінках множини з'являється вставний (протетичний) [о]: *якихось*, *чийхось*; так само утворюється друга форма орудного відмінка займенників *хтось* і *щось*: *кимсь* і *кимось*, *чимсь* і *чимось*.

У відмінкових формах заперечних займенників з прийменником усі складові частини його пишуться окремо, наприклад: *ніхто*, *нікого*, але *ні до кого*; *ніким*, але *ні з ким*; *ні на кому*; *ніякий*, *ніякого*, але *ні з якого*; *ніяким*, але *ні з яким*, *ні на якому*.

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках можуть мати різний наголос залежно від значення слова, наприклад: *нікому* (означає «нема кому») і *нікому* (= *жодному*); *ні в чому* (= *немає в чому*) і *ні в чому* (= *в жодному*).

§ 136. Перехід займенників в інші частини мови

Займенники можуть втрачати значення узагальненої вказівки на ознаки або кількість і переходити в іменники. В основному спостерігається неповна субстантивація займенників, наприклад: *Кожен намагався показати свою силу, вправність, сміливість* (Бойч.); *Про себе дбай, але й інших не забувай* (Нар. тв.).

Будь-який займенник, співвідносний з прикметником, може бути субстантивованим словом, якщо його вжити без

іменника. Проте деякі займенники і поза текстом мають конкретне предметне значення, наприклад: *мій* у значенні чоловік, коханий, наречений; *моя* — жінка, кохана, наречена; *наш* (*наша, наше, наші*) із значенням людей, близьких за соціальним становищем, за переконаннями, почуттями патріотизму і т. ін. Порівняйте, наприклад: *Вчора вийшов мій* (чоловік) *на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвінницю зараз, ударив у дзвони* (Коц.).

Окремі займенникові форми перейшли в частки, як от: *тобі* (*куди тобі нарядилася*), *собі* (*Жив собі вовчик*), *все* (*Та все швидше і швидше біжить*), *це* (*Де це ти ходиш?*).

§ 137. Вживання інших частин мови в ролі займенників (прономіналізація)

У розряд займенників можуть переходити слова і з інших частин мови. Явище прономіналізації (від лат. *pro-nomina* — займенник) полягає в тому, що окремі слова можуть втрачати своє конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набувати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки і тим самим лексично зближуватися з займенниками.

Найчастіше прономіналізуються числівники *один* (*одна, одно, одні*), *другий* (*друга, другі*), що виступають у значенні займенників *той, інший, сам, якийсь*. Наприклад: *Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця ні початку* (Коц.); *Якби один другому не допомагав, то світ би пропав* (Нар. тв.).

ДІЄСЛОВО

§ 138. Значення і граматичні ознаки дієслова

Дієслово — це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес.

Предметні характеристики виражаються в кількох планах: а) статичних ознак або належності, позначуваних прикметниками і займенниками; б) кількісних і порядкових визначень, позначуваних числівниками; в) динамічних ознак, позначуваних дієсловами.

За своїм значенням дієслова протиставляються насамперед прикметникам, а також іншим іменним частинам мови, як слова, що виражають ознаку в процесі її становлення, тривання або розгортання. Порівняйте, наприклад:

білий сніг і біліє сніг; письмовий стіл і писав за столом; довж очей і двоїться в очах; своя думка і засвоїти думку. У названих парах слів спільного кореня одні позначають сталі ознаки предмета або кількість їх, а інші виражають динамічні ознаки, пов'язані з діяльністю особи або з активністю предмета.

За граматичними ознаками дієслова також відрізняються від інших частин мови. Так, прикметники, пов'язуючись з іменниками, виражають значення ознаки в граматичних категоріях роду, числа і відмінка, залежних від іменників. Дієслово також може мати категорії роду або особи (у зв'язках із займенником) і числа, залежні від іменника, але воно має ще властиві тільки йому категорії: виду, перехідності/неперехідності, стану, способу і часу, які характеризують ознаку предмета в процесуальному вияві.

Процесуальність, або динамізм,— це становлення чи розгортання ознаки в часовій перспективі. Різні модальні, видові відтінки, вказівка на активного чи пасивного діяча та інші додаткові характеристики своєрідно виявляються в дієслові, тісно пов'язуючись з його семантикою.

Особливістю дієслова є також поєднання в його парадигмі різних граматичних форм: дієвідмінюваних особових (*пишу, писатиму, пиши* та ін.) і родових (*писав, писала, писав би* і под.); відмінкових (*пишучий, написаний*) і незмінюваних — дієприслівникової (*пишучи, написавши*) та інфінітивної, або неозначеної, форм (*писати, написати*).

Дієвідмінювані форми дійсного, умовного і наказового способів (особові і родові) виконують у реченні предикативну функцію, виступаючи в ролі присудка: *Поїзд рушив; Скоро липа зацвіте; Хай буде мир.* Окремі дієслівні форми виконують атрибутивну функцію (*прочитана книга, зачищене вікно*) та функції обставин (*Відпочивши, взявся до роботи*). Неозначена форма дієслова (інфінітив) входить у систему його парадигми як початкова форма, в якій позначається дія (динамічна ознака) безвідносно до діяча чи предмета. Граматичні значення способу, часу, особи (роду) та числа виражаються іншими формами дієслова, в інфінітиві виражаються лише значення виду, перехідності/неперехідності, стану. Саме цими значеннями відрізняється дієслівна форма інфінітив від іменників з узагальненим значенням дії. Порівняйте, наприклад: *звикати — звичка, послати — послання, думати — думка, змагатися — змагання.* У синтаксичному вживанні помітно більше спільного з іменником: інфінітив може виступати підметом (*Жити — значить працювати*), додатком (*Наказано відкли-*

кати), неузгодженим означенням (*У мене є бажання працювати*), обставиною (*Син поїхав учитися*).

Усі дієслівні форми об'єднуються в одну струнку систему на основі спільного лексичного значення процесуальності та загальнодієслівних категорій виду, перехідності/неперехідності і стану, а також здатністю їх керувати іменниковою формою непрямого відмінка та поєднуватися з обставинними словами, наприклад: *їхав до батька, піду до школи, прочитала б звечора, виконаний давно, сказавши навмисне, обігти довкола*.

§ 139. Дві основи дієслова

Дієслівні форми творяться за допомогою суфіксів і флексій від дієслівних основ, що виступають у двох варіантах: основа інфінітива і основа теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється в неозначеній формі дієслова після відкидання суфікса *-ти*: *шука(ти), вози(ти), гукну(ти), принес(ти)*.

Основа теперішнього (або майбутнього простого) часу виділяється у формі дієслова теперішнього (майбутнього простого) часу 3-ї особи множини після відкидання флексії *-уть (-ють), -ать (-ять)*: *шукај(уть), воз(ять), гукн(уть), принес(уть)*.

Від основи інфінітива творяться форми дієслів минулого часу дійсного способу, активні і пасивні дієприкметники минулого часу, дієприслівники доконаного виду, наприклад: *посія(-ти) — посія-в, посія-н-ий, посія-вши*.

Від основи теперішнього часу творяться форми теперішнього або простого майбутнього часу дійсного способу, синтетичні форми наказового способу, активні дієприкметники теперішнього часу і дієприслівники недоконаного виду, наприклад: *ріж(-уть) — ріж-мо, ріж-уч-ий, ріж-учи*.

Примітка. Окремі дієслівні форми творяться аналітичним способом від інфінітива або інших дієслівних форм за допомогою службових слів, наприклад: *буду ходити, будуть ходити* (складені форми майбутнього часу); *ходив би, ходили б* (форми умовного способу); *хай ходить, хай ходять* (форми наказового способу).

У таких формах основу визначають за тими синтетичними формами дієслів, від яких утворилися аналітичні: *ходи-в би, хай ход-ять, буду ходи-ти*.

§ 140. Структурні класи дієслів

Основи інфінітива і теперішнього (майбутнього простого) часу здебільшого не збігаються, порівняйте, наприклад: *писа(ти)* і *пиш(уть)*, *носи(ти)* і *нос(ять)*, *малюва(ти)* і *малюј(уть)*.

За співвідношенням основ інфінітива і теперішнього (майбутнього простого) часу всі дієслова поділяють на класи:

I клас об'єднує велику кількість дієслів з суфіксом *-ува-* (*-юва-*) в основі інфінітива та з суфіксом *-уј-* в основі теперішнього часу: *купувати* — *купують* [*куп-уј-ут'*], *танцювати* — *танцюють* [*танц-уј-ут'*];

II клас — дієслова з суфіксом *-ва-* в основі інфінітива і суфіксом *-вај-* в основі теперішнього часу: *бувати* — *бувають* [*бу-вај-ут'*];

III клас — дієслова з суфіксом *-а-* (*-я-*) в основі інфінітива і суфіксом *-ај-* в основі теперішнього часу: *бажати* — *бажають* [*баж-ај-ут'*];

IV клас — дієслова з суфіксом *-і-* в основі інфінітива і суфіксом *-іј-* в основі теперішнього часу: *чорніти* — *чорніють* [*чорн-іј-ут'*];

V клас — дієслова з суфіксом *-а-* (*-я-*) в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням *-уть* (*-ють*) у 3-й особі множини: *брати* — *беруть*;

VI клас — дієслова з суфіксом *-і-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням *-уть* (*-ють*) у 3-й особі множини: *ревіти* — *ревають*, *хотіти* — *хочуть*;

VII клас — дієслова з суфіксом *-ну-* в основі інфінітива і суфіксом *-н-* в основі майбутнього простого часу: *гукнути* — *гукнуть*;

VIII клас — дієслова з нульовим суфіксом в основах інфінітива і теперішнього часу та закінченням *-уть* (*-ють*) у 3-й особі множини: *нести* — *несуть*;

IX клас — дієслова з суфіксом *-и-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу: *ходити* — *ходять*;

X клас — дієслова з суфіксом *-а-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням *-ать* у 3-й особі множини: *мчати* — *мчать*;

XI клас — дієслова із суфіксом *-і-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу та закінченням *-ать* (*-ять*) у 3-й особі множини: *висіти* — *висять*, *гоїти* [*гој-і-ти*] — *гоять* [*гој-ат'*];

XII клас становить одне дієслово з нульовим суфіксом в основі інфінітива і в основі теперішнього часу та закінченням *-ать (-ять)* у 3-й особі множини: *бігти — біжать*.

За суфіксами основ дієслова поділяються на дві дієвідміни: першу дієвідміну складають I—VIII класи дієслів, а другу — IX—XII класи.

Структурні класи дієслів характеризуються неоднаковим ступенем продуктивності. Одні з них охоплюють велику кількість дієслів і поповнюються новими словами і в наш час (I, III, IV, V, IX класи); інші — являють собою замкнені, семантично обмежені ряди слів (II, IV, VIII, X класи) або представлені одним дієсловом (XII клас).

У межах структурних класів дієслів діють певні закономірності морфологічних чергувань і наголошення тієї чи іншої морфеми. Так, наприклад, у частині дієслів V класу відбуваються морфологічні зміни в корені: з'являється вставний звук [e] (*брати — беру, прати — перу*); звук [e] переходить у [ж] (*гнати — жену*), а [c] — у [ш] (*слати — шлю*); у дієслові *їхати* в основі теперішнього часу замість [x] з'являється звук [d] (*їду, їдеш, їдемо*).

Морфонологічні зміни спостерігаються у VIII структурному класі: 1) у дієсловах *дути, жати* (тиснути), *їняти* (і всіх похідних від нього) при творенні форм теперішнього часу та наказового способу кореневий голосний зникає, з'являється кореневий звук [м]: *дму, дмеш, дми; жму, жмеш, жми; прийму, приймай*; 2) у дієсловах *жати* (зжирати серпом), *м'яти, почати* при творенні форм теперішнього (майбутнього простого) часу і наказового способу голосний кореня зникає, а на його місці з'являється кореневий приголосний [н]: *жну, жнеш, жни; мну, мнеш, мни; почну, почнеш, почни*; 3) у дієсловах *бити, пити, лити, вити* у формах теперішнього часу перед суфіксом *-j-* голосний [и] випадає: *б'ю [б'ју], п'ю [п'ју], л'ю [л':у], в'ю [в'ју]*.

§ 141. Категорія виду

Категорія виду є основною граматичною категорією дієслова. Видові значення, в основі яких лежить поняття внутрішньої межі дії, вказують на її результативність/нерезультативність, тривалість/обмеження, завершеність/незавершеність.

Вид є загальнодієслівною категорією, оскільки охоплює всі форми дієслова: інфінітивну, способові і часові, дієприкметникові і дієприслівникові.

Видове протиставлення виражається граматично у співвідносних дієсловах спільного кореня (і тільки в поодиноких випадках у словах з різними основами — суплетивно), що виступають як видова пара, наприклад: *класти* — *покласти*, *робити* — *зробити*, *допомагати* — *допомогти*, *брати* — *взяти*.

Значення доконаного й недоконаного виду у формах інфінітива виражається безвідносно до інших граматичних значень дієслова, воно властиве самій дієслівній основі, де показником виду виступає афікс (префікс або суфікс), чергування звуків у корені слова, наголос тощо. Кожний інфінітив об'єднує усі можливі форми одного виду, наприклад: *замикати* — *замикаю*, *замикав*, *замикатиму*, *замикай*, *замикав би*, *замикаючи*; *замкнути* — *замкну*, *замкнув*, *замкни*, *замкнув би*, *замкнений*.

В інших формах значення виду тісно пов'язане із значенням часу. Кожне дієслово видової пари утворює свою систему часових форм: дієслова недоконаного виду творять форми усіх трьох часів, а дієслова доконаного виду — лише минулого й майбутнього часів. Так само дієприкметникові і дієприслівникові форми творяться від дієслів, зберігаючи значення виду, закладене в початковій формі: *везти* — *везучи*; *привезти* — *привезений*, *привізиши*.

Основне значення форм недоконаного виду пов'язане з відсутністю вказівки на обмеженість дії, вони виражають у цілому тривалу нерезультативну дію, наприклад: *писати*, *читати*, *робити*, *синіти*.

Значення форм доконаного виду пов'язується з вказівкою на внутрішню межу — вони виражають результативну дію, переважно нетривалу, наприклад: *написати*, *прочитати*, *зробити*, *посиніти*.

Крім основних значень, дієслівні форми можуть виражати різні додаткові відтінки значень недоконаного і доконаного виду: тривалу спрямовану дію (*летіти*, *пливти*); повторювану дію (*ганяти*, *їздити*); супровідну дію (*приспівувати*, *приказувати*); тривалу завершену дію (*посидіти*, *поспати*); раптову дію з відтінком підсилення (*смикнути*, *грюкнути*, *рубонутти*); багатократну обмежену в часі (*попоходив*, *попорозказую*, *попереносили*); вказівку на початок дії, обмеженої в часі (*заспівав*, *закричу*, *покохується*) та ін. Ці додаткові відтінки переважно передаються різними часовими формами, оскільки динамічна ознака в процесі її становлення або розгортання виявляється як реалізована чи нереалізована, тривала чи нетривала в часових межах.

§ 142. Творення корелятивної видової пари

Корелятивна видова пара — це співвідносні дієслова, що відрізняються тільки значенням виду, наприклад: *сі-дати* — *сісти*, *берегти* — *зберегти*.

Видові співвідношення у споріднених дієсловах виражаються засобами афіксації (префіксами і суфіксами), чергуванням голосних у корені слова, зміною наголосу.

Засіб префіксації виступає при творенні дієслова доконаного виду від безпрефіксного дієслова недоконаного виду, наприклад: *вітати* — *привітати*, *знайомити* — *познайомити*, *пам'ятати* — *запам'ятати*.

Корелятивні видові пари відрізняються від префіксального словотворення тим, що при видотворенні похідна форма змінює тільки значення виду, а при словотворенні похідне дієслово виступає з додатковим семантичним відтінком, наприклад: *писати* — *написати* (видова пара); *писати* — *списати*, *розписати*, *підписати*, *виписати*, *записати*, *відписати*, *переписати* (словотворчий ряд дієслів спільного кореня).

У процесі префіксального словотворення префікси виражають і словотворче, і видове значення (*писати* — недоконаний вид, *списати*, *розписати* — доконаний вид), але в межах усього словотворчого ряду виступає тільки одна видова пара префіксального творення (*писати* — *написати*). Кожне новоутворене префіксальне дієслово вступає у видове співвідношення з дієсловом того самого кореня, утворюючи кореляцію за допомогою інших засобів видотворення, наприклад: *списати* — *списувати*, *розписати* — *розписувати*.

У сучасній українській літературній мові для видотворення виступають найчастіше префікси *з-* (*с-*), *за-*, *на-*, *по-*, *при-*, *про-*, наприклад: *казати* — *сказати*, *робити* — *зробити*, *програмувати* — *запрограмувати*, *лити* — *налити*, *бити* — *набити* (когось, чогось, щось), *синіти* — *посиніти*, *ставити* — *поставити*, *іти* — *прийти*, *летіти* — *прилетіти*, *гнати* — *пригнати* (до певного пункту) і *прогнати* (вигнати).

Примітка. Паралельні форми видотворення можливі у випадку омонімії безпрефіксного дієслова, порівняйте: *жати* — *зжати* (жито) і *жати* — *вижати* (сік), а також у випадку значних розходжень у відтінках багатозначного дієслова, наприклад: *гнати* (до якогось пункту) — *пригнати* і *гнати* (виганяти) — *прогнати*.

Видова пара може творитися одночасним приєднанням префікса і зміною суфікса: *падати* — *впасти*, *вішати* — *повісити*, або префіксацією дієслова іншого кореня: *ловити* — *впіймати*, *брати* — *взяти*, *заходити* (в приміщення) — *увійти*.

Суфіксальний спосіб творення видової пари виступає переважно в кореляції другого ярусу: від префіксальних дієслів доконаного виду творяться форми недоконаного виду, наприклад: *читати* — *прочитати* (I ярус); *прочитати* — *прочитувати* (II ярус). Префіксальним видотворенням виражається основне значення виду — вказівка на внутрішню межу, на завершеність/незавершеність дії в часі, на результативність її. Суфіксальними засобами в основному виражаються різні додаткові відтінки видового значення: *протяжність*, *повторюваність дії* і т. ін.

У сучасній українській літературній мові дієслова доконаного виду мають співвідносні форми недоконаного виду, утворені за допомогою суфіксів *-ува-*, *-овува-*, *-ва-*, *-а-*, що виражають значення тривалої, багатократної, повторюваної або супровідної дії, наприклад: *заспівати* — *заспівувати*, *втягти* — *втягувати*, *відшукати* — *відшукувати*; *скупити* — *скуповувати*, *опрацювати* — *опрацювувати*, *прилаштувати* — *прилаштовувати*, *викорчувати* — *викорчовувати*; *зігріти* — *зігрівати*, *оббити* — *оббивати*, *зшити* — *зшивати*; *виробити* — *виробляти*, *випекти* — *випікати*, *заборонити* — *забороняти*.

Видова кореляція може виражатися заміною суфікса і в парах безпрефіксних дієслів: *лишити* — *лишати*, *кінчити* — *кінчати*, *пустити* — *пускати*. За допомогою суфіксів виражаються також додаткові видові відтінки в межах одного виду, наприклад: *летіти* — *літати*, *котити* — *качати*, *нести* — *носити*.

Від дієслів недоконаного виду III структурного класу із значенням тривалої дії видова пара твориться за допомогою суфікса *-ну-*, що виражає однократність дії, або *-ону-*, що виражає відтінок посиленої дії, наприклад: *гукати* — *гукнути*, *стукати* — *стукнути*, *смикати* — *смикнути* і *смиконнути*, *рубати* — *рубнути* і *рубоннути*.

Чергування звуків у корені слова в сучасній українській мові дуже рідко виступає самотійним засобом видотворення (наприклад: *збирати* — *зібрати*, *надсилати* — *надіслати*), найчастіше воно є супроводжуючим засобом при суфіксальному видотворенні, як наприклад: *видерти* — *видирати*, *допекти* — *допікати*, *закотити* — *закачувати*, *заявити* — *заявляти*, *відростити* — *відрощувати*.

Видове значення може виражатися також зміною наголосу в дієслові, наприклад: *засипати* — *засипати* (чимось), *викидати* — *викидати*, *розрізати* — *розрізати*.

У сучасній українській мові є невелика група безпрефіксних дієслів, що можуть виражати значення доконаного і недоконаного виду залежно від контексту. Це дієслова *женити*, *ранити*, *велити*, *наслідувати*, *вінчати*, *атакувати*, *телеграфувати*, *телефонувати*, *організувати*. Порівняйте, наприклад: *Командир велів відкрити вогонь* (доконаний вид); *Працюй, як велить тобі твоя совість* (недоконаний вид).

Окремі групи складають одновидові дієслова, що не мають видової кореляції.

Тільки **не до ко н а н и й** вид мають: а) безпрефіксні дієслова із значенням необмеженої дії, наприклад: *гордувати*, *гидувати*, *гребувати*, *вимагати*, *чекати*, *мислити*, *працювати*, *говорити*, *гомоніти*, *ледарювати*, *ворогувати*, *стежити* і под.; б) префіксальні дієслова, утворені від дієслів із значенням необмеженої дії (мислення, мовлення, сприймання) за допомогою префікса *по-*, що надає відтінку повторюваності дії: *погукувати*, *покрикувати*, *почитувати*, *пописувати*, *потріскувати*.

Значення лише **д о к о н а н о г о** виду мають в основному дієслова префіксально-постфіксальні, похідні від двовидових безпрефіксних дієслів. Це дієслівні утворення з префіксами *від-*, *на-*, *за-*, *по-*, *про-*, *роз-*, наприклад: *відпрацюватися*, *надуматися*, *натерпітися*, *замиритися*, *повчитися*, *провчитися*, *пробідкатися*, *розпишатися*, *розморгатися*.

Одновидове значення можуть мати також дієслова префіксальні, утворені від двовидових за допомогою префіксів *за-*, *по-*, *про-*, *від-*, що вносять відтінок тривалості дії із вказівкою на результативність або вказують на початок дії з відтінком посилення її: *закивати*, *запрацювати*, *потерпіти*, *поплакати*, *проходити*, *просидіти*, *відшуміти*, *відходити*.

§ 143. Категорія перехідності/неперехідності

У зв'язному мовленні одні дієслова самостійно виражають свою семантику (наприклад: *дуб росте*, *робітник працює*), інші потребують доповнення свого змісту за рахунок залежної форми іменника (наприклад: *учні написали диктант*, *хлопець слухає музику*). Здатність дієслова виражати свою семантику самостійно або за допомогою залежного

Іменника в знахідному відмінку (без прийменника) виявляється у категорії перехідності/неперехідності.

Усі дієслова поділяються на дві групи: перехідні і неперехідні. Цей поділ здійснюється на основі синтаксичних ознак дієслова: до перехідних належать дієслова, після яких ставиться форма знахідного відмінка без прийменника, до неперехідних — дієслова, що не мають залежної форми знахідного відмінка без прийменника.

Категорія перехідності/неперехідності властива всім дієслівним формам: інфінітиву, особовим і родовим формам та дієприслівнику.

Порівняйте, наприклад, перехідне дієслово: *прочитати книгу, прочитаю книгу, читайте книгу, читав книгу, читала б книгу, читавши книгу*. Дієприкметникова форма не керує формою знахідного відмінка без прийменника.

Перехідні дієслова можуть керувати також формою родового відмінка у функції прямого додатка, коли вони вживаються у заперечному значенні з часткою *не* (*не чув пісні, не бачив брата*), а також у сполученні з іменниками, що означають збірність, речовинність (*пас ягнят і ягнята, купив хліба*).

До перехідних належать також дієслова *бажати, зичити*, що керують формами родового відмінка і поєднуються з іменниками абстрактного значення: *бажати щастя, зичити здоров'я*.

Неперехідні дієслова вживаються самостійно (без залежної відмінкової форми) або керують будь-якою відмінковою формою іменника з прийменником чи без прийменника, крім знахідного прямого об'єкта, наприклад: *іти, жити, чорніти; боятися* (ч о г о?), *дякувати* (к о м у?), *їхати* (ч и м?), *лежати* (н а ч о м у?), *сміятися* (з ч о г о?), *бігти* (на зустріч к о м у?), *розминутися* (з к и м?).

Перехідні дієслова можуть набувати значення неперехідних. Це буває у випадку опущення при перехідному дієслові прямого додатка. Порівняйте: *писати лист і вміє писати; грає вальс і грає на скрипці*.

Від перехідних дієслів творяться дієслова неперехідні за допомогою постфікса *-ся*: *мити — митися, брати — братися, вітати — вітатися, возити — возитися*. Постфікс *-ся* перетворює дієслово в неперехідне, від таких дієслів не утворюються пасивні дієприкметники. Тільки одне дієслово на *-ся* *сподіватися* в українській мові належить до перехідних, але пасивний дієприкметник втрачає постфікс *-ся*: *сподіваний*.

Примітка. Перехідність/неперехідність у сучасних лінгвістичних дослідженнях розглядається як лексико-синтаксична категорія, що ґрунтується на ознаках валентності дієслів, які в ролі предиката можуть відкривати у реченні позиції об'єкта чи результатива або адресата, засобу, знаряддя дії, локатива тощо.

З урахуванням типу валентності виділяють одно-, дво-, три-, чотири-, рідше п'яти- і шестивалентні дієслова.

§ 144. Категорія дієслівного стану

Категорія стану виражає відношення дії до суб'єкта і об'єкта. Суб'єктно-об'єктні відношення виявляються в реченні. Дієслово є основною ланкою в реалізації граматичних відношень між суб'єктом і об'єктом дії. Так, наприклад, у реченні *Бригада виконує план* суб'єктом дії (або носієм динамічної ознаки) виступає слово *бригада*; дія, виконувана суб'єктом як активним діячем, спрямована на об'єкт (*план*), що в реченні виступає прямим додатком.

Логічні відношення суб'єкта і об'єкта в цьому реченні збігаються з граматичними: дієслово виражає значення активної дії, спрямованої на самостійний об'єкт.

Однак ці логічні відношення можна передати в іншому граматичному оформленні, наприклад: *План виконується бригадою*. У такій структурі речення дієслово виступає із значенням пасивної дії. Дієслово *виконується*, утворене від перехідного дієслова *виконувати* за допомогою постфікса *-ся*, втратило значення перехідності. Логічний суб'єкт при цьому виражається залежною формою іменника — орудним суб'єкта, логічний об'єкт виступає у формі називного відмінка.

Порівняйте: *Усі вітають друга і Друзі вітаються*. У першому випадку дієслово виражає активну дію, спрямовану на самостійний об'єкт, у другому — дія розподіляється між суб'єктами, що є водночас і об'єктами.

Значення дієслівного стану тісно пов'язане з семантикою дієслова і виявляється в синтаксичних зв'язках його з іншими словами.

Категорія стану знаходить свій вияв у способах дієслівного керування, тісно пов'язуючись з категорією перехідності/неперехідності. Так, усі перехідні дієслова можуть виражати значення активної дії, а неперехідні ніколи не виражають. Дієслова перехідні і неперехідні, утворені від перехідних за допомогою постфікса *-ся*, виражають подвійні суб'єктно-об'єктні відношення, а неперехідні, що не співвідносяться з перехідними дієсловами (наприклад: *іти, рости, цвісти*), виражають однібічні, суб'єктні відношення. Порівняйте, наприклад:

Суб'єктно-об'єктні відношення

*Учень виконує завдання.—
Завдання виконується учнем.
Оленка одягає сестру.—
Оленка одягається (Оленка одягає
себе).*

Суб'єктні відношення

*Навколо все спить.
Василько йде до школи.
Оленка сміється.*

Морфологічно-словотворчим засобом вираження окремих значень стану виступає постфікс *-ся*. За допомогою цього словотворчого афікса виражаються значення зворотної і пасивної дії.

Співвідносні дієслова перехідні і неперехідні з постфіксом *-ся* різняться не тільки значенням стану, а й семантичними відтінками, порівняйте, наприклад: *бороти — боротися, кохати — кохатися, дерти — дертися, нести — нестися*. Лише при творенні дієслів із значенням пасивного стану семантичні відтінки співвідносних дієслів майже непомітні, наприклад: *завод будує цехи, цехи будуються заводом; хор виконує кантату, кантата виконується хором*.

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі стани дієслів: активний (або дійсний), пасивний і зворотно-середній.

Крім того, виділяють групу неперехідних дієслів, що не виражають подвійних, суб'єктно-об'єктних відношень, це дієслова нульового щодо об'єкта стану.

Примітка. У лінгвістичній науці ще з часів М. В. Ломоносова визначалася традиційна система станів дієслів. М. В. Ломоносов у «Російській граматиці» назвав шість станів: дійсний (або перехідний), зворотний, взаємний, середній, пасивний (або страждальний) і спільний.

У працях О. О. Шахматова ¹ названо три стани: дійсний, пасивний і зворотний, а в межах зворотного стану розглянуто різні значення його: власне зворотні, непрямо-зворотні, взаємно-зворотні та ін.

В академічній граматиці української мови ² розглядаються тільки два стани: активний і пасивний, підкреслюється, що категорія стану властива тільки перехідним дієсловам; вона ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних граматичних значеннях — активному і пасивному. Активне значення виражається морфологічними формами, пасивне — морфологічними і синтаксичними.

У розгляді дієслівного стану спостерігається різний підхід учених до цієї категорії: одні беруть до уваги семантико-граматичні від-

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка.— Л., 1941.— С. 476—481.

² Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К., 1969.

тінки суб'єктно-об'єктних відношень, що виражаються в дієсловах; інші ототожнюють стан з категорією перехідності/неперехідності, деякі вчені спираються тільки на граматично виявлену кореляцію суб'єктно-об'єктних відношень, лишаючи поза увагою суб'єктні відношення з нульсьвим об'єктом.

1. **Активний стан.** Дієслова активного (або дійсного) стану виражають активну дію суб'єкта, спрямовану на самостійний об'єкт. Це значення мають лише перехідні дієслова, що керують іменниковою формою знахідного відмінка без прийменника. Наприклад: *Косар на луці косу дзвінко клепає* (Рил.); *Дівчата вгляділи на леваді куц калини* (Н.-Лев.).

Формальне вираження прямого об'єкта залежним іменником (або займенником чи іншим субстантивованим словом) і є граматичним показником активного стану дієслова. У структурі речення з дієсловом активного стану граматичні суб'єктно-об'єктні відношення відповідають логічним суб'єктно-об'єктним відношенням.

2. **Пасивний стан.** Дієслова пасивного стану протиставляються дієсловам активного стану за відношеннями суб'єкта до об'єкта і за спрямуванням дії. Логічний суб'єкт при дієслові пасивного стану має форму орудного відмінка без прийменника і виступає в ролі непрямого додатка, виражаючи цим самим відношення пасивного суб'єкта і пасивної дії. Об'єкт дії при дієслові пасивного стану виражається формою називного відмінка (займенника чи субстантивованого слова), що виступає в ролі підмета, наприклад: *Пісня виконується всіма учасниками концерту.*

Дієслова пасивного стану творяться від дієслів активного стану за допомогою постфікса *-ся*. Співвідносні за значенням стану дієслова виступають відповідно в активних або пасивних зворотах мови, наприклад: *Співак виконує арію.* — *Арія виконується співаком.*

Форми словозміни дієслів пасивного стану дещо обмежені вживанням: при орудному суб'єкта частіше ставиться дієслово в 3-й особі, рідше в 1-й або 2-й особі чи в минулому часі. Значення пасивного стану може також виражатися формою пасивного дієприкметника, наприклад: *Ти думала — тобою весь з'їдаюсь? — та, подавившись, падаєш в траву... Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (Тич.); *Енеєм кинута я бідна* (Котл.).

Відсутність орудного суб'єкта при дієслові нівелює значення пасивності дії, і дієслово набуває значення зворотно-середнього стану. Порівняйте: *Фільм переглядається комісією* і *Фільм переглядається вдруге*.

3. Зворотньо-середній стан. Дієслова зворотньо-середнього стану виражають дію суб'єкта, що не переходить на самостійний об'єкт, а зворотно спрямовується на самого діяча чи додатково характеризує його через неназваний об'єкт, наприклад: *дитина взувається* (взуває себе); *цехи змагаються* (змагаються один з одним); *собака кусається* (може вкусити когось).

Зворотні дієслова можуть мати різні відтінки зворотньо-середнього стану, по-різному характеризувати відношення між суб'єктом і об'єктом дії:

а) власне зворотні дієслова виражають дію, суб'єктом і об'єктом якої виступає та сама особа. Сюди належать дієслова: *умиватися, одягатися, взуватися, роззуватися, купатися, митися, пудритися, голитися, наряджатися*. Наприклад: *За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися* (П. М.);

б) взаємно-зворотні дієслова виражають дію, виконувану кількома суб'єктами, кожний з яких виступає водночас і об'єктом дії. Сюди належать дієслова: *зустрічатися, змагатися, вітатися, обніматися, цілуватися, листуватися, спілкуватися, радитися*. Наприклад: *Це ж тоді... в селі, увечері, коли з Гаврилом познайомилися, тебе бачив. А тепер бач, де зустрілись,— пригадав Жердяга* (Скл.);

в) непрямо-зворотні дієслова виражають дію, здійснювану для самого суб'єкта. При дієсловах із значенням непрямо-зворотного стану може стояти непрямий додаток або обставина, наприклад: *готуватися до екзаменів, збиратися до поїздки, лаштуватися в дорогу*. Ці дієслова відрізняються від власне зворотних тим, що логічний прямий об'єкт при них не виражається. Порівняйте: *Дівчина вмивається* (дівчина вмиває себе) і *дівчина збирається в дорогу* (дівчина збирає речі в дорогу); *Батько взявся за картуз: — Збирайся, сину, ходімо* (П. М.) (означає «збирай речі»);

г) загально-зворотні дієслова виражають дію, що зосереджується в самій діючій особі, або виражають внутрішній стан суб'єкта. Сюди належать дієслова із значенням ставлення виконавця дії до об'єкта: *милюватися, турбуватися, дивуватися, злитися, сердитися; заспокоюватися, журитися, трястися, мучитися* і под. Наприклад: *Там три верби схилилися, мов журиються вони* (Гл.);

д) активно-безоб'єктні дієслова виражають властивість суб'єкта поза зв'язком його з об'єктом. Сюди належать дієслова із значенням динамічної ознаки істот: *кусатися, битися, дряпатися, хвицатися* (*собака кусається, корова б'ється, кішка дряпається, кінь хвицається*) або нежи-

вих предметів: *жалитися, колотися (крапива жалиться, будяк колеться)*;

е) пасивно-якісні дієслова виражають статичну ознаку предмета, що підпадає впливові дії іншого предмета. Сюди належать дієслова типу *рватися, гнутися, битися, ламатися, кришитися, колотися, м'ятися, топитися* (танути, переходити в стан рідини), *плавитися* і т. ін. Порівняйте у словосполученнях: *залізо гнеться, ситець мнеться, віск топиться, олово плавиться, лід колеться, хліб кришиться, скло б'ється*;

є) зворотно-пасивні дієслова виражають дію, приписвану пасивному суб'єктові. Зворотно-пасивні дієслова керують формою давального відмінка (давальний суб'єкта), що виступає непрямим додатком. Логічний об'єкт при дієсловах зворотно-пасивного стану виражається формою називного відмінка і виступає в реченні підметом. Наприклад: *І згадується Улянці дідова казка* (О. Д.).

Якщо прямиий об'єкт не виражається у формі називного відмінка, то дієслово перетворюється на безособове з нульовим значенням стану щодо об'єкта, наприклад: *не їсться хліб — мені не їсться*.

Дієслова зворотно-пасивного стану творяться від перехідних дієслів за допомогою постфікса *-ся*, в якому певною мірою збереглося значення зворотного займенника, особливо в групі власне зворотних дієслів.

Нульовий стан щодо вираження об'єкта мають усі неперехідні дієслова без постфікса *-ся* (*летіти, дзвеніти, плакати, стати, бігти* і под.), а також безособові дієслова з постфіксом *-ся* (*не спиться, не сидиться, не лежиться*).

Неперехідні дієслова без постфікса *-ся* означають дію, замкнену в самому суб'єкті, тобто ними виражається тільки суб'єктне відношення (відношення дії до суб'єкта), наприклад: *Літо збігло як день, і з невлежаного туману вишов синьоокий, золоточубий вересень* (Ст.).

Безособові дієслова з постфіксом *-ся* також виражають однобічні відношення дії до логічного суб'єкта у формі давального відмінка (давального суб'єкта). Дія, виражена безособовим дієсловом з постфіксом *-ся*, приписується суб'єкту як незалежний від нього внутрішній стан (*мені не спалося; дівчині не сидиться в хаті; йому не лежалося*).

Отже, категорія дієслівного стану виражає подвійні відношення: основне відношення дії до суб'єкта і об'єкта і пов'язане з ним — відношення між суб'єктом і об'єктом.

§ 145. Категорія особи

Категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта (або діяча) з погляду того, хто говорить. Значення особи в дієслові ґрунтується на протиставленні стосунку до 1-ї особи (безпосередньо мовця) чи 2-ї особи (адресата 1-ї особи — його співрозмовника) або до 3-ї особи (будь-кого, будь-чого, що є предметом розмови), наприклад: *я пишу, ти пишеш, він пише; хлопець пише.*

Особовість є однією із суттєвих ознак предикативності. Дієслово-присудок, вступаючи в предикативні відношення з підметом, вираженим іменником або особовим займенником, координує свою форму способом дублювання вказівки на особу (чи осіб).

В іменниках і займенниках позначення особи або узагальнена вказівка на особу є номінативною ознакою їх, у дієслові особове значення є граматичним показником відношення до особи. Залежно від морфологічного вираження особи (підмета) дієслівний присудок виступає у формах усіх трьох осіб однини і множини при підметі, вираженому займенником чи іменником. Порівняйте: *я читаю, ти читаєш, ми читаємо, ви читаєте, вони читають; студент читає, студенти читають.*

Дієслівні форми поділяються на особові і неособові. До особових належать форми дієслів теперішнього і майбутнього часів дійсного способу та форми наказового способу, в яких граматичне значення особи виражається за допомогою флексій, і минулого часу та умовного способу, в яких особа виражається синтаксично (особовими й особово-вказівними займенниками).

Особові форми утворюють три парадигми дієвідмінювання: 1) теперішнього — майбутнього часів дійсного способу; 2) наказового способу і 3) минулого часу та умовного способу.

Парадигма теперішнього — майбутнього часів будується на основі протиставлень 1-ї, 2-ї і 3-ї особи в однині та множині:

І дієвідміна

Однина

Множина

1-ша ос.	<i>вед-у</i>	<i>віднес-у</i>	<i>вед-емо</i>	<i>віднес-емо</i>
2-га ос.	<i>вед-еш</i>	<i>віднес-еш</i>	<i>вед-ете</i>	<i>віднес-ете</i>
3-тя ос.	<i>вед-е</i>	<i>віднес-е</i>	<i>вед-уть</i>	<i>віднес-уть</i>

II дієвідміна

Однина

Множина

1-ша ос.	<i>друж-у</i>	<i>забіж-у</i>	<i>друж-имо</i>	<i>забіж-имо</i>
2-га ос.	<i>друж-иш</i>	<i>забіж-иш</i>	<i>друж-ите</i>	<i>забіж-ите</i>
3-тя ос.	<i>друж-ить</i>	<i>забіж-ить</i>	<i>друж-ать</i>	<i>забіж-ать</i>

Уваги до особових закінчень:

1. У дієсловах з кінцевим приголосним основи *й* (*ј*) флексії виступають у графічних варіантах: *-ю, -ви, -є, -ємо, -єте, -ють* (I дієвідміна); *-ю, -їш, -їть, -їмо, -їте, -ять* (II дієвідміна), наприклад: *співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.*

2. Утворення 1-ї особової парадигми супроводжується змінами приголосних в основах дієслів перед закінченням:

а) у дієсловах V класу чергуються з — *ж, к — ч, с — ш, т — ч, х — ш*, наприклад: *казати — кажу, кажеш, каже, кажемо, кажете, кажуть; ткати — тчу, тчеш, тче, тчемо, тчете, тчуть; писати — пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; гуркотіти — гуркочу, гуркочеш, гуркоче, гуркочемо, гуркочете, гуркочуть; колижати — колишу, колишеши, колише, колишемо, колишете, колишуть;*

б) у дієсловах IX класу з кінцевим губним приголосним основи у 1-й особі однини і 3-й особі множини після цього губного з'являється вставний звук [л], наприклад: *ловити — ловлю, ловлять; топити — топлю, топлять; губити — гублю, гублять;*

в) у дієсловах IX класу в 1-й особі однини відбувається також чергування приголосних: *д — дж, з — ж, с — ш, т — ч, зд — ждж, ст — шч(ш)*, наприклад: *водити — воджу, лазити — лажу, носити — ношу, вертіти — верчу, їздити — їжджу, мостити — моцу;*

г) у дієслові *хотіти* (VI клас) кінцевий приголосний основи [т] чергується з [ч]: *хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть;*

д) у дієсловах VIII класу приголосний основи [з] змінюється на [ж], а [к] на [ч], наприклад: *стерегти — стережу, стережеш, стереже, стережете, стережуть; текти — течу, течеш, тече, течемо, течете, течуть;*

е) у дієслові *бігти* (XII клас) кінцевий приголосний основи [з] змінюється на [ж]: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать.*

За зразком 1-ї особової парадигми творяться складна і складена форми майбутнього часу, лише в складеній фор-

мі змінюється допоміжне дієслово, наприклад: *буду їхати, будеш їхати, буде їхати, будемо їхати, будете їхати, будуть їхати* (про утворення форм майбутнього часу див. § 147).

Особова парадигма наказового способу будується також на протиставленні трьох осіб в однині і множині, але спеціальні особові флексії виступають тільки в трьох формах: 2-ї особи однини, 1-ї і 2-ї особи множини, наприклад:

1-ша ос.	—	—	<i>пиш-імо</i>	<i>читай-мо</i>
2-га ос.	<i>пиш-и, читай</i>		<i>пиш-іть</i> (або <i>пиш-іте</i>)	<i>читай-те</i>
3-тя ос.	—	—	—	—

У складеній формі 3-ї особи однини і множини значення особи виражається флексіями, що виступають у формах теперішнього — майбутнього часу, наприклад:

О д н и н а

3-тя ос. *нехай напиш-е* *нехай подзвон-ить*

М н о ж и н а

3-тя ос. *нехай напиш-уть* *нехай подзвон-ять*

Дієслівна парадигма минулого часу дійсного способу та умовного способу не має морфологічного показника особи. Ці форми належать до системи дієвідмінювання поряд із особовими, але в основі парадигми лежить розрізнення за родами і числом. У дієслові-присудку, вираженому формою минулого часу або умовного способу, відношення до особи виражається синтаксично — через зв'язок із займенником або через підстановку займенника замість іменника, наприклад: *я працював, ти працював, учень (він) працював*.

З р а з о к:

О д н и н а

М н о ж и н а

чол. рід	<i>ходив, приніс</i>	
жін. рід	<i>ходила, принесла</i>	<i>ходили, принесли</i>
середн. рід	<i>ходило, принесло</i>	

Отже, видозміна дієслова за відношенням до особи і числа або до роду і числа органічно пов'язана з граматичними категоріями часу і способу.

До **неособових** форм дієслів належать інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Синтаксичні відношення дієслова в цих формах з іншими словами виключають потребу вказівки на особу (інфінітив, дієприслівник) або

особовість як предикативна ознака виражається номінативно-синтаксично (порівняйте: *я стомлений, ти стомлений, він стомлений*) і в дієслівну парадигму (парадигму дієприкметника) не входить.

§ 146. Безособові дієслова

Дієслова, що означають дію поза відношенням її до особи (діяча), називаються **безособовими**, наприклад: *світає, смеркає*. Безособові дієслова утворюють окремі тематичні групи. Вони виражають: а) явища природи: *вечоріє, дніє, розвидняється, дощить, мрячить; смеркало*; б) фізичний і психічний стан людини: *морозить, нудить, хочеться (не хочеться), не сидиться, не віриться*; в) модальні значення необхідності, **буття — небуття**: *належить (вам належить оцінити), не було, немає, не стало*; г) значення випадковості, незалежного від **особи** стану: *щастить (не щастить), таланить*; д) значення міри наявності: *вистачить (вистачило), бракує (бракувало)* та ін.

Безособові дієслова ніколи не пов'язуються з підметом, що позначає особу діяча, а тому значень **особи** і числа не виражають. Безособові дієслова не змінюються ні за особами, ні за числами, ні за родами. Вони виступають (крім інфінітива) тільки у формі теперішнього (рідко майбутнього) часу дійсного способу, історично спорідненій з 3-ю особою однини (*світає, бракує, дощить*), та у формі минулого часу (*світало, бракувало, дощило*), спорідненій із формою середнього роду.

Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса **-ся**: *лежати — не лежиться, ходити — не ходиться, спати — спиться (не спиться), їсти — їсться (не їсться)*.

Безособового значення можуть набувати і особові дієслова у формі 3-ї особи однини, вжиті в реченні без підмета, наприклад: *Пахне морем і озоном від притихлої землі* (Рил.).

Синтаксичне вживання особових дієслів без формально вираженого підмета сприяє тому, що дієслово втрачає здатність вказувати на конкретну особу і набуває значення:

а) узагальнено-особового (у 2-й особі однини або множини, рідше — у формі 1-ї особи множини): *Ідеш і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом, а й думками, піснями і звичаями...* (Довж.); *Посієш вчасно — вродить рясно* (Нар. тв.); *Що маємо — не дбаємо, а втративши, плачемо* (Нар. тв.).

Якщо в реченні є звертання, то дієслово у формі 2-ї особи вказує на означену особу, наприклад: *О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань!* (Ол.).

б) неозначено-особового (у 3-й особі множини та у формі множини минулого часу), наприклад: *Скрізь порання: печуть, варять, вимітають, мують...* (Т. Ш.); *Сіяли всю ніч* (Гонч.).

§ 147. Категорія часу

Категорія часу виражає відношення дії до моменту мовлення. В основі цієї граматичної категорії лежить розуміння часу як об'єктивно-реальної форми буття. Людина сприймає нескінченність об'єктивно існуючої матерії в окремих процесуальних виявах: виникнення, становлення, тривання і переходу в нову якість. Дієслова є назвами дій або динамічної ознаки. Становлення і тривання динамічної ознаки сприймається мовцем як вияв процесуальності з властивою для неї часовою перспективою. Ця часова перспектива в дієслові пов'язується з моментом мовлення про дію: дія збігається з моментом мовлення про неї або відбувається не водночас з моментом мовлення.

У сучасній українській мові дієслова мають значення чотирьох часів: теперішнього, майбутнього, минулого і давноминулого.

Усі чотири часи розрізняються за значеннями і мають виразні морфологічні ознаки. Часові значення дієслова виражаються в дійсному способі, умовний і наказовий способи часу не виражають. Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявляється в особових (та родових, що були колись особовими) формах.

Своєрідно виявляється значення часу в неособових формах — дієприкметнику і дієприслівнику. Ці форми зберігають значення часу (як і значення виду) тієї основи, від якої вони творяться (дієприкметник) або виражають час відносно основної дії (дієприслівник).

Теперішній час

Теперішній час означає дію, відбувається в момент мовлення або збігається з моментом повідомлення про неї, наприклад: *Виходить сонце, і зірки роси поволі гаснуть в білих хмарах цвіту* (М. В.).

Дієслова в теперішньому часі виражають: а) дію, що збігається з моментом мовлення про неї: *Я пишу тобі знову, друже мій* (Рил.); б) дію тривалу або постійну: *Споконвіку Прометей там орел карає, що день божий довбе ребра й*

серце розбиває (Т. Ш.); в) дію, що є властивістю істоти або предмета: *Весною в селі встають рано* (Гр. Тют.); *Земля крутиться навколо своєї осі*.

Форми теперішнього часу мають значення недоконаного виду. Вони творяться від основи дієслів недоконаного виду за зразком першої особової парадигми. У цих формах виражається значення способу (дійсного), часу, особи і числа, наприклад: *ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять*.

Майбутній час

Майбутній час означає дію, що здійсниться або триватиме після розмови про неї, наприклад: *Я візьму землі у жменьку, натрушу з квіток краси і на всю округу дзенькну свіжим голосом роси* (Бич.); *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать* (Л. У.).

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію і одноразову або обмежену із вказівкою на завершеність. Відповідно вони творяться від основ дієслів недоконаного і доконаного виду.

Форми майбутнього часу доконаного виду (прості) творяться за зразком першої особової парадигми тими самими флексіями, що й форми теперішнього часу першої чи другої дієвідміни, наприклад: *виконаю, виконаєш, виконає, виконаємо, виконаєте, виконають*; *зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять*.

Від основ дієслів недоконаного виду творяться аналітична, або складена, і синтетична форми майбутнього часу.

А н а л і т и ч н а, або **с к л а д е н а**, форма майбутнього часу твориться способом додавання до інфінітива (недоконаного виду) допоміжного дієслова *бути* в особових формах, наприклад: *буду співати, будеш співати, буде співати, будемо співати, будете співати, будуть співати*.

С и н т е т и ч н а форма майбутнього часу твориться від інфінітива недоконаного виду додаванням суфікса *-м-* (це залишок архаїчного допоміжного дієслова *яти-* в особових формах) та особових закінчень, наприклад: *казатиму, казатимеш, казатиме, казатимемо, казатимете, казатимуть*.

Отже, у формах майбутнього часу значення часу виражається або основою дієслова, або допоміжним дієсловом, або суфіксом, що походить від допоміжного дієслова. Значення часу органічно пов'язане із значенням особи і числа, що знаходять своє вираження в особових флексіях, розподілених за дієсловами першої і другої дієвідмін.

Минулий час

Минулий час означає дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення, наприклад: *Могутнім спокоєм дихало чорнолісся* (Ст.); *Скільки днів пролетіло над нами!* (Сос.).

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду.

Формальним показником минулого часу є суфікс *-л-* або його видозмінений фонетичний варіант *-в-* (*-у-*), що приєднується до основи інфінітива. Форми минулого часу в сучасній українській мові виражають за допомогою флексій значення роду (в однині) і числа, наприклад: *возив, возила, возило, возили*.

У формах чоловічого роду суфікс *-в-* приєднується тільки до основи, що закінчується на голосний звук, порівняйте, наприклад: *водити — водив, синіти — синів, збирати — збирав*, але *нести — ніс, везти — віз*.

При творенні форм минулого часу ненаголошений суфікс *-ну-* може зникати, наприклад: *сохнути — сохнув і сох, зів'янути — зів'янув і зів'яв*. У дієсловах з наголошеним суфіксом *-ну-*, а так само в дієсловах із значенням раптової чи одноразової дії суфікс *-ну-* зберігається: *стягнути — стягнув, крикнути — крикнув, гукнути — гукнув*.

Давноминулий час

Давноминулий (або передминулий) час означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією, наприклад: *Ніби й задрімав був зразу, але щось приверзлося, що й прокинувся рано* (Гол.).

Форми давноминулого часу творяться переважно від дієслів доконаного виду аналітичним способом: до основного дієслова в минулому часі додається допоміжне дієслово *бути* в родових формах однини і у формі множини, наприклад: *сказав був, сказала була, сказало було, сказали були*.

Значення давноминулого часу сприймається в реченні на основі зіставлення двох або більше дій, наприклад: *Був позабував товаришів, — тепер пригадав* (Вас.).

Давноминулий час властивий розмовному і художньому стилям мови. У науковому, публіцистичному, діловому стилях форми давноминулого часу не вживаються.

§ 148. Вживання часових форм

Крім основних значень часу, що безпосередньо виражаються часовими формами дієслів у процесі спілкування, дієслово може мати відносне значення щодо моменту мовлення.

Так, наприклад, у розповіді про минулі події поряд із формами дієслів минулого часу вживаються форми теперішнього часу в значенні минулого: *Вийшов за школу — світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє* (Вас.). Форми майбутнього часу також можуть уживатися в значенні минулого або теперішнього часу, надаючи відтінку раптовості, несподіваності, енергійності: *Сиджу — як загуде в грубі, як сипне, вийне снігом у вікна — зразу стемніло* (Вас.). *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то приляже та послуха, як кобзар співає...* (Т. Ш.).

Відносність часового значення допомагають виражати модальні частки *було, бувало як*, наприклад: *Ти було підеш орати, виореш, засієш і зажнеш, а панські козаки прийдуть та й заберуть усе* (П. М.); *Сидимо було день при дні у дівочій та робимо* (М. В.).

§ 149. Категорія способу

Факти об'єктивної дійсності можуть мислитися мовцем як дійсні (реальні) або як можливі (ірреальні) чи як бажані. Залежно від характеру віднесеності висловленого до дійсності думка може сприйматися як факт ствердження або заперечення, розглядатися як певна можливість, необхідність, як факт спонукання чи вагання, невпевненості і т. д.

Характер віднесеності висловленого мовцем до дійсності, або модальність, передається в мові лексичними, морфологічними, синтаксичними та інтонаційними засобами.

Категорія способу дієслів — це граматична категорія, що виражає відношення дії до дійсності.

У сучасній українській мові розрізняють три способи дієслів: дійсний, наказовий і умовний.

Д і й с н и й с п о с і б виражає реальну дію, що перебігає в часі. Дійсний спосіб протиставляється умовному і наказовому способам тим, що має часові форми. Наприклад: *Солдати зскочать, підштовхнуть (де в них береться сила?) і за машиною ідуть, щоб знову не засіла* (Перв.).

Н а к а з о в и й с п о с і б виражає прохання, побажання, спонукання або наказ. Наприклад: *Ти шапку скинь і низько поклонись. Бо ліс — це світлий храм. Святиня наша* (Бич.).

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього — майбутнього часу за допомогою закінчень другої особової парадигми.

У сучасній українській мові виступає три різновиди форм наказового способу:

а) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з основою на приголосний [j (i)]: *читай, знай, чіпай, надсилай, вимагай*; у 1-й особі множини ці дієслова мають флексію **-мо**, а в 2-й особі множини — флексію **-те**: *читаймо, знаймо, чіпаймо, надсилаймо, вимагаймо; читайте, знайте, чіпайте, надсилайте, вимагайте*;

б) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з кінцевим твердим приголосним [ж], [ч], [б], [п], [в], [м] та [р] (*ріж, плач, насип, вір*) та з м'яким приголосним [з'], [с'], [д'], [л'], [н'] (*злізь, винось, сядь, дозволь, стань*); у 1-й особі множини виступає флексія **-мо**: *ріжмо, плачмо, вірмо, злізьмо, виносьмо, сядьмо, дозвольмо, станьмо*; у 2-й особі множини — флексія **-те**: *ріжте, плачте, вірте, злізьте, виносьте, сядьте, дозвольте, станьте*;

в) з флексією **-и** у 2-й особі однини, якщо наголос падає на закінчення (*вези, кажи, зроби, простуди*), та в дієсловах, що мають збіг приголосних у кінці основи (*тягни, торкни, увімкни*); у 1-й особі множини виступає флексія **-імо** (рідше **-ім**): *везімо, кажімо, зробімо, простудімо, тягнімо, торкнімо, увімкнімо*; у 2-й особі множини — флексія **-іть** (або рідше **-іте**): *везіть, кажіть, зробіть, простудіть, тягніть, торкніть, увімкніть*.

Аналітичні форми наказового способу творяться за допомогою частки *хай (нехай)*, що додається до форм 3-ї особи теперішнього чи майбутнього часу: *хай (нехай) скаже, хай скажуть*.

Парадигма наказового способу

Однина

2-га ос.	<i>знай</i>	<i>стань</i>	<i>заплач</i>	<i>зроби</i>
3-тя ос.	<i>хай знає</i>	<i>хай стане</i>	<i>хай заплаче</i>	<i>хай зробить</i>

Множина

1-ша ос.	<i>знай-мо</i>	<i>стань-мо</i>	<i>заплач-мо</i>	<i>зроб-імо</i> (<i>зроб-ім</i>)
2-га ос.	<i>знай-те</i>	<i>стань-мо</i>	<i>заплач-те</i>	<i>зроб-іть</i> (<i>зроб-іте</i>)
3-тя ос.	<i>хай знають</i>	<i>хай ста- нуть</i>	<i>хай запла- чуть</i>	<i>хай зроблять</i>

Дієслова *пити, бити, лити, шити, вити, рити* в наказовому способі зберігають голосний [и] в корені слова, перед [j] (в основі теперішнього — майбутнього часу): *пий, бий, лий, ший, вий* (але: *віяти — вій*), *рий*; *пиймо, биймо, лиймо, шиймо, виймо, риймо*; *пийте, бийте, лийте, шийте, вийте, рийте*.

Дієслово *їсти* має форми: *їж, їжмо, їжте*. Деякі дієслова за своєю семантикою не можуть мати значення наказового способу стосовно 2-ї особи, наприклад: *бачити, чути, гнити*.

Умовний спосіб виражає дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов. Наприклад: *Полетіла б я до тебе, Та крилець не маю* (Нар. тв.).

Дієслова в умовному способі часу не виражають. Форми умовного способу аналітичні. Вони творяться за допомогою частки **би (б)**, що додається до форм минулого часу дійсного способу. Форми умовного способу виражають значення роду і числа.

Парадигма умовного способу

Однина

Чол. рід	<i>носив би</i>	<i>казав би</i>
Жін. рід	<i>носила б</i>	<i>казала б</i>
Середн. рід	<i>носило б</i>	<i>казало б</i>

Множина

(для всіх трьох родів)
носили б казали б

Частка **би (б)** може входити до складу умовного сполучника **аби, якби** або сполучника мети **щоб**, наприклад: *Якби от проміння золоті у струни чарами обернути, я з них зробила б арфу золоту* (Л. У.).

Примітка. Частка **би(б)** походить від давньої форми 2-ї і 3-ї особи однини аориста дієслова *бути*.

В українській мові форми одного способу можуть вживатися в значенні іншого:

1) форми наказового способу — в значенні дійсного для вираження моментальної дії з відтінком недоречності, наприклад: *А хтось тоді й порадь — доки не пізно ще, доки козаки ще в Князівці — мерщій знести усе в економію, хто що взяв* (Гол.), або для вираження дії, виконуваної з приму-

су: *Роби на других дні та ночі, і на годину не засни...* (Гр.);

2) форми наказового способу — в значенні умовного з відтінком дорікання комусь або особливого підкреслення зумовленості дії, наприклад: *Вийди я з дому на п'ять хвилин раніше, то й не запізнився б; Мати знала, що застукай його в хаті білі, та ще довідайся, з ким і де був — не помилюють...* (Панч);

3) форми умовного способу — в значенні наказового для пом'якшення наказу, наприклад: Поліксена: *Пождав би ти безмісячної ночі* (Л. У.);

4) форми майбутнього часу дійсного способу — в значенні наказового для підкреслення категоричності наказу, наприклад: — *Гаразд, досить, — обірвав гетьман Капусту, — пошлеш новий універсал, моїм іменем накажеш бути селянам в послушенстві у пані ігумені, а гульвіс злостивих скарати на горло* (Риб.).

Категоричність наказу особливо підкреслюється вживанням замість форм наказового способу інфінітивної форми, наприклад: — *Говорить Щорс. Негайно розшукаати комісара* (Скл.).

§ 150. Дієприкметник

Дієприкметник — це невідмінювана дієслівна форма, що передає дію або стан як динамічну ознаку предмета, виявлену в категоріях виду і стану. Як і інші форми дієслова, дієприкметник має значення виду, часу (теперішнього і минулого), стану (активного і пасивного), може керувати формою залежного іменника і означатися словами, що виражають ступінь вияву ознаки та різні обставини, наприклад: *написаний чорнилом, синіючий на видноколі, давно забутий, злегка затягнений*.

Дієприкметник, подібно до прикметників, узгоджується з пояснюваним іменником у роді, числі і відмінку, наприклад: *довго не стихаючий вітер; пісня, виконана хором; заросле споришем подвір'я; затужавілі стежки*.

Дієприкметникові форми зберігають значення того виду, який має дієслово в початковій формі, наприклад: *зітхаючий* — недоконаний вид (початкова форма — *зітхати*), *завезений* — доконаний вид (початкова форма — *завезти*).

Дієприкметники поділяються на активні і пасивні. Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів і рідше — від перехідних, пасивні — тільки від перехідних дієслів.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу неперехідних дієслів або перехідних, вжитих у неперехідному значенні, за допомогою суфіксів *-уч(-юч-)* або *-ач(-яч-)*.

Наприклад: *терпнути* — *терпн(уть)* + *-уч-ий* — *терпнучий*; *кипіти* — *кипл(ять)* [*кипл'-ат'*] + *-яч- (-ач-)-ий* — *киплячий*.

Форми активних дієприкметників можуть утворюватися тільки від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктними відношеннями, наприклад: *квітучий сад, благаючи очі, в'януча краса, жевріюче вугілля, палаючий вогонь, мертвіючі звуки, несуча курка, пануючий погляд, ріжучий інструмент*.

Активні дієприкметники в сучасній українській мові обмежені вживанням порівняно з російською мовою. Так, дієприкметник, що пов'язаний із назвою особи, замінюється зворотом «той, що + дієслово в 3-й особі однини теперішнього часу».

Наприклад: замість *працюючі на заводі робітники* краще сказати *робітники заводу*; замість *робітників, перевиконуючих план, премійовано* треба — *робітників, що перевиконують план, премійовано*.

Зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів з постфіксом *-ся*. Порівняйте р о с.: *учащийся, святящийся* — у к р.: *той, що навчається; той, що світиться*.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-*. Наприклад: *змарніти* — *змарні(ти)* + *-л-ий* — *змарнілий*.

При творенні активних дієприкметників минулого часу в основі дієслів VII класу суфікс *-ну-* випадає. Так само випадає в основі приголосний [с] перед суфіксом *-л-*: *відпасти* — *відпалий, осісти* — *осілий*.

У сучасній українській мові не творяться активні дієприкметники минулого часу за допомогою суфіксів *-ш-*, *-вш-*. Цей суфікс зберігся лише в кількох давніх дієприкметниках, як от: *перемігший, здолавший, бувший, минувший* (діал.).

Пасивні дієприкметники мають значення доконаного або недоконаного виду. Вони творяться тільки від перехідних дієслів, виражаючи динамічну ознаку щодо об'єкта при неназваному логічному чи пасивному суб'єктові, наприклад: *запорошені снігом вулиці; прочитане вголос оповідання; вишита на полотні троянда; шлях, про-*

йдений туристами; вікно, пофарбоване маляром; книга, прочитана учнем.

Пасивні дієприкметники творяться від основи інфінітива (інакше — основи минулого часу) за допомогою суфіксів *-н-* (*-ен-*, *-єн-*), або *-т-*, наприклад: *бажати — бажаний, вибрати — вибраний, забути — забутий, підтягнути — підтягнутий і підтягнений, озброїти — озброєний.*

При творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-н-* суфікси основи *-и-*, *-і-* змінюються на *-е-* (*-є-*), наприклад: *бачити — бачений, топити — топлений, напоїти — напоєний, заспокоїти — заспокоєний.*

Від дієслівних основ із суфіксом *-ува-* або *-овува-* творяться пасивні дієприкметники недоконаного виду, що можуть виступати із значенням теперішнього часу. Порівняйте, наприклад: *написати — написаний, надписувати — надписуваний; розвідати — розвіданий, розвідувати — розвідуваний; застосувати — застосований, застосовувати — застосовуваний.*

У суфіксі *-ува-* голосний [у] зберігається, якщо наголос падає на корінь слова, а в наголошеному суфіксі на місці [у] виступає [о], наприклад: *показувати — показуваний, виношувати — виношуваний, опрацювати — опрацьований, відшкодувати — відшкодований.*

За допомогою суфікса *-т-* творяться форми пасивних дієприкметників від двох структурних класів дієслів — VII і VIII. Зокрема, суфікс *-т-* приєднується до дієслівних односкладових основ, що закінчуються голосними [и], [і], [а (я)], [у] або на *-ер-*: *бити — битий, подіти — подітий, вижати — вижатий, дерти — дертий.* Від більшості дієслів VII і VIII структурних класів пасивні дієприкметники утворюються як суфіксом *-т-*, так і суфіксом *-н-* (*-єн-*), наприклад: *посунути — посунутий і посунений, колоти — колотий і колений, пороти — поротий і порений, вернути — вернутий і вернений.*

§ 151. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники

Дієприкметникові форми можуть втрачати ознаки дієслів і переходити в розряд прикметників, виражаючи статичні ознаки предмета, наприклад: *сидяча робота, ключий дріт, спілий кавун, сіяне борошно, битий шлях.*

Прикметники дієприкметникового походження не керують формами непрямих відмінків іменника, не можуть означатися словами з обставинним значенням. Порівняйте,

наприклад: *розіпрілий у печі борщ і пріле просо; сіяна квадратно-гніздовим способом кукурудза і сіяне борошно; палена сонцем рослинність і палена цегла.*

У прикметниках дієприкметникового походження може змінюватися наголос, наприклад: *варений, печений* (дієпр.) і *варєний, печєний* (прикм.).

Прикметники дієприкметникового походження слід відрізняти від прикметників, що творяться від основ дієслів або віддієслівних іменників прикметниковими суфіксами, наприклад: *блискучий, біжучий, плакучий, поживний, невпинний, посівний, підписний, навісний, коханий, перекладний, докладний.*

Дієприкметникові форми можуть також переходити в розряд іменників, наприклад: *заручений, наречений, суджений, полонений, учений, придане* і под.

Позначаючи осіб або предмети, такі слова набули граматичних ознак, властивих іменникам: мають постійний рід, у реченні виступають підметом або додатком, наприклад: *Пряди, пряди — ниток багато білих зарученій потрібно на весілля, на шлюбні шати й на дари для гостей* (Л. У.).

§ 152. Предикативні форми на *-но, -то*

У сучасній українській мові вживаються співвідносні з пасивними дієприкметниками незмінні форми на *-но, -то*, наприклад: *подано, виконано, розбито, перекрито.*

Ці форми творяться від основи інфінітива перехідних дієслів. Від форм пасивних дієприкметників вони відрізняються тим, що не змінюються і в реченні виконують тільки предикативну функцію: виступають головним членом безособового речення, наприклад: *Кожній людині відкрито в нас дорогу — твори, дерзай* (Бойч.).

Незмінні предикативні форми на *-но, -то* мають значення виду (*писано — написано, роблено — зроблено, бито — збито*) і мають здатність керувати відмінковою формою залежного іменника: знахідного (або родового) прямого об'єкта, орудного знаряддя або засобу дії та давального суб'єкта, наприклад: *запрошено його, підписано протокол, зшити поли, не викопано ями, не всипано цукру, написано пером, налякано словом, схоплено рукою, тобі наказано (щось, кимось), синові велено (щось, кимось).*

Предикативні форми на *-но, -то* можуть означатися словами з обставинним значенням (іменниками, прислівниками), наприклад: *посіяно в полі, зроблено вдало, помічено недавно.*

§ 153. Дієприслівник

Дієприслівник — це незмінювана дієслівна форма, яка, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок), наприклад: *Брати, пригинаючись, входять до хати* (Ст.).

Дієприслівник завжди пов'язується з тим самим іменником, що й основне дієслово, але, виражаючи додаткову дію (або додаткову динамічну ознаку предмета), виступає в реченні обставиною часу, причини, мети або способу дії, наприклад: *Хлопець, увійшовши, привітався* (к о л и?); *Захворівши, Маринка пропустила заняття* (ч о м у?); *Силкуючись не обмовитись, дівчинка закушує губу* (з я к о ю м е т о ю?); *Підстрибуючи на вибоїнах, машина мчить далі* (я к?).

За синтаксичною роллю в реченні і морфологічною ознакою незмінності дієприслівники зближуються з прислівниками. Дієприслівники, як і прислівники, виступають у реченні обставинами.

Дієприслівники мають значення виду і часу.

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* від дієслів першої дієвідміни і *-ачи (-ячи)* — від дієслів другої дієвідміни: *вед(уть)* — *ведучи, мел(ють)* — *мелючи, стеж(ать)* — *стежачи, ход(ять)* — *ходячи*.

Дієприслівники теперішнього часу виражають додаткову дію, яка збігається з основною в теперішньому або минулому часі. Порівняйте, наприклад: *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами* (Гонч.); *Гуляє містом одчайдушна хуга, висвистуючи, дику кричучи* (Баж.).

Дієприслівник може також виражати додаткову дію, що збігається з дією майбутнього часу, наприклад: *Конспектуючи літературу, будемо виділяти основні положення*.

Дієприслівники минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду за допомогою суфіксів *-ши* і *-вши* (якщо основа закінчується на голосний), наприклад: *біг(ти)* — *бігши, вез(ти)* — *візши, взува(ти)* — *взувавши, взу(ти)* — *взувши, відда(ти)* — *віддавши*.

Дієприслівники минулого часу виражають додаткову дію, що передує основній або збігається з нею, чи наступну дію, що відбувається після основної. Порівняйте, наприклад: *Рибка, почувши волю, замерла, піднявши плавники під самий верх води, і зникла в глибині* (Ст.). *Стоїть на*

варті над розливом стихії юнак, приклавши бінокль до очей (Гонч.). *Швидко вийшов, зачинивши за собою двері.*

Дієприслівники можуть пов'язуватися з дієслівними формами наказового способу, вжитими в узагальнено-особовому значенні або з вказівкою на конкретну особу, а також із формою інфінітива. У таких зв'язках виражається одночасність дій або додаткова дія передує основній. Наприклад: *Не спитавши броду, не лізь у воду* (Нар. тв.); — *Хлопці, — шепотить Кіндрат Калистратович, — один стрибай тут і, пригнувшись, до річки. Другий ізстрибує трохи далі* (О. В.); *Виконуючи стрибки вгору, треба стежити за правильним диханням.*

Окремі дієприслівники можуть втрачати ознаку дієслова (здатність підпорядковувати собі залежні слова) і набувати значення прислівників.

Найчастіше переходять у прислівники (адвербіалізуються) дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу, наприклад: *Раділи люди встаючи* (Т. Ш.); ...*Він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи* (Ян.).

ПРИСЛІВНИК

§ 154. Значення прислівника, його граматичні ознаки

П р и с л і в н и к — це повнозначна незмінювана частина мови, що виражає ознаку дії, стану чи ознаку якості або предмета.

Прислівник у реченні пов'язується з дієсловом, виконуючи роль обставини дії, наприклад: *Синіла (де)? навкруги далечінь* (Гонч.); *Дорога все глибше (як?) врізалась в ущелину, зверху (з в і д к и?), зі скель, покапувало* (М. Ол.).

Прислівник може також пов'язуватися з прикметником або іншим прислівником, служачи для вираження ознаки якості у ролі обставини міри, ступеня: *Ось зовміс (н а с к і л ь к и?) близько з води вихопилась гостра скеля* (Баш); *Коли моя білява донька виросте, я буду надто (я к о ю м і - р о ю?) старий* (Досв.).

Рідше прислівник входить у зв'язок з іменником, виконуючи роль неузгодженого означення: *Карлос вибрав шлях (я к и й?) направо, Гвідо вибрав шлях (я к и й?) наліво* (Л. У.). Менш типовою для частини прислівників є роль присудка в односкладному реченні: *Тихо, пустельно, мов на краю світу* (Гонч.).

§ 155. Розряди прислівників за значенням

За значенням і синтаксичною роллю в реченні прислівники поділяються на три розряди: означальні, обставинні та безособово-предикативні.

Означальні прислівники

Означальні прислівники виражають якісні ознаки дії або стану (*швидко бігти, міцно спати*) та спосіб вияву їх, міру або ступінь (*підкуватися по-батьківськи, занадто вразлива натура, утричі більша вага*).

Означальні прислівники поділяються на три групи: 1) якісно-означальні; 2) способу або образу дії; 3) кількісно-означальні.

1. Якісно-означальні прислівники дають якісну характеристику дії або стану, відповідаючи на питання *як?* Вони творяться від основ якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о* або *-е*, наприклад: *гарно, розумно, вдало, гаряче, добре*.

Якісно-означальні прислівники утворюють форми вищого і найвищого ступенів порівняння, наприклад: *легко — легше — найлегше; гірко — гіркіше — найгіркіше*.

Вищий і найвищий ступені якісно-означальних прислівників творяться так само, як і ступені порівняння якісних прикметників. Вищий ступінь утворюється за допомогою суфіксів *-ше* або *-іше* (*довго — довше, тепло — тепліше*), а також суплетивно (*гарно — краще, погано — гірше*) або аналітичним способом (*вдало — менш вдало, ясно — більш ясно*). Найвищий ступінь твориться за допомогою частки *най-*, що додається до форми вищого ступеня, наприклад: *весело — веселіше, найвеселіше, дорого — дорожче, найдорожче*.

2. Прислівники способу або образу дії вказують на спосіб дії і відповідають на питання *яким способом?* (*гуртом, уплав, по-нашому, по-материнському*).

3. Кількісно-означальні прислівники виражають ступінь інтенсивності дії або міру чи ступінь вияву якісної ознаки і відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато?* (*двічі, утричі, дуже, надзвичайно*).

Обставинні прислівники

Обставинні прислівники виражають різні обставини, за яких відбувається дія, тобто характеризують дію або процес за часовими, просторовими, причиновими відношеннями, рідше — за метою її виконання.

Обставинні прислівники поділяються на чотири групи: 1) прислівники часу; 2) прислівники місця; 3) прислівники причини; 4) прислівники мети.

1. Прислівники *ч а с у* характеризують дію за часовими відношеннями і відповідають на питання *к о л и? в і д к о л и? я к д о в г о? д о к и?* (*тепер, колись, віддавна, щороку, завжди*).

2. Прислівники *м і с ц я* характеризують дію за просторовими відношеннями і відповідають на питання *д е? к у д и? з в і д к и?* (*угорі, вниз, здалеку, праворуч*).

3. Прислівники *п р и ч и н и* виражають причину дії і відповідають на питання *ч о м у? ч е р е з щ о? з я к о ї п р и ч и н и?* (*зопалу, згарячу, здуру, знічев'я*).

4. Прислівники *м е т и* виражають мету дії і відповідають на питання *д л я ч о г о? н а щ о? з я к о ю м е т о ю?* (*умисне, наперекір, напоказ*).

Безособово-предикативні прислівники

Безособово-предикативні прислівники (їх ще називають словами категорії стану) виражають: а) стан природи (*тихо, ясно, тепло, темно, холодно*); б) психічний або фізичний стан людини (*легко, весело, радісно, сумно, душно*); в) зумовленість, необхідність, доцільність дії в оцінці людини (*треба йти, необхідно виконати, потрібно сказати*).

У ролі головного члена безособових речень вони виражають відношення до особи, яка зазнає певного стану, або вказують на загальний фізичний стан природи. Порівняйте: *Дівчині весело (холодно, лячно, байдуже); Надворі весело (холодно, сухо)*.

§ 156. Морфологічний склад прислівників

Особливістю морфологічного складу прислівників є співвіднесеність їх з усіма частинами мови. Ця співвіднесеність вказує на їх походження як класу адвербіальних (придієслівних) слів.

Адвербіальна функція, яку первісно виконували іменні словоформи, сприяла формуванню нової синтаксичної семантики в них у напрямку створення морфологізованого засобу вираження цієї функції, яким став клас прислівників. Процес адвербіалізації відбувався поступово, шляхом переосмислення іменних слів на основі зміни синтаксичної ролі в реченні: замість означальної при іменнику — на обставинну у зв'язках із дієсловом. Водночас цей процес супроводжувався змінами морфологічних ознак адвербіалізованих словоформ та морфемного складу слів. Утворені шляхом адвербіалізації прислівники в своїй будові відображають застигли (змертвілі) відмінкові (відмінково-прийменникові) форми іменників, прикметників, числівників, займенників, колишніх дієприкметників, закінчення яких перетворилися на суфікси, а прийменники — на префікси: *набік, знадвору, донедавна, здалека, вповні, надвоє, доки, навприсядки, сидячи*.

Адвербіалізація є одним із засобів поповнення класу прислівників і нині (див. словотвір прислівників, § 100).

ПРИЙМЕННИК

§ 157. Загальні відомості про прийменник

Прийменники — це службові слова, за допомогою яких виражаються відношення між предметами та відношення дії або ознаки до предмета. У сполученні з формою непрямого відмінка іменника (або субстантивованого слова) прийменник виражає залежність іменника від інших слів у реченні, диференціюючи значення відмінкової форми. Так, наприклад, у реченні *А по долині, по роздоллі із степу перекотиполе рудим ягняточком біжить до річечки води напиться* (Т. Ш.) прийменники *по, із, до* виражають відношення дії (*біжить*) до предметів (*долина, роздолля, степ, річечка*), вказують на синтаксичні зв'язки між дієсловом (керуючим словом) та іменниковими формами (керованими словами).

Прийменники допомагають виявити значення відповідної форми іменника і синтаксичну роль її у реченні. У наведеному реченні за допомогою прийменників виражаються різні значення просторових відношень: місця дії, поширення її (*біжить по долині, по роздоллі*), напрямку руху (*біжить із степу, біжить до річечки*).

За допомогою прийменників виражаються багатоманітні відношення до предмета — просторові, часові, цільові, умови, допустові і причинові, способу дії (наприклад: *поїхати до міста, сидіти до вечора, боротись для щастя, виконати при бажанні, продовжити роботу всупереч наказу, скривитися від болю, розсипатися з тріском*) та різні об'єктні відношення (*узяти за руку, надіти на голову, турбуватися про друга, додати до суми*).

Якщо керуючим словом виступає іменник, то за допомогою прийменника виражаються переважно атрибутивні відношення (наприклад: *дівчина з косою, стежка через гору, вікна на балкон, кімната для малят, порошок від кашлю*), рідше — об'єктні відношення (*інтерес до науки, тяг до знань, дума про тебе*).

Якщо в ролі керуючого слова виступає займенник або прикметник, числівник, дієприкметник, то керована за допомогою прийменника форма, як правило, об'єднується з керуючим словом і виступає одним членом речення, наприклад: *дехто з нас, хтось із них, троє з них* (складені підмети); *рожевий від сонця, синій від холоду, виконаний на вечорі, зроблений у цеху* (поширені означення).

§ 158. Вживання прийменників з відмінковими формами іменників та субстантивованих слів

У сучасній українській мові відмінкові значення виражаються морфологічно, за допомогою флексій. Із співвідносним їм значенням виступають прийменники: «...зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми... При цьому прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її»¹.

Прийменник може вживатися з формою одного непрямого відмінка (наприклад: *без, біля, від, для, до, з-за (із-за), з-під, проти, серед* вживаються тільки з родовим) або може сполучатися з двома чи трьома відмінками (наприклад: *над, під, перед, поза* — із знахідним і орудним; *на, о (об), по* — із знахідним і місцевим; *з, за* — з родовим і знахідним відмінками).

Кожний прийменник має визначене коло зв'язку з відповідними відмінками і виражає певні відношення тільки з відповідною формою.

¹ Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда, — С. 478.

Так, наприклад, прийменники *біля, близько, коло*, що вживаються лише з формою родового відмінка, виражають: а) місце дії, близькість до чогось (*рости біля тину, поставити близько вогню, стояти коло дороги*); б) приблизність у будь-яких вимірах (*пробути близько години, лишилося близько кілометра шляху*).

Прийменник *від (од)* вживається з формою родового відмінка, виражаючи при дієсловах: а) просторові відношення віддалення (*відійшов від криниці*), а в словосполученнях (*від... до... —* протяжність дії (*їхали від села до села*); б) причину дії (*плакати від щастя*), так само при прикметниках, дієприкметниках (*чорний від кіптяви, скривлений від болю*); в) порівняння (*вищий від брата, солодший від меду* поряд із конструкцією *вищий за брата, солодший за мед*); г) при керуючому іменнику — функціональну (чи відносну) ознаку предмета (*ключ від дверей, від стола та ін.*).

Прийменник *до* у сполученні з формою родового відмінка, залежного від дієслова, вказує: а) на предмет, у напрямку до якого спрямовано рух або дію: *іти до школи, поїхати до Львова, покласти до комори*; б) на час або межу дії: *читав до ранку, дожив до старості*; в) на об'єкт, до якого виявляється зацікавленість, потяг: *вдався до віршування, причепився до незнайомого* (порівняйте при прикметнику: *ласий до меду, швидкий до роботи, меткий до шиття*) та ін.

Прийменник *за* в сполученні з формою родового відмінка виражає значення часу в його протяжності: *вибратися за години* (означає: в сприятливу погоду); із знахідним відмінком при дієсловах і віддієслівних іменниках виражає: а) об'єктні відношення: *дякувати (подяка) за обід, платити (плата) за роботу, боротися за свободу, піклуватися за дітей* (при більш уживаному — *про дітей*); б) призначення особи або предмета: *бути за пастуха, правити за виділку* (означає: замість виделки); в) час дії: *з'їхатися за день, виїхати за місяць до зими, здобути знання за час навчання*; г) просторові відношення обмеження: *перебувати за кілометр від дороги* та ін.

Прийменник *з (із, зі)* вживається з родовим, знахідним і орудним відмінками. Коло відношень, що виражаються цим прийменником, дуже широке:

1) з р о д о в и м відмінком виражається: а) напрямок руху з середини чогось: *вийти з приміщення, витягти з води*; б) причина дії: *замокнути з переляку*; в) непрямий об'єкт при перехідному дієслові: *скинути з себе ковдру* —

чи об'єкт при неперехідному дієслові: *сміятися з ледаря*;
г) атрибутивні відношення — ознака особи або предмета за галузевою віднесеністю до науки, вчення, спеціальності тощо: *фахівець з нейрохірургії, навчання з англійської мови, урок з арифметики, змагання з легкої атлетики*;

2) із знахідним відмінком виражається приблизна кількість предметів: *було осіб з двадцять; минуло років з п'ятнадцять*;

3) з орудним відмінком виражається: а) соціативний зв'язок осіб: *брат із сестрою ідуть*; б) непрямий об'єкт при дієсловах руху, говоріння: *іти з дитиною, розмовляти з другом*; в) характеристика особи або предмета за зовнішньою ознакою: *дівчина з русою косою, шафа із дзеркалом*; г) часові відношення із вказівкою на початок дії: *з настанням морозів, з приходом весни* та ін.

Прийменник *у (в, уві)* вживається з формами родового, знахідного і місцевого відмінків:

1) з родовим відмінком виражає стосунки до особи¹: *був у брата, запитав у майстра*;

2) із знахідним відмінком виражає значення: а) напрямку руху всередину предмета або взагалі в просторинь чи в пункт призначення: *увійти в клас, налити в склянку, піти в світ (у світи), поїхати в Черкаси*; б) часу дії: *посіяв у дощ*; в) міри вияву ознаки: *довжиною в три кілометри, висотою в шість поверхів* та ін.;

3) з місцевим відмінком виражає: а) місце дії: *працювати в бібліотеці, оселитися в Переяславі*; б) час дії: *виконати у грудні*; в) зовнішню ознаку людини, предмета: *дівчина у веснянках, помідори у власному соку* та ін.

Прийменник *по* у сучасній українській мові поєднується з формами знахідного і місцевого відмінка (з формою давального відмінка не вживається):

1) із знахідним відмінком виражає: а) відношення просторової межі: *зайти у воду по коліна, заміряти по канаву*; б) часової межі: *відпочивати по серпень*;

2) з місцевим відмінком виражає: а) місце поширення дії: *іти по дорозі, розкидати по кімнатах*; б) час дії, що відбувається після якоїсь межі: *довідатись по святах* (після свят), *виїхати по весні*, а також протяжність дії: *не спить по ночах* (ночами) та ін.

¹ Значення просторової близькості прийменник *у* в сучасній українській мові не виражає (порівняйте рос.: *стоит у окна, ждет у входу* і — укр.: *стоїть біля (коло) вікна, чекає біля (коло) входу*).

Прийменник *через* вживається лише із знахідним відмінком і виражає відношення об'єктні (*перестрибнув через річак*), просторові або просторово-атрибутивні (*летіти через Карпати, дорога через ліс*), причинові (*не з'явився через хворобу*).

Окремі прийменники виражають обмежене коло відношень, як наприклад: *при, про, крізь, між, ради*.

Прийменники *під, над, перед, о (об)* та деякі інші, особливо похідні від прислівників та іменників, також виражають невелике коло синтаксичних відношень.

§ 159. Групи прийменників за походженням і морфологічним складом

За походженням прийменники поділяють на прості, або первинні, і похідні, або вторинні. До первинних прийменників належать ті, що вже втратили будь-який генетичний зв'язок із самостійними словами (*з, із, за, без, од, від, під, по, при, про, для, до, між, на, над* та ін.).

До вторинних належать прийменники, які певною мірою продовжують зберігати зв'язок із самостійними словами, від яких вони походять. Це прийменники прислівникового походження (*близько, поруч, навкруг, відповідно, подібно*) та іменникового (*коло, кінець*).

Ці слова можуть виступати то як прислівники чи іменники, то як прийменники. Порівняйте, наприклад:

1. <i>Верховини гір стояли кругом</i> ,
схожі на фантастичні льодовики (Гонч.).	1. <i>Уже вам стає видно тільки кругом себе</i> (Коц.).
2. <i>Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу</i> (Ст.).	2. <i>Навколо залишених танків запанувала тиша</i> (Панч.).
3. <i>Жоден ворог не проник в окрешлене коло</i> (Соб.).	3. <i>Коло Гуці скупилась молодь</i> (Коц.).

З прийменниковим значенням можуть виступати і сполучення слів, що служать для оформлення відмінкових значень іменника, наприклад: *за допомогою, за рахунок, відповідно з, незалежно від, незважаючи на, на випадок, на основі, під час, подібно до, стосовно до, на шляху до, у зв'язку з, у міру, у дусі* та ін.

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні і складені.

До простих належать усі первинні прийменники.

Прийменники, до складу яких входить два чи більше простих, називаються складними, наприклад: *з-за,*

з-під, понад, попід, поміж, з-поміж, поперед, посеред, поміж.

До складених прийменників належать: *у зв'язку з, незалежно від, відповідно до, у напрямку до, незважаючи на, починаючи з та ін.*

СПОЛУЧНИК

§ 160. Загальне поняття про сполучник

Сполучники — це службові слова, які служать для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення, наприклад: *Міські проспекти і майдани багатолюдні і шумні* (Уп.); *Ні риби то були, ні раки* (Котл.). Сполучники *і, ні-ні* поєднують однорідні члени речення. *Біля вогню було тепло, і ми навіть могли по черзі спати, згорнувшись бубликом на постелі* (Зб.); *Змолоду треба набратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця* (Цюпа). Сполучник *і* поєднує частини складносурядного речення, а *щоб* — частини складнопідрядного речення.

§ 161. Сполучники сурядності і підрядності

Сполучники поділяються на сурядні і підрядні.

Сурядні сполучники поєднують однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, незалежні одне від одного. За характером відношень між членами речень і частинами складного речення вони поділяються на єднальні, зіставно-протиставні і розділові.

1. **Єднальні**: *і (й), та* (в значенні *і*), *ні...ні, ані... ані* та близькі до них за значенням градаційні: *а, а й, а ще, а ще й, та ще й, а навіть*. Наприклад: *Бліді на небі гасли зорі, І вітер плутався в мережах верховіть, І не гоїдалися берези білокорі* (Рил.); *Ні птиці в повітрі, ні коника в траві; — Коню сивий, будь щасливий, а не спотикайся* (Чуб.); *Яке було добро, продали, а гроші розкотились... А пані не дає нічого та ще й гнівається* (М. В.).

2. **Зіставно-протиставні**: *а, але, та* (в значенні *але*), *а втім, зате, проте, однак, хоч...зате, хоч... та, як...так, не тільки (не лише)...а й та ін.*: *Прийде друга весна — і гостю божу Зустріне знову гімн дзвінкий; вестиме ж соловейко пісню гожу, Та вже не ти, — другий!..* (О. Пч.); *Федько вчився непогано, зате Дмитрикові доводи-*

лося допомагати (О. Д.); Переліг після багаторічних трав... не лише забезпечує поліпшення структури ґрунту, а й збагачує його азотом (Івч.).

3. Розділові: *то (то..., то...), не то... не то..., чи (чи..., чи...), або (або..., або...), хоч..., хоч...*. Наприклад: *То шумів зелений лист, то в вінку мінився злотом рясст зелений, то золотим дощем лились пісні* (Л. У.); *Хлопці рвали кедрові горішки або, виїхавши на тундрове плато, збирали червоні брусниці* (Багм.).

П і д р я д н і сполучники поєднують частини складно-підрядних речень. Вони виражають з'ясувальні, обставинні та інші відношення залежності підрядного речення від головного чи від іншого підрядного при послідовному підпорядкуванні предикативних частин:

1. З'ясувальні: *що, як, ніби* та ін. Наприклад: *Мені здається, ніби вдалині Сивіють не тумани придолинні, А тіні тих, що впали на війні І вже навек належать Україні* (Луц.).

2. Обставинні:

часу: *щойно, ледве, тільки, як, як тільки, після того як, відтоді як* та ін. Наприклад: *Його не бачили лежачим ниць, хіба тоді, як пив з потоку воду* (Павл.);

мети: *щоб, для того щоб, аби*. Наприклад: *Щодалі доводилося все частіше звертати з колії, щоб дати дорогу автомашинам* (Панч);

умови: *якби, коли б, аби, якщо, як, як тільки*. Наприклад: *Яка б з мене була діячка, коли б я не вчилася в Лесі* (Сміл.). *Якщо моє не в лад, то я з своїм назад* (Нар. тв.);

допустовості: *хоч, дарма що, незважаючи на те що, хоч..., але...*. Наприклад: *Хоч життя і найдорожче для людини, Та все дно людина в битві і в труді Віддає його за ділю Батьківщини...* (Заб.);

способу дії: *як*. Наприклад: *Як працюєш, так і маєш* (Нар. тв.);

порівняння: *як, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто* та ін. Наприклад: *Громада зібралась у волость і шула, як бджоли у вулику* (Н.-Лев.); *Темнота вужчала, ніби самі гори змикалися над головою* (Гонч.);

причини: *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, латим що, оскільки*. Наприклад: *Виходь у світи, бо дорога відкрита* (Шп.);

міри, ступеня: *аж, що аж, що й*. Наприклад: *Закипіло, мурмані навкруги, аж річка охнула й нестямно на всі боки вижиталася* (П. М.);

наслідку: **так що**. Наприклад: *1 слово в Білоуса знаходиться разюче, дошкульне, пекуче, так що об'єктам поетової уваги не можна сказати, щоб було спокійно та байдуже* (О. В.).

У ролі сполучників можуть виступати самостійні слова — відносні займенники та прислівники займенникового походження.

Відносні займенники **що, який, чий, котрий, скільки** можуть стояти в називному відмінку і виконувати роль підмета в підрядному реченні, водночас приєднуючи підрядне речення до головного: *Ніколи не здобуде перемоги той, що передчасно вважає себе переможцем* (Дм.).

У непрямих відмінках відносні займенники, що приєднують підрядне речення до головного, виконують роль додатка: *Живе поезія у мові, Якої мати вчила нас...* (Рил.).

Сполучними словами здатні виступати прислівники, похідні від займенників: **де, куди, звідки, коли, відколи, доки, як, чому**. У підрядному реченні вони виконують роль обставини: *Коли дзвенять черешні В медовому цвіту, Узори нетутешні Із цвіту я плету* (Рил.). *Де тонко, там і рветься* (Нар. тв.).

§ 162. Морфологічний склад сполучників

За морфологічним складом сполучники в українській мові поділяються на прості, складні і складені.

Прості сполучники морфологічно не членуються на окремі частини, їх в українській мові небагато: **і (й), а, ні, та, то, чи, бо, що**.

Ці сполучники давно втратили семантичні зв'язки з словами, від яких вони утворилися, а тому їх ще називають непохідними.

Складні сполучники морфологічно поділяються на дві і більше частини: **але, зате, проте, ніж, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібито, неначе** та ін.

Складені сполучники є сполученням двох і більше слів, що виконують службову функцію зв'язку членів речення та частин складного речення. Найчастіше складені сполучники в першій частині містять форми непрямих відмінків вказівного займенника **той** з прийменником або іншого повнозначного слова, а в другій — сполучники **що, щоб** чи прислівник **як**: *через те що, для того щоб, з тим щоб, незважаючи на те що, подібно до того як, в міру того як, перед тим як, дарма що, як..., так, так що, не тільки... а й, не тільки..., але й*.

Складні і складені сполучники називають похідними, тому що вони мотивуються тими простими сполучниками і повнозначними словами (займенниками, прислівниками), від яких утворилися.

За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані і парні.

Одиничний сполучник виступає в реченні як за-сіб вираження замкненості однорідного ряду або складної структури, наприклад: *Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами* (Ст.).

Повторювані сполучники вживаються при кожному однорідному члені речення або перед кожною частиною складного речення з паралельною підрядністю, наприклад: *Де ж Катруся [ніч] пригорнула: Чи в лісі, чи в хаті?* (Г. Ш.).

Парні сполучники складаються з двох частин, кожна з яких розподіляється між членами речення чи його частинами, виражаючи парний взаємозв'язок. До них належать: *не тільки... а й, не тільки... але й, як...так, хоч...але, якщо...то, чим...тим*. Наприклад: *Чим далі заглиблювалися вони в гори, тим тихішим ставав відгомін бою* (Соб.).

ЧАСТКА

§ 163. Загальне поняття про частки

Частка — це службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткового відтінку або служить засобом творення форм слів та похідних слів.

За роллю у слові і реченні частки поділяються на: 1) формотворчі, 2) словотворчі і 3) фразові (заперечні та модальні).

§ 164. Формотворчі і словотворчі частки

Формотворчі частки використовуються для творення форм дієслова: *би (б)* — умовного способу; *хай, нехай* — іншаквого способу: *жити — жив би, жила б, жило б, жили б* (у цих краях); *хай (нехай) живе, хай (нехай) житуть* (у цих краях). Наприклад: *Тим часом дідова каша закипіла, присмалилась і, мабуть, зовсім згоріла б, коли б не каменоломи...* (Баш); *Хай моя й хай твоя пісенька зіляться, хай лунають у гаях, до світанку в'ються* (Л. Д.).

Частка *б* може стояти після дієслова, перед ним або відлігатися від дієслова кількома словами, може об'єднуватися з деякими сполучниками підрядності (*аби, щоб, якби,*

ніби, мовіто). Наприклад: *Чи ще Марко не приїхав? Ох, якби я знала, Що діждуся, що побачу...* (Т. Ш.).

Словотворчі частки служать для творення слів, а тому з часом перетворюються на суфікси або префікси. Так, заперечна частка *ні* служить для творення заперечних займенників (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*) і прислівників, похідних від займенників (*ніде, ніколи, ніяк, нізвідки, нітрохи*); частка *не* функціонує як префікс, за допомогою якого творяться прикметники і похідні від них прислівники (*високий — невисокий — невисоко, давній — недавній — недавно*); частка *ся* перетворилася на дієслівний словотворчий суфікс (*лити — литися, вітати — вітатися*); так само частки *аби, де, чи, що, як, будь, небудь, казна, хтозна* та деякі інші, що служать для творення займенників і прислівників, зближуються з суфіксами та префіксами (*абихто, абиколи, деякий, деінде, чимало, щодня, якнайскоріше, будь-що, будь-коли, скільки-небудь, як-небудь, казна-що, хтозна-де*).

§ 165. Модальні (фразові) частки

Модальні частки надають окремому слову в реченні або цілому реченню додаткових відтінків: ствердження, питання, спонування, сумніву тощо.

Групи модальних часток:

1. С т в е р д ж у в а л ь н і: *так, авжеж, аякже, еге ж*. Наприклад: *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Л. У.).

2. П и т а л ь н і: *чи, хіба, невже*. Наприклад: *Невже це ранок? — Прислухається Юрій до шелесту пташиних крил і недовірливо поглядає на небо* (Ст.).

3. В к а з і в н і: *це, оце, ось, ото*. Наприклад: *Ось і Настя, й Докійна втирають сльози* (Цюпа).

4. О к л и ч н і: *що, за, як*. Наприклад: *Ой, гарно як! — щипаю кілька промерзлих кетягів калини* (Ст.).

5. О б м е ж у в а л ь н о - в и д і л ь н і: *тільки, лише, лиш, саме, хоч, хоч би, якраз, навіть*. Наприклад: *Хоч би маленькую хатину він мріяв мати над Дніпром, щоб у вечірнюю годину животворить своїм пером* (Рил.).

6. В л а с н е м о д а л ь н і: *мов, ледве чи, мовби, ніби, нібито, навряд чи* та ін. Наприклад: *Воронцов ніби становив найголовнішу, невід'ємну частину складного організму полку* (Гонч.); — *Оце ж я нібито маю в Італію їхать* (Л. У.).

7. З а п е р е ч н і: *не, ні*. Наприклад: *Не знаючи броду, не лізь у воду* (Нар. тв.).

Модальні частки служать засобом творення різних типів речення: стверджувальних, заперечних, питальних, спонукальних, окличних або виражають невпевненість, можливість, сумнів, недостовірність. Окремі частки служать для підсилення ознак і дій. Це так звані підсилювальні частки: *а, аж, адже, же (ж), -таки, -бо, -но, -то*. Наприклад: *Ніч була темна, аж чорна* (Коц.);— *Скажи-бо, Степане! Може, справді нездужаєш?* (Т. Ш.).

Виділяються також кількісні частки: *майже, трохи не, ледве не* та інші, що вказують на часткову невідповідність чомусь, приблизну кількість: *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (Фр.); *Злива тривала майже годину* (Тр.).

Частки слід відрізнати від однозвучних з ними інших службових і самостійних слів. Порівняйте:

Частка

Омонімічне з часткою
слово

*Як тебе на голос не впізнати?
Серце, і життя моє, і кров,
найсвятіше слово наше — мати,
рідна земле, правда і любов!*

(Мал.) — оклична частка *як*

*Чи совам зборкати орла? Чи
правду кривді подолати?*

(Рил.) — питальна частка *чи*

*Чого це хмурнішає літо, в
літю замовка соловей, І капають
сльози на квіти з повитих
журбою очей?..* (Сос.) — підси-
лювальна частка *це*

*Як парость виноградної
лози, плекайте мову*

(Рил.) — сполучник *як*

*І тоді ми обоє помічаємо,
що надворі вечір чи ніч*

(Ян.) — сполучник *чи*
*Відступати звідси не-
можливо. Це було б ціл-
ковитою загибеллю для
всіх нас* (Гонч.) — вка-
зівний займенник *це*

Заперечні частки *не* і *ні*

Заперечні частки *не* і *ні* служать для вираження заперечення. За допомогою їх творяться заперечні речення. Наприклад: *Соломія не одривала очей од берега* (Коц.). Замість частки *не* може стояти частка *ні*, яка заступає і присудок: *Співатиме півень чи ні, а день буде* (Нар. тв.). Якщо частка *ні* нжита в заперечному реченні (з наявною в ньому часткою *не*), то виражає посилення заперечення: *Ні, сили на землі нема, і сили на землі не буде, Щоб потягти нас до ярма, Щоб потоптати наші груди* (Тич.).

Частка *ні* може також виражати заперечення самостійно, вступуючи речення в діалозі:— *Чи всі вже тут? — Ні.*

Може також вживатися в односкладному реченні без присудка: *Тиша нічна. Ні звуку.*

Частка *не* виражає неповне заперечення, якщо стоїть не перед присудком, а перед іншим членом речення: *Гори мої високі, Не так і високі, Як хороші, хорошії* (Т. Ш.).

У риторично-питальних реченнях виражається ствердження, а не заперечення: *Як же тебе не проклинати, Лукавая доле?* (Т. Ш.).

§ 166. Правопис часток

Словотворчі частки *аби-, де-, -ся, -сь, як-, що-* пишуться з іншими словами разом: *абищо, абиде, абихто; дехто, дещо, деколи, декуди; хвилююся, боюся; хтось, щось, якийсь, чийсь; якнайкраще, щонайшвидше.*

Частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* пишуться через дефіс: *будь-чий, коли-небудь, казна-куди, хтозна-де.*

Через дефіс пишуться з іншими словами і частки *-бо, -но, -то, -от, -таки*: *сидить-бо, іди-но, десь-то, так-от, все-таки* (але: *все ж таки, вона ж таки*).

Формотворчі частки *би (б)* та підсильні *же (ж)* пишуться окремо від інших слів, наприклад: *зробив би, зробила б, приніс же, запиши ж, коли ж.*

Словотворчі частки *би (б), же (ж)*, що входять у складні частки, сполучники, пишуться з ними разом, наприклад: *якби, мовби, немовби, начеб, ніби, щоб; адже, отже, також, теж, ніж, аніж.*

Разом пишуться частки *атож, авжеж* (але: *адже ж, отже ж*).

ВИГУК

§ 167. Загальне поняття про вигук

Вигук — частина мови, яка служить для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волі людини.

Вигуки посідають проміжне місце між самостійними і службовими словами. Це незмінювані слова, які не виступають членами речення. Але на місці самостійного слова вигук набуває конкретного значення і виконує синтаксичну роль того слова, яке замінює. Наприклад: *Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні* (П. М.) — в ролі додатка; *А качка ках-ках* — у ролі присудка. Вигуки можуть заступати ціле речення: [Наташа:] — *Ох!.. Ох!.. Боже мій!* (К.-Кар.).

§ 168. Групи вигуків за значенням

Розрізняють три групи вигуків:

1. Вигуки, що виражають емоції: страх, невдоволення, іронію, подив і т. д.: *о, ой, ох, ай, ех, тьху, овва* та ін. Наприклад: *Ох, і щука ж була! Ех, і щука...* (Ст.); *Ух ти! Як зуби вишкіриє* (Ст.); *Ой, рятуйте, задавить супоня* (К.-Кар.); Р у с а л к а: *Овва! А батько мій їх всіх потопить* (Л. У.).

2. Вигуки, що виражають волевиявлення, спонукання до дії: *агей, гей, гов, агов, на, нате, стоп, марш, тпру, цабе*. Наприклад: *Та цитайте, чортові сороки!* — Юпітер грізно закричав (Котл.); — *Агов! Чи чуєш? Щось тріщить у лісі!* (Фр.); — *Марш мені зараз малину рвати!* (Коц.). — *Ану, стоп! Віталій нахилився до водія, торкнув його за плече* (Гонч.).

3. Вигуки, що виражають етикет — вітання, подяку, побажання, вибачення тощо: *добрий день (добривдень), доброго ранку, надобраніч, прощайте, дай боже, боже помози, на здоров'я, спасибі, хай йому грець*. Наприклад: *Добрий вечір, люди добрі* (Коц.); [С т а р ш и н а] — *А нехай їй біс, тій Парасці* (К.-Кар.).

4. Звуконаслідувальні слова: *гав-гав, кахи-кахи, ку-ку-рі-ку, тьох-тьох, кап-кап*. Наприклад: — *Кахи! Кожум'яка жажнувся, а дванадцять кож тільки трісь, трісь!* (Нар. тв.); *Що рибка смик — то серце тьох! Серденько црєсь Рибалочці віщує* (Г.-Арт.); *А з степу, з далини, як відгук: — Му-у!* (Гол.).

У реченні після вигуків першої групи ставиться кома, а при підвищеній інтонації — знак оклику; всередині речення такий вигук виділяється комами з обох боків: *Ту смертну дорогу багрову йому не забути, о, ні!* (Сос.).

Вигукового значення можуть набувати самостійні слова: — *Ой лихо! Пожежа!* — *Здоров, друже!*

СИНТАКСИС

§ 169. Предмет синтаксису

Синтаксис (від грец. *syntaxis* — побудова, зв'язок, порядок) — розділ граматики, який вивчає будову словосполучень і речень, процеси породження мовлення: зв'язки слів, словоформ у словосполученні й у реченні та зв'язки і порядок частин тексту.

Предметом вивчення в синтаксисі є: словоформа (член речення, словосполучення), словосполучення, просте і складне речення, складне синтаксичне ціле (текст).

Словоформа — це мінімальна синтаксична одиниця, яка бере участь у формуванні словосполучення і речення. Морфологічні видозміни змінюваного слова обумовлені функціями в синтаксичних побудовах. У кожному конкретному випадку вживання у реченнях словоформа виконує роль члена речення (наприклад, відмінкові форми іменника — це роль підмета (н. відм.), додатка (непрямі відмінки), обставини, неузгодженого означення, прикладки, іменної частини складеного присудка (вторинні ролі для іменника) або виступає в ролі звертання (кл. відм.). Незмінювані слова та словоформи змінюваних слів поєднуються в словосполученнях і реченнях синтаксичними зв'язками, що виражають відповідні синтаксичні відношення між пов'язуваними компонентами синтаксичних побудов.

Кількість словоформ у реченні не завжди збігається з кількістю слів, оскільки службові слова (прийменники, частки) функціонально об'єднуються для виконання синтаксичної ролі. Так само у функції одного члена речення може виступати ціле сполучення слів. Наприклад, у реченні *Маланка з Гафійкою цілими днями сиділи в нетопленій хаті* (Коц.) підмет виражається сполученням іменника в називному відмінку та іменника в орудному відмінку і прийменника з (*Маланка з Гафійкою*); обставина місця виражається іменником з прийменником (*в хаті*).

Словосполучення займає вищий від словоформи щабель. Воно утворюється внаслідок поєднання двох або більше повнозначних слів за типом синтаксичного підрядного зв'язку: *далекий горизонт, дари моря, ходити на лижах, утричі швидше*. Як і словоформа, словосполучення не виступає самостійно одиницею спілкування, а служить для вираження певних синтаксичних відношень лише в складі речення.

Основною синтаксичною одиницею є речення, оскільки воно виконує комунікативну функцію. У реченні взаємодіють усі функції лексичних одиниць та граматичних форм як засоби спілкування між людьми.

Поєднання речень у складному синтаксичному цілому (тексті) також здійснюється за законами синтаксичної побудови цієї одиниці: смислового зв'язку і синтаксичної організації (порядку слідування частин, засобів її зв'язку, інтонаційного оформлення тощо).

Вивчення синтаксичних одиниць передбачає багатоас-

пектність підходів: формально-граматичного, логічного, семантичного (структурно-семантичного); розрізнення мовного і мовленнєвого аспектів, статички й динаміки та ін.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

§ 170. Поняття про словосполучення

Словосполучення — синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку — узгодження, керування або прилягання.

Одне з слів у словосполученні є головним (стрижневим), а друге — граматично залежним, підпорядкованим головному.

Поза реченням словосполучення розглядають як моделі поєднань слів за підрядним зв'язком, що відображають специфіку мови, закономірності сполучуваності слів. Порівняйте:

у к р.:

дякувати друзям
ддякую вам,
(якуючи долі)
вступити до інституту
(в інститут)
пропустити (заняття) через
хворобу (у зв'язку з хворобою)
почервоніти від хвилювання,
через хвилювання (з несподіванки, через сумніви)
лікар за фахом

р о с.:

благодарить друзей
(благодарю вас,
благодаря судьбе)
поступитъ в институт
пропуститъ (занятие) по
болезни (в связи с болезнью)
покраснетъ от волнения
(по причине внезапности,
из-за сомнений)
врач по специальности

Словосполучення подібно до слова дає найменування предметам і явищам, але розчленоване: предмет і його ознака (*довгий день*), предмет і його кількісний вияв (*два дні*), предмет і його вміст (*пляшка молока*), дія і об'єкт дії (*писати лист*), дія і знаряддя дії (*копати лопатою*), дія і її мета (*поїхати відпочити*) та ін. Однак слово постійно відтворюється з його значеннями для потреб побудови речення, а синтаксичне словосполучення кожного разу утворюється за певною моделлю на основі різних лексичних одиниць для реалізації конкретних смислів конкретного повідомлення. Саме ця ознака словосполучення дає змогу розгля-

дати його, з одного боку, як будівельний матеріал для речення і, з другого боку, як компонент, вичленований з речення на основі логічних питань, що ставляться від головного (стрижневого) слова.

У реченні словосполучення можуть бути прості і складні. Наприклад, з речення *Вишивала я узори з тривогою пополам* (Тич.) виділяється просте словосполучення: *вишивала узори* і складне: *вишивала з тривогою пополам*.

Синтаксичні словосполучення називають вільними, бо в них зберігаються самостійні лексичні значення обох (усіх) компонентів, що входять до їх складу, а входження лексичних одиниць до них є необмеженим.

Вільні (синтаксичні) словосполучення слід відрізнити від лексичних (*чорне золото* — вугілля, *неозначена форма дієслова* — термін (інфінітив), *космічний корабель* — терм.) та фразеологічних сполучень (*лікті кусати* — бути невдоволенним, *шкодувати через щось*, *п'ятами накивати* — втекти, *впала в око* — приглянулася комусь), які подібно до слова відтворюються в мовленні без зміни лексичного складу і виступають одним членом речення.

§ 171. Типи словосполучень

За морфологічним вираженням головного слова словосполучення поділяються на іменні, дієслівні і прислівникові. Іменні словосполучення — це словосполучення, утворювані іменником, прикметником, числівником або займенником. Словосполучення з іменником у ролі головного слова можуть містити залежне слово, виражене прикметником (*білий сніг, дружня розмова*), займенником (*наша країна, весь край, щось невідоме*), числівником (*три класи, дев'ятий день*), іменником (*дума про козака, сторінка підручника, місто-герой*), прислівником (*листи здалека*), неозначеною формою дієслова (*думка поїхати*).

Словосполучення з прикметником у ролі головного слова включає залежне слово, виражене: іменником (*сильний духом, широкий у плечах, вищий за брата*), займенником (*дорожчий над усе, рівний серед нас*), прислівником (*помітний давно, хоробрий надзвичайно*).

Словосполучення з числівником у ролі головного слова являють собою поєднання числівника з залежним іменником або займенником (*п'ять книг, сто вистав, двоє з нас, одна третя площі, нуль градусів*).

Дієслівні словосполучення — це словосполучення, утворювані дієсловом (особовими формами, інфінітивом, дієприкметником і дієприслівником).

Залежним словом у дієслівному словосполученні може виступати: відмінкова або прийменниково-відмінкова форма іменника (*будувати міст, увійти в форму, зроблено запис, сідаєш у вагон, пройшов відстань, стань у ряд, записаний пером, втілений у життя, ставши пілотом, їдучи до столиці*), займенника (*пізнати себе, спитав у нього, звернений до всіх, запросивши декого*), числівника (*поділити на три, вирахувавши із ста*), прислівника (*вирішити негайно, виконую систематично, дозволений недавно, піднявши догори*) або неозначеної форми дієслова (*пропонувати заспівати, сів відпочити, запрограмований розпізнавати звуки, задумавши учитися*).

Прислівникові словосполучення — це словосполучення, утворювані прислівником. Залежним словом при прислівнику може бути: прислівник міри або ступеня (*надзвичайно гарно, особливо старанно, зовсім недавно*) або прийменниково-відмінкова форма іменника (*далеко від Батьківщини, сумно за домівкою*).

§ 172. Способи зв'язку слів у словосполученні

Словосполучення будується на основі підрядного зв'язку слів. Є три основні способи підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання.

Узгодження — синтаксичний зв'язок, при якому залежне слово стоїть у тій самій формі, що й головне: *полум'яне слово* (с. р., одн., наз. відм.), *далекі галактики* (мн., наз. відм.); *полум'яного слова* (с. р., одн., род. відм.), *далеких галактик* (мн., род. відм.); *у полум'яному слові* (с. р., одн., місц. відм.), *на далеких галактиках* (мн., місц. відм.).

Керування — синтаксичний зв'язок слів, при якому залежне слово стає в тому відмінку, якого вимагає головне слово: *зібрати* (к о г о? щ о?) *урожай, пишатися* (к и м? ч и м?) *сином, зустрітись* (з к и м?) *з товаришем, виконання* (ч о г о?) *завдань*.

При зміні головного слова залежне лишається в одній і тій самій формі: *зібрав урожай, зберу урожай, зберемо урожай; виконання завдань, при виконанні завдань, з виконанням завдань*.

Прилягання — це синтаксичний зв'язок, при якому залежне слово приєднується до головного тільки за

сміслом. Зв'язком прилягання приєднуються незмінювані слова і форми слів — прислівник, неозначена форма дієслова, дієприслівник: *швидко пересуватися, озватися стиха, сніданок нашвидку, співати йдучи*.

РЕЧЕННЯ

§ 173. Поняття про речення

Основною синтаксичною одиницею є речення. Речення передає ті думки та враження, які відчуває людина в процесі спілкування з навколишнім середовищем. Формування речення як комунікативної одиниці зумовлюється взаємодією трьох чинників: особливостями мовних форм, форм мислення та навколишньої дійсності. Залежно від того, який з цих чинників береться за основу, всі різноманітні варіанти опису речення можна звести до трьох основних підходів: структурного, логічного, семантичного.

Структурний підхід. При такому варіанті опису речення розглядається як мовна одиниця певної конструкції безвідносно до явищ навколишньої дійсності, що є значенневою основою речення (денотата).

Логічний підхід. У цьому випадку речення зіставляється з структурою логічного судження — формою думки. У навколишній дійсності людська свідомість виділяє насамперед предмети та їх можливі ознаки, дії, стани, відношення. Конкретна форма аналізу речення при цьому залежить від того, яка логічна теорія лежить в основі. Це може бути: 1. Класична логіка (Арістотеля), що базується на вченні про атрибутивне судження, виділяючи у ньому два основних члени: предикат і суб'єкт. 2. Логіка відношень, що набула популярності у кінці ХІХ — початку ХХ ст., за якою основу простого судження становить сукупність субстанцій, пов'язаних між собою певними відношеннями.

Семантичний підхід. При такому розгляді структуру речення зіставляють із структурою відрізка дійсності, про яку йдеться у кожному конкретному реченні, бо семантика є виразником відношення мовної форми до позамовних чинників.

Три перераховані підходи взаємопов'язані і доповнюють один одного. Будь-який зміст виражається відмінностями мовних форм, тому не можна пояснити особливості синтаксичних явищ без детального аналізу їх формальної

сторони. З іншого боку, мовні форми неможливо детально вивчити без урахування форм мислення і факторів позамовної дійсності.

§ 174. Ознаки речення

Головною ланкою синтаксису є просте речення, решта ж одиниць виділяється у межах простого речення (член речення, словосполучення) або утворюються їх поєднанням (складне речення, складне синтаксичне ціле, текст).

У мовознавстві немає єдиного підходу до вивчення речення. Історія вітчизняної синтаксичної науки фіксує спроби представлення речення як одиниці логічної, психологічної та формально-граматичної. Логічний напрям трактував речення як еквівалент логічного судження; прихильники психологічного напрямку заперечували таку тотожність, порівнюючи речення з психологічним судженням, тобто поєднанням двох уявлень; представники формально-граматичного напрямку розглядали речення як один із різновидів словосполучення.

Речення — це мінімальна комунікативна одиниця, яка складається із слова чи кількох слів, об'єднаних за граматичними законами, і характеризується відносною смисловою та інтонаційною завершеністю.

Виділення речення як лінгвістичної одиниці базується на таких ознаках: 1) самостійність функціонування; 2) предикативність; 3) інтонаційна оформленість; 4) граматична єдність; 5) завершеність висловлення.

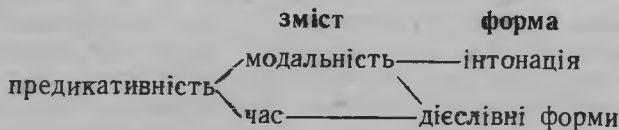
§ 175. Зовнішньосинтаксична структура речення. Основні ознаки речення

Найважливішою ознакою речення, завдяки якій воно стає одиницею спілкування, є **предикативність**. Речення, як правило, співвідноситься з логічним судженням, проте не тотожне йому. Кожне судження, за Арістотелем, виражене у формі речення, але не кожне речення виражає судження. Речення може передавати запитання, спонукування, емоції, волевиявлення тощо, але при цьому не виражати судження. При співвіднесеності речення з логічним судженням, у якому щось або стверджується, або заперечується, предикація має свій вияв у характеристиці логічним предикатом змісту логічного суб'єкта. Зовнішньою граматичною формою вираження предикації є відношення між підметом, який вказує на предмет думки (співвідноситься з

суб'єктом), і присудком, який виражає ознаку суб'єкта (співвідноситься з предикатом).

Для того щоб стати комунікативною одиницею, кожне речення повинно актуалізувати факт дійсності, який лежить в основі речення, у модально-часовому плані, тобто охарактеризувати цей факт за відношенням до часу і позиції мовця. Модальність — це оцінка змісту мовцем з погляду реальності, можливості, вірогідності і под. Основним модальним значенням речення є реальність/ірреальність як результат об'єктивної оцінки змісту мовцем. У реченні значення реальності/ірреальності виражається формальними засобами. Так, дієслова дійсного способу означають дії чи процеси реальні: *Висить портрет солдата на стіні* (Л. З.); *Кожна квітка радіє весною, кожна пташка вітає весну* (Сос.). Дієслова наказового способу означають процеси бажані: *Хай доленька ясна тобі щастить* (Коч.); *Не тужи, не жалій мене, мати* (Б. Ол.); *Не тратьмо надії в літа молодії* (Л. У.) Дієслова умовного способу означають дії ірреальні, ймовірні: *Бовваніли б то там, то сям польові будки трактористів* (Гонч.); *За чорні натруджені руки ми двічі умерти могли б* (Баж.). Модальне значення вірогідності-можливості є суб'єктивною оцінкою змісту висловленого мовцем і в реченні виражається за допомогою модальних слів *можливо, мабуть, звичайно, безумовно* і под.: *Ти, мабуть, у світі нічого не боїшся* (М. В.). Значення можливості, бажаності виражаються спеціальними лексичними засобами, що входять до складу предиката: *Студент міг учитися. Студент хотів учитися. Студент повинен був учитися.*

Категорія часу вказує на відношення висловленого до моменту мовлення: *Я спав — Я сплю — Я буду спати.* Отже, категорії модальності і часу є основними носіями предикативності і виражаються насамперед за допомогою дієслівних форм та інтонації. Співвідношення між змістом предикативності та формальними засобами її представлення у реченні можна виразити такою схемою:

Важливою ознакою речення як комунікативної одиниці є інтонаційна оформленість. Інтонаційна оформленість речення залежить від мети висловлення і має такі варіанти: розповідна, питальна, оклична: *А я не знаю*

нічого ніжнішого окрім берези (Л. У.); *Хіба є хто в світі крилатіший за людину?* (Гонч.); *Хай би стала планета блакитною!* (Шв.). Незалежно від мети висловлення інтонація завжди вказує на завершеність речення.

§ 176. Класифікація речень за метою висловлення

Поділ речень за метою висловлення (або установкою) знаходить своє вираження у працях, присвячених синтаксису простого речення, однак при цьому існує два підходи: 1) поділ речень на стверджувальні і заперечні; 2) поділ речень на питальні і непитальні.

Поділ речень на стверджувальні і заперечні пов'язаний з відповідністю змісту речення дійсності. **С т в е р д ж у в а л ь н і** — це речення, у яких підтверджується зв'язок між предметами та їх ознаками у реальній дійсності; **з а п е р е ч н і** — речення, у яких такий зв'язок заперечується: *Був чудовий серпневий ранок* (Коц.); *У нас ніяких таємниць ніколи не було й немає* (С. В.); *Земля не може жити без сонця, а людина без щастя* (Ст.). Показником стверджувального або заперечного речення на граматичному рівні є наявність чи відсутність заперечної частки **не** при присудку чи головному члені односкладного речення: *І не поверне вже ніхто назад Час правди й справедливості нової* (Павл.); *Все життя не таланить не те що мені, а й моєму батькові не таланило* (Зб.). Заперечення може бути загальним або частковим залежно від того, яка інформація заперечується: якщо заперечується ознака, виражена присудком (частка **не** стоїть перед присудком), то заперечення загальне: *Ялини серце ще не б'ється в скрипці* (Кол.); *Огню не спалити, грозі не зламати здобутого нами в боях* (Рил.). Такі речення називаються **з а г а л ь н о з а п е р е ч н и м и**. Якщо ж частка **не** стоїть перед підметом або другорядним членом речення і при цьому заперечується суб'єкт, обставина чи означення, то таке заперечення є частковим: *Тільки не веселі, а смутні думки обхопили материну голову* (П. М.); *І ми пили того чудного соку Снагу джерельну, а не каламуть* (Мал.); *Місцина ця дика, таємнича, але не понура — повна ніжної задумливої поліської краси* (Л. У.); *І я зійшов на висоту, Зійшов не першим, не останнім* (Шв.); *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухатися в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній в щось не земне, а небесне* (Коц.).

Однак наявність заперечної частки *не* перед присудком не завжди є показником заперечного речення. Так, речення не є заперечним, якщо:

1) частка *не* повторюється: *Ми не стрітись ніяк не могли* (Г. Ч.);

2) речення з часткою *не* має відтінок припущення: *Що ж, мабуть, не судилось юнакові на цій горі зустріти сонця схід* (Шв.);

3) речення з часткою *не* має відтінок необхідності: *Як серцю моєму не плакати у світ незахмарно-ясний?* (Г. Ч.);

4) речення з часткою *не* має відтінок узагальнення: *Перебендя, старий, сліпий, — Хто його не знає?* (Т. Ш.);

5) речення з часткою *не* має відтінок побоювання: *Чи ви не забудеться, хлопці, зустріти мене й привітати?* (Кол.);

6) речення з часткою *не* має відтінок схвалення: *І як цим днем не дорожити?* (Г. Ч.); *Чи я ж тобі не вродливий, Чи в тебе не вдався?* (Т. Ш.);

7) частка *не* входить до складу фразеологізму: *Скатертину поміняла — де моє не пропадало!* (Жил.).

Заперечні речення можуть розрізнятися за ступенем вираження заперечності. Для підсилення заперечення крім частки *не* у реченні використовуються частки *ні* або сполучники *ні-ні, ані-ані*: *Щоб не зазнала більше Україна Ні розділу, ні темного жалю* (Павл.); *Хай ані мжичка, ані юга Не занесе твій шлях* (Мал.).

Заперечність найчастіше — характерна ознака розповідних речень. Але разом з тим заперечними можуть бути і питальні, і спонукальні речення, які називаються відповідно заперечно-питальними та заперечно-спонукальними: *Так ти не скажеш, скільки? Не скажу!* (Гол.); *З ким він не знався?* (Кол.); *Не розкажуй, голубонько!* (Т. Ш.).

Поділ речень на питальні і непитальні має у своїй основі розрізнення за наявністю чи відсутністю інформації у мовця про те, про що він повідомляє у реченні. У непитальних реченнях мовець володіє інформацією і передає її іншому. Питальні речення мають настановлення на отримання інформації: мовець інформує про те, що він хоче про щось дізнатися від іншого: *Чого тужба так серце тисне, немов чиясь рука німа?* (Павл.); *Де ж та правда в світі Божому* (Коц.).

Основними граматичними засобами оформлення питальності речень є такі:

1) питальна інтонація — підвищення тону на слові чи групі слів, з якими пов'язаний зміст питання: *За що ж ти*

караєш її молоду? (Т. ІІ.). Порівняйте: *За що ж ти караєш її молоду? За що ж ти караєш її молоду?*

2) порядок слів у реченні. Як правило, на початку речення стоять слова, з якими пов'язано питання: *Хитрість бачив у ролі добра ти? (Кол.); Це що? Метелиця мете (Ющ.);*

3) питальні слова — питальні частки, прислівники, займенники: *Де шукати Олені порятунок? (Підс.); Навіщо ж я здіймав такий пекельний шум? (Павл.); Де ти взявся? що ти робиш? Чого ти шукаєш під землею? (Т. Ш.); Так невже ж ця історія вмерла Й на могилах твоїх полягла? (Малан.).*

Питальні речення поділяються на власне питальні, питально-спонукальні та питально-риторичні.

Власне питальні речення це такі, які вимагають обов'язкової відповіді: *Кого там заміж видають? (Кол.); Що привидилось тобі? (Мал.).* Різновидом питальних речень, які наближаються до власне питальних, є такі, які не обов'язково вимагають розгорнутої відповіді, а лише підтвердження чи заперечення того, про що питається: *Чи винна голубка, що голуба любить? (Т. Ш.).*

Питально-спонукальні речення містять у собі спонукування до дії, яке виражається через питання: *Говори вже, що там таке? (Гонч.).*

Питально-риторичні речення виражають ствердження чи заперечення. Такі речення не потребують відповіді, бо вона міститься у самому питанні: *Чи є кращі між квітками Та над весняні? Чи є кращі в житті літа та над молодії? (Л. У.).*

Непитальні речення залежно від характеру інформації традиційно поділяються на три групи: розповідні, спонукальні, бажальні.

Розповідні речення — це речення, які інформують про факт дійсності, подію, явище, не несучи при цьому емоційного навантаження: *Вечір був м'який, теплий, чисто настояний на степових пахощах (Гонч.); Човен то здіймався високо, то опускався низько, м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю (Л. У.).*

Спонукальні речення виражають волевиявлення мовця, яке потребує виконання, хоча не обов'язково передбачає конкретного виконавця. Вони можуть виражати:

1) наказ, прохання: *Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая! Не покидай мене (Т. Ш.);— Зняти головні убори! (Гонч.);*

2) пораду, застереження, протест: — *Ви б лягли, мамо, спочили,— упоравишись біля печі, каже Христя* (П. М.);

3) бажання, згоду, дозвіл: *Нехай душі козацькїї в Україні витають...* (Т. Ш.); *Коли б скоріше збігла ця ніч!* (Ст.);

4) заклик до дії: *Поховайте, та вставайте, кайдани порвіте, І вражою злою кров'ю Волю окропіте* (Т. Ш.).

Граматичними засобами оформлення спонукування виступають: спонукальна інтонація, вираження присудка формою наказового способу дієслова, спонукальні частки *давай, та, хай, нехай, коли б, якби* та ін.

Б а ж а л ь н і речення (речення бажальної модальності) виражають бажання суб'єкта щодо встановлення відповідності між змістом речення і дійсністю: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежати у траві* (Коц.). Бажальна модальність у реченні оформлюється за допомогою поєднання часток *б, би, аби, щоб, коли б, якби, хай, нехай, хоча б* та інших з дієсловом-присудком, а також відповідною інтонацією: *Бути б сьогодні космічним гостем, Що знає все до ладу, до пуття* (Кол.).

Окличні речення

Речення можуть бути не тільки носієм певної інформації, а й служити засобом вираження різноманітних емоцій та почуттів. Таке речення своїм змістом пов'язане не з безпосередньою дійсністю, а з враженнями людини, викликаними цією дійсністю. Емоційно забарвлені речення, які відповідно оформлені окличною інтонацією, називаються **окличними**. Емоційне забарвлення можуть мати різні типи речень: розповідні, питальні, спонукальні: *А він все вищих верховин волів!* (Б. Ол.); *Нема зв'язку, святішого над товариство!* (Довж.); *Як тоді житимуть люди, Що наших поезій ждуть?!* (Павл.); *Ну, що ти знов мені розкажеш, о красномовний друже мій?!* (Жил.).

Окличні речення можуть виражати захоплення, гордість, горе, тугу, страх, обурення, презирство, зневагу та ін. Граматичними засобами оформлення окличності є:

1) інтонація, що передає різні почуття (окличні речення вимовляються вищим тоном з виділенням слова, яке безпосередньо виражає емоції): *Думи мої, Думи мої, Лихо мені з вами!* (Т. Ш.);

2) вигуки: *Ах, друзі ви мої!* (Мал.); *О, не мала глибока чаша дня!* (Жил.),

3) окличні частки вигукового, займенникового і прислівникового походження: *Яким він франтом!* (Жил.); *Чого лиши тут нема!* (Підс.).

Підсумовуючи класифікаційні ознаки, можна дати таке визначення: **просте речення** — це одиниця мовлення, яка будується за певним зразком, має граматичне значення предикативності і своєю семантичною структурою поділяє це значення у системі синтаксичних форм, а також виконує комунікативну функцію, для оформлення якої використовується інтонація.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

§ 177. Внутрішньосинтаксична структура речення

Класифікація простих речень здійснюється за такими показниками:

1) за наявністю/відсутністю головних членів речення та можливістю членування речення — двоскладні, односкладні, нечленовані;

2) за наявністю/відсутністю другорядних членів речення — поширені, непоширені;

3) за наявністю/відсутністю обов'язкових членів речення — повні, неповні.

Речення з погляду логічного аналізу відповідає судженню, елементами якого є предикат, суб'єкт, об'єкт. Запозичені з логіки терміни «предикат», «суб'єкт», «об'єкт» вживаються і в мовознавстві для позначення елементів семантичної структури речення. У практиці викладання синтаксису простого речення спостерігається ототожнення одиниць семантичної і синтаксичної структури речення: предикат-присудок, суб'єкт-підмет, об'єкт-додаток. Така ідентифікація не виправдана, адже вони є одиницями різних рівнів дослідження: предикат, суб'єкт, об'єкт є елементами семантичної структури речення, а присудок, підмет, додаток — синтаксичної. Ототожнення це зумовлене тим, що семантична і синтаксична структури речення нерозривно пов'язані між собою, а одиниці семантичної і синтаксичної структур реалізуються одними і тими самими лексичними засобами.

Єдність семантичної і синтаксичної структур і визначає речення як одиницю мовлення, тому «найважливішим у вивченні синтаксису є дослідження співвідношення формально-граматичної і семантичної структур синтаксичних одиниць»¹. Семантична структура речення — це його інфор-

¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М., Семантико-синтаксична структура речення, — К., 1983, — С. 3.

Семантична структура	суб'єкт	предикат	об'єкт
речення	Наука	вимагає	жертв і великої любові (О. Ко- пилен- ко).
синтаксична структура	підмет	присудок	додаток

мативне значення, абстраговане від формальної і словесної організації і представлене як замкнута система відношень елементів значення. Основними одиницями семантичної структури є предикат (P), який означає процес, дію, ознаку, стан, якість, яку може мати носій. Носієм цієї ознаки або реальним виконавцем дії є суб'єкт (S). Учасник, на якого поширюється дія, або на якого спрямовані відношення, є об'єктом (Obj). Часто для оформлення інформативної завершеності речення необхідними є обставини різних типів, так звані адвербіальні поширювачі (adv).

В аналізі мовної організації змісту речення відомі два підходи: «від значення» та «від форми». «Від значення» — вивчається різноманітність усіх форм, які передають певне значення. «Від форми» — різноманітність значень, які можуть виражатися однією формою.

Просте речення має один граматичний центр. Він може бути представлений двома головними членами речення — підметом і присудком (двоскладне речення) або одним головним членом речення (односкладне), чи нерозкладним граматичним центром (нечленоване).

§ 178. Двоскладні речення

Двоскладним називається речення, граматичний центр якого представлений двома головними членами — підметом і присудком: Рече та стогне Дніпр широкий (Т. Ш.).

В основі поділу речень на двоскладні та односкладні лежить відмінність у способах вираження основної ознаки речення — предикативності. Для двоскладного речення характерною є наявність певних відношень між носієм ознаки та ознакою, для односкладних — відсутність таких відношень: у них представлено незалежну ознаку або існування предмета.

Двоскладні речення є основною ланкою у синтаксичній системі української мови, вони характеризуються значним діапазоном виражальних можливостей, різноманітністю конструкцій, широким використанням лексики.

§ 179. Головні члени двоскладного речення

Організуючими членами двоскладного речення є підмет і присудок, які складають його предикативне ядро. Решта членів речення групується навколо них.

Підмет — це граматично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет, ознака якого виражається присудком. У ролі підмета можуть виступати компоненти різної семантики, що означають:

1) суб'єкт дії: *Я на вбогім сумнім перелозі Буду сіять баристі квітки* (Л. У.);

2) об'єкт дії: *Згадавсь мені рядок одного вірша* (Павл.);

3) носія стану: *І синя тіль лежить від будяка сухого* (Мовч.);

4) носія ознаки: *Вранці на палубі я був першим* (Ірч.);

5) дію-процес: *І плакати — це також щастя* (Гонч.).

За способом вираження підмет може бути простим і складеним. Простий підмет виражається іменником чи іменною частиною мови, вжитою в значенні іменника у формі називного відмінка:

1) іменником: *Мій Києве, щаслива нота в твоєму голосі принить* (Павл.);

2) субстантивованим прикметником: *На світі вже давно ведеється, що нижчий перед вищим гнеться...* (Гл.);

3) займенником: *Ми знову пройдем дальні далі, сади посадим молоді* (Мал.);

4) числівником: *Останніми вийшли двоє* (Сміл.);

5) субстантивованим дієприкметником: *Поранений лежить в снопах, волошками пропах* (Вор.);

6) субстантивованим вигуком: *Гучне «Ура!» пронеслось тоді над лугами...* (Перв.);

7) інфінітивом: *Вмерти на полі — то не слава...* (Риб.).

Складений підмет виражається синтаксичним словосполученням, компонентами якого можуть бути:

1) кількісний числівник та іменник, причому іменники, які поєднуються з числівниками *два, три, чотири*, виражені формою називного відмінка множини: *Дві хмароньки плесли кудись в убранні золотім* (Ол.). У сполученні з іншими числівниками, в тому числі й із збірними, іменники

вживаються у формі родового відмінка множини! *Якось біля нашого джерела зупинилося троє бійців* (Ів.);

2) іменник та слово з кількісним значенням типу *багато, мало, чимало, трохи, скільки, стільки, кілька* тощо: *У сад уже набралось чимало людей* (П. М.); *Скільки днів пролетіло над нами* (Сос.);

3) іменник у називному відмінку, що у реченні має значення обмеження, та іменник у родовому відмінку: *Край неба жеврів рожевим вогнем...* (П. М.);

4) іменник або займенник у називному відмінку та іменник в орудному відмінку: *Батько з сином ціле літо працювали на комбайні* (Гол.);

5) лексичне словосполучення — власна назва: *Посеред неба гнеться на південь Чумацький шлях* (Ст.);

6) назва твору, цитата чи уривок: *«І вражою злою кров'ю волю окропіте»* — з дитинства знайомі слова (Гонч.).

Специфічною формою складеного підмета може виступати словосполучення, усі компоненти якого вжито у формах непрямих відмінків. Такий підмет складається з іменника у формі родового відмінка з числівником у родовому чи знахідному відмінку з прийменником *по, до, понад, близько*: *На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добирається* (П. М.).

Присудок — це головний член двоскладного речення, що виражає ознаку підмета. Присудок є носієм головної властивості речення — предикативності, він надає підмету модально-часової характеристики. Присудок може означати:

1) дію: *Батько вишині садив на межі* (Г. Ч.);

2) стан: *І марно далеч блакитніє і сяють луки і поля* (Малан.);

3) якість: *Зрубати такий ліс — та це ж злодійство* (О. Д.); *Поезія повинна бути чиста* (Зб.);

4) ознаку: *Все вужчає і вужчає на болоті ланцюжок слідів* (Гонч.);

5) кількість: *Сто років — це ж дуже багато* (Ів.);

6) приналежність: *Неначе сонце засіяло, неначе все на світі стало мов...* (Т. Ш.);

7) родову характеристику: *Святий — душа народу...* (Бр.).

За характером морфологічного вираження присудки поділяються на дієслівні та іменні, за будовою — на прості, складені і подвійні.

Дієслівний простий присудок характеризує дію, стан, ознаку підмета. Він може виражатися:

1) дієсловом дійсного способу у формах теперішнього, минулого чи майбутнього часу: *Внизу під нами чорніє море* (Мн.); *Сади пишались в снігах — Такі вдягли розкішні шапки* (Ст.); *Довго ще яснїти буде осїнь, Червонити віти і траву* (Тк.);

2) дієсловом наказового способу: *Хай він жде біля криниці, Хай скучав до зірниці* (Мал.);

3) дієсловом умовного способу: *Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю, як струни, бабине літо* (Коц.);

4) інфінітивом або специфічним словом, що означає короткочасну дію: *Люди орати, а він спати* (Нар. тв.); *Заридали Катерина та бух йому в ноги* (Т. Ш.).

Дієслівний складений присудок виражається сполученням інфінітива з особовими формами дієслів в фазовим або модальним значенням. Фазові дієслова — це дієслова, що означають початок, продовження або кінець дії — *починати, братися, стати, заходжуватися, продовжуватися, переставати, кінчатися* і под.: *Іздові ходили навишпіньках, куховар перестав гриміти сковородами* (Гонч.); *Шофер почав скидати на землю важкі мотки дроту* (Зб.). Модальні дієслова виконують роль зв'язки і є показником часу і способу дієслова, а також виражають відтінки можливості, необхідності, обов'язковості тощо. Це такі дієслова, як *мати, мусити, могли, намагатися, сміти* і под.: *Але серце спинитись не хоче, все у грудях моїх стугонить* (Сос.); *Сьогодні він мав одержувати поповнення* (Гонч.). Роль модальної частини дієслівного складеного присудка можуть виконувати не тільки дієслова, а й предикативні прикметники — *повинен, здатний, схильний, спроможний, рад, ладен, зобов'язаний, змушений* і под.: *І рад би вовк в якісь ворота скочить* (Гл.); а також усталені сполуки типу *у змозі, не в силі, мати право, мати змогу, мати намір, мати можливість* і под.: *Він дійсно мав намір відвідати ці пов'язані з гіркими спогадами місця* (Безд.).

Іменний складений присудок складається з дієслова-зв'язки та іменної частини. Іменна частина може виражатися:

1) іменником: *Дід Захарко був коваль* (Довж.);

2) прикметником: *Вулиця була порожня, пустельна, в туманній темряві* (Коп.); *І під хмарами похмурими піна стала сива* (Малан.);

3) займенником: *Неначе сонце засіяло, неначе все на світі стало моє* (Т. Ш.);

4) числівником: *Двадцятьою і останньою була Анничка* (Коц.);

5) дієприкметником: *Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною глиною* (Н.-Лев.);

6) стійким словосполученням: *На КП серед офіцерів ця палатка давно вже стала притчею во язицех* (Гонч.), *Був він стріляною птицею* (Ст.).

Дієслівна зв'язка виступає показником категорій часу, способу та узгодження (координації) форм підмета і присудка в особі, числі, роді. Роль зв'язок виконують дієслова *бути, становити, являти собою*, рідше використовуються дієслова з ослабленим лексичним значенням *ставати, залишатися, робитися, називатися, вважатися, доводитися* і под. Досить часто у формах теперішнього часу дієслівна зв'язка *бути* виступає у нульовій формі: *Наш народ — це ж океан!* (Тич.); *Крутий норд-ост — господар в цім краю* (М. Тк.).

Подвійний присудок складається з двох самостійних компонентів, які вступають у бінарний зв'язок з підметом: *Змучений і втомлений стояв він біля веранди перед зламанною гілкою* (Довж.). Такі структури завжди можна поділити на дві самостійні пропозиції: 1. *Він був змучений і втомлений.* 2. *Він стояв біля веранди перед зламанною гілкою.* Подвійний присудок складається з особливої форми дієслова та прикметника, рідше дієприкметника, порядкового числівника, займенника: *От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади* (Н.-Лев.).

§ 180. Другорядні члени речення

Граматичний центр двоскладного речення становить предикативна пара: підмет і присудок. Якщо речення складається тільки з головних членів речення, то воно називається непоширеним: *Стебла багрянють* (Тют.); *Наплива імла* (Ющ.); *Сонце сяє. Голубіють далі* (Горл.). Частіше ж структуру речення поширюють додаткові повнозначні компоненти, які залежать від підмета або від присудка. Такі компоненти називаються **д р у г о р я д н и м и** членами речення, а речення з ними — **п о ш и р е н и м и**. Другорядні члени речення, які залежать від підмета, називаються **г р у п о ю п і д м е т а**, ті, які залежать від присудка, — **г р у п о ю п р и с у д к а**. Наприклад, у реченні *Довгий мурований будинок в один поверх виглядав великими вікнами*

в-за дощаного паркана (Дім.) група підмета — **довгий, мурований, в один поверх** і група присудка — **великими вікнами з-за дощаного паркана**. Не всі другорядні члени речення залежать від головних членів, між ними може існувати взаємне підпорядкування: **вікнами** (я к и м и?) — **великими**; **паркана** (я к о г о?) — **дощаного**.

Питання про другорядні члени речення в історії граматики мало різні способи вирішення, які можна звести до двох напрямів у підході до виділення цих членів: **формального** (класифікація за характером синтаксичного зв'язку) і **логічного** (класифікація за значенням). Терміни «додаток» і «означення» вперше зустрічаються у роботах представників логічного напрямку О. Х. Востокова та М. І. Греча; другорядні ж члени речення, які мраз кваліфікуються як «обставини», вони відносили до означень. Поняття «обставини» як другорядного члена речення вводить Ф. І. Буслаєв.

На сучасному етапі питання про другорядні члени речення у мовознавстві дедалі частіше пов'язане з питанням про словосполучення; навіть виділення основних типів другорядних членів речення базується на представленні різних відношень між компонентами підрядних словосполучень. Атрибутивні, об'єктні, часові, причинові, просторові та деякі інші відношення є базою для виділення трьох типів другорядних членів речення: **додатка**, **обставини**, **означення**.

Крім другорядних членів речення, які виступають компонентами словосполучень у структурі речення, виділяються такі, що відносяться до всього речення в цілому, а не належать до групи підмета чи присудка. Такі другорядні члени речення називаються **детермінантами**: **Щей досі бідують в тих краях мої земляки** (Мур.); **Міжгір'я біли внизу, затоплені молочними озерами туманів** (Гонч.).

Додаток

Додаток — це другорядний член речення, що означає об'єкт дії чи стану. Він може бути виражений іменником у непрямому відмінку або субстантивованими частинами мови, які вжиті у значенні іменника, чи інфінітивом, пов'язаним способом прилягання з головним або другорядним членом речення: **Він сердечну вів промову** (Тич.); **Дорога в рідні Бояни Несла його сама** (Підс.); **Ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки** (Коц.); **Обішлася зозуля в діброві, розсипа сумовите «ку-ку»** (Дон.).

Додаток може виражатись також синтаксичним словосполученням, яке складається з:

1) числівника з іменником у формі родового відмінка: *Ви нагадали мені одного товариша;*

2) означального, неозначеного, заперечного займенника з прийменниково-іменним сполученням: *Я не чекав нікого з однокласників;*

3) кількісно-іменного сполучення, до складу якого входить іменник із значенням певної кількості (*п'ятірка, десяток, сотня* і под.): *Ми зустріли сотні дві робітників; Він побачив потік машин;*

4) кількісно-іменного сполучення, до складу якого входить займенник або неозначено-кількісний числівник (*кілька, декілька, багато, мало, чимало* і под.): *За вечір я переглянув кілька конспектів.*

Оскільки у реченні додаток означає об'єкт дії чи стану, то, як правило, він належить до дієслова або слова категорії стану (предикатива, предикативного прислівника). Іменні частини мови можуть мати при собі додаток тоді, коли вони утворені від дієслова: *любов до землі — любити землю; охорона природи — охороняти природу.*

Додатки поділяються на прямі і непрямі. Прямий додаток — це додаток у формі знахідного відмінка без прийменника, який у реченні залежить від особового дієслова, інфінітива, дієприслівника. У семантичному плані прямий додаток означає об'єкт, на який безпосередньо спрямована дія: *Я п'ю тебе, сонце, твій теплий, зцілющий напій* (Коц.); *Якийсь тихий спокій вас обіймає* (П. М.); *Три старих могутніх осокори вітали гостей з високого пагорба* (Земл.); *Глибокий дощ замурував шибки* (Жил.); *Зачинають пісню косарі* (Степ.).

Прямий додаток може бути виражений також у формі родового відмінка, якщо він належить до присудка, який має значення заперечення чи означає частину від цілого: *Я не боюся сивини, Глибоких зморшок не боюся* (Нагн.); *Скільки тут я пісень наберу!* (Дон.); *Рушаючи у вирій, соловей склював червоних кілька ягідок* (Степ.).

Непрямий додаток — це додаток, виражений у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків без прийменників і з прийменниками: *Місяць світить на білу постать і на хату* (Вас.); *Гуркотом моторів, скреготом гусениць наповнився майдан* (Гонч.); *Старий у бджолах кохається* (Бедз.); *Підземні надра й горді гори скорились нам і служать нам* (Рил.). Безприйменниковий непрямий додаток може виража-

тися формами родового, давального та орудного відмінків. Серед додатків, виражених формами родового відмінка, виділяється так званий родовий *п а р т и т а т и в н и й*, що вказує на неповноту охоплення об'єкта дією: *Земля живе і вимага пісень* (Мал.). Вибір різних граматичних форм вираження прямого і непрямого (родового партитативного) додатків — знахідного і родового без прийменника — має у своїй основі ступінь охоплення об'єкта дією: повний чи неповний. *П р и й м е н н и к о в и й* непрямий додаток виражається прийменниково-іменними формами непрямих відмінків, а саме:

1) родового відмінка з прийменниками *з, до, від, проти, для*: *Назар пишався з того вчинку товариша* (Горд.); *Режиссер стояв позад апарата й радів від сцени, що мусила бути екранньою в його фільмі* (Довж.); *Я до трактора підходжу...* (Тич.);

2) знахідного відмінка з прийменниками *про, за, у (в), на, о (об)*: *Як радію за ту я людину, Що загублену радість знайшла* (Сос.); *Вони ж раділи за свого орла* (Б. Ол.); *Сьогодні цей пасажир сердився на море* (Гонч.); *Данько розповідає дорослим свої казки про далеке місто щастя* (Гонч.);

3) орудного відмінка з прийменниками *над, за, з, між, під*: *Бійці скучали за сонцем* (Гонч.); *І за дівочими очима Сумує пісня на землі* (Ст.); *Минула тривожна ніч, і там, де попелясті сніги едналися з небом, почав віддалятися світанок* (Ст.).

І н ф і н і т и в н и й додаток може залежати як від перехідних, так і від неперехідних дієслів. Він означає дію як об'єкт, на який спрямована інша дія: *Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика і чекати своїх* (Ян.). У ролі додатка може виступати суб'єктний і об'єктний інфінітив. *С у б' є к т н и й* інфінітив — це інфінітив, суб'єкт дії якого збігається з суб'єктом дії дієслова-присудка: *Друзі домовилися зустрітися завтра у цей же час*. У цьому реченні суб'єкт дії інфінітива *зустрітися* і дії дієслова-присудка *домовилися* один і той самий — *друзі*. *О б' є к т н и й* інфінітив — це інфінітив, суб'єкт дії якого не збігається з суб'єктом дії дієслова-присудка: *Я прошу вас виконати це завдання*. Суб'єкт дії інфінітива *ви* не збігається з суб'єктом дії дієслова-присудка — *я*.

Додаток у реченні може мати різні відтінки значення. Він може означати:

1) суб'єкт дії: *збудований робітниками, обмитий дощем*;

2) об'єкт, що є результатом дії: *збудували дім, написав листа;*

3) об'єкт, на який спрямована дія: *садимо дерева, мріємо про майбутнє;*

4) знаряддя чи засіб дії: *копаємо лопатою, рубаємо сокирою;*

5) предмет порівняння з чимось або ознакою: *вищий за вас, гірший за інших, кращий від мене;*

6) об'єкт виміру: *відро землі, літр води.*

Обставина

Обставина — це другорядний член групи присудка, що виражає характеристику дії чи ознаки з погляду якості, кількості, різних умов їх вияву: *Легко і швидко ішла Меланія через подвір'я* (Гонч.); *Край столу вже пригасав забутий самовар* (Баж.); *Потомились руки, граючи, потомились ноги, танцюючи* (Н.-Лев.).

Обставини можуть виражатися:

1) прислівником: *Довкола спалахували возники* (Панч.); *Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку* (Коц.);

2) діеприслівником чи діеприслівниковим зворотом: *Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи у маревах небосхилу* (Гонч.); *Повернулись ми з полювання, не зробивши жодного пострілу* (Зб.);

3) іменником у формі орудного відмінка без прийменника: *Я пройшов приморськими стежками з півтисячі кілометрів* (Довж.);

4) іменниками у формі непрямих відмінків з прийменниками: *Раптом над самою головою небо заграло* (Гонч.); *Протягом дня вони кілька разів намагалися перескочити мур* (Нагн.); *Здалеку і зблизька, з гір, і з долів, з сіл і містечок сотні людей пливли-напливали до Борислава* (Фр.); *Полки стали на відпочинок* (Гонч.);

5) інфінітивом: *Взяв каганець, пішов дивитись у клас* (Вас.); *Другого дня притомилась я дуже й сіла спочити в холодку під вербою* (М. В.);

6) синтаксичним або лексичним словосполученням: *Все це Гуртовий охопив одним поглядом* (Д. Тк.); *Микола вийшов на подвір'я шахти з легким серцем* (Д. Тк.);

7) фразеологічним сполученням: *Батько сидить, як громом вражений її вчинком* (Гонч.); *Зажив тепер Чіпка в Грицьком душа в душу* (П. М.).

За значенням виділяються такі різновиди обставин:

1. Обставини місця — означають місце реалізації

дії чи вияву стану, їх напрям, вихідний чи кінцевий пункт і відповідають на питання де?, к у д и?, з в і д к и? Обставини місця можуть означати:

1) місце реалізації дії чи вияву стану: *Десь за селом, на гонах далеких гасло сонце* (Гол.);

2) напрям руху: *На прогулянку до гаю йдуть веселі малюки* (Н. З.); *Музики встали з призьби і пішли за ворота* (Н.-Лев.);

3) шлях руху: *Лисиця безшумно пробиралася між камінням* (Дон.); *Човен плив то посередині ріки, то попід берегом у тіні дерев* (Бойч.);

4) вихідну або кінцеву точку руху: *Телефоніст вийшов в-поміж гіллястих білих дерев* (Гонч.); *Василина спинилася і повернулася до воза* (Н.-Лев.); *На шлях вилетіла бричка* (Ст.); *Ми їхали тепер від села до села...* (См.).

2. Обставини ч а с у дають часову характеристику дії чи стану і відповідають на питання к о л и?, я к д о в г о?, з я к о г о ч а с у?, д о я к о г о ч а с у? Вказівка на час може мати часове обмеження (вихідний часовий момент і кінцевий): *По бурі тяжкій перемога засяє дзвінка і погідна* (Рил.); *Ураган лютував з годину* (Тул.). Часова характеристика може не мати часового обмеження: *У різні часи по-різному виявляється героїзм людини* (Зб.); *Навесні пташки повертались до рідного лісу* (Ів.).

3. Обставини м і р и і с т у п е н я указують на кількісний чи якісний ступінь дії, стану, ознаки і відповідають на питання н а с к і л ь к и?, с к і л ь к и р а з і в?, в с к і л ь к и р а з і в?, я к б а г а т о?, в я к і й м і р і? Вони можуть означати:

1) міру простору: *За півроку нелюдських зусиль скелю протягли не більше як на п'ятсот кроків* (См.); *І я люблю восени по коліна ходити в листі* (Ст.);

2) міру кількості: *Вся круча по самі вінця налита прозорим, розплавленим жаром* (Гонч.); *Лемке двічі був з візитом в особняку інженера* (Д.-М.); *Втричі більше винограду Ми зняли з земель* (Вор.);

3) міру вияву ознаки: *Надто гарячий був Саранчук, недостатньо обізнаний з тим, що відбувалося навколо* (Гол.); *В хаті ще більше потемніло* (П. М.);

4) міру вияву дії чи стану: *Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир* (Гонч.);

5) міру інтенсивності дії: *Кров лилася, люди, як і раніше, ходили в буйні атаки по кільканадцять разів на добу* (Гонч.); *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами* (Гонч.).

4. Обставини причини вказують на причину виникнення, тривалості або завершення дії чи ознаки і відповідають на питання чому?, від чого?, через що?, з якої причини?: *Очі від втоми закрилися* (П. М.); *Старий Максим плюнув спересердя і подався до воріт* (Коц.); *Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити* (Вас.); *Захопившись переслідуванням, вони і не помітили, як далеко заглибились в ці нетрі* (Ле).

5. Обставини мети вказують на мету дії чи стану, яка виражається пояснюваним членом речення, і відповідають на питання з якою метою?, для чого?, нащо?: *Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать* (Т. Ш.); *Година для праці настала* (Л. У.); *Марта взяла відро і пішла по воду* (Ю. Ф.).

6. Обставини умови означають умови, при яких може відбуватися дія чи тривати стан, і відповідають на питання при якій умові?, в якому випадку?: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний* (Л. У.); *Тільки за цих умов ми будемо страшні для ворога* (Довж.); *Та при такій погоді треба ще подумати про купівлю* (Ст.).

7. Обставини допустовості вказують на умови чи факт дійсності, всупереч яким відбувається дія або триває стан, і відповідають на питання незважаючи нащо?: *Незважаючи на травень, душно було, як улітку* (Коц.); *Незважаючи на свої молоді роки, він уже керував солідним трестом* (Тют.); *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (Гонч.).

Означення

Означення — це другорядний член речення, синтаксично залежний від іменника чи слова, вжитого у значенні іменника, що виражає якісну або кількісну ознаку: *У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки* (Коц.); *Теплий краплистий дощ застав птахів і людей серед поля* (Земл.). Означення може залежати як від головного члена речення, так і від другорядного, з яким узгоджується у відмінку, а також часто у роді і числі або пов'язується способом керування чи прилягання. Від означуваного слова до означення можна поставити питання *я к и й? ч и й? к о т р и й? с к і л ь к и?*

За характером синтаксичного зв'язку з означуваним словом усі означення поділяються на узгоджені та неузгоджені.

Узгоджене означення пов'язується з означуваним словом синтаксичним зв'язком узгодження: *Вікна школи горіли яскравими огнями* (Коз.); *Весняний вітер легко так повіяв* (Ющ.).

Узгоджене означення може виражатися:

1) прикметником: *Співали весняні вітри* (Малан.);

2) займенником: *Ми боролись, щоб ніякі сили не спинили нам до щастя біг* (Сос.);

3) дієприкметником: *Всюди почорнілий сніг береться водою* (П. М.);

4) числівником: *З кущів підліска лунуть перші трелі солов'я* (Шиян).

Неузгоджене означення пов'язується з означуваним словом синтаксичним зв'язком керування або прилягання: *Береже життя на роду наша сила молода...* (Павл.); *Стала наближатися година рушати в дорогу* (Вас.).
Неузгоджене означення може виражатися:

1) іменником у формі непрямого відмінка без прийменника чи з прийменником: *Я іду повз пам'ятник Богдана* (Сос.); *Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати* (Сим.);

2) прислівником: *Он ще кожущина вовною вгору, мов вівця, простяглася* (П. М.); *Шубка у Лени тепла, біла шапка з вушками униз* (Тич.);

3) інфінітивом: *Ми мали силу рвать кайдани і кров'ю прапор окропить* (Павл.); *Сагайда подав команду в'ючитись* (Гонч.);

4) фразеологічним сполученням: *Шукаю Бога, а нахожжу таке, що цур йому сказати* (Т. Ш.);

5) синтаксичним або лексичним словосполученням: *Горять на бульварі імені Тараса Шевченка біло-рожеві свічки каштанів* (Донч.); *За хвилину на порозі стояла дівчина років в'ятнадцяти...* (Гонч.).

Різновидом означення є прикладка. Прикладкою називається означення, виражене іменником, узгоджене з означуваним словом у відмінку: *Проплива над берегом крутим Цвіт-краса, мов пісня на воді* (Степ.); *Над містом тьмяним, угорі, Панує Переможець-Юрій* (Малан.); *Десяне-десь лежали на землі дерева-великани, підриті й поборені віком або й розколені громом* (Коб.).
Прикладка може тісно примикати до означуваного слова, у такому випадку на письмі вони поєднуються дефісом: *Гуртом схвильовані і раді зійшли по сходах інституту в своїм зеленім Київ-граді* (Вор.); *Я люто мерз у своєму блазенькому плащичку-дощовичку* (См.).
Якщо прикладка і означуване слово виражені

іменниками, то різниця між ними буває невиразною. Означуваний прикладкою іменник виступає основною назвою, а прикладка — уточнюючою, деталізуючою назвою предмета: *Гей, сьогодні біля клубу грають зорі-ліхтарі* (Ус.); *За що ж розгнівалася мати-природа?* (Вор.); *І пригадалось дитинство, коли він з батьком, старим лісорубом, гонив міцно скручені ужвою плоти по Десні і Дніпру* (Ст.). Якщо ж до складу атрибутивного сполучення входить власна назва, то вона, як правило, і є прикладкою: *Капітан Микола дивиться довкола...* (Вор.); *Проживав у нас довго собака Пірат* (Довж.). Якщо прикладка входить до складу сполучення з відокремленням, то відокремленою буває лише прикладка: *Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі йшов за плугом парубок, Семен Ворон* (Коц.).

СИНТАКСИЧНЕ Й АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Речення як комунікативна одиниця, що характеризується певною синтаксичною організацією, має два плани членування: синтаксичний і комунікативний. Як синтаксична одиниця речення складається з членів речення, що займають певні синтаксичні позиції, тому при синтаксичному членуванні виділяються структурне ядро речення (головні члени) та другорядні члени речення.

Як комунікативна одиниця речення будується відповідно до конкретної мовленнєвої ситуації. Таке пристосування граматичної структури речення до потреб комунікації кваліфікується як актуальне членування речення (за термінологією чеського мовознавця В. Матезіуса). Сама назва «актуальне» передбачає членування речення лише у кожній конкретній ситуації, тому актуальними можуть бути різні члени речення. Наприклад, у реченні *У світі так багато прекрасного* (Цюпа) залежно від комунікативної ситуації актуальними можуть бути: *у світі* (Де багато прекрасного?); *прекрасного* (Чого багато у світі?); *багато* (Скільки прекрасного у світі?). Отже, у кожному реченні з конкретним порядком слів і логічним наголосом виділяється дві частини: вихідна (основа висловлення, т е м а) і заключна, у якій говориться про вихідну (р е м а). Членування речення на тему і рему називається а к т у а л ь н и м членуванням. Одна і та сама граматична структура речення може давати кілька варіантів комунікативної структури за допомогою актуального членування.

Головними засобами передачі різного актуального змісту речення є: порядок слів, інтонація (логічний наголос, паузи, темп мовлення), засоби лексичного повтору, вживання часток.

§ 181. Односкладні речення

Односкладними називаються речення, які мають один головний член, що є виразником предикативності, і не потребують поповнення структури другим головним членом. Такий головний член не тільки називає якийсь предмет, дію, явище навколишньої дійсності, а й виражає відношення до дійсності, набираючи певної граматичної форми і відповідної інтонації. Другого головного члена у таких реченнях або не може бути взагалі, або формально його можна встановити, але його відсутність не створює враження неповноти речення, а є їх структурною особливістю: *В повітрі стало тепліше* (Коц.); *З далекого моря занесло хмарину* (П. М.); *Дишеш і не наддишешся тим чистим і пахучим повітрям* (Н.-Лев.).

Залежно від способу морфологічного вираження головного члена односкладні речення поділяються на дієслівні та іменні. До дієслівних односкладних належать: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні; до іменних односкладних речень — номінативні. Односкладні речення можуть бути поширеними і непоширеними залежно від того, пояснюється головний член другорядними членами речення чи ні: *Тиша* (Ст.); *Світало* (Коц.); *Ламало в спині* (Гол.); *Збиралося на дощ* (Земл.).

В історії мовознавства питання про природу односкладного речення вирішувалося по-різному. Представники логічного напрямку вважали, що односкладні речення є неповними, оскільки вони не відповідають двочленній структурі логічного судження. Такої ж думки дотримувалися представники психологічного напрямку, які виділяли основною ознакою речення наявність присудка, номінативні речення при цьому вважалися неповними. Теорію односкладного речення вперше розробив О. О. Шахматов, представивши положення цієї теорії у «Синтаксисе русского языка».

Означено-особові речення. Означено-особовим називається односкладне речення, головний член якого виражається формою дієслова 1-ї або 2-ї особи

теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу. Дієслово у цьому випадку не потребує займенника, бо у своїй формі має чітку вказівку на певну особу: *Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щиро нагороду* (Мал.); *За правду, браття, єднаймося щиро* (Л. У.). Означено-особові речення синонімічні двоскладним реченням з підметом, вираженим особовим займенником: *Люблю мандрувати по рідній країні!*.. (Мур.). Порівняйте: *Я люблю мандрувати по рідній країні.*

Неозначено-особові речення. Неозначено-особовим називається односкладне речення, у якого головний член виражений дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або у формі множини минулого часу і означає дію, яка здійснюється невизначеним суб'єктом: *У нас проханих не люблять* (Ст.); *Тут же, біля лікарні, розкладають вогнище, варять картоплю* (Коз.). У неозначено-особових реченнях уся увага концентрується на факті, події чи процесі, а суб'єкт дії залишається невизначеним, бо вказівка на нього з погляду мовця є несуттєвою. У цих реченнях дія, виражена дієсловом у формі 3-ї особи, відноситься, як правило, до неозначеної кількості осіб, але інколи вона може відноситися до конкретного діяча: *Біжать у клас юрбою, обганяють вітер* (Зб.); *Нам дають чаю, гарячого, міцного* (Коц.).

Узагальнено-особові речення. Узагальнено-особовим називається односкладне речення, головний член якого виражений дієсловом 2-ї особи однини і означає дію, що сприймається узагальнено як характерна для будь-якої особи: *Дишеш і не надишешся тим чистим і пахучим повітрям* (Н.-Лев.); *Але як швидко побіля вогню не бігай — все рівно обпечешся* (Тют.). Основне призначення узагальнено-особових речень — образне вираження загальних суджень, узагальнень, тому особливого поширення вони набули у народній мові у вигляді прислів'їв, приказок, загадок: *Хліб-сіль їж, а правду ріж* (Нар. тв.); *Удосвіта встанеш — більше діла зробиши* (Нар. тв.); *Сім раз відмір — один раз відріж* (Нар. тв.). Дієслово може означати узагальнену дію також у формі 3-ї особи множини або 1-ї особи множини: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Нар. тв.); *Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачем* (Нар. тв.).

Безособові речення. Безособовим називається односкладне речення, головний член якого означає дію або стан, що мислиться незалежно від активного діяча: *Чому не спиться убогому сироті старому?* (Т. Ш.); *Аж морозом*

сипнуло поза спиною (П. М.). Граматичного підмета у таких реченнях нема і не може бути, дія або стан виступають як незалежні від особи, як такі, що проходять самі по собі: *Опівдні зробилося зовсім тепло* (Тют.); *Пахло чебрецем, свіжою травою* (Шиян). За особливостями будови безособові речення мають такі різновиди:

1) речення, головний член яких потребує додатка, вираженого формою родового відмінка: *Води вистачить надовго*;

2) речення, головний член яких потребує додатка, вираженого формою давального відмінка: *Мені не працюється*; *Людям стало вільніше*;

3) речення, головний член яких потребує додатка, вираженого формою орудного відмінка: *Надворі осінню пахне*;

4) речення, головний член яких потребує прямого додатка: *Машину штовхнуло*; *Дерева вирвало*;

5) речення, головний член яких не потребує другорядних членів: *Світає*; *Морозить*.

Головний член безособового речення може бути виражений:

1) безособовим дієсловом: *Рана гоїлася, і Павла лихо манило* (Іщ.); *І світає й не світає* (Тич.);

2) особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні: *Нанесло гори піску* (Риб.) — *Вітри нанесли гори піску*; *Не співалоь тієї весни Настусі веснянок* (Зб.) — *Не співала тієї весни Настуся веснянок*;

3) словом категорії стану (предикативом, предикативним прислівником): *Страшно і радісно йому* (Гонч.). Предикативні прислівники у реченні часто сполучаються з дієсловами-зв'язками або інфінітивами: *Сіро і сумно ставало по заході сонця* (Коц.); *Дітям спочатку було дуже чудно* (Н.-Лев.); *Йому було приємно відчувати, що тут покладено силу його турбот, праці, фантазії* (Мик.);

4) незмінною предикативною формою на *-но, -то*: *Хай слово мовлено інакше — та суть в нім наша зостається* (Тич.); *Між будинком та брукованою вулицею розбито мальовничий палісадник* (Ле).

Інфінітивні речення. Інфінітивним називається односкладне речення, головний член якого виражений інфінітивом, незалежним від інших членів речення: *Не руйнувати й не палити, а одібрати* (Коц.); *Мечем до нього прорубати путь!* (Баж.). За способом вираження головного члена інфінітивні речення поділяються на речення без частки *би (б)* та речення з часткою *би (б)*. Речення без частки *би (б)* мають широкий спектр модальних значень

і в мові вживаються значно частіше, ніж речення з часткою: *Від нас вам не втекти, нікуди не втекти* (Баж.); *Як же мені не любить руки твої золоті* (Сос.). Речення з часткою *би* (*б*) можуть виражати модальне значення бажаності/небажаності, оцінки суб'єкта, побоювання або застереження: *Мерщій доїхати б, мерщій!* (Баж.); *Запалити б світелку — гільзу снарядну та послухать пісню оту трирядну* (Мал.); *Вам би тільки сміятися* (Ст.).

Номінативні речення. Номінативним називається односкладне речення, головний член якого виражений іменником або субстантивованим словом у формі називного відмінка. Головний член може виражатися також і словосполученням, головне слово якого стоїть у формі називного відмінка: *Темна ніч. Шляхи. Діброва* (Мал.); *Довгожданна пилюка квітневих доріг* (Гонч.). Номінативні речення стверджують наявність або існування предмета чи явища, названого головним членом, тому вони можуть бути лише стверджувальними і не можуть вживатися в значенні майбутнього або минулого часу. За значенням номінативні речення поділяються на буттєві та вказівні. **Б у т т є в і** виражають наявність названого предмета чи явища: *Пісок. Вечірні хмари сиві. Далекі смуги вогневі* (Рил.). **В к а з і в н і** містять вказівку на названий предмет чи явище: *Ось моя маркіровка* (Гонч.); *Ось і місток, за яким починалось село* (Мур.).

Номінативні речення можуть бути поширеними і непоширеними. **Н е п о ш и р е н і** складаються тільки з головного члена: *Тиша* (Ст.); *Окоп. Залізниця. Гармати* (Мал.). **П о ш и р е н і** складаються з головного члена та узгодженого або неузгодженого означення (одного або кількох), яке відноситься до головного члена речення: *Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір* (Рил.); *Панська пшениця. І потріскані до крові, обвуглені губи женців* (Ст.).

§ 182. Неповні та еліптичні речення

Н е п о в н и м називається речення, у якому пропущено один або кілька членів (головних чи другорядних), які зрозумілі з контексту або ситуації: *Дітвора зразу захотіла спати. Христя пороздлгала, положила* (П. М.); *Оставайся шукати батька, а я вже шукала...* (Т. Ш.); *В зелене Журавне летять журавлі, а лебеді — у Лебедин* (Вор.). Неповнота граматичної структури таких речень не заважає їм бути засобом спілкування, оскільки пропуск тих

чи інших членів не порушує їх смислової завершеності. Неповні речення за своєю структурою поділяються на такі ж типи, як і повні. Пропуск окремих членів речення може бути як у поширених речень, так і в непоширених, двоскладних і односкладних.

Неповні речення поділяються на контекстуальні та ситуативні. Контекстуальними називаються неповні речення з пропущеними членами, які уже згадувалися у контексті: або у найближчих реченнях, або у цьому ж реченні (якщо воно складне). Серед контекстуальних речень виділяються:

1) прості речення з пропущеним головним або другорядним членом: *Коло школи зібралися мало не всі школярі. Дожидалися гостя з Києва, забігали наперед, визирали* (Вас.);

2) складні речення з пропущеною головною або підрядною частиною: *«Чому ти не п'єш чаю? — Гарячий»* (П. М.);

3) неповні речення, які є частиною складного речення з пропущеним членом, що називається у другій частині складного речення: *Росте мій дім, і я — із ним, росте моя держава* (Шер.); *Хай тобі кожний метелик буде привітом, а кожний подих вітру — поцілунком* (Гавр.).

Ситуативними називаються неповні речення, у яких пропущені члени, зрозумілі з ситуації: *«Без обіду!» — розпорядився вчитель* (П. М.).

Еліптичними називаються речення, специфікою структури яких є відсутність дієслівного присудка, що не встановлюється з контексту чи ситуації. Такі речення самостійно функціонують у мові, а уявлення про неназваний член випливає із змісту речення. Еліптичні речення, незважаючи на пропуск (еліпсис) головного члена, не потребують ні контексту, ні ситуації для передачі інформації, вона вичерпно виражається всією конструкцією речення в цілому: *А москалі їй назустріч, як один верхами* (Т. Ш.); *Над річкою — гідроелектростанція* (Дм.); *В росі Тарасова могила, навколо — мармур і чавун* (Сос.). Серед еліптичних виділяються речення спонукальні: *«Вогонь на мене!» — кричав Орлюк* (Довж.); *«Куди? Ні з місця!» — гукнув Василь* (П. М.).

§ 183. Нечленовані конструкції (словаречення)

Серед простих виділяються речення, які передаються одним словом або нерозкладним сполученням часток. Такі речення виражають просте ствердження або заперечення,

згоду чи незгоду, емоційну оцінку отриманої інформації або містять спонування до дії. Це специфічний тип речень, які не можна кваліфікувати ні як двоскладні, ні як односкладні. Слова-речення не мають окремих членів речення і не виконують номінативну функцію, бо вони нічого не називають. Такі структури вживаються у діалогічному мовленні. Залежно від їх функцій слова-речення поділяються на кілька груп:

1) стверджувальні слова-речення: *Так, Еге, Еге ж, Ага, Атож, Авжеж, Аякже, Угу, Точно* і под.: — *Сидиш, Микито, вгорі? — Еге!* — *почулася з гальорки відповідь* (Ян.); — *Зерно стеріг? — Атож. На горобців кишкав* (О. В.); — *Авжеж!* — *також пошепки і з такою ж пристрастю відповів Яшко* (Гол.);

2) заперечні слова-речення: *Ні:* — *Ніхто не помітив, коли клеїв?* — *Ні* (Коз.). Змістовне та емоційне підсилення заперечення досягається вживанням часток *та, бо, зовсім, ще, ба, ой* або вигуків *о!, е!, ах!, ох!*: *Думаєш, хвилююся перед тобою? — Ой, ні!* (Ст.); *Ні, не для бідняків була придумана ця реформа. Ой, ні* (Цюпа);

3) питальні слова-речення мають питальну інтонацію та різні модальні відтінки і виражаються стверджувальними і заперечними частками, а також модальними словами *добре, вірно, правильно, невірно, неправильно, справді, дійсно*, частками *невже, хіба, наврод, тобто, ну га* і под.: *А курей на буряки вивозила? — Ні.— Ні?* (О. В.); *Полк, який втратив прапор, розформовується. Не існуватиме більше!* — *Справді?* (Гонч.);

4) спонукальні слова-речення містять спонування, наказ, заклик, прохання. Виражаються вони переважно вигуками та функціонально близькими до них словами: *годі, гей, геть, стоп, марш, караул, ура, ну, цить, тс, досить, доволі* і под.: *А тс!* — *застережливо підняв Віталій палець угору* (Гонч.); *Геть, привиде війни* (Рял.);

5) емоційно-оцінні слова-речення виражають реакцію мовця на те, що відбувається чи про що говориться. За особливістю морфологічного вираження вони поділяються на вигуківі та іменникові. Вигуківі виражаються вигуками або службовими словами з займенниками: *Еге! Це не ваші груші* (Н.-Лев.); *І в нас була забастовка.— Ов!* (Коц.); — *Хай йому цур!* — *сплюнув Семен* (Коц.). І м е н н и к о в і мають форму іменника у називному відмінку інколи із залежним прикметником, займенником: *І, лихо! та це вже і не буде нічого* (Тесл.); *Злидні прокляті!* — *тихо сичить Карпо і лото запускає грабки в овес* (Ст.).

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 184. Поняття про просте ускладнене речення

Ускладнені речення не належать до самостійних синтаксичних одиниць. Це монопредикативні структури, тому вони за граматичною будовою є простими реченнями. Складні ж речення поліпредикативні.

Характер ускладнення простих речень буває різний, тому під поняттям «ускладнене речення» об'єднуються синтаксичні структури, різні за будовою і функціями. Цим, очевидно, і можна пояснити відсутність у сучасній синтаксичній теорії єдиного визначення ускладненого речення, хоч сам термін «ускладнене речення» в синтаксисі загальноприйнятий. До ускладнених найчастіше належать речення з однорідними членами (*Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Перекотиполе* (Т. Ш.); *В'ються тумани, пливуть над землею, Липуть в простори на білих човнах* (Ол.), з відокремленими членами (*Зверніть увагу, які в нього очі — великі, блискучі, сливами горять на чистому матовому личку...* (Гонч.); *На стежках парку походжають, як дома, набундючені фазани, виліскуючи на сонці важким пурпуром, алмазами, гарячим золотом свого оперення, накладаючи на все довколишнє колорит фантастичності* (Гонч.), зі звертаннями (*Отак я, друже мій, святкую Отут неділеньку святую* (Т. Ш.); *Глянь, мій милий, скільки вроди, Скільки щастя навкруги!* (Ол.).

Однак не всі граматисти до ускладнених речень відносять звертання і вставні конструкції. Є також думка, що й однорідні члени не ускладнюють речення, бо вони лише кількісно розширюють його¹. Звідси ускладненими вважають лише речення з відокремленими другорядними членами.

Ускладнене речення пов'язується з напівпредикативністю, тобто з особливим синтаксичним значенням, близьким до предикативності. Напівпредикативне значення спостерігається насамперед у відокремлених означеннях, прикладках, обставинах. Наприклад: *За лісом починалось село, розкидане на горах та в глибоких ярах* (Н.-Лев.); *Не називаю її раєм, тії хатиночки у гаї над чистим ставом*

¹ Прияткина А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения.— М. : Высш. шк., 1990.— С. 7,

край села (Т. Ш.); Сонце, сховавшись за білими снігами, продовжувало ще жити в усій природі! (Гонч.); І тремтить схвильоване колосся, Прихилившись до мого плеча (Тел.).

Отже, напівпредикативність — це додаткове до основного висловлювання повідомлення про співвіднесеність висловлюваного до дійсності¹.

Порівняйте:

1. *Над ставком стоїть густий і нерухомий туман.*
2. *Туман над ставком стоїть густий і нерухомий.*
3. *Туман, густий і нерухомий, стоїть над ставком.*
4. *Над ставком стоїть туман. Він густий і нерухомий.*

У першому і другому реченнях одна предикативність. Відрізняються вони лише різним ступенем вияву ознаки в реченні: у складі іменного складеного присудка ознака набуває предикативного характеру. У третьому реченні у зв'язку з відокремленням ступінь предикативності виявляється ще більше, але найчіткіше він простежується у четвертому реченні, коли відбулася трансформація ускладненого речення у два простих і означення «густиий, нерухомий» (1-ше речення) стали частиною іменного складеного присудка.

Наявність напівпредикативності в ускладнених реченнях дозволяє визначати позицію ускладнених речень як проміжну між простими і складними структурами. Так, ближчими до простих є речення, ускладнені однорідними членами та звертаннями, речення зі вставними і вставленими структурами, а з відокремленими членами — стоять ближче до складних. Різний підхід і глибше розуміння природи ускладнення дає семантичний аналіз, коли речення розглядається як один із способів номінації реальної чи гіпотетичної «ситуації».

§ 185. Речення з однорідними членами

Поняття про однорідні члени речення

Однорідними називаються такі члени речення, які перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним членом речення, виконують однакову синтаксичну функцію і поєднуються між собою сурядним зв'язком. Однорідні члени речення мають такі диференційні ознаки:

¹ Современный русский язык: В 3 ч.— М. : Просвещение, 1981.— Ч. 3.— С. 143.

1) займають позицію одного члена речення; 2) пов'язані між собою сурядним зв'язком; 3) відносяться до одного із членів речення; 4) часто мають однакові морфологічні форми і виражають однотипні поняття. Основною ознакою однорідних членів речення є те, що вони займають позицію одного члена речення.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Наприклад: *Над Дніпром широким, вільним, Де луги й степи цвіли, Наші прадіди поляни Оселились і жили; Хлібороб робив у полі, Пас пастух корів, овець, З луком, з стрілами гнучкими По лісах ходив ловць* (Ол.). У реченні однорідні члени об'єднуються в один ряд — цілісний семантико-синтаксичний блок, який в цілому і кожний з його компонентів зокрема пов'язаний з іншими членами речення підрядним зв'язком.

Однорідні члени переважно виражаються однаковими граматичними формами, але можуть бути виражені й різними. Наприклад, у реченні *Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза, повновида, з тонким носиком* (Н.-Лев.) однорідні іменні складені присудки виражені прикметниками та цілісними словосполученнями.

Засоби вираження однорідності

Основними засобами вираження однорідності у блоці однорідних членів є інтонація та сполучники сурядності. Способи поєднання однорідних членів можуть бути різні: лише інтонацією, без сполучників, лише сполучниками сурядності, а також комбіновано — безсполучниковим і сполучниковим зв'язками. Наприклад: *Благословенна ж будь, моя всещедра мати, За серце, за вогонь, за кров, за мозок мій!* (Рил.); *Широка й безкрая долина зачорніла поміж пологими горами* (Коц.); *Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер* (Довж.); *Були і ревності, і муки, і докори, І вірші, розпачем налиті* (Рил.); *На південь, за пологими левадами та сіножатями, за купами вільхи та верболозу, проти синього неба ясно вирізувалась ламана смуга горяного берега Росі* (Н.-Лев.).

Будь-який ряд однорідних членів характеризується спільною ознакою — наявністю паузи між його членами і логічного наголосу над кожним із них.

Важливим граматичним засобом вираження однорідності є сполучники сурядності — еднальні, протиставні та розділові, які виражають відповідні смислові відношення між однорідними членами речення. Блоки з еднальними

сполучниками *і (ї), та, і ... і, ні ... ні* мають характер переліку, який забезпечується перелічувальною інтонацією. Найчастіше вживаються сполучники *і (ї), та, ні ... ні*: *І гребля, і вода, і стародавній млин Навік одбилися у серці ненаситнім...* (Рил.); *Тоді Десна була ще глибокою і бистрою рікою* (Довж.); *Весняне сонце заливало ліс та садки* (Н.-Лев.); *Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому* (Довж.) Сполучник *ні ... ні* завжди повторюється і виконує не лише еднальну функцію, а й служить для підсилення заперечення.

Між однорідними членами речення можуть бути градаційні відношення, тобто посилення наростання чи, навпаки, послаблення значення другого компонента по відношенню до першого. Такі значення мають градаційні сполучники *не тільки ... а й, не тільки ... але й, не стільки ... скільки, не те щоб ... але, хоч і ... але, не так і ... як*: *На півдні України вирощують не тільки зернові культури, а й технічні; Вони не стільки зробили, скільки наговорили; Хоч і піщана земля, але родюча.* Градаційні сполучники завжди парні. Вони передають відношення між однорідними членами речення, близькі до еднальних.

Протиставні сполучники *а, але, та (але), однак, проте, зате, так, все ж* поєднують протиставлювані чи зіставлявані поняття: *І якось так випадває щоразу, що батька застає він не в хаті і не в кошарі, а в стегу, просто серед пасовища...* (Гонч.); *Ніч була хоч і зоряна, та темна* (П. М.).

Однорідні члени речення поєднуються також і розділовими сполучниками *або, то, чи, або ... або, то ... то, чи ... чи*: *А прийде Гнат з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку або ковтки, або разок намиста* (Коц.); *Тее слово всім давало То розраду, то пораду* (Л. У.); *Гуси чи лебеді в небі плывуть, Там, угорі, наді мною?* (Ол.); *За старосвітським звичаєм дівчина мала провести хлопця до порога чи до присінка* (Ст.).

Нерідко однорідні члени речення, переважно з еднальними сполучниками, супроводжуються узагальнюючими словами, які виражають загальні поняття чи є родовими стосовно понять, названих однорідними членами. Узагальнюючі слова є тими ж членами речення, що й однорідні. Роль узагальнюючих слів виконують найчастіше займенники, іменники та прислівники, рідше — інші повнозначні слова: *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (Коц.); *Усе одбивається в пісні, як в морі, — Рожева зоря, і червона кров, і темна ненависть, і ясна любов, і племінь пожегару,*

і місяць та зорі... (Л. У.); Перед очима розгортався степовий ландшафт: вибалки, горби, рівнини і знову пасма горбів (Гонч.); Тихо було навкруги: і над широким плесом лиману внизу, і позаду, під урвищами гори (См.); І трави, й ниви, й небо, й сонце — все, усе змінилось у хлопчика в очах (Фр.); І пригорки, й довгі долини, й зелені левади в вербах понад ставком — усе зеленіло й лисніло на веселому сонці (Н.-Лев.).

Однорідні присудки

З приводу однорідності присудків у наукових працях висловлюються різні думки. По-перше, речення з однорідними присудками (у двоскладних реченнях) чи головними членами (в односкладних реченнях) вважаються простими. По-друге, речення з однорідними присудками трактуються як складні. По-третє, такі речення відносять до проміжного типу — між простими і складними. Простими вважають речення, у яких однорідні присудки стосуються одного підмета: *Все прокотилося, змінилось, розцвілось (Рил.); Одного разу йшов я в морі сніговому, що грало й пінилось, п'янило і пліло (Рил.); Вітер з гаєм розмовляє, Шенче з осокою (Т. Ш.); Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди (Ол.).*

Односкладні речення з однорідними головними членами речення можна віднести до проміжних типів — між простими і складними. Так, речення, у яких є спільний другорядний член для однорідних головних членів, можна вважати простими: *Кругом бори та болота, Туман, туман і пустота (Т. Ш.); В кімнаті було тихо й темнувало (Вин.); Ні деревця ніде, ні доріг, ні людського житла (Гонч.). Ні леми, ні потічка, ні леготу, Ні шматка родючої блакиті (Малап.).* Речення, у яких такий спільний другорядний член відсутній, можна кваліфікувати як складні: *Облиш, не плач, бо в долі злій Ще й нас на світі щось чекає... (Ол.); Дівиний вечір, шум трамваїв, Автомобілів перегук... (Рил.).*

Однорідні і неоднорідні означення

Узгоджені означення, які займають препозицію стосовно означуваного слова, можуть бути однорідними і неоднорідними. Однорідними є ті означення, які становлять перелік суттєвих ознак різних предметів чи характеризують предмет з якогось одного боку. В один блок однорідних означень об'єднуються переважно лише якісні або лише відносні прикметники. Між однорідними означеннями можна поставити єднальний сполучник *і (й), та (і): Низенька,*

кругла, вона здавалася не польовою квіткою довгостеблом, як от Марина, а повною огородною маргариткою (П. М.); А там, за річку, сплелися парубочі Дзвінки, розгонисті, гарячі голоси... (Рил.); Радісна, тиха надія, мов квітка лелії, розквітла... (Л. У.); І вам згадається садок, високий ганок, Летючі зорі, тиха літня ніч, Розмови наші, співи й на останок Уривчаста, палка, завзята річ (Л. У.).

Однорідними є означення, що виражають ознаку одного порядку — колір, розмір, матеріал тощо: *Тихі, ніжні зорі спадали з неба, — білі, непрозорі — і клалися в намет (Л. У.).*

Завжди однорідними бувають означення, які стоять після означуваного слова: *За столом сиділи рядками дівчата та парубки, чорняві, гарні, дорослі та здорові (Н.-Лев.); Я знаю став один бездонний В гірській закутині глухий, Дрімливий, тихий, вічно сонний (Леп.).*

Якщо прикметник і дієприкметник чи дієприкметниковий зворот стоять поряд, то означення однорідними є тоді, коли першим стоїть прикметник: *Одвічним, закуреним шляхом тихо посувається валка (Коц.); Якось не тішили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерами та гирлами плавні, що розляглися за рікою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпильясті гори, що тиснуться понад Прутом з цього боку... (Коц.).*

Якщо дієприкметник стоїть перед прикметником, то означення неоднорідні: *І по обидва боки тих левад, на крутих косогорах, скрізь видно було залиті сонцем старі садки (Н.-Лев.).*

До неоднорідних належать означення, які називають ознаки, що виражають різні родові поняття. В ряду неоднорідних означень бувають як якісні, так і відносні прикметники: *Погідне блакитне небо дихало на землю теплом (Коц.); І падають земні хвилини у глибінь, Мов краплі срібляні в дзвінкий зелений глечик... (Рил.).*

§ 186. Речення з відокремленими членами

У реченні значення якогось із другорядних членів може посилюватися, виділятися з боку смислового та інтонаційно. Такий член речення кваліфікується як відокремлений. Відокремлення — це смислове та ритмічно-інтонаційне виділення другорядних членів речення для посилення їхнього значення у семантико-граматичній структурі речення. Поняття відокремлення членів речення увів О. М. Пешковський. Він з'ясував сутність цього явища і визначив

загальні та часткові умови, за яких другорядні члени речення можуть відокремлюватися. Вони і лягли в основу найважливіших пунктуаційних правил про відокремлення. Загальні умови відокремлення такі: 1) порядок слів (постпозиція чи препозиція), від якого залежить відокремлення означень, прикладок, обставин; 2) обтяженість другорядного члена речення залежними словами (прикметникові, дієприкметникові, прислівникові та порівняльні звороти), що зумовлює відокремлення означень, прикладок, обставин, додатків; 3) уточнююча функція членів речення, яка спричинює відокремлення означень, прикладок, обставин, додатків; 4) особливе смислове навантаження (виділення) члена речення, що впливає на відокремлення означень, прикладок, обставин.

До часткових умов відокремлення належать такі: 1) суцільство не однакових за синтаксичною функцією членів речення; 2) неможливість деяких зв'язаних за змістом слів входити у синтаксичні зв'язки (наприклад, особових займенників з означеннями і прикладками).

Відокремленим членам речення властива напівпредикативна функція. Найповніше вона проявляється тоді, коли відокремлений член речення можна трансформувати в підриядну частину складного речення чи в окреме просте речення. Наприклад: 1. *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою* (Коц.) і трансформовані: *Непорушно стоять дерева, що (які) були загорнені в сутінь і рясно вкриті краплистою росою*; або: *Непорушно стоять дерева. Вони загорнені в сутінь і рясно вкриті краплистою росою*. 2. *Жахнулася сарна й щезла в гущавині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві* (Коц.) і трансформоване: *Жахнулася сарна й щезла в гущавині. Вона лишила зелені сліди на синій від роси траві*.

Відокремлюватися можуть тільки другорядні члени речення, однак лише ті, що не мають тісних синтаксичних зв'язків з словоформами, до яких належать. З цієї причини ніколи не відокремлюються, наприклад, прямі додатки.

¹ Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении.— М., 1956.— С. 412—436.

§ 187. Речення з відокремленими означеннями

Відокремленими можуть бути непоширені і поширені узгоджені та неузгоджені означення, які у реченні виділяються з смислового боку та інтонаційно. Відокремлення означень залежить від кількох чинників: від категоріальних властивостей означуваних слів і означень, від ступеня поширеності означень, від їхньої позиції щодо означуваного слова тощо. Означуваними словами найчастіше бувають іменники та займенники. Особові та неозначені займенники дуже рідко поєднуються з прикметниками, бо конкретизація через прикметникову ознаку позбавляє їх узагальненого значення. Тому означення при членах речення, виражених займенниками, відокремлюються завжди.

Відокремлюються узгоджені означення у таких випадках:

1. Постпозитивні означення, виражені прикметниковим чи діеприкметниковим зворотом, якщо він стоїть безпосередньо після означуваного слова: *В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором* (Коц.); *Над далекими горбами та ярами небо ніби злилось з землею, вкритою товстим білим сніговим шаром* (Н.-Лев.).

2. Постпозитивні непоширені означення (два і більше), які належать до іменника чи займенника: *Швидко надходив вечір, морозний, зоряний* (Ст.); *Голос Сашка, чистий, контральтовий, чути десь аж з кімнати бухгалтерії...* (Гонч.).

3. Означення з додатковим обставинним значенням: *Осяяні місяцем, гори блищать, Осріблені місяцем, сосни шумлять* (Ол.); *Розбуджена свіжим весняним повітрям, гіркуватим присмаком свіжозеленої землі, невтомним щebetанням жайворонка у високості, трубним криком журавлів, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ...* (Тют.).

4. Постпозитивне чи препозитивне означення, виражене одиничними прикметниками чи діеприкметниками або зворотами, якщо вони стосуються особового займенника: *Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дня се рця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху* (Коц.); *У білому шовковому платті, з червоною стрічкою в косах, вона нагадувала справжню артистку* (Зб.); *Вона, бліда, з очима, повними сліз, дивилась повз нього у вікно* (Риб.); *Ти згадала мене, бездольного...* (Л. У.).

5. Постпозитивні означення, якщо перед пояснюваним іменником є вже означення: *Ах, то мрія співала моя Свою пісню, сумну, лебедину* (Ол.).

6. Постпозитивне означення, що має уточнюючий характер: *Сонце таке сліпуче тут світить, ніби ти опинився на якійсь уже іншій, ближчій до сонця, планеті* (Гонч.).

Неузгоджені означення відокремлюються:

1. Коли вони вживаються поряд з узгодженими: *Висока могила-курган здіймається неподалік серед розриву хлібів, обжорана, неторкана, в сивих полинах* (Гонч.).

2. Поширене неузгоджене означення відокремлюється, якщо воно стоїть після означуваного іменника: *Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мули, в зелених чалмах і довгих халатах, що сунулись тихо по лідниках...* (Коц.).

§ 188. Відокремлені прикладки

Найчастіше прикладки відокремлюються у таких випадках:

1. Коли прикладка поширена і стоїть після власної назви: *Сам Лисенко, бездоганний рицар української пісні, прекрасний композитор і піаніст, зостався в моїй пам'яті як найчарівливіша людина* (Рил.).

2. Коли прикладка відноситься до особового займенника: *Благословенні ви, вітрила лазурові Життя і юності, жадоби і любові* (Рил.); *Однолітка з дівчатами власу, вона, проте, раніше за них розквітла, красовито парілялась дівочим станом* (Гонч.).

3. Коли прикладка є видовим поняттям до родового: *Діти — хлопчик і дівчинка, — здивовані незвичайною обставиною, шептались поміж себе* (Коц.).

4. Коли прикладкою виступає власна назва, то вона відокремлюється лише тоді, коли має уточнююче значення: *Сільський чабан, дід Свирид, показав та розказав мені, як та тієї солом'яної стрічки бриля шити* (Зб.) і *І тільки осторонь від нього перевіряв варіаційні рядки завідувач селекційного кабінету Іван Петрович Гамалій* (Івч.).

5. Коли прикладка приєднується до означуваного слова (іменника) за допомогою сполучників *або, чи, тобто, як та інших* уточнюючих слів, зокрема: *як-от, а саме, особливо, навіть, переважно, родом, на ймення, на прізвище* тощо: *Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж, Лукаш та ймення* (Л. У.); *У Сквирі лікар був, на прізвище Румилон* (Рил.).

Відокремлюватися можуть обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, одиничними дієприслівниками, прислівниками та іменниками в непрямих відмінках.

Відокремлюються обставини у таких випадках:

1. Коли вони виражені дієприслівниковими зворотами: *Вони безшумно, як тіні, бродили по горі, обдуваючи росу з трав;* з Ташані густою хвилею котилася пара, *затоплюючи троянівську долину, верби, хати, приташанські береги* (Тют.); *Коло пасіки росли яблуні й груші, похилявши густе гілля в пасіку над вулицями* (Н.-Лев.).

Якщо у реченні відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами чи одиничними дієприслівниками, з'єднані єднальним сполучником, то перед ним кома не ставиться: *Степ, струсивши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором* (П. М.).

2. Коли дієприслівник у реченні стоїть перед дієсловом: *І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину* (Т. Ш.). Якщо одиничний дієприслівник стоїть після дієслова і виконує функцію обставини способу дії, то він комою не відокремлюється: *Кілька годин вони працювали не відпочиваючи* (Соб.). Коли після дієслова є два і більше дієприслівники, які виконують функцію обставини способу дії, то і перед першим дієприслівником кома ставиться: *Вогонь підбирався все ближче й ближче, полохливі язики полум'я то здіймалися в повітря, то падали ниць, розвихрюючись, випалюючи довкола усе до чорного тла* (Ор.).

3. Можуть відокремлюватися обставини, які уточнюють значення попередньої обставини: *Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша* (Коц.); *А там далі, серед зеленого лісу на долині, стоїть присілок в садках* (Н.-Лев.); *Однієї ясної днини, так коло години десятої вранці, горішньою дорогою, що йде понад Прутом, котилося дві молдуванські каруци* (Коц.); *Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори* (Коц.). Обставини, виражені іменниками, відокремлюються тоді, коли їх треба виділити серед інших членів і надати їм особливої смислової ваги: *З самого рання летять чайки в поле, углиб суходолу* (Гонч.); *Восени, перед відлітом у вирій, тривожиться і табунами збирається птаство* (Ст.); *В долинах десь хатки біліють, Привітно світяться вогні, А тут, на горах в вишині, Провалля з скелями чорніють* (Ол.).

4. Завжди відокремлюються обставини з допустовим значенням: *Незважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував* (Коц.).

Відокремлені означення та обставини способу дії, міри й ступеня можуть мати порівняльне значення і приєднуватися до основного речення за допомогою сполучників *як, мов, мовби, мовбито, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, ніби, нібито, буцім, буцімто*: *На дворі стоять здорові, як дуби, груші та черешні* (Н.-Лев.) — відокремлене означення; *Сонце сховалось в гай за горою, Як в личарований храм* (Леп.) — обставина способу дії; *Покид них визначались на чорній, як оксамит, землі рівенькі рядки буряків* (Н.-Лев.) — відокремлене означення.

Відокремлені члени речення з порівняльним значенням треба відрізняти від підрядних частин (вони часто за граматичною структурою співвідносні з неповними контекстуальними реченнями з пропущеним присудком) у складно-підрядних реченнях, які теж мають порівняльне значення: *На скелях блищали куці жовтих весняних квіток, неначе то понатикав їх у щілини* (Н.-Лев.); *Розгублю в дорозі дні молодокосі, Як розгубить вітер листя у саду* (Фальк.) — повні; *Та чутка, як хвиля на морі, дійшла і до Вербівки* (Н.-Лев.); *Щасливий той, кому пером дано небачене у звичному відкрити: Його словам судилось вічно жити, з роками лиш міцніти, як вино* (Заб.) — неповні.

Питання про граматичну природу синтаксичних конструкцій, які вводяться у речення порівняльними сполучниками, давно розглядається вченими, хоч чіткі критерії визначення граматичної структури і синтаксичної функції та ще й досі не вироблені. Одні дослідники (М. І. Греч, Ф. І. Буслаєв, В. О. Богородицький, Л. А. Булаховський та ін.) вважають їх неповними підрядними реченнями, а інші (Д. М. Овсянко-Куликовський, О. М. Пешковський, О. О. Шахматов, О. Г. Руднев та ін.) розглядають їх у структурі простого речення як окремі його члени. О. Руднев відзначає, що порівняльні звороти не тільки не мають своїх організуючих центрів (підмета і присудка), а й не потребують їх, бо звороти служать лише для пояснення думки, яка закладена в основній частині речення. Поза цими порівняльними звороти як особлива синтаксична категорія втрачають свій смисл¹.

¹ Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка.— М.: Школы, 1968.— С. 169.

Доказом того, що порівняльні звороти мають тісний смисловий і граматичний зв'язок з основною частиною речення і тим відрізняються від неповних підрядних речень, є те, що можна зробити заміну порівняльних зворотів іншою синтаксичною конструкцією. Так, при дієслові-присудку вони можуть трансформуватися в орудний відмінок з порівняльним значенням.

Порівняйте:

1. <i>Хати, немов гриби червоні, ростуть під вітром буйновійним</i> (Ант.)	<i>Хати червоними грибами ростуть під вітром буйновійним.</i>
2. <i>Приходиш до мене, як мрія весняна, Як срібнопромінна досвітня заграва...</i> (Карм.)	<i>Приходиш до мене мрією весняною, срібнопромінною досвітньою загравою.</i>

На відміну від підрядного речення підрядний зворот передає не відносно закінчену думку, як речення, а окремі поняття, йому не властива предикативність, як окремому реченню, модальність та інтонаційна завершеність. Порівняльний зворот знаходиться переважно безпосередньо коло того члена речення, який пояснює, бо він конкретизує, дає додаткові відомості про предмет, дію, ознаку. Наприклад: *Осінні дні мандрують, як черниці, І вечори нудьгують в димарях* (Карм.); *Ніч нерухомо тишею блищить, Морозна ніч залякла, мов залізна* (Малан.); *Над густими зеленими масами дерева подекуди повискакували вгору високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки* (Н.-Лев.).

§ 190. Відокремлені додатки

Відокремлені додатки — це виділені інтонаційно (на письмі — пунктуаційно) відмінкові форми іменників з прийменниками (*крім, опріч, за винятком, замість, на відміну від* тощо) або прислівниковими сполученнями, що мають значення включення, винятку, заміни: *Розглядаючи судно, Віталій і Тоня презиркувалися між собою, обмінювались усмішками, в яких зараз було щось схоже на таємницю, зближуючу, нікому, крім них, недоступну* (Гонч.); *За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любить* (П. М.); — *Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає* (Коц.).

Відокремлені додатки не мають об'єктних значень, не пов'язані з дією як предмет, на який переходить дія або який є результатом дії, і сам термін «відокремлені додатки»

також умовний. Не всі граматисти визнають наявність «відокремлених додатків». Слід визнати те, що підстава для виділення їх не стільки внутрішня, смислова, скільки зовнішня, а саме: зв'язок прийменникового керування і можливість поставити до них питання непрямого відмінка.

§ 191. Речення, ускладнені вставними і вставленими конструкціями

Прості речення можуть ускладнюватися вставними і вставленими словами, словосполученнями і реченнями, які граматично не пов'язані з членами речення, хоч надають усьому реченню чи окремим його членам різних смислових відтінків, виражають додаткові повідомлення, уточнення то ін. Наприклад: *Тут, видно, недавно були люди, бо лежали купа сухого листу та кілька грубих вербових політ* (Кол.); *Така, здається, й я була торік, але тепер мені чомусь те прикро...* (Л. У.); *Може, цього й досить людині, може, нічого більше й не треба, крім шматини неба над ялиною та оцього задумливого шелесту лісу?* (Гонч.); *Цей тишист — то його, можна сказати, вірний друг, куди він тишисте все те, що лягло на серці* (Цюпа); *Наслухались дві Мухи того дива (Про се найбільше Чміль гудів)* (Гл.).

Ускладнюючі компоненти не вступають з іншими словами в реченні ні в підрядний, ні в сурядний зв'язок, характеризуються відносною відокремленістю та інтонацією, що на письмі передається через розділові знаки — кому, тире, дужки: *Але, наперекір усьому, хлопець набирався сил, мов дуб у полі, тільки у його великих очах зачалася пошестити печаль степів* (Ст.); *Вишневий сад, — він тільки-но вицвітає, — Данину першу виплативши бджолам, Дрімав і минав* (Рил.); *Вона червоне віяло взяла і ніби ненароком пошла в той бік очима (так собі, зненацька)...* (Рил.).

Відсутність граматичного зв'язку з членами речення чи в реченням у цілому зумовлює віднесення вставних і вставлених конструкцій до «слів, що стоять поза граматичним зв'язком», хоча дехто з граматистів обґрунтовує зв'язок цих слів із реченням.

Ли смисловою функцією розглядувані слова, словосполучення і речення поділяються на вставні і вставлені.

Вставні слова і словосполучення:

1) виражають модальну оцінку (впевненість, невпевненість, передбачення, можливість, неможливість, вірогідність, сумнів тощо) — *безсумнівно, безумовно, звичайно, певно, можливо, мабуть, здається, напевне, оче-*

видно, либонь, без сумніву: Почув він, **мабуть**, од Сороки, що Соловейка хвалить всяк (Гл.); **Певно**, се країна світла та золотистої блакиті, **певно**, тут не чули зроду, що бува негода в світі (Л. У.); **Здавалосьь**, пішки через гать хмарина в місто кралась (Підс.); **Звичайно**, часом там і жарт бринить солоний, і сміх, що котиться аж за далекі гони... (Рил.); **Очевидячки**, се питання усіх цікавило (Коц.); А які очі! Їх, **напевне**, дав татарський брід — блакитні, аж сині, з несподіваним відблиском осінніх зірок (Ст.);

2) виражають почуття людини у зв'язку з повідомленням (радість, здивування, співчуття, застереження тощо) — **на щастя, на жаль, на сором, як на біду, як на зло, як на гріх, як навмисне, нівроку, шкода:** **Ще, на щастя**, не за звіром юрба гналась, тож спинилась (Л. У.); **На жаль**, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться (Ян.); **Ну та й гарна ж, нівроку**, удовина дочка!.. (Н.-Лев.); **Шкода**, той час не вернеться ніколи (Л. У.);

3) привертають, активізують увагу співрозмовника — **чусте, чуєш, знаєте, дивись, дивіться, бач, бачите, погодьтесь, повірте, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте, між нами кажучи** та ін.: **А дуже Вовкові не хочеться умерти** (Бо ще ж він не нажився, бач!) (Гл.); **Дивись ти, як хвинтить зачав!** Неначе й справді пишна птиця — Так камінь, лежачи в пшениці, **На дощик верещав.** — **А глянь**, іще й радіють люди... (Гл.);

4) вказують на джерело повідомлення — **кажуть, як кажуть, повідомляють, за висловом..., на думку..., на мою думку, по-моєму, по-твоєму, по-нашому:** **І найвища, по-моєму, краса** — це краса вірності (Гонч.); ...**Там, кажуть**, є й крижина, й кришталіна, де глибше — лід, а зверху — там кристаль (Л. У.); А що ж, **по-твоєму**, чинити маєм? (Л. У.); **Так би мовити, ідеї** — старі, а часи — нові (Газ.); **Але, я думаю**, найбільш на Україну Тягли його відтіль ті струни потайні (Рил.);

5) допомагають упорядкувати думки, пов'язати їх між собою — **по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, до речі, між іншим, навпаки, наприклад, отже, словом, значить, виявляється, зокрема, зрештою, повторюю:** **Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше**, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, **а по-друге**, треба було збігати в ліс (Ст.); **Словом**, ви поїхали на лугові озера, на очерети й на тихі-тихі плеса (О. В.); А яке ви маєте право, **наприклад**, руйнувати качачі гнізда? (О. В.); **Проїхали так з кілометр до наступного повороту**,

І тут Козаков, нарешті, дав команду зупинитись (Гонч.); Чисте небо не налягало на гори, а навпаки, своєю високою ляскою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх (Гонч.); Та, зрештою, хіба оце похилене жито, оця червона пшениця, оце чорноките просо не поезія? (Ст.);

б) виражають емоційність вислову, підкреслюють експресивність його — *даруйте, пробачте, легко сказати тощо. Чому ж се ти позбувся спадку, А може, ти, пробач, його розтринькав, як то буває молодечий звичай?.. (Л. У.).*

Вставні конструкції пов'язуються переважно з загальним змістом усього речення, надаючи йому певного відтінку, тому виключення вставних конструкцій нерідко впливає на зміст речення, хоч принципово синтаксичної структури ї не порушує.

Порівняйте:

1. <i>На жаль, троїстої я не застав музики (Рил.)</i>	<i>Троїстої я не застав музики.</i>
2. <i>В поемі, може, вірш кульгав, ти чиста молодість буяла (Рил.)</i>	<i>В поемі вірш кульгав, Та чиста молодість буяла.</i>
3. <i>Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому (Коц.)</i>	<i>Пісня бриніла вже в ньому.</i>

Речення з вставленими конструкціями

Крім вставних конструкцій, які переважно виражають суб'єктивне ставлення мовця до висловленої думки, є ще вставлені конструкції. Вони містять додаткові повідомлення, зауваження, бувають поясненням до якогось із членів речення чи до речення в цілому: *Людині суджено не рухатись по колу (Це, зрештою, й гаразд) (Рил.); Він головою в такт мелодії кивав (Це взагалі була його питома риза)... (Рил.).*

На відміну від вставних конструкцій, вставлені не мають модальних значень, не вказують на джерело повідомлення, на зв'язок та послідовність думок тощо. Вставлені конструкції роблять лише побіжні зауваження, додаткові повідомлення, які доповнюють, уточнюють зміст усього речення чи окремого його члена, а у зв'язку з цим вони не можуть починати речення, тому переважно стоять у середині або в кінці його.

Вставлені, як і вставні, конструкції з основним реченням граматичного зв'язку не мають.

Вставленими бувають окремі слова, словосполучення, прокти і складні речення. Вони приєднуються до основного

речення як безсполучниковим, так і сполучниковим зв'язком, а на письмі найчастіше виділяються дужками, рідше — комами або тире: *До короля щодня приходять скарги (ти знаєш, люди стали непокірні)...* (Л. У.); *Нарешті брат Іван його переконав (Чимало ж і зусиль ця справа коштувала!)* (Рил.); *А ввечері мій Ярема (От хлопець звичайний!)* Щоб не сердить отамана, Покинув Оксану (Т. Ш.); *Хіба ти не знаєш, яких я несу Гостей до султана? Так море спиняло (Любило завзятих чубатих слов'ян)* (Т. Ш.); *Хутір Вишневий — двадцять п'ять хат — примостився в голому степу кілометрів за п'ятнадцять від Троянівки (Тют.); Люблю я тих, хто вміє дивуватись (а не скептично споглядає світ) пухкій сніжинці, начебто із вати, і першій квітці на просонні віт* (Кр.).

Вставлені конструкції, як побіжні зауваження чи додаткові повідомлення, безпосереднього змістового зв'язку з основним реченням не мають: *Днями вони цілим класом їздили на екскурсію в Крим (Пахом Хрисантович таки дотримав слова і дав грузовик)...* (Гонч.); *Пора б уже, пора (Старечі губи шепотять, не кажуть)* Становище своє розумно зважить І з милого хлопчини-пустуна Зробитись мужем (Рил.).

§ 192. Звертання

Слово або сполучення слів, які називають того (що) — особу, предмет, до яких звернена мова, називається звертанням: *Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...* (Л. У.); *Душа твоя, мій брате, бентежиться даремно* (Л. У.).

Основна функція звертання — привертати увагу того, до кого звертаються, до повідомлення, тому у ролі звертань часто вживаються імена, прізвища, назви осіб за спорідненістю тощо: *Катерино! Коли в нас неділя?* (Т. Ш.); — *Добрий вечір, дівчино. Ти не заблудилась у наших полях?* (Ст.); *А підійди, лишень, сину, сюди* (Гонч.).

У фольклорі, у художніх творах звертаннями можуть бути назви тварин та неживих предметів: *Ой не світи, місяченьку, Не світи нікому, Тільки світи миленькому, Як іде додому!* (Нар. тв.); *Ой хмелю ж мій, хмелю, Хмелю зелененький, Де ж ти, хмелю, зиму зимував, Що й не розвивався?* (Нар. тв.); *Повій, вітре, на Вкраїну, Де покинув я дівчину, Де покинув карі очі, — Повій, вітре, опівночі* (Руд.); *Ой тумане, тумане — Мій латаний талане! Чому мене не сховаєш Отут серед лану?* (Т. Ш.).

Звертання виражається кличним відмінком у формі однини чи множини: *Чудна ти, дочко! Я про тебе дбаю* (Л. У.); — *Доброго здоров'я, Олено Петрівно, — Данило підійшов до воріт, над якими кронами зійшлися черешні* (С.); *Діти наші, квітоньки, Хлопчики і дівоньки! Нум суртом співають* (Гл.); *Ви щасливі, високії зорі, все на світі там видно звисока* (Л. У.).

За формою вираження звертання поділяються на непоширені і поширені: *Не заздри, брате, не губи душі, святої чистоти її не плями* (Л. У.); *Слався, людино, коли по землі йдеш ти як ратай, сіяч, будівничий* (Рил.); *Думи мої, Думи мої, Лихо мені з вами!* (Т. Ш.); *Прилинь до мене, чарівнице мила, І запалай зорею надо мною...* (Л. У.).

Звертання можуть утворювати синонімічні ряди, виступаючи переважно уточнюючими прикладками до попереднього звертання: *Сини мої! орли мої! Летіть в Україну, — Хоч і лихо зустрінеться, Так не на чужині* (Т. Ш.); *Світе тигий, краю милий, моя Україно!* (Т. Ш.); *Донеччина моя, моя ти батьківщино, тобі любов моя і всі мої чуття* (Сос.).

Реченням, ускладненим звертаннями, властивий різний ступінь напівпредикативності. Мінімальний ступінь напівпредикативності мають інтерпозиційні звертання, виражені іменником без супровідних залежних слів: — *Чого ти, сину, став такий смутний* (Н.-Лев.); — *Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи* (Коц.); *Ходіть, Килинко, осьде край берези ще свіже зіллячко* (Л. У.).

Своєрідний тип звертання становлять вокативні речення, які, називаючи адресата, передають модально або емоційно забарвлену думку — оклик, незадоволення, обурення, скаргу, радість, прохання, докір, переляк, заборону тощо: *Лукашу!.. Ані руш!* (Л. У.) — оклик; *Сину?.. Ой сивоньку!* *Ой, що ж я набідилася з отєю відьмою!* (Л. У.) — скарга; — *Сину мій! Дитино моя!* — *угледівши скрикнула мати і кинулась до Петра* (П. М.) — переляк; — *Марійко! Марійко! Годі тобі! Людей соромся...* *Її стримує Софія в сльозах плаче...* (Івч.) — прохання-заборона; — *Ех, ти, Шевча, Векша! Що ж ти так!...* (Івч.) — осуд.

Отже, ускладнені речення за структурно-семантичними особливостями неоднорідні, як неоднорідні вони і за ступенем лодяткової предикативності та за граматичним оформленням.

Ускладнені речення за структурою прості, хоч за семантикою вони можуть наближатися до складних.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

§ 193. Поняття про складне речення

Складне речення — це речення, що складається з двох і більше предикативних одиниць, які становлять семантичну, структурну й інтонаційну єдність.

Складне речення характеризується сукупністю ознак, серед яких найістотнішими є такі: 1) поліпредикативність; 2) особлива структурна схема; 3) семантична й інтонаційна цілісність, завершеність.

Поліпредикативність складного речення полягає в тому, що воно складається з двох чи кількох предикативних одиниць, організуючих центрів, які співвідносяться з простими реченнями, поєднаних в єдине ціле. Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двокомпонентним, або двочленним. Наприклад: *Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не помре* (Рил.). Складне ж речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багатоконпонентним, чи багаточленним. Порівняйте, наприклад, речення, що складається з п'яти предикативних частин: *Лука зазеленіла, і грушка із зломленою верхвиною біля хатки вбралася в листву, і зашумів гай округи, і розлучивсь Дніпро й далеко-далеко заточивсь у луку розливним потоком, і налетіли птахи з далеких країв, заспівали й защебетали* (Ст.).

Друга істотна ознака складного речення — особлива структурна схема, яка проявляється в тому, що складне речення у порівнянні з простим має своєрідну структурну організацію. На відміну від простого складне речення будується не із слів і словосполучень, а із предикативних одиниць, своєю будовою подібних до простого речення, хоч загалом і відмінних від нього, які розташовуються у складі складного речення за певною схемою.

Важливу роль у структурі складного речення відіграють як інтонація, так і сполучникові засоби (сполучники і сполучні слова) та вказівно-співвідносні слова, що служать засобом поєднання предикативних частин складного речення в єдине структурне ціле. Однак поряд з цим важливу роль у структурі складного речення відіграють і деякі особливості будови його предикативних частин, зокрема співвідношення форм присудків цих частин (видо-часових

І модальних); неповнота першої, головної частини складно-підрядного речення, що передбачає або наявність іншої, підрядної, частини в цілому, або наявність у ній конкретизуючих слів; наявність спільних компонентів у різних предикативних частинах складного речення (спільні другорядні члени речення, вставні і службові слова тощо); паралелізм структури, що виявляється, зокрема, також у взаєморозміщенні предикативних частин у складі складного речення і в можливості/неможливості перестановки їх та ін.

Згадані елементи структури складного речення в різних комбінаціях творять структурні моделі складних речень різних типів.

Третя ознака складного речення — семантична й інтонаційна цілісність, завершеність — виявляється у тому, що частини складного речення на відміну від простих речень не є самостійними і не мають семантичної й інтонаційної завершеності, а своїм змістом та інтонаційно зливаються в одне ціле. Предикативні частини, що входять до складного речення, набувають повного семантичного оформлення лише у складі всього речення, а взяті окремо, вони звичайно не характеризуються семантичною завершеністю. Тільки складне речення в цілому, характеризуючись семантичною завершеністю, має і свою інтонацію завершеності, інтонацію кінця, що зосереджується на кінцевих словах останньої предикативної частини.

§ 194. Засоби поєднання частин складного речення

Основними засобами зв'язку предикативних частин в межах складного речення є інтонація і сполучникові засоби (сполучники і сполучні слова).

Інтонація є універсальним засобом зв'язку предикативних одиниць в єдине ціле, чим є складне речення. Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця, у зв'язку з чим саме інтонація виступає як засіб поєднання предикативних частин складного речення в одне ціле. Інтонація кінця зосереджена на пізнійшій предикативній частині складного речення. Водночас інтонація служить засобом вираження семантичних відношень між предикативними частинами, що входять до складу речення (перелічувальні, протиставні, з'ясувальні, причинові, умовні тощо). Отже, інтонація характерна для всіх типів складних речень, хоч особливо велика її роль як засобу поєднання предикативних частин у безсполучнико-

вих реченнях, в яких предикативні частини об'єднуються в одне ціле лише за допомогою інтонації, без сполучних засобів.

Інтонація може бути різних типів: а) перелічення: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє* (Т. Ш.); б) протиставлення чи зіставлення: *Люди до неї говорять — не чує, не слухає* (М. В.); в) зумовленості: *Буде вода — буде все* (Гонч.); г) з'ясувальна: *Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння* (М. В.) та ін.

Важливим засобом поєднання предикативних одиниць у межах складного речення є сполучні засоби, серед яких розрізняють, з одного боку, сполучники і сполучні слова, а з другого — співвідносні (вказівні) слова.

Сполучники служать засобом поєднання предикативних частин складного речення в одне ціле, а також передають синтаксичні відношення між предикативними частинами, що входять до його складу. Серед них розрізняють сполучники сурядності, які, поєднуючи в одне ціле частини складносурядних речень, виражають єднальні, зіставно-протиставні і розділові відношення між ними, і сполучники підрядності, які, поєднуючи частини складнопідрядних речень, виражають також існуючі поміж ними часові, умовні, причинові, наслідкові, порівняльні та інші відношення. Сполучні ж слова, в ролі яких виступають відносні займенники у різних відмінкових формах (*хто, що, який, чий*) і прислівники займенникового походження (*як, де, коли, куди* та ін), пов'язуючи між собою в одне ціле предикативні частини складнопідрядних речень і виявляючи синтаксичні відношення між ними, є одночасно й членами підрядної частини речення.

Сполучники і сполучні слова, приєднуючи підрядну частину складнопідрядного речення до головної, знаходяться у складі підрядної його частини. У головній же частині в окремих різновидах складнопідрядних речень їм можуть відповідати співвідносні (вказівні) слова (у ролі їх звичайно виступають вказівні й означальні займенники — *той, такий, кожний, весь* та ін., а також прислівники займенникового походження — *тоді, туди, там, так* та ін.), які одержують семантичне наповнення за рахунок підрядної частини. Порівняйте, наприклад: *Я той, що греблі рвав* (Вор.); *Коли уся душа тріпоче, тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (Рил.).

Крім розглянутих, важливими засобами поєднання предикативних частин складного речення в одне ціле виступають також співвідношення видо-часових і способових форм

дієслів-присудків у різних предикативних частинах складного речення, лексичні елементи, а також порядок розміщення самих предикативних частин.

Видо-часові і способові форми дієслів-присудків різних частин складного речення відповідним чином скоординовані і знаходяться у певній залежності. Якщо в одній із частин порушити це співвідношення, то така конструкція або набуде іншого значення, або ж як складне речення стане неможливою.

Лексичні елементи, зокрема займенники, прислівники, спільні другорядні члени речення тощо, також нерідко визначають характер синтаксичних відношень і тісніше поєднують в одне ціле предикативні частини складного речення. Вони можуть брати участь в організації різних типів складних речень — як складносурядних, так і складнопідрядних.

Порядок розміщення предикативних частин у складному реченні може бути відносно вільний, при якому предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні (наприклад, у складнопідрядних реченнях часових, умовних, порівняльних та ін.), і фіксований, сталий, незмінний, при якому кожна з предикативних частин займає певне, властиве їй місце (наприклад, у з'ясувальних складнопідрядних реченнях, а також у присубстантивно-предикативних і взагалі в так званих означальних підрядна частина завжди знаходиться після пояснюваного слова).

§ 195. Основні типи складних речень

Залежно від структури складних речень, зокрема залежно від того, якими основними засобами поєднані між собою в одне ціле їхні предикативні частини, усі складні речення поділяються на дві основні групи: 1) сполучникові складні речення, тобто складні речення із сполучниковим чи відносним зв'язком; 2) безсполучникові складні речення, тобто складні речення із безсполучниковим зв'язком. У перших предикативні частини поєднані в одне ціле за допомогою сполучних засобів (сполучників і сполучних слів) та інтонації, а в других основним засобом зв'язку між їхніми елементами виступає інтонація.

Складні речення із сполучниковим (відносним) зв'язком залежно від того, за допомогою яких сполучників поєднуються їхні предикативні частини, у свою чергу, поділяються на дві структурно-семантичні групи: 1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення. У перших

предикативні частини поєднуються в одне ціле за допомогою сполучників сурядності, а в других — за допомогою сполучників підрядності і сполучних слів.

Семантична відмінність поміж складносурядними і складнопірядними реченнями полягає в тому, що, виражаючи різні граматичні значення, сполучники підрядності і сполучні слова вказують одночасно і на залежність однієї предикативної частини від іншої, в той час як у сполучниках сурядності така вказівка відсутня.

Складносурядні та складнопірядні речення у «чистому» вигляді в мовній практиці, зокрема у писемних текстах, трапляються рідше у порівнянні з такими складними реченнями, яким властива різноманітна ускладненість граматичних зв'язків між їхніми предикативними частинами. У зв'язку з цим розрізняють ще один різновид складних речень — складні речення з ускладненою синтаксичною структурою, або складні синтаксичні конструкції, які звичайно є багатокомпонентні, багаточленні. До них відносять, з одного боку, складні речення з кількома сурядними частинами, з кількома підрядними частинами, а з другого — складні речення з сурядністю і підрядністю. Сюди ж належать і багатокомпонентні, багаточленні безсполучникові складні речення та комбіновані складні речення із сполучниковим та безсполучниковим зв'язком. З певною долею умовності до складних багатокомпонентних, багаточленних конструкцій належить і період (розгорнутий вислів, який чітко розпадається на дві частини, що характеризуються єдністю змісту і чіткою ритмоінтонаційною організацією), а також різні способи передачі чужого мовлення.

При визначенні різновидів складних речень можуть використовуватися й інші критерії. Так, з погляду можливості/неможливості продовження деякі вчені розрізняють складні речення відкритої і закритої структури. Перші із них при бажанні можуть бути поповнені (продовжені) новими предикативними одиницями (наприклад, складносурядні речення з єднальними і розділовими сполучниками), а другі такій операції не підлягають (наприклад, складносурядні речення з протиставними сполучниками).

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 196. Загальні відомості

Складне речення, що утворюється з двох або й більше предикативних одиниць, які об'єднані між собою за принципом рівнозначності в єдине семантичне, граматичне й інтонаційне ціле сполучниками сурядності та іншими граматичними засобами, називається **складносурядним**.

Рівнозначність предикативних частин є однією з найхарактерніших ознак складносурядних речень, де тісно пов'язане те, що в них кожна з предикативних її одиниць виступає як відносно самостійна, зберігає значення окремого повідомлення і відносну синтаксичну незалежність. Щоправда, лише перша з цих одиниць будується більш-менш вільно, а друга й наступні у своєму лексичному складі і побудові зумовлені включенням їх в єдине ціле з першою.

Другою характерною ознакою речень цього типу є те, що вони свої предикативні частини поєднують між собою сполучниками сурядності, які завжди знаходяться тільки між цими частинами, не належачи жодній з них, а складносурядному реченню в цілому. Цим складносурядні речення суттєво відрізняються від складнопідрядних, в яких сполучник чи сполучне слово належить підрядній частині і при зміні порядку структурних частин завжди переміщується разом з нею.

Однією із структурних ознак складносурядного речення є й те, що ніколи один з його компонентів (предикативних одиниць) не може знаходитися у середині іншого, чим також ці речення істотно відрізняються від складнопідрядних.

§ 197. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень

Найважливішими засобами поєднання предикативних одиниць у складносурядному реченні є сполучники сурядності та інтонація.

Інтонація складається із мелодики звучання, інтенсивності, темпу мовлення, пауз. Вона може бути перелічувальною, протиставно-зіставною, градаційною, розділовою. Проте пов'язувати окремі різновиди інтонацій з конкретними типами складносурядних речень не можна, бо те саме речення може інтонуватися по-різному.

Дуже важливою є роль сполучників сурядності в організації складносурядних речень, серед них, як відомо,

виділяють єднальні, протиставні і розділові, а серед перших ще й окремі підрізновиди — приєднувальні і пояснюваль-но-приєднувальні. Класифікація сполучників звичайно лежить і в основі класифікацій складносурядних речень, бо вона є не тільки засобом поєднання в них предикативних одиниць, а й засобом виявлення взаємовідношень між предикативними частинами цих речень.

Важливу роль для вираження взаємозв'язку між предикативними частинами складносурядних речень відіграє співвідношення видових, часових і способових форм дієслів-присудків усіх компонентів речень, які звичайно відповідним чином скоординовані.

Зв'язок між предикативними частинами складносурядних речень може також здійснюватися: за допомогою займенників, які, заступаючи іменник попередньої частини у наступній, тим самим вказують і на зв'язок між ними, наприклад: *Рядок за рядком, поема за поемою народжувались в заповітній книжечці, і ожила в ній жахлива правда кріпацтва* (Тул.); за допомогою спільних членів речення, наприклад: *Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя* (Ст.); за допомогою порядку предикативних одиниць, який може бути як сталим, незмінним, що вказує на логічну послідовність розвитку дій у різних частинах, наприклад: *І розійдуться тумани, і на світі буде ясно* (Тич.); на поступове розгортання дій у часі, наприклад: *У нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красуватиметься* (М. В.).

Зв'язок між предикативними частинами складносурядних речень може бути і відносно вільним, що спостерігається звичайно в реченнях, в яких дії усіх його складових частин відбуваються водночас (*Дівчина троянди поливала, і кудись котилась трав навала, і сміялась осінь за вікном* (Сос.) або ж чергуються, замінюючи одна одну (*То пронесеться над болотами чайка, то промайне бистрий баркас* (Шиян)).

У кожному складносурядному реченні виступає щонайменше два засоби взаємозв'язку між предикативними частинами — сполучники сурядності та інтонація, які є найголовнішими. Що ж до інших засобів, то їх може й не бути.

§ 198. Класифікація складносурядних речень

Залежно від сполучників, за допомогою яких поєднуються між собою предикативні частини складносурядних речень, серед цих речень виділяється кілька різновидів:

1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками і

(і), та, та й, ні ... ні, як ... так, за допомогою яких виражаються як власне єднальні відношення (наприклад: *Вже червоніють помідори, і ходить осінь по траві* (Рил.), так і єднально-перелічувальні (*Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (Сос.)), єднально-поширювальні (*Весела душа моя, і світ мені милий, і таке в світі гарне все, таке красне* (М. В.)), єднально-наслідкові (*За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби* (Коц.)). 2. Складносурядні речення з приєднувальними сполучниками *та й, ще й, також, причому, при тому, при цьому* (наприклад: *Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась не легко та розмова* (Л. У.)). 3. Складносурядні речення з пояснювально-приєднувальними сполучниками *тобто, себто, а саме, як-то* (наприклад: *Ця баба з ганжою, як-то бувають з ганжою коні або корови* (П.-Лев.)). 4. Складносурядні речення з зіставно-протиставними сполучниками *а, але, та (але), проте, однак, зате, так* та градаційними *не тільки ... а й, не лише ... а й, не тільки ... але й, не лише ... але й* (наприклад: *Війна скінчилася, але в душі вона вирувала* (Гонч.); *Самій не трудно жити з пуги, та трудно з неї збитися в гурті* (Л. У.); *А мити хоче научати, так соловейко не дає* (Т. Ш.); *Все це, тяжколось, було готове в мене в дорогу, проте днів на три ще вистачило біганини* (Вас.); *Не тільки той поет, що замінив віршами папір, але й той, що має в душі радість й тривогу хліба, радість й тривогу людини* (Ст.)). 5. Складносурядні речення з розділовими сполучниками *або, чи, а чи, чи ... чи, то ... то, чи то ... чи то, не то ... не то* (наприклад: *Ні, серйозно, се ви або жартуєте зі мною, або просто перетомо винна* (Л. У.); *То Катря усе хвалить, то Катря усе ганить* (М. В.)).

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 199. Загальні поняття про складнопідрядні речення

Складне речення, що складається з двох або більше предикативних одиниць, які поєднані в єдине семантичне і граматичне ціле підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів та інших граматичних засобів, називається **складнопідрядним**.

Предикативні частини складнопідрядних речень синтаксично нерівноправні: одна з них підлягає, підпорядкову-

ється іншої, головній, перебуває в певній залежності від неї. Ця, залежна, частина складнопідрядного речення називається підрядною, а та частина, якій підпорядковується підрядна, — головною.

Залежність підрядної частини від головної є поняттям синтаксичним. У семантичному відношенні обидві частини складнопідрядного речення бувають рівноцінні, однак нерідкі випадки, коли саме підрядна частина передає основний зміст усього складнопідрядного речення. Так, у реченні *Навіть чути, як пливе в далечінь невтомна земля* (Ст.) його головна частина (*Навіть чути*) не розкриває значення самого вислову, а навпаки, предметний зміст його міститься саме в підрядній частині. До того ж головна частина складнопідрядного речення не завжди є самостійною і з погляду структурного, що формально виявляється в її неповності, у наявності вказівного слова, що потребує розкриття, пояснення (порівняйте, наприклад: *Писав щось, чого ніколи не повинно побачить стороннє око* (Коц.).

Складнопідрядні речення дуже різні і за своєю будовою. В одних із них підрядна частина відноситься до окремого слова головної частини, пояснюючи його, в інших — до головної частини в цілому; в одних підрядні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників, в інших — за допомогою сполучних слів, які, однак, і в першому, і в другому випадку завжди супроводжують ці підрядні частини, будучи їхніми невід'ємними елементами; в одних складнопідрядних реченнях наявні співвідносні слова як необхідні складники головної частини, в інших — вони відсутні, в одних місце підрядної частини стосовно головної відносно вільне, в інших — стійке, фіксоване тощо.

Основними засобами зв'язку між предикативними частинами складнопідрядних речень, крім інтонації, яка об'єднує предикативні частини цих речень в одне інтонаційно завершене ціле, є: 1) сполучники підрядності, які належать до складу підрядної частини і поєднують її з головною частиною в одне ціле і водночас є й співвиразниками найрізноманітніших відношень, що існують між цими частинами (з'ясувальні, означальні, причинові, наслідкові, часові, умовні тощо); 2) сполучні слова, виражені переважно відносними займенниками і прислівниками займенникового походження (*хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, чому* та ін.), які, пов'язуючи підрядну частину з головною, водночас є й членами речення підрядної частини; 3) співвідносні, або вказівні, слова, в ролі яких виступають вказівні займенники або прислівники займеннико-

ного походження (*той, такий, там, туди, тоді, так та ін.*), які належать до складу головної частини, однак не виражають самого значення, а лише сигналізують про те, що воно буде виражене у наступній, підрядній частині (порівняйте, наприклад: *Я той, що греблі рвав* (Вор.), де співвідносне слово *той*, що міститься у головній частині, розкривається підрядною частиною).

Важливим елементом побудови складнопідрядного речення є також розміщення у ньому його предикативних частин (в одних складнопідрядних реченнях, наприклад у причинових, означальних, підрядна частина завжди перебуває у постпозиції стосовно головної частини або слова, яке вона пояснює, в інших — як після головної, так і перед нею, ще в інших вона може стояти в середині головної частини), а також співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків головної і підрядної частин, роль яких у різних складнопідрядних реченнях далеко не однакова, що буде видно далі з аналізу окремих різновидів складнопідрядних речень.

§ 200. Принципи класифікації складнопідрядних речень

У процесі вивчення складнопідрядних речень у вітчизняній синтаксичній традиції склалося три принципи їх класифікації: 1) логіко-граматичний, заснований на співвідповідності підрядних частин цих речень з членами простого речення, згідно з якою серед складнопідрядних речень розрізняють підметові, присудкові, додаткові, означальні і різні різновиди обставинних речень (ця класифікація, до речі, знайшла послідовне втілення в існуючих наукових курсах українського синтаксису¹); 2) формально-граматичний, що спирається на засоби зв'язку підрядної і головної частини цих речень, згідно з яким серед складнопідрядних речень розрізняють безсполучникові, сполучникові і складнопідрядні речення із сполучними словами, а сам аналіз цих речень по суті зводиться до аналізу сполучників і сполучних слів, за допомогою яких поєднуються їхні предикативні частини; 3) структурно-семантичний, який в основу класифікації складнопідрядних речень кладе установлення структурних і семантичних співвідношень між підрядною і головною частинами цих речень.

¹ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Бу-
дничовського.— К., 1951.— Т. 2.— С. 188—317; Сучасна українська лі-
тературна мова: Синтаксис.— К., 1972.— С. 310—386.

Структурно-семантична класифікація останнім часом знайшла втілення у ряді посібників для вищої і середньої школи, а у дещо спрощеному вигляді була запроваджена також у шкільних підручниках. Вона уявляється її прибічникам найповнішою і всебічною, оскільки враховує: 1) до чого належить підрядна частина (до всієї головної чи тільки до окремого її слова); 2) за допомогою яких формально-граматичних засобів вона приєднується до головної; 3) в яких семантичних стосунках знаходяться предикативні частини складнопідрядного речення.

§ 201. Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень

За будовою серед складнопідрядних речень розрізняють два основні структурно-семантичні типи: 1) речення нерозчленованої структури, або нерозчленовані, одночленні; 2) речення розчленованої структури, або розчленовані, двочленні.

Речення нерозчленованої структури — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких відноситься до одного слова або словосполучення головної частини, причому зв'язок підрядної частини з головною в них здійснюється за допомогою асемантичних, функціональних сполучників і співвідносних слів.

Підрядна частина у складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури стосується того слова чи словосполучення головної частини, яке потребує доповнення, уточнення, розширення, конкретизації, а сама головна частина таких речень, потребуючи уточнення, доповнення, продовження, не може функціонувати без підрядної.

До складнопідрядних речень нерозчленованої структури належать: 1) складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними (у шкільній практиці їх називають означально-приіменникові); 2) займенниково-співвідносні (у шкільній практиці — означально-займенникові); 3) з'ясувальні.

Складнопідрядні речення розчленованої структури — це такі речення, підрядна частина яких звичайно відноситься до всієї головної частини в цілому і пов'язується з нею за допомогою так званих семантичних сполучників, тобто сполучників, що виражають певні семантичні відношення (причинові, умовні, допустові, наслідкові тощо). В окремих випадках можливий зв'язок підрядної частини таких складнопідрядних речень лише з одним словом головної частини, наприклад: *З весною, коли розпоча-*

лись справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розростались (Коц.).

Зв'язок між предикативними частинами у складнопідрядних реченнях розчленованої структури не такий тісний, як у реченнях нерозчленованої структури: головна частина їх може існувати окремо, без підрядної частини, якби не є необхідним продовженням головної.

До складнопідрядних речень розчленованої структури належать речення з підрядними часу, умови, причини, мети, місця, наслідковими, допустовими, порівняльними, а також складнопідрядні речення з підрядними супровідними. Підрядні частини цих речень, як і обставинні другорядні члени, вказують на різні обставини, в яких відбувається дія головної частини, виявляється стан або ознака, несучи в собі одночасно додаткові значення чи відтінки. В семантичному відношенні вони значно повніші і об'ємніші, ніж відповідні обставини, ширші за своїм значенням від них.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

§ 202. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними

Присубстантивно - атрибутивними називаються такі складнопідрядні речення нерозчленованої структури, в яких підрядна частина, відповідаючи на питання як і й? як а? як е?, стосується іменника чи субстантивованого слова, що входить до складу головної частини і означає його. Так, у реченні: *Між подвійними сходами, що вели на другий поверх, колись стояв величезний акваріум, в якому плескалися золоті краснопері риби* (Рил.), в якому при одній головній частині маємо аж дві підрядних, перша з яких (*що вели на другий поверх*) стосується іменника *сходами* а друга (*в якому плескалися золоті краснопері риби*) — іменника *акваріум* головної частини, означаючи їх.

Означуваний іменник може виконувати в головній частині функцію будь-якого члена речення і, отже, виступати в будь-якій формі.

Зв'язком зв'язку предикативних частин присубстантивно-атрибутивних речень є сполучні слова-займенники *який, чий, котрий, що, хто* та сполучні слова-прислівники *де,*

куди, звідки, коли, як, а також сполучники *що, щоб, мов, немов, наче, неначе, ніби*, причому у головній частині сполучникові чи сполучному слову підрядної може відповідати вказівний займенник *той, такий*, що супроводжує означуваний іменник: *Немидорі знов приснився сон, ніби вона блукає з Миколою* (Н.-Лев.); *Море було таке гладеньке, синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо* (Коц.); *Люблю я дуже ті дні, коли дома у нас збиралися гості* (Вас.).

Залежно від значення означуваного іменника і структури предикативних частин серед складнопідрядних присубстантивно-атрибутивних речень розрізняються два різновиди: 1) власне атрибутивні, головна частина яких обов'язково вимагає підрядної, бо означуваний іменник її, маючи надто загальне значення, потребує конкретизації, наприклад: *Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина* (Павл.); 2) атрибутивно-поширювальні, головна частина яких може обійтися без підрядної частини, оскільки остання подає про означуваний іменник лише додаткові відомості, наприклад: *Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, перекосила мрію в якусь зачаровану країну* (Коц.).

§ 203. Складнопідрядні речення з підрядними займенниково-співвідносними

Займенниково-співвідносними називаються такі складнопідрядні речення нерозчленованої структури, в яких підрядна частина стосується співвідносного (вказівного) слова головної, розкриваючи і пояснюючи його значення.

Співвідносні слова, функцію яких виконують звичайно вказівні займенники і прислівники займенникового походження, як відомо, лексично неповноцінні, не визначені і потребують розкриття їхнього значення, у зв'язку з чим головна частина цих речень наповнюється відповідним значенням тільки в поєднанні з підрядною. Так у реченнях: *Хто сіє хліб, хто ставить дім, хто створює поему, той буде предком дорогим нащадкові своєму* (Рил.) і *Все, що здобуте кров'ю і потом, у нашій славі ожило* (Мал.) співвідносні слова *той, все*, що виконують у головній частині роль підмета, надто загальні і потребують конкретизації, розкриття їхнього значення, що й здійснюється у першому реченні за допомогою трьох однорідних підрядних частин, поєднаних з головною за допомогою сполучного слова *хто*,

и в другому — за допомогою однієї підрядної, приєднаної до головної сполучним словом *що*.

Співвідносні слова можуть виступати у ролі різних членів речення: 1) підмета: *Те, що пройшло, навіки одшуміло* (Мал.); 2) присудка: *Гора така, що з неї спускалися цілий день* (Гонч.); 3) додатка: *Іван продав усе, що мав* (Вас.); 4) обставини способу дії: *Хай суд іде так, як велять йому народи* (Ян.); 5) обставини місця: *Піти туди, куди серце кличе й обов'язок* (Коц.).

Предикативні частини займенниково-співвідносних складнопідрядних речень пов'язуються в одне ціле за допомогою сполучних слів *хто, що, який, котрий, чий, як, де, куди, звідки, скільки, наскільки* і сполучників *що, щоб, наче, ніби* та ін., яким у головній частині відповідають співвідносні слова, внаслідок чого і виникає співвідносність вказівних, співвідносних слів головної частини і сполучних слів та сполучників підрядної, яка найчастіше виступає у вигляді таких моделей: 1) *той, та, те — що, як, щоб*; 2) *такий, так, стільки, настільки — як, наче, мов, неначе*; 3) *такий, стільки, настільки — що, щоб* та ін.

§ 204. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

З'ясувальними називаються такі складнопідрядні речення нерозчленованої структури, в яких головна частина відзначається семантичною і структурною неповнотою, а підрядна, розкриваючи зміст певного слова головної частини, компенсує цю неповноту.

Підрядна частина цих речень виступає звичайно у ролі описової заміни відсутнього у головній частині підмета чи додатка (порівняйте, наприклад: *Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка* (Коц.); *Було видно, було чути, як реве ревучий* (Т. Ш.), де в першому реченні підрядна частина виконує функцію відсутнього підмета, а в другому — додатка).

Важливою структурною ознакою складнопідрядних речень із підрядними з'ясувальними є те, що їхні підрядні частини безпосередньо стосуються певного слова (зрідка словосполучення) головної частини, яке є пояснюваним, базовим, опорним. Поширюючись підрядною частиною, це пояснюване слово виступає як своєрідне структурне ядро всього складнопідрядного речення.

Найчастіше такими пояснюваними, базовими, опорними словами виступають окремі семантичні розряди дієслів,

зокрема дієслова, що означають процеси мовлення (говорити, казати, розповідати, передавати, запевняти, зауважити тощо), порівняйте: *Сумна повернулася додому Маланька й нікому не похвалилась, що бачила й чула* (Коц.); розумової діяльності (думати, розуміти, знати, збагнути, передбачити та ін.): *Ми знаєм, для чого жить* (Б. Ол.); волевиявлення, спонукання (хотіти, бажати, прагнути, намагатися, просити, радити та ін.): *Хочу, щоб ви надихалися цього повітря* (Гонч.); сприймання, відчуття (бачити, чути, стежити, спостерігати, відчувати, уявляти та ін.): *Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори* (Мал.); сподівання, віри (надіятися, сподіватися, вірити та ін.): *Я все надіявся, що ви таки надумаетесь і зважитесь приїхати до нас* (Коц.); піклування, турботи (дбати, турбуватися, старатися, клопотатися та ін.): *Оці добродії почали клопотатися, щоб прийняти Шевченка до академії* (П. М.); психічні процеси, почуття та їх виявлення (боятися, ображатися, соромитися, сумувати та ін.): *Раділа що йду, живу, н'ю цілюще степове повітря* (Гонч.); буття, виявлення (бувати, статися, траплятися, виявлятися та ін.): *З'ясувалося, що він перевіряє, чи справний кулемет* (Ян.) та ін., а також предикативні прислівники, прикметники, віддієслівні і співвідносні з дієсловами іменники, що характеризуються тією ж, що й відповідні дієслова, семантикою (порівняйте: *Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити* (Ян.); *Ми горді собою, що наближаємо трудом золотим щастя весни трудової* (Вас.); *Віру, напевне, схвилювала його своєрідна оповідь, чому він став саме словесником* (Цюпа), а зрідка й стійкі словосполучення, що своїм змістом співвідносні з відзначеними семантичними розрядами дієслів (*дати слово — запевнити, дати знати — повідомити, спасти на думку — подумати* та ін.): *Даю голову на відруб, що з ними нічого не сталося* (Гонч.).

Підрядні частини складнопідрядних з'ясувальних речень поєднуються з головними в одне ціле за допомогою з'ясувальних сполучників *що, як, мов, ніби, наче, щоб, аби, якби, коли, поки, доки, чи* та сполучних слів *що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, як, чому, скільки* та ін., причому найчастіше в ролі сполучного засобу в реченнях цього типу виступає сполучник *що*.

Підрядна частина складнопідрядних з'ясувальних речень стоїть звичайно після головної або в середині її, але після слів, яких вона стосується. Щоправда, зрідка трап-

лиються випадки, коли підрядна частина знаходиться перед головною, що буває тоді, коли необхідно якось виділити вміст підрядної частини, логічно підкреслити його, зосередити на ньому увагу: *Що хотіла зробити, не знає* (Коц.); *Як ми зайшли сюди, тобі не знати* (Вас.).

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

§ 205. Складнопірядні речення з підрядними часу

Складнопірядні речення з підрядними часу — це такі складнопірядні речення розчленованої структури, підрядні частини яких вказують на час або період тривання дії головної частини.

Пірядні частини цих речень, як правило, відносяться до головної частини в цілому і залежать від неї. Вони відповідають на питання *коли?* *як довго?* *з яких пір?* *до яких пір?* *з якого часу?* *до якого часу?* тощо і поєднуються з головною частиною за допомогою сполучників *як*, *як тільки*, *ледве* та ін.

За співвідношенням дії головної і підрядної частин часові складнопірядні речення поділяються на дві групи: I) складнопірядні часові речення з відношенням одночасності, коли дії підрядної і головної частин відбуваються *одночасно*: *Поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть* (Г. Ш.); II) складнопірядні часові речення з відношенням різночасності, коли дія підрядної частини почалася раніше, ніж дія головної: *Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег* (Коц.), або коли дія підрядної частини відбувається після дії головної: *А мати стояла нерухомо, доки син на горб не вийшов* (Гол.).

Пірядні частини складнопірядних часових речень можуть стояти перед головною частиною, після неї і в середині її: *Ну вже тепер, як тільки насмілюся, так і підійду* (М. В.) і наведені вище приклади.

§ 206. Складнопірядні речення з підрядними умови

Складнопірядні речення з підрядними умови — це такі складнопірядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких виражає реальну чи ірреальну

(можливу, припустиму) умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія головної предикативної частини. Підрядні частини цих речень відповідають на питання з якої умови? при якій умові?

Серед складнопідрядних речень з підрядними умовними розрізняють два різновиди: 1) складнопідрядні речення з реальною умовою, в яких підрядні частини поєднуються за допомогою сполучників *якщо, коли, як*, зрідка — *раз* (порівняйте: *Як не буде птахів, то й людське серце стане черствим* (Ст.); *В повіті вже видно, щось почули, раз дозори вже порозсилали в усі кінці* (Гонч.); 2) складнопідрядні речення з ірреальною, з можливою або припустивною умовою, в яких для поєднання предикативних частин використовуються сполучники *коли б, якби*, зрідка — *аби* (порівняйте: *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати* (Л. П.); *Тебе я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати* (Гл.); *Якби ви з нами подружили, багато б дечому навчилися* (Т. Ш.).

§ 207. Складнопідрядні речення з підрядними мети

Складнопідрядні речення з підрядними мети — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядні частини яких означають мету дії головної частини і відповідають на питання для чого? з якою метою?

Підрядні предикативні частини складнопідрядних речень цього різновиду, займаючи стосовно головної будь-яке місце, поєднуються з останньою за допомогою сполучників *щоб, щоби, аби* та складених сполучників *для того щоб, задля того щоб, зати́м щоб, з тим щоб*, причому складений сполучник *для того щоб* та інші часто розчленовуються на співвідносні, вказівні слова (що входять до головної частини), і сполучник *щоб* (який залишається у підрядній частині), наприклад: *Я сказав для того, щоб тільки не йти з ним* (Л. У.); *Для того щоб ознайомитись з будь-яким великим містом, треба обійти найбільш характерні його вулиці й завулки* (Панч); *Пригнувшись, щоб не зачепитись за різьбу пухнастого зілля, дівчина виходить на дзвінку дорогу* (Ст.); *І він рад буде навіть поступитися чим-небудь, аби привести діло до кінця* (П. М.).

§ 208. Складнопідрядні речення з підрядними причини

Складнопідрядні речення з підрядними п р и ч и н и — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, в яких підрядна частина розкриває причину, що викликає дію головної частини, або дає обґрунтування причини того, про що говориться у головній частині.

Підрядна частина у складнопідрядних причинових реченнях відповідає на питання ч о м у? ч е р е з щ о? і я к о ї п р и ч и н и? і поєднується з головною за допомогою сполучників *бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, з тим що* та парним сполучником *а що ... то*, причому складені сполучники типу *через те що* можуть розчленовуватися на дві частини, з яких перша *через те, тому, у зв'язку з тим*, перетворившись на своєрідне співвідносне слово, переходить до складу головної частини, а в підрядній частині залишається один сполучник *що*: *Мабуть, тому, що село коло річки близько, таке все світле, зелене та ярке* (М. В.); *А більший меншого турсав та ще й б'є. З тим що сила є* (Гл.).

З підрядних причинових сполучників найчастіше в українській мові вживається сполучник *бо*, що завжди стоїть після головної частини: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (Тич.); *Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син* (Ст.). В окремих випадках сполучник *бо* може, як і в давнину, стояти не на початку підрядної частини, а в середині її, найчастіше після присудка: *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час* (Л. У.); *До краю оп'янів, Любився бо багато у токаї* (М. Р.). Складнопідрядні ж речення причини, в яких підрядна частина приєднується за допомогою інших сполучників, можуть починатися з підрядної частини і закінчуватися нею: *Від того що сонце ніколи не заглядало в це тісне місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завжди було воєво* (П. М.); *Хіба він повинен був зупинятися через те, що мав перед собою застарілу карту центральної Європи* (Гонч.). У складнопідрядних реченнях причини із сполучником *а що* підрядна частина завжди стоїть перед головною: *А що тепер були дні гарячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана* (Коб.); *А що не було місця на лаві у тітній хаті, послалася баба долі* (Коц.).

§ 209. Складнопідрядні речення з підрядними місця

Складнопідрядні речення з підрядними місця — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядні частини яких вказують на місце чи напрямок дії головної частини і відповідають на питання *де? куди? звідки?*

Підрядні частини складнопідрядних речень з підрядними місця відносяться звичайно до всієї головної частини, хоча можуть пояснювати й окреме слово головної, але й у таких випадках підрядна частина відноситься не до окремого слова, а до всієї головної частини чи до складу її присудка: *Скрізь, куди сягали їхні тьмяні відсвіти, вся земля була встелена людом* (Гонч.).

Підрядні частини у складнопідрядних реченнях місця можуть стояти після головної, перед нею і в середині її, поєднуючись з нею за допомогою сполучних слів-прислівників *де, куди, звідки*: *Заплакали, розійшлися, відніля* взялися (Т. Ш.); *Де громи гриміли Смертю огняною, Зливи прошуміли сивою стіною* (Мал.); *Оддалік, де жита вигинались на рівнинах, плив комбайн* (Довж.).

§ 210. Складнопідрядні речення порівняльні

Порівняльними називаються такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, поєднуючись із головною за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін., пояснює її шляхом порівняння і відповідає на питання *як?*

Підрядні частини складнопідрядних порівняльних речень можуть стояти після головної частини, перед нею і в середині її: *Усі кинулися на страву, мов три дні не їли* (П. М.); *Неначе цвяшок в серце вбитий, оцю Марину я ношу* (Т. Ш.); *Деся здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня* (Коц.).

У складнопідрядних порівняльних реченнях присудки головної і підрядної частин можуть бути спільними, у зв'язку з чим присудок підрядної частини може опускатися: *А козаки, як хміль отой, в'ються круг Ганнусі* (Т. Ш.); *І світ стрепенувся, мов збуджений птах* (Рил.).

§ 211. Складнопідрядні речення допустові

Складнопідрядні речення допустові — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, поєднуючись із головною за допомогою допустових сполучників, означає умову, всупереч якій відбувається дія головної частини, і відповідає на питання **не зважаючи на що?**

Підрядна частина допустових складнопідрядних речень, займаючи стосовно головної будь-яке місце, поєднується з нею за допомогою сполучників *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, незважаючи на те що*, з яких останні два можуть розчленовуватися і розподілятися між головною і підрядною частиною, внаслідок чого в останній залишається один сполучник *що*.

Сполучникам *хоч (хоча), хай (нехай)* та ін. у головній частині можуть відповідати сурядні сполучники *але, та, проте, однак*, якщо підрядна частина стоїть перед головною: *Хоч ніжку натрудив, хоч крилечко прим'ялось, однак ширнявся і полетів* (Гл.); *Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче* (Н.-Лев.); *Нехай умру, та думка не умре* (М. У.); *Дарма що вони цілими днями були вкупі, але перед самим сном їм теж хотілося переговорити* (Гонч.).

Окрему підгрупу становлять узагальнено-допустові складнопідрядні речення, в яких зміст підрядної частини має узагальнений характер, а в головній йдеться про результат, протилежний тому, якого слід було б чекати. Підрядні частини у таких реченнях поєднуються з головною за допомогою складних сполучних слів *як не, якби не, скільки не, куди не, коли не, який не, хто не, що не, там як, хоч який*: *Як не мудрий, а правди ніде діти* (Гл.); *Як не лає, як не кричить на неї пані, бабуся не лякається* (М. В.); *Скільки не кликали Гафійку їсти, вона не звійшла* (Коц.).

Допустові сполучники можуть ускладнюватися умовною часткою *би*, що надає таким реченням умовно-допустового значення: *Одна в нас голова, хоч би ми як несли її високо* (М. Р.); *Ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати* (Гонч.); *І хоч би коли прийшов, і хоч би яким прийшов, вона чекатиме його* (Ст.).

§ 212. Складнопідрядні речення наслідкові

Н а с л і д к о в е складнопідрядне речення — це таке складнопідрядне речення розчленованої структури, підрядна частина якого означає результат дії головної або наслідок, що логічно впливає із змісту всієї головної частини. У складнопідрядних реченнях цього різновиду існує зумовлена змістом взаємозалежність як підрядної, так і головної частини. Якщо їхня підрядна частина означає наслідок, що впливає із змісту головної, то зміст останньої виступає причиною того, про що йдеться в підрядній. Так, у реченні: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (Коц.) головна частина називає факт, що зумовлює дію підрядної, а підрядна — наслідок, що впливає з цього факту.

Підрядна частина складнопідрядних наслідкових речень, пояснюючи їх головну частину в цілому, поєднується з нею за допомогою нерозкладного сполучника *так що*, який, щоправда, може ускладнюватися частками і набирати вигляду *так що аж, так що й*, причому підрядна предикативна частина цих речень завжди стоїть після головної: *Молоді, чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на їх ледве держалися шапки* (Н.-Лев.); *Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (Коц.).

§ 213. Складнопідрядні речення з підрядними супровідними

Складнопідрядні речення с у п р о в і д н і, або приєднувальні, — це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, приєднуючись до головної за допомогою сполучних слів, містить у собі додаткове повідомлення з приводу висловленого у головній.

Підрядна частина цих речень, стосуючись всієї головної, передає звичайно якісь додаткові зауваження до неї, а також може виражати оцінку висловленого у головній частині та висновки, що впливають з неї.

У головній частині, за винятком інтонаційної незавершеності, будь-які граматичні ознаки, що вказували б на необхідність підрядної, відсутні, а сама підрядна частина має у своєму складі лексично невизначене сполучне слово, яке набирає конкретного змісту від головної.

Підрядна частина складнопідрядних супровідних речень приєднується до головної за допомогою сполучного слова *що* в різних відмінках: *Ну, він рішуче має до нас симпатію, що видно з його обличчя* (Коц.); *Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався* (Коц.); *Леся Українка, як відомо, добре володіла й російським віршем, про що свідчать і її оригінальні поезії* (Рил.).

Крім сполучного слова *що*, у реченнях цього різновиду зрідка вживаються й сполучні слова *де, куди, звідки, коли, як, навіщо, причому*, які надають підрядній частині відповідно до свого лексичного значення додаткових відтінків: *Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було заткнути подушкою* (Л. У.); *Ми і слід було чекати, шосту атаку розпочали танки* (Гонч.).

Підрядна частина у складнопідрядних супровідних реченнях звичайно стоїть після головної, але зрідка вона може бути і перед нею, а також і в середині її.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

§ 214. Загальні відомості

Поряд із складними реченнями, в граматичній організації яких найважливішу роль відіграють сполучники, у мовленні широко представлені також складні речення, предикативні частини яких поєднуються між собою без використання сполучників і сполучних слів. Це так звані безсполучникові складні речення, в яких основним засобом поєднання предикативних частин в одне синтаксичне і семантичне ціле є інтонація, що нерідко супроводжується також іншими засобами, зокрема співвідношенням видочасових форм дієслів-присудків, семантичним зв'язком і порядком розташування предикативних частин (хоча для деяких різновидів цих утворень останній і не має синтаксичного значення), паралелізмом синтаксичної структури поєднуваних частин, а також деякими лексико-граматичними засобами, зокрема спільними для предикативних частин членами, що їх об'єднують, співвідносними вказівними і пояснювальними словами тощо.

Таким чином, безсполучникові речення — це такі складні речення, предикативні частини яких об'єднуються в одне синтаксичне і семантичне ціле не за допомогою сполучників і сполучних слів, а ритмомелодійними засобами, інтонацією, поряд з якими можуть виступати і деякі інші засоби.

Безсполучникові складні речення тривалий час розглядалися як різновиди відповідних сполучникових речень. Зокрема, безсполучникові речення з однотипними частинами розглядалися як один з різновидів складносурядних речень, а безсполучникові речення з різнотипними частинами — як складнопідрядні. Лише останнім часом у синтаксичній науці поступово утвердився погляд на безсполучникові складні речення як на самостійний структурно-семантичний тип складних речень, що існують незалежно від сполучникових утворень — складносурядних і складнопідрядних речень, хоч і співвідносяться з ними.

Основним засобом зв'язку предикативних частин безсполучникового складного речення є інтонація, в якій, як відомо, розрізняють чотири різновиди: 1) перелічувальна; 2) протиставна; 3) зумовленості; 4) пояснювальна.

Залежно від характеру інтонації, за допомогою якої поєднуються в одне синтаксичне і семантичне ціле предикативні частини цих складних утворень, безсполучникові складні речення поділяються на чотири основні типи: 1) перелічувальні; 2) протиставні; 3) зумовлені; 4) пояснювальні.

Поряд із класифікацією безсполучникових складних речень за характером інтонації в науковій літературі існує і ширше використовується класифікація цих складних синтаксичних утворень за характером відношень між їхніми предикативними частинами. Беручи за основу цей принцип, серед безсполучникових складних речень розрізняють дві групи: 1) безсполучникові складні речення з однотипними частинами, тобто безсполучникові складні речення однорідного складу; 2) безсполучникові складні речення з різнотипними частинами, тобто безсполучникові складні речення неоднорідного, неоднотипного складу.

При дальшому викладі матеріалу про безсполучникові складні речення української мови ми будемо дотримуватися саме цієї класифікації.

§ 215. Складні безсполучникові речення з однотипними частинами

До безсполучникових складних речень з однотипними частинами належать такі безсполучникові складні речення однорідного складу, що характеризуються перелічувальною та протиставною інтонацією, за допомогою якої об'єднуються в одне ціле їхні предикативні частини. Предикативні частини у цих безсполучникових складних реченнях однорідно незалежні, семантично скоординовані, співвід-

носні із частинами складносурядних речень. Та й взагалі своєю будовою і значенням безсполучникові складні речення з однотипними частинами дуже близькі до складносурядних речень, співвідносні із ними.

З погляду значення, семантики безсполучникових складних речень з однотипними частинами серед них можна виділити два різновиди: 1) з перелічувальними відношеннями; 2) із зіставно-протиставними відношеннями. Різниця між цими двома основними різновидами безсполучникових складних речень із однотипними частинами полягає не лише в їх семантиці, вони різняться і своєю структурою: водночас як безсполучникові складні речення з перелічувальними відношеннями є реченнями відкритої структури, тобто кількість предикативних частин у їх складі, будучи зумовленою метою висловлювання, обсягом інформації, її вищерпністю, теоретично є необмеженою, безсполучникові складні речення з зіставно-протиставними відношеннями є реченнями закритої структури, кількість предикативних частин у їх складі обмежується двома компонентами.

Серед складних безсполучникових речень із перелічувальними відношеннями можна виділити ще два підрізновиди: 1) речення, що означають одночасність перелічуваних явищ; 2) речення, що виражають часову послідовність дій, явищ.

Складні безсполучникові речення з перелічувальними відношеннями, що означають одночасність перелічуваних явищ, характеризуються однотипними формами дієслів-присудків в їхніх предикативних частинах та перелічувальною інтонацією після кожної з них. Дієслова-присудки у предикативних частинах таких складних безсполучникових речень можуть бути виражені формами теперішнього і минулого часу недоконаного виду, формами минулого часу доконаного виду із значенням початку дії чи результативності, формами теперішнього або минулого часу недоконаного виду, що вжиті разом з попередніми: *Шелестить* пожовкле листя по діброві; *гуляють* хмари; *сонце спить*; *ніде не чуť людської мови* (Т. Ш.); *Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змишавшись з шумом ріки, сонце налляло золотом глибоку долину, зазеленіли трави, десь курився синій димок од ватри, і за Гериця оксамитовим гулом котився грім* (Коц.); порівняйте також випадки, коли дієслова-присудки виражені формами наказового способу: *Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов, Живи, народу вільне слово, над прахом царських коругов, Цвіти над нами веселю, як мир, як щастя, як любов!* (Рил.).

Складні безсполучникові речення з перелічувальними відношеннями, що виражають часову послідовність дій, явищ, крім перелічувальної інтонації, характеризуються також сталим порядком компонентів, а дієслова-присудки їхніх предикативних частин можуть бути виражені формами минулого або майбутнього часу доконаного виду, хоч іноді виражаються й формами теперішнього часу: *Настало літо, настали й жнива* (Н.-Лев.); *Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле* (Коц.); *Сонце сховалось за зелені хмари, з полудня вітер повіяв, зробилась одлига* (П. М.); *Поїзд зупиняється на маленькій станції, друзі з етюдниками, папером, теками й чемоданами злазять на перон* (Ян.).

Для підкреслення часової послідовності іноді в безсполучникових складних реченнях цього різновиду вживаються ще й прислівники відповідної семантики: *Спочатку примовкли коники, тоді шелеснуло листя, потім знову запала тиша* (См.).

Безсполучникові складні речення із зіставно-протиставними відношеннями є поєднанням в одне ціле предикативних частин, протилежних своїм змістом, причому граматичними засобами вираження зіставних і протиставних відношень у таких реченнях виступає звичайно своєрідна інтонація, яка характеризується поступовим підвищенням тону у першій частині і поступовим його зниженням — у другій, а також структурний паралелізм частин, що виявляється в однаковому порядку слів у кожній з них: *Дунав, доля зустрінеться — Сніткалося горе* (Т. Ш.); *Вона до коліски, за дитину — дитина холодна лежить* (М. В.); *Пан гуляв у себе в замку — у ярмі стогнали люди* (Л. У.); *Учора се була казка — сьогодні дійсність* (Коц.); *Війне вітерець — дзвінка пшениця летить, кидається уплав* (Ст.); *Ще раз постикала у вікно — в господі нічого не зворухнулось* (Гуц.).

§ 216. Складні безсполучникові речення з різнотипними частинами

До безсполучникових складних речень з різнотипними частинами належать складні речення неоднорідного складу, предикативні частини яких поєднуються в одне ціле зумовленою та пояснювальною інтонацією, а також такими засобами, як порядок розташування частин, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків та типізовані спеціалізовані лексичні елементи.

Предикативні частини у безсполучникових складних реченнях із різнотипними частинами семантично неоднорід-

ні, залежні, співвідносні з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень, що дає певні підстави зближувати між собою складнопідрядні речення і складні безсполучникові речення неоднорідного складу з різнотипними частинами.

Із структурного погляду складні безсполучникові речення є різнотипними частинами і характеризуються тим, що вони, творячи замкнутий ряд, належать до речень закритої структури, тобто складаються завжди лише з двох предикативних частин і не допускають свого поширення третьою і наступними частинами.

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами, як співвідносні із складнопідрядними реченнями, можуть виражати різні типи відношень: 1) з'ясувально-об'єктні; 2) часові; 3) причинові; 4) умовні; 5) наслідкові то і ін.

Безсполучникові складні речення із з'ясувально-об'єктними відношеннями, як співвідносні із складнопідрядними з'ясувальними реченнями, характеризуються тим, що присудок першої їх частини виражений дієсловом чи предикативним прислівником, а іноді й прикметником та іменником певної семантики, зокрема із значенням мовлення, мислення, почуття, стану тощо: *Йдемо вулицею і ще з другою кінця побачили: в хаті світиться* (М. В.); *І досі сниться: вийшла з хати веселая, сміючись, мати* (Т. Ш.); *Знаю: з поля сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело* (Мал.). У всіх наведених безсполучникових реченнях перед другою предикативною частиною можна вставити з'ясувальний сполучник *що* і в такий спосіб перетворити безсполучникове речення у сполучникове.

У безсполучникових складних реченнях із часовими відношеннями час дії другої предикативної частини зумовлюється часом дії першої частини: *Зійшла вода — колеса стали* (Гл.); *Зійде сонце — утру сльози, ніхто не побачить* (Т. Ш.); *Гаї шумлять — я слухаю. Хмарки біжать — милься* (Тич.). В усіх трьох реченнях перед першою предикативною частиною можна поставити сполучне слово *коли*, внаслідок чого речення безсполучникове перетвориться на сполучникове.

До безсполучникових речень з часовими відношеннями дуже близькі безсполучникові складні речення з умовними відношеннями, в яких перша предикативна частина виражає умову, за якої можливе здійснення того, про що йдеться у другій частині: *Вам страшно — геть ідіть з дороги* (Л. М.); *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне*,

Вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш (Тич.). У цих реченнях для перетворення їх у сполучникові до першої предикативної частини необхідно додати сполучники *коли* або *якщо*.

У безсполучникових складних реченнях з причиновими відношеннями друга їх предикативна частина розкриває причину того, про що йдеться в першій частині: *Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають* (Т. Ш.); *День обіцяє бути погожий: на небі ні хмариночки, ні плямочки* (П. М.); *В такі ночі довго хвилюється серце косяра: йому згадується літо* (Ст.). В усіх цих реченнях перед другою предикативною частиною можна вставити причиновий сполучник *бо*, внаслідок чого вони перетворюються на сполучникові.

У безсполучникових складних реченнях із наслідковими відношеннями друга предикативна частина означає наслідок дії чи стану, значення яких міститься у першій частині: *Защбетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Ш.); *Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як кістка* (П. М.); *Вдарив революционер — захитався світ* (Тич.); *Змокли хлопці — рубця сухого не було* (Гол.). У кожному з наведених речень з метою перетворення їх у сполучникові можна між їхніми предикативними частинами вставити сполучник *так що* або *що аж*.

У безсполучникових реченнях із порівняльними відношеннями зміст першої предикативної частини порівнюється із змістом другої: *Погляне — холодною водою обіллє* (М. В.); *Подивилась ясно — заспівали скрипки* (Тич.). Для перетворення цих речень у сполучникові досить вставити перед другою предикативною частиною один з порівняльних сполучників, зокрема *мов, наче* та ін.

Безсполучникові речення з пояснювальними відношеннями: *Темрява раз у раз освітлювалася сліпучим сяйвом — то невгавала блискавка*.

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами широко використовуються у художній літературі; вони є характерною ознакою розмовного стилю мовлення. У мові художньої літератури трапляються безсполучникові речення ускладненого типу, що об'єднують як однотипні, так і різнотипні безсполучникові складні речення, а також комбіновані складні сполучниково-безсполучникові речення.

§ 217. Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні

Між предикативними частинами безсполучникових складних речень вживаються такі розділові знаки, як кома, крапка з комою, двокрапка і тире.

Між предикативними частинами безсполучникових речень з однотипними частинами, коли вони семантично тісно пов'язані між собою і означають одночасність перелічуваних явищ, часову послідовність дій, перелік їх, звичайно ставиться кома. Якщо ж предикативні частини цих речень зберігають відносну самостійність і в своєму складі мають ще розділові знаки, зокрема коми, то між ними ставиться крапка з комою (приклади див. на с. 375).

У складних безсполучникових реченнях з різнотипними частинами нерідко ставиться двокрапка. Цей розділовий знак, зокрема, вживається тоді, коли між предикативними частинами цих речень існують з'ясувальні-об'єктні, означальні, а також причинові відносини (приклади див. на с. 377).

У безсполучникових складних реченнях з однотипними частинами із зіставно-протиставними відносинами між їхніми компонентами ставиться тире (приклади див. на с. 377). Тире ставиться також у складних безсполучникових реченнях із різнотипними частинами, що виражають часові, умовні, наслідкові, порівняльні відносини (приклади див. на с. 378).

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

§ 218. Загальні відомості

У мовленні не так уже й часто зустрічаються складні речення, так би мовити «класичного» зразка — двокомпонентні, що складаються із двох предикативних одиниць, на яких переважно зосереджено увагу в курсах синтаксису складного речення. Найчастіше в мовленні виступають складні синтаксичні конструкції, що є багатоконponentними, багаточленними складними реченнями, до складу яких входить три і більше предикативні частини, які відповідним чином пов'язані між собою в єдине ціле. Це так звані ускладнені складні речення. І хоч у мовленні (причому в різних його стилях) їх представлено дуже широко, в українському мовознавстві вони й досі залишаються малодослідженими.

Серед складних синтаксичних конструкцій, що складаються з кількох предикативних частин, визначено ряд різновидів: 1) безсполучникові багатокomпонентні речення; 2) складносурядні багатокomпонентні речення; 3) складно-підрядні багатокomпонентні речення; 4) складні багатокomпонентні речення з різними типами зв'язку, інакше — складні багатокomпонентні речення змішаного типу, серед яких, у свою чергу, виділено ще ряд підрізновидів.

До складних синтаксичних конструкцій із своєрідною організацією належать також такі, як період та різні способи передачі чужого мовлення.

§ 219. Безсполучникові багатокomпонентні речення

У сучасній українській літературній мові, зокрема в її художньо-белетристичному стилі, не кажучи уже про уснорозмовні стилі мовлення, поширено безсполучникові багатокomпонентні речення, в яких три і більше предикативні частини об'єднано в одне ціле, причому дослідники визначають, що такі складні безсполучникові конструкції у мові художньої літератури з часом набирають дедалі більшого поширення.

Серед них найпоширенішими є безсполучникові утворення з однорідною безсполучниковістю: *Послався зелений барвінок, червоніє зірка, повився горобиний горошок, вовча ступа попустила широке листя, розкинувся до землі синій ряс, розрослася зелена рута* (М. В.); *З неба, як розтоплене золото, летіть на землю блискучий світ сонця, на ланах грає сонячна хвиля, під хвилию спіє хліборобська доля* (П. М.). У першому з наведених речень маємо шість предикативних одиниць, а в другому — три, що поєднані між собою безсполучниково.

Безсполучникові багатокomпонентні складні речення з неоднорідною безсполучниковістю, з різнотипними частинами трапляються у мовленні рідше: *Розбилася, розсипалася грудка — стиглий ґрунт, пора орать, сіять* (Горд.). Порівняно частіше трапляються безсполучникові багатокomпонентні складні речення, що містять одночасно однорідну і неоднорідну безсполучниковість: *Не китайкою покрились козацькі очі, не вимили біле личко слізеньки дівочі: орел вийняв карі очі на чужому полі, біле личко вовки з'їли,— така його доля* (Т. Ш.); *Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі, лист квітці рвійно шелестить, траві струмок воркоче* (Олесь). У першому з наведених речень, що складається

п'яти предикативних частин, перші дві поєднані однорідною безсполучниковістю, а до них уже неоднорідною безсполучниковістю приєднується цілий блок предикативних частин, пов'язаних між собою однорідною безсполучниковістю; у другому ж реченні, що складається з чотирьох предикативних частин, до першої частини неоднорідною безсполучниковістю приєднується уся решта.

Другий різновид багатокомпонентних безсполучникових конструкцій — безсполучниково-сполучникові — трапляється значно частіше, ніж суто безсполучникові, причому серед них зустрічаються як конструкції з однорідною безсполучниковістю і сурядністю, так і конструкції з безсполучниковістю і підрядністю, з безсполучниковим поєднанням частин і сурядністю, підрядністю: *Минають роки і сторіччя, відходять у небуття покоління людей, змінюються їхні звичаї, вірування та погляди, а великі мистецькі надбання залишаються, надовго переживають своїх творців, по-новому розмовляють з кожним віком* (Рил.); *Береги несподівано розступилися, відкривалися спокійні плеса великих заток, які так густо позаростали широким лататтям, що, здавалося, по ньому можна пройти від берега до берега, не торкаючись босими підощвами темної води* (Рил.); *Мітинг почався, гримнув оркестр, з постаменту впало біле полотнище, і всіх, хто тут зібрався, материнською посмішкою привітав юнак у традиційній формі пілота* (Зб.). У першому з наведених речень, що складається з чотирьох предикативних частин, перші три частини поєднані між собою безсполучниково, а четверта, що до того й ускладнена однорідними присудками, — протиставним сполучником *а*; у другому реченні, що також складається з чотирьох предикативних частин, перші дві частини поєднані безсполучниково, третя приєднується до другої за допомогою сполучного слова *які*, а четверта з'єднана з третьою сполучником *так що*; у третьому ж реченні, що складається з п'яти предикативних частин, перші три частини поєднані безсполучниково, четверта — сполучником сурядності *і*, а до неї вже приєднується п'ята частина за допомогою сполучного слова *хто*.

§ 220. Складносурядні багатокомпонентні речення

У мовленні досить широко представлено багатокомпонентні складносурядні речення, щоправда, не всіх типів, а лише ті, предикативні частини яких поєднуються в одне

ціле за допомогою єднальних, зокрема приєднувальних, і розділових сполучників.

Найпоширенішими є складносурядні речення, предикативні частини яких поєднуються єднальними сполучниками: *Тяжких дерев стривожені ряди Загомоніли раптом, затремтіли, І довгі трави стебла похилили, І покотилася недобра вість, І змовкло все* (Рил.); *Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів* (Довж.); *Ні їсться, ні п'ється, ні серце не б'ється, і очі не бачать, не чуть голови* (Г. Ш.); *Лиш небо гуде неокрає, Та сім'я журавлина на крилах весну піднімає, Та ясними ночами зорі світять мечами, На Дону, на Дніпрі, на Дунаї* (Мал.). Якщо в першому з наведених речень предикативні частини поєднуються єднальним сполучником *і*, то у другому — повторюваним сполучником *ні ... ні*, а в третьому — то сполучником *ні ... ні*, то безсполучниково; у четвертому у ролі єднального виступає сполучник *та*.

Не таким уже й рідким випадком є поєднання предикативних частин у багатокомпонентному складносурядному реченні за допомогою повторюваних розділових сполучників *то ... то, чи ... чи* та ін.: *То вітерець дихне по ниві, То коник в житі засюрчить, То радісно бджола з добутком, злетівши з квітки, задзижчить* (Гл.); *Чи щось сказати хоче, чи так душа болить, чи розгнівалася на когось, чи все разом бентежиться в її вразливій натурі* (Шум.).

Іноді в ролі єднального може виступати повторюваний сполучник *а*, за допомогою якого поєднуються в одне ціле предикативні частини з перелічувальною інтонацією: *А вечір палить вікна незнайомі, А синя хмара жаром пройнялася, А синій ліс просвічує огнем, А вітер віти клонить і співає Мені в ушах* (Рил.).

Складносурядні речення, предикативні частини яких поєднані протиставними сполучниками, виступають лише як двокомпонентні. Проте вони можуть входити до складу багатокомпонентних складносурядних речень, поєднуваних іншими сполучниками сурядності, утворюючи при цьому своєрідні блоки, що об'єднуються в єдине ціле єднальними чи розділовими сполучниками або й безсполучниково: *І колишеться м'ята, і тремтить долина, і доріг тих багато, А вітчизна — одна* (Мал.); *Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду; та й по всьому я вам не під пару* (Котл.). У першому з наведених речень, що складається з чотирьох предикативних частин, три перші предикативні частини поєднані єднальним спо-

лучником *i*, а четверта приєднується до третьої, творячи в нею своєрідний блок, за допомогою протиставного сполучника *a*; у другому ж реченні маємо безсполучникове поєднання аж трьох блоків, в яких об'єднані попарно за допомогою протиставного сполучника *a* три пари складносурядних речень, а до них уже за допомогою протиставного сполучника *та* приєднується остання частина цього складного синтаксичного утворення.

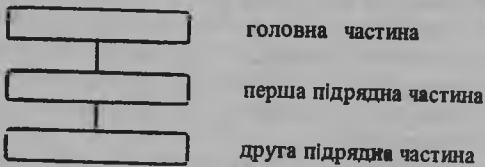
§ 221. Складнопідрядні багатокomпонентні речення

В одному складнопідрядному реченні при одній головній частині може бути кілька (дві і більше) підрядних частин. Це багатокomпонентні складнопідрядні речення. У таких складнопідрядних реченнях можуть виступати підрядні частини всіх існуючих типів і застосовуватися всі засоби підрядного зв'язку.

Серед багатокomпонентних складнопідрядних речень розрізняють: 1) конструкції з послідовною підрядністю (включенням); 2) конструкції з сунідрядністю; 3) конструкції, що поєднують у собі сунідрядність і послідовну підрядність.

1. Конструкції з послідовною підрядністю. Багатокomпонентні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю — це такі складнопідрядні речення, в яких при одній основній головній частині виступає дві і більше підрядні частини, залежність яких від головної побудована ланцюжком, тобто перша підрядна частина безпосередньо належить до основної головної частини, яка є абсолютно незалежною, друга — підрядна — до першої підрядної, третя підрядна — до другої підрядної і т. д., причому кожна підрядна частина стосовно наступної підрядної виступає у ролі головної частини, а всі підрядні частини становлять своєрідний блок підрядних частин, які всі разом перебувають у певній залежності від основної, абсолютно незалежної головної частини. Так, у реченні: *Не поет, люту забуває про страшні народні рани, щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани* (Л. У.) основною частиною є *Не поет*, а від неї залежить блок підрядних частин, що складається з двох предикативних одиниць (*хто забуває про страшні народні рани* і *щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани*), з яких друга підрядна частина перебуває в залежності від першої, що стосовно другої підрядної частини, в свою чергу, виступає як головна.

Схематично залежність частин складнопідрядного речення з послідовною підрядністю зображується так:

Конструкції з послідовною підрядністю називають ще включенням.

Залежно від того, яке місце займає підрядна частина стосовно основної головної, розрізняють підрядні частини різних ступенів: першого (перша підрядна частина), другого (друга підрядна частина), третього (третья підрядна частина) і т. д. Так, у реченні: *Йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, відкидало на бігу плетину гарбу* (Коц.), що складається з чотирьох предикативних частин, основною головною частиною є *Йому було так пильно*, в той час як наступні підрядні частини (перша, що починається сполучником *що*, друга — *як*, третя — *коли*) є підрядні частини першого, другого, третього ступеня.

Найуживанішими є конструкції з послідовною двоступеневою і триступеневою підрядністю, тобто конструкції, в яких при одній основній головній частині виступає дві-три підрядні частини, поєднані з головною послідовною підрядністю; значно рідше трапляються в мовленні чотириступеневі і зовсім рідко п'ятиступеневі конструкції.

Найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень з послідовною підрядністю є речення, в яких першою виступає основна головна частина, а далі послідовно розміщуються підрядні частини. Проте нерідко трапляються й випадки, коли підрядні частини одного ступеня, що йдуть після основної головної, розриваються підрядними наступних ступенів: *Одного дня Ольга Петрівна виявила, що з вішалки, яка стояла в коридорі, зник старий піджак* (М. Ол.).

Не так уже рідко основна головна частина переноситься на кінець складнопідрядного речення з послідовною підрядністю: *Як засутиєніло, що ткати невидно вже, Давид виліз із-за верстата* (Гол.).

Зрідка головна частина міститься в середині складнопідрядного речення з послідовною підрядністю, розриваю-

чись на частини: *Що б ви не викладали — літературу чи історію, фізику чи креслення, біологію чи математику, першим вогнищем захоплення, до якого ви повинні прижити свого вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем), має бути книжка* (Сух.).

2. Конструкції з супідрядністю. Супідрядність — це такий тип підрядності, при якій підрядні частини (дві і більше) залежать від тієї самої головної частини.

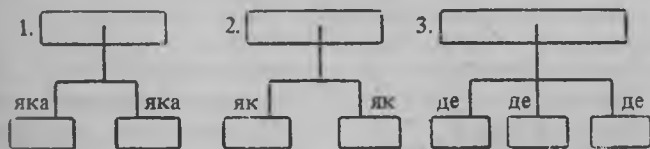
Залежно від того, як у цих реченнях виражена залежність кожної з підрядних частин від головної (чи супідрядні частини однорідні, чи вони різні за своїм значенням), розрізняють два різновиди супідрядності: 1) супідрядність однорідна; 2) супідрядність неоднорідна.

Однорідна супідрядність — це така супідрядність, коли підрядні частини, що належать до тієї самої головної частини, є однорідними. Пояснюючи всю головну частину чи якийсь із її членів, за своїм значенням вони є однаковими, відповідають на одне й те саме питання і, утворюючи разом своєрідний блок, перебувають між собою в приєднувально-перелічувальних відношеннях, хоч зрідка можуть знаходитися і в розділово-перелічувальних.

Підрядні частини в однорідних супідрядних реченнях приєднуються до головної частини звичайно за допомогою однакових сполучників: 1. *Нема на світі сили, яка б перепинила шлях весні, яка перешкодила б людству йти до миру* (Зб.); 2. *Мало не до самого вечора він ходив з матір'ю і все розповідав про те, як на цьому заводі робочі руки плавлять метал, як виростає і шириться місто над морем* (Цюпа); 3. *Там, де Личка круто в'ється, де хати в садах, де носила мене мати в поле на руках, там я знаю кожну стежку, кожен камінець, там узяв я пісню в серце із людських сердець* (Павл.).

У першому з наведених речень дві однорідні підрядні частини приєднуються до головної за допомогою сполучного слова *яка*, у другому — за допомогою *як*, у третьому — за допомогою *де*.

Схеми розглянутих вище речень будуть такими:

Іноді однорідні підрядні частини приєднуються до головної за допомогою різних сполучників чи сполучних слів, але сполучники і сполучні слова при цьому обов'язково є однотипними, а самі підрядні частини відповідають на однакові питання: *Почали радитися, як їм вибратися з плавнів, куди йти* (Коц.).

Однорідність підрядних частин у супідрядних складних реченнях нерідко веде до випущення другого чи взагалі наступного із сполучників підрядності, а зв'язок між підрядними частинами у таких випадках виражається за допомогою або сполучників сурядності, або безсполучниково: *Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сьйвом* (Коц.); *Аркадій Петрович прислухався, як стукали чийсь каблуки, пересувалися стільці, тонко дзвеніла склянка* (Коц.).

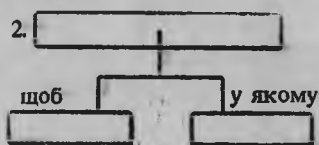
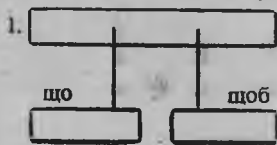
Якщо у першому з наведених речень друга підрядна частина з випущеним підрядним сполучником як поєднується з першою підрядною частиною за допомогою сполучника сурядності *і*, то в другому реченні друга і третя підрядні частини з випущеним сполучником підрядності як поєднується з першою підрядною частиною безсполучниково.

Неоднорідна супідрядність — це така супідрядність, у якій кілька підрядних частин, пояснюючи одну й ту саму головну частину, належать до різних слів головної частини або ж до того самого слова, але відповідають на різні питання.

Неоднорідна супідрядність, при якій підрядні частини пояснюють різні члени головної частини, називається різночленною супідрядністю: 1. *Земле моя, всеплодющая мати, Сили, що в твоїй живе глибині, Краплю, щоб в бою сильніше стояти, Дай і мені!* (Фр.); 2. *Щоб бути гідним продовжувачем справедливої справи батьків, дідів і прадідів, треба насамперед знати свою батьківщину, той край, у якому ти народився і виріс* (Цюпа).

У першому з наведених речень перша підрядна частина є присубстантивно-атрибутивною до слова головної частини *сили*, а друга — мети — пояснює всю головну частину; у другому реченні перша підрядна частина мети пояснює всю головну частину, а друга, присубстантивно-атрибутивна — лише одне її слово *край*.

Схеми цих речень будуть такими:

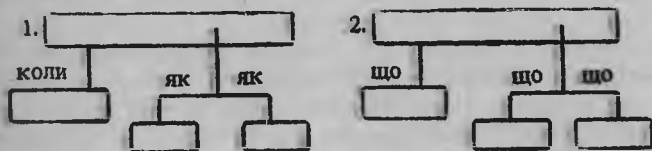

Неоднорідна супідрядність буває й одночленною — тоді, коли дві й більше підрядні частини пояснюють те саме слово головної або й усю головну частину, але ці підрядні частини, будучи за своїм значенням різними, неоднорідними, відповідають на різні питання: *Я жив би двічі і помер би двічі, Якби було нам два життя дано, Щоб ворогові глянути у вічі, Не зганьбленим зберігши знамено* (Баж.). Якщо перша підрядна частина у наведеному реченні, відповідаючи на питання *з а я к о ї у м о в и?*, є підрядною умови, то друга, відповідаючи на питання *з я к о ю м е т о ю?*, є підрядною мети.

Поряд з однорідною й неоднорідною супідрядністю виступає й супідрядність змішаного типу, коли в одному складнопідрядному реченні поєднуються обидва різновиди супідрядності, як однорідної, так і неоднорідної: 1. *Коли пацієнт задрімав, Інна вийшла, присівши на свідцях вагончика, стала дивитися, як трудився тік, як дівчата та жінки, закутані хустками до очей, шугають з лопатами в руках серед ворохів пшениці, горнуть і горнуть, вантажачи очищене зерно в кузови машин* (Гонч.); 2. *Ми будем слухать мову щирю, що в хвилях принесе ефір, що всі народи хочуть миру і що війну здолає мир* (Сос.).

Якщо в першому з наведених речень перша підрядна частина часу, приєднуючись до головної за допомогою сполучника *коли*, належить до неї повністю, а решта дві, будучи однорідними з'ясувальними, пояснюють лише одне слово *дивитися*, то в другому — перша підрядна присубстантивно-атрибутивна частина, приєднуючись до головної за допомогою сполучного слова *що*, пояснює іменник головної частини *мову*, а решта дві, приєднані сполучником *що* (знову-таки однорідними, з'ясувальними), пояснюють дієслово *будем слухать*.

Схеми цих речень будуть такими:

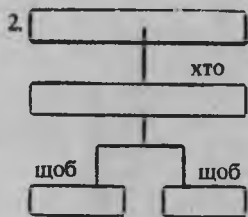
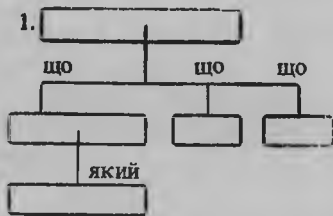

3. Конструкції з послідовною підрядністю і супідрядністю. Конструкції з послідовною підрядністю і супідрядністю — це такі багатокомпонентні складнопідрядні речення, що поєднують у собі послідовну підрядність і супідрядність. В одних з цих конструкцій

переважає послідовна підрядність, в інших — супідрядність: 1. *І знали ми, що там далеко десь у світі, Який ми кинули для праці, поту й пут, За нами сльози ллють мами, жінки і діти, Що други й недруги, гнівнії та сердиті, І нас, і намір наш, і діло те кленуть* (Фр.); 2. *Лише той гідний світлого майбутнього, хто свято шанує минуле, пишається героїчною історією свого народу і все робить для того, щоб сучасне було не менш славне, щоб уписалося воно золотими сторінками на скрижалі історії* (Цюпа).

Якщо в першому із наведених речень, що складається з чотирьох підрядних частин, переважає однорідна супідрядність (три із них є однорідними), то в другому реченні, що складається з трьох підрядних частин, переважає послідовна підрядність (дві з них поєднані послідовною підрядністю).

Схеми цих речень будуть такими:

§ 222. Складні багатоконпонентні речення з різними типами зв'язку

В одному складному реченні, до якого входить кілька предикативних частин, можуть поєднуватися різні типи зв'язку. Одні частини таких речень з'єднуються сполучниками сурядності, інші — сполучниками підрядності та сполучними словами, ще інші — взагалі безсполучниковим зв'язком. Це в основному так звані сурядно-підрядні складні речення, що властиві переважно мові художньої літератури та публіцистичному й науковому функціональним стилям мовлення. Вони досить різноманітні з погляду можливих у них поєднань їхніх предикативних частин, проте серед цих синтаксичних конструкцій можна виділити кілька типів: 1) з сурядністю і підрядністю; 2) з сурядністю і безсполучниковим зв'язком; 3) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком; 4) з сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком.

Найпоширенішими із відзначених конструкцій є так звані сурядно-підрядні складні речення, в яких одні пре-

дикативні частини поєднані сурядним зв'язком, а інші — підрядним.

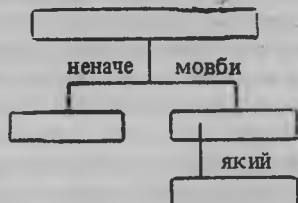
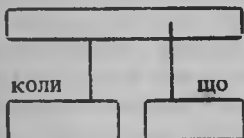
Серед сурядно-підрядних складних речень відзначається три різновиди: а) дві чи кілька сурядних частин поширюються однією, спільною для всіх них підрядною частиною; б) з двох чи кількох сурядних частин лише одна має при собі підрядні частини; в) кожна з двох чи кількох сурядних частин має при собі підрядні частини.

Перший із відзначених різновидів сурядно-підрядних складних речень, коли дві чи кілька сурядних частин мають одну спільну для всіх них підрядну частину, що пояснює їх, трапляється порівняно рідко. Так, у реченні: *Така там була температура, так мене парюю проймаю, стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровим* (Ян.) підрядна частина *що я відчув себе здоровим* однаковою мірою пов'язана із кожною з трьох сурядних частин, які стосовно підрядної виступають як головні.

Значно частіше зустрічаються сурядно-підрядні складні речення, в яких лише при одній з кількох сурядних частин виступає одна чи кілька підрядних частин: *І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки* (Т. Ш.); *Ідуть од шахти шахтарі, А даль така широка та іскриста Там, де рум'яна стежка од зорі Біжить в село, що стало уже містом* (Сос.). У першому реченні, що має три сурядні частини, лише при третій із них виступають підрядні частини, а в другому реченні, до складу якого входить дві сурядні частини, підрядні виступають лише при другій із них.

Нерідко також зустрічаються сурядно-підрядні складні речення, в яких при кожній сурядній частині є одна чи кілька підрядних частин: *Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро, стоячи на Володимирській гірці, я схиляюсь над неосяжним простором, що відкривається моїм очам унизу, і в мене таке відчуття, неначе я птах, мовби лечу я, розпластавши руки-крила, заточую великі кола над тим чарівним світом, яким лежить унизу* (Загр.).

Схема цього речення буде така:

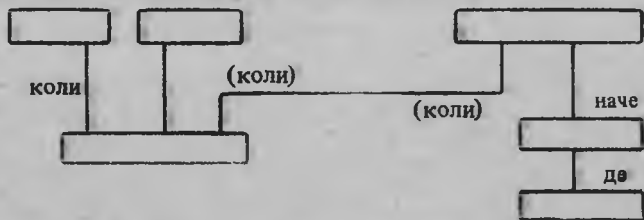

У художній літературі, щоправда зрідка, трапляються випадки вживання складних синтаксичних конструкцій з сурядністю і безсполучниковим зв'язком: *І всі ми, як один, підняли вгору руки, І тисяч молотів о камінь загуло, І в тисячні боки розприскалися штуки та відривки скали: Ми з силою розпуки раз по раз гримали о кам'яне чоло* (Фр.).

У наведеному реченні до останньої з трьох частин, пов'язаних між собою сполучниками сурядності *і — і — і*, приєднується безсполучниковим причиновим зв'язком четверта предикативна частина.

Порівняно рідко зустрічаються також складні синтаксичні конструкції, в яких предикативні частини поєднані між собою підрядністю й безсполучниковим зв'язком: *Коли вона проснулась, на столі вже горіла свічка, в кімнаті нікого не було, у чорні смолисті вікна дріботів дощ, наче билися дзьобиками в скло ластів'ята, шукаючи, де б погрітись* (Гонч.).

У наведеному реченні перша підрядна частина, яка стоїть на самому початку розглядуваної складної синтаксичної конструкції, пояснює всі три наступні головні частини, пов'язані між собою однорідною безсполучниковістю, до третьої з головних частин приєднується друга підрядна частина сполучником підрядності *наче*, а до неї вже й третя підрядна частина сполучним словом *де*. Схема цього речення буде мати такий вигляд:

Четвертий різновид складних багатокомпонентних конструкцій з різними типами зв'язку, в яких предикативні частини поєднані сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком, також зустрічаються порівняно рідко — переважно в художньому структурному стилі мовлення. За типом цієї конструкції, наприклад, можна побудувати цілий вірш: *Осліплені місяцем гори блищать, їм кедри і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори. Осяяні місяцем гори блищать, Осріблені місяцем сосни шумлять, А море і сердиться й лає вітри, Що нишком його підслухають з гори* (Ол.).

У наведеному вірші, що складається лише з двох складних речень, перші дві предикативні частини кожного речення поєднані безсполучниково, третя предикативна частина кожного речення приєднується до попередніх частин за допомогою сполучників сурядності *і, а*, а остання частина, що виступає в кожному з речень як присубстантивно-предикативна частина, приєднується до третьої підрядним зв'язком за допомогою сполучного слова *що*.

§ 223. Період

Дуже близькою до складних синтаксичних конструкцій є своєрідна форма організації складних, а зрідка й простих ускладнених речень, що широко представлена в мові художньої літератури і в публіцистичному та науковому мовленні, відома під назвою «період».

Період — це розгорнутий вислів, що як своїм змістом, так і інтонаційно чітко розпадається на дві взаємно врівноважені частини і характеризується єдністю змісту й інтонації. За своїм складом це звичайно багаточленне складне речення, хоча зрідка трапляється й ускладнене просте, яке характеризується вичерпною повнотою змісту й гармонійністю синтаксичної структури. З інтонаційного погляду період характеризується ритмічною завершеністю інтонації, тобто закономірним підвищенням і зниженням голосу.

Період — це не окремий структурний тип, а лише різновид існуючих типів речень, який відзначається деякими специфічними ознаками своєї будови й особливою вимовою. При читанні періоду утворюється певна ритмічність вислову: його починають читати спокійним голосом, потім голос поступово підвищується, досягаючи кульмінації, а після паузи знову знижується до первісного спокійного тону.

Перша частина періоду, що містить у собі основу вислову і характеризується наростанням інтонації, називається підвищенням, а друга, заключна — зниженням. У великих за обсягом періодах підвищення і зниження за допомогою невеликих пауз можуть розпадатися на дрібніші частини — члени періоду. За змістом період являє собою закінчене структурне ціле. Семантичні відношення між частинами періоду ті самі, що й між частинами складного речення — часові, причинові, умовні, протиставні, розділові тощо.

За своєю будовою період найчастіше — це багатокomпонентне складнопідрядне речення, що складається з головної

і кількох однорідних підрядних частин, які звичайно містяться у першій частині періоду. Характерною ознакою періоду, що являє собою складне речення, є, як уже зазначалося, чітке членування його на дві частини як інтонаційно, так і за змістом: перша частина періоду — підвищення, в якій перелічуються окремі явища, зіставляється з другою, заключною, яка містить у собі висновок, узагальнення, наслідок. Періодові властивий постійний порядок розміщення його частин: перша частина містить у собі ряд звичайно однорідних елементів, які і за своїм змістом, і граматично залежать від другої частини, причому перша частина періоду замикається другою логічно, граматично й інтонаційно, що створює завершеність, властиву цій синтаксичній структурі: *Чи тільки терни на шляху знайду, Чи до мети я повної дійду, Чи без пори скінчу той шлях тернистий,— Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах* (Л. У.); *Коли згадаємо, на якому маленькому клаптику землі розташувався Верхній город Ярослава Мудрого дев'ятсот років тому, і коли згадаємо, що сто п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки й винокурні, коли згадаємо, що дев'ятнадцяте сторіччя Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як зазначав один мандрівник, «тільки спогади та надії великого міста»,— то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині* (Загр.); *Коли глухого генія музики Уже людські не досягали крики, Коли він чув лиш бунт німих стихій І з них, у пінній пристрасі своїй, Складав гармонії, щоб сам не чути,— Настигла смерть* (Рил.). В основі наведених періодів лежать складні речення: у першому — з кількома сурядними частинами, у другому — з кількома підрядними умови, у третьому — з підрядними часу, які разом з другою частиною, що виступає як головна, утворюють складні речення ускладненої структури. Чітке розмежування першої й заключної частин періоду, який звичайно має структуру складнопідрядного речення, на письмі здійснюється й за допомогою розділових знаків: між першою і другою частинами такого періоду, як це видно і з наведених прикладів, ставиться кома і тире.

Зрідка, як уже відзначалося, період може являти собою й просте ускладнене речення з однотипними групами однорідних членів речення у першій частині: *Микола Дем'янович побудував собі трохи вище й ближче до шляху нову хату, прекрасну хату на три кімнати з кухнею, з прибудовою, хату на дерев'яній підлозі, під шифером, хату з шахвами*

й комодами, з холодильником, з телевізором — все як у людей (Лев.). Друга, висновкова частина в цьому періоді, як бачимо, зовсім коротка.

У періодах, що становлять просте ускладнене речення, друга, заключна частина починається звичайно з узагальнюючого слова, перед яким ставиться тире.

КОНСТРУКЦІЇ З ЧУЖИМ МОВЛЕННЯМ

§ 224. Загальні відомості

До складних синтаксичних конструкцій тісно прилягають і конструкції з чужим мовленням, під яким розуміють різні способи передачі мовлення чи думок якоїсь особи, що включаються в авторську розповідь.

Форми й засоби передачі чужого мовлення залежать від ситуації спілкування, від мети, призначення повідомлення. Так, в одних випадках важливо передати не тільки зміст, а й саму форму чужого мовлення з точним відтворенням його лексичного складу й граматичної будови, в інших виявляється достатньою передача лише його змісту.

Залежно від лексико-синтаксичних засобів і способів передачі чужого мовлення розрізняють дві основні його форми: 1) форми прямої передачі (пряма мова), 2) форми непрямої передачі (непряма мова). Речення з прямою мовою спеціально призначені для точного відтворення чужого мовлення з певним дотриманням не тільки його змісту, а й форми, а речення з непрямою мовою — лише для передачі змісту чужого мовлення. Крім відзначених двох основних, найпоширеніших форм передачі чужого мовлення, існують ще й деякі інші форми, зокрема невласне пряма мова, а також діалогічне мовлення та цитація.

§ 225. Пряма мова

П р я м а м о в а — це точно відтворений чужий вислів із збереженням його лексичних, синтаксичних та інтонаційних особливостей. Вона, як правило, супроводжується словами автора, в яких стає відомо, кому належить пряма мова, за яких обставин і в який спосіб вона була висловлена тощо.

Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, в середині її або після неї: *Промовила конвалія: «Прощай, гаю»*

милий!» (Л. У.); «Вам здається, — обізвалася сусідка, — що тепер море, як синій птах?» (Коц.); «А в нашій учительській роботі треба, щоб минули роки і десятиліття, поки стане людиною той, хто несміливо переступив поріг школи і вивів на папері олівцем перші палички і кружечки, написав перше слово», — думав про себе учитель (Цюпа).

Слова автора при прямій мові є синтаксичним центром, що організовує конструкцію з чужим мовленням. Вони є засобом введення в розповідь чужого мовлення. Пряма мова разом із словами автора — особливий тип синтаксичної будови, близький до складного безсполучникового речення з різнотипними частинами, але пряма мова і слова автора разом не становлять одного речення. Вони завжди виступають як окремі речення. Зв'язки ж прямої мови зі словами автора на письмі регламентуються спеціальними пунктуаційними правилами, а в усному мовленні — інтонацією.

Іншим засобом передачі чужого мовлення є непряма мова, в якій не зберігаються особливості мовлення мовця, а лише передається загальний зміст сказаного, причому ця передача змісту чужого мовлення здійснюється від особи автора.

§ 226. Непряма мова

Непряма мова — це чуже мовлення, введене автором розповіді в текст у формі з'ясувальної підрядної частини складнопідрядного речення. Вона не є самостійною синтаксичною одиницею, а разом із словами автора становить складнопідрядне з'ясувальне речення, в якому головна частина — це слова автора, а підрядна — непряма мова. Таким чином, і при цьому способі передачі чужого мовлення синтаксичним центром, що організує конструкцію з чужим мовленням, як при прямій мові, виявляються слова автора, які виступають у ролі головної частини складнопідрядного речення: *Мати через пліт запитала сина, куди він збирався* (Ст.); *Варвара спитала у начальника станції, чи можна послати радіограму в Москву* (Перв.).

В усному і писемному мовленні нерідко доводиться пряму мову замінювати непрямою. У такому випадку утворюється складнопідрядне речення, до головної частини якого (нею стають, як уже зазначалося, слова автора) приєднуються за допомогою сполучників *що, щоб, чи* та сполучних слів займенниково-прислівникового походження підрядна частина, якою стає пряма мова. Порівняйте:

Христя питає чоловіка: «Чи не час уже обідати?» (П. М.).

«Почали сіно возити?» — зацікавивсь Аркадій Петрович (Коц.).

«Справжня народна пісня, — писав М. Горький, — уміє говорити від душі найпростішими, а тому красивими словами» (Мал.).

«Скиньте мого чемодана», — сказав скульптор, не обертаючись до тачанки (Гонч.).

«Черниш, яке в нас сьогодні число?» — спитав похмуро Сагайда, шкутильгаючи поруч (Гонч.).

Христя питає чоловіка, чи не час уже обідати.

Аркадій Петрович зацікавивсь, чи почали сіно возити.

М. Горький писав, що справжня народна пісня уміє говорити від душі найпростішими, а тому красивими словами.

Скульптор сказав, не обертаючись до тачанки, щоб скинули його чемодана.

Шкутильгаючи поруч, Сагайда похмуро спитав Черниша, яке сьогодні число.

Залежно від мети розповіді в оформленні непрямої мови беруть участь різні з'ясувальні сполучники і сполучні слова: якщо чуже мовлення — розповідне речення, то в формі непрямої мови воно оформлюється за допомогою сполучника *що*, якщо чуже мовлення — спонукальне речення, то непряма мова вводиться сполучником *щоб*, якщо чуже мовлення — питальне речення, то передача його в формі непрямої мови вимагає сполучника *чи* (якщо відсутнє питальне слово) або відносних займенників та прислівників. Якщо в прямій мові є особові займенники й особові форми дієслів, то в непрякій мові вони вживаються з погляду авторської розповіді, а не з погляду того, чиє мовлення передається.

У мові художньої літератури використовуються зрідка також конструкції з невласне прямою, або вільною непрямою, мовою, якими передається чуже мовлення в поєднанні з авторським мовленням без помітної їхньої диференціації.

§ 227. Невласне пряма мова

Невласне пряма, або вільна непряма, мова є особливим стилістичним прийомом, за допомогою якого автор глибоко розкриває внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання, прагнення. Вона становить суміш непрямої мови з елементами прямої, зберігаючи певною мірою

при цьому порядок слів, інтонацію, дослівні вислови, емоційність мови персонажів. Це так зване внутрішнє мовлення, яке передається письменником шляхом ніби перевтілення у свого героя: *Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості-думки. Ох, боже, боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку легкого хліба шукає (Коц.); Кайдашиха обтерла білою хусткою сап'янци і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості (Н.-Лев.)*

У наведених прикладах мовлення персонажів різними способами (інтонація, вставні слова тощо) включається в авторську розповідь, що надає всьому вислову експресивності й емоційності.

§ 228. Діалог

Одним із засобів передачі чужого мовлення є діалогічне мовлення. Д і а л о г — це дослівно відтворена розмова двох чи кількох осіб. Чуже мовлення, передане у формі діалога, може супроводжуватись й словами автора, але це буває далеко не завжди: нерідко діалогічне мовлення виступає без супроводу слів автора. Та й пунктуаційно діалог оформляється своєрідно (перед кожною реплікою ставиться тире, а слова кожної особи пишуться з нового рядка):

- *Миколка, це ти?*
- *Я... — та скривився, скривився.*
- *Як це ти, що це?*
- *Та ... та ... їсти нічого, топить нічим, удягтися ...*
- *Бідненький!..*
- *А батько ... простудилися: ще розтавало, а в їх чоботи драні ... ноги крутить.*
- *Так ти це ...*
- *Були до хазяїна ... найняли ... так я не ... здужаю ... аж захворів був ... Так мене в поводиторі це ... (Тесл.)*

§ 229. Цитата

У наукових та публіцистичних працях з метою підтвердження висловленої думки чи її пояснення використовуються цитати. Цитата — це особливий різновид чужого мовлення. Вона являє собою дослівно переданий уривок з якогось твору. Цитати можуть наводитися як у супроводі слів автора, так і без них: *«Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка люд-*

ського духу, його багата скарбниця, в яку народ складав й своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» (Панас Мирний)¹; «Навіть не торкаючись потреб спілкування людей одного з одним, можна стверджувати, що мова є обов'язковою передумовою мислення і в умовах повної ізоляції людини. Але звичайно мова розвивається тільки в суспільстві»²; «Усякий хоч трохи досвідчений перекладач, як писав у свій час М. Рильський, знає, що перекладати з близьких мов — найтяжча річ»³.

Синтаксична будова цитат буває різною. Одні з них являють собою просте чи складне речення, інші мають у своєму складі кілька речень, а деякі — лише частину речення (словосполучення чи й одне слово). В останньому випадку цитата включається в авторський текст безпосередньо і функціонує в ньому як складова частина того речення, до якого вона включена, хоч і відокремлюється від інших його частин лапками: «Від часу Шевченкового *«Походіть та вставайте, кайдани порвіте»* Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сії слабосилої, хворої дівчини» (Фр.).

Кожна цитата, зокрема в наукових працях, звичайно наспортизується: внизу сторінки під текстом (у виносках) чи в самому тексті в дужках після наведення цитати вказується на її джерело (автор, назва праці, місце видання, видавництво, рік видання, номер тому, сторінка, на якій міститься наведена цитата).

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

§ 230. Поняття про складне синтаксичне ціле

Як слово повністю розкриває своє значення тільки у зв'язку з іншими словами, тобто у словосполученні і реченні, так і речення повніше розкриває свій зміст і своє значення у контексті, у поєднанні з іншими реченнями.

У мовленні окремі речення звичайно не виступають ізольовано, а поєднуються між собою за змістом і за допомогою граматичних засобів, створюючи своєрідні блоки речень,

¹ Панас Мирний. Твори: В 5 т.— К.: Вид-во АН УРСР, 1955.— Т. 5.— С. 314.

² Гумбольдт В. Избр. труды по языкознанию.— М.: Прогресс, 1984.— С. 77.

³ Рильський М. Зібрання творів: В 20 т.— К.: Наук. думка, 1987.— Т. 16.— С. 206.

тісно пов'язаних між собою єдністю думки, теми, а також специфічними засобами зв'язку. Ці своєрідні блоки речень, пов'язаних між собою як своєю семантикою, так і граматично, і є складне синтаксичне ціле, або, за іншою термінологією, надфразна єдність, складна синтаксична єдність, текст (контекст), прозова строфа.

Складне синтаксичне ціле — це група взаємопов'язаних своїм змістом і синтаксичними засобами речень, які виражають у порівнянні з окремими реченнями розвиток думки. Складне синтаксичне ціле — це сполучення ряду речень, поєднаних між собою в одне ціле семантико-граматичними відношеннями.

Окремі речення у складному синтаксичному цілому становлять структурно-семантичну єдність. Вони з погляду змісту настільки тісно взаємопов'язані між собою, що, взяті окремо, ізольовано мають вигляд, як правило, неповних, не закінчених. Отже, з погляду змісту складне синтаксичне ціле характеризується єдністю думки, вислову, теми, тісним змістовим зв'язком компонентів, окремих речень, що входять до його складу. Із граматичного, синтаксичного погляду воно характеризується специфічними синтаксичними засобами зв'язку між реченнями, що входять до його складу, а також єдністю суб'єктивно-модального забарвлення і ритмомелодійною єдністю.

Єдність суб'єктивно-модального забарвлення складного синтаксичного цілого проявляється в тому, що воно (складне синтаксичне ціле) — це внутрішньо єдине, цілісне синтаксичне утворення, в якому окремі речення тісно пов'язані між собою певним ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Ритмомелодійне оформлення складного синтаксичного цілого проявляється в тому, що паузи між реченнями цього утворення звичайно коротші від пауз, що існують між окремими блоками пов'язаних між собою у складне синтаксичне ціле речень.

Отже, складне синтаксичне ціле — це поєднання в одне ціле ряду речень, що характеризуються відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичним і синтаксичним зв'язком компонентів. Воно характеризується й композиційно-тематичним членуванням, яке полягає в можливості виділити в ньому *з а ч и н* (початок думки, теми), який зосереджується в першому реченні, що може навіть виділятися в окремий абзац, *с е р е д н ю ч а с т и н у* (розвиток, виклад теми) і *к і н ц і в к у*, в якій робиться підсумок всього вислову (теми) з погляду як змісту, так і синтаксичної структури.

Окремо слід зауважити, що складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з абзацом. Це зовсім різні категорії, які й ґрунтуються на різних засадах. Хоч абзац нерідко й збігається зі складним синтаксичним цілим, проте він не є синтаксичною, структурно-семантичною категорією, а засобом членування тексту на композиційно-стилістичній основі.

§ 231. Засоби зв'язку між компонентами складного синтаксичного цілого

Речення, що входить до складу складного синтаксичного цілого, поєднані між собою насамперед змістом. Семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту — це та основа, на якій побудовано складне синтаксичне ціле як окреме синтаксичне утворення, найбільша синтаксична одиниця. Проте, крім змістового зв'язку, речення поєднуються у складне синтаксичне ціле за допомогою різних структурних засобів, зокрема лексичних, морфологічних, синтаксичних, ритмомелодійних, хоч одночасне використання їх у кожній окремо взятій конструкції складного синтаксичного цілого не є обов'язковим. Обов'язковим в усіх випадках є лише семантичний зв'язок між компонентами складного синтаксичного цілого. Що ж до інших структурних засобів зв'язку, то в одних конструкціях можуть використовуватися одні з них, а в інших — інші.

У ролі лексичних засобів поєднання окремих речень у складне синтаксичне ціле може використовуватися повторення окремих слів з попереднього речення, вживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо: *В перші дні після від'їзду дітей Чайчиха не зводила погляду з невеличкого, на чотири крихітні шибки віконця, мовби воно приворожило її. До віконечка, присідаючи на полінце, тулилась молода вишня, занизана набухлими лапками бруньок. Стара не раз бачила, як вони затікали, запікались льодком або волохатились памороззю, а в полудень тримали кетяшини сліз, в яких голубіло небо і червонів відсвіт тужавої, багатой на цвіт брості (Ст.).* У наведеній конструкції друге речення приєднується до першого шляхом повторення іменника *віконце* (до *віконечка*), а третє поєднується також з першим за допомогою займенника *они*, вжитого замість іменника *шибки*.

Як морфологічний засіб зв'язку між реченнями, що входять до складного синтаксичного цілого, може виступати єдність, співвідношення видо-часових і способових форм

дієслів-присудків: *Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках моєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалася ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні тремтячі стіни, а коли все це зміцнялось і темніло, склепляла над ними зоряну баню* (Коц.). У цій конструкції присудки всіх речень виражені дієсловами минулого часу недоконаного виду, чим і досягається взаємопов'язаність цих речень. Крім того, п'яте речення пов'язується з четвертим за допомогою займенника *вона*, що замінює іменник *ніч* попереднього речення.

Для пов'язання речень у складне синтаксичне ціле можуть використовуватися і синтаксичні засоби, зокрема порядок слів і речень, сполучники з приєднувальним значенням, паралелізм побудови речень, неповнота окремих речень тощо: *Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрити оселю! Викинуть разом із сміттям тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій* (Коц.). У наведеному прикладі як засіб зв'язку широко використовується паралелізм структури речень: однотипність речень, зокрема, з одного боку, першого — третього, що починаються з особового займенника *я, мене, мені*, а з другого — четвертого — сьомого, що є спонукальними, четверте — шосте з яких мають присудки, виражені формами інфінітива, а сьоме — присудок, виражений у формі наказового способу.

В усному мовленні для поєднання компонентів складного синтаксичного цілого широко використовуються ритмомелодійні засоби, виявом яких є інтонація. Ритмомелодійна оформленість складного синтаксичного цілого, як уже відзначалося, проявляється, зокрема, в тому, що паузи між окремими реченнями, з яких воно складається, відчутно коротші від пауз, що відокремлюють складні синтаксичні цілі одне від одного. Крім того, роль при цьому відіграє підвищення й пониження голосу. Так, у кінці складного синтаксичного цілого спостерігається значне пониження голосу, водночас як початок наступного складного синтаксичного цілого характеризується більшим підвищенням голосу.

§ 232. Структурні типи складних синтаксичних цілих

Залежно від способу зв'язку між реченнями, що входять до складного синтаксичного цілого, серед останніх розрізняють два основні структурні типи: 1) складні синтаксичні цілі з ланцюжковим зв'язком компонентів; 2) складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком компонентів.

Складні синтаксичні цілі з ланцюжковим зв'язком компонентів відзначаються найбільшим поширенням у мовленні. Вони ґрунтуються на послідовному зв'язку між реченнями, що входять до їхнього складу, причому засобами зв'язку між реченнями цього структурного різновиду складних синтаксичних цілих звичайно виступають лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники тощо. При ланцюжковому зв'язку речень, що входять до складного синтаксичного цілого, найбільша самостійність, повнозначність характерні для першого речення, після якого розташовуються інші, які немов би чіпляються одне за одне, пов'язуючись певним чином, і в такий спосіб здійснюється розгортання думки, відбувається її рух: *Мова — наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови* (Рил.). У наведеній конструкції шляхом неодноразового повторення слова *мова* досягнуто семантичної спаяності всього складного синтаксичного цілого, причому зв'язок четвертого речення, де слово *мова* відсутнє (воно заступається займенником *її*), здійснюється за допомогою займенника, а зв'язок третього речення з другим посилюється ще й повторенням іменника *думка*. Отже, у цій конструкції кожне наступне речення в той чи інший спосіб розкриває, уточнює зміст попереднього, внаслідок чого досягається розгортання думки.

Складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком компонентів ґрунтуються на паралельному зв'язку між реченнями, що складають їх, причому ці речення звичайно однорідного складу, однакової чи подібної будови, а зв'язки між ними дуже нагадують зв'язки між частинами складно-сурядних і безсполучникових складних речень з однотипними частинами. Кожне із речень складних синтаксичних цілих цього типу характеризується відносною самостійністю; вони поєднані між собою переважно лише семантичними відношеннями, що впливають із семантичної структури

тексту, а не граматично, хоч при цьому треба відзначити, що зв'язок між реченнями у складних структурах цього типу здійснюється звичайно також за рахунок єдності видо-часових форм дієслів-присудків. Паралельні зв'язки між частинами цих складних утворень базуються на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що супроводжуються нерідко структурним паралелізмом частин.

Складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком компонентів використовуються переважно для опису послідовно змінюваних, незалежних одна від одної подій, станів, картин тощо чи таких явищ, дій, що відбуваються одночасно: *Генерал іде мовчки, оглядаючи широкі лани, Полями, мов кораблі в морі, пливають громади хлібозбиральних машин. Попереду синіє заплава Дніпра, а десь там, у далекім мореві, вже на другому березі, на ледве видимій горі, мов зграйка білих голубів, видніє село. Як легко дихати!* (Довж.). У наведеній конструкції, що складається з чотирьох речень, кожна з її частин виступає як самостійна, а разом узяті вони створюють єдину картину. Наведемо конструкцію, що складається з дев'яти речень: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, наливої зеленим хлібом. Безко-нечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві полови-нини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як сине небо надвоє розтягли чорні ди-хаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила* (Коц.).

Ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів мо-жуть поєднуватися в межах одного складного синтаксично-го цілого: *Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й піднімаю руки, наче крила, і радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням* (Ст.). У наведеній кон-струкції, що складається з чотирьох речень, перше й друге речення поєднані ланцюжковим зв'язком, а третє й четвер-

те — паралельним, хоч усі разом, об'єднані семантично, вони становлять одне складне синтаксичне ціле.

ПУНКТУАЦІЯ

Пунктуація (від латинського *punctuatio* — *punctum*, що означає крапка) — це система правил уживання на письмі розділових знаків і розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків.

Розділові знаки — це частина графічної системи мови — умовно прийняті значки (крапка, кома, тире і т. ін.), вживані на письмі для членування тексту за змістом та інтонацією. Наприклад, у тексті «*Я знову був серед природи. Я скучив за нею... Адже за роки партизанської боротьби я звик до лісу, до лук, до небесного простору*» (Зб.) логічно виділяються три речення, у кінці яких ставиться крапка. Після другого речення крапки недостатньо: автор тексту ставить багато крапок, щоб передати душевний стан людини, яка після довгого часу потрапляє знову на лоно природи, в ліс, і її охоплюють спогади про роки партизанської боротьби. У третьому реченні коми відповідають інтонації переліку, яка властива однорідним членам.

Призначення розділових знаків — полегшити читачеві сприйняття смислу написаного.

§ 233. Принципи української пунктуації

Розділові знаки є насамперед показниками синтаксичного членування писемного мовлення. Такі розділові знаки, які обумовлені структурою речення, є обов'язковими. До них належать знаки, якими відділяються у тексті одно під одного прості речення, або частини складного речення, або виділяються введені до речень, але граматично з ними не пов'язані вставні і вставлені слова, словосполучення і речення, звертання, вигуки. Отже, розділові знаки, які ґрунтуються на синтаксичному принципі, є структурно обумовленими. Тому цей принцип ще названо структурним. Саме цей принцип надає сучасній українській пунктуації стабільності, загальноприйнятості й обов'язковості.

Структурний принцип, на якому ґрунтується вживання розділових знаків, пов'язаний із смисловим, оскільки структурно значущі частини є одночасно й логічно значи-

мими. Однак зустрічаються випадки, коли логічне членування підпорядковує собі структурне (синтаксичне). Наприклад, висловлення *У кімнаті один задумався* без розділового знака означає: у кімнаті знаходиться кілька осіб, один з них задумався. Висловлення становить структуру простого повного речення.

Якщо ж у цьому реченні поставити кому, то вона позначатиме межу двох частин уже складного речення, у якому висловлена зовсім інша думка: у кімнаті лише одна особа, вона задумалася. Кожна з частин складного речення структурно неповна. Саме слово *один* у цих двох реченнях сприймається по-різному: у першому — це числівник, у другому — займенник (прономіналізоване слово).

Іноді розділові знаки є виразниками мовленнєвої економії. Наприклад: — *Хліб підвівсь — в долоню колос, Що суворо дивиться докором* (Ус.).

У цьому реченні тире допомагає сприйняти ширшу інформацію від тієї, яка виражена словесно: хліб підвівсь високо (а може, й більше: хліб добре вродив).

У безсполучникових реченнях розділові знаки «економлять» словесні засоби зв'язку частин складного речення: *Гей, рідний Дунаю... Хвиль твоїх не відкриють байдаки ворожі; в мене рука бистра, в мене шабля гостра — тобі допоможу!* (Ус.).

Українська пунктуація ґрунтується також на інтонаційному принципі, наприклад: *Закінчили роботу, сіли відпочивати* (інтонація переліку). *Закінчили роботу — сіли відпочивати* (інтонація обумовленості).

Усі три принципи пунктуації — структурний, смисловий та інтонаційний — в українській мові діють одночасно, один якийсь принцип можна виділити тільки умовно.

§ 234. Система розділових знаків

Розділові знаки сучасної української мови становлять усталену систему. До цієї системи належать **одиничні** розділові знаки: крапка, двокрапка, багато крапок (три крапки), кома, крапка з комою, тире, знак питання, знак оклику — і парні: дві коми, два тире, дужки, лапки. За функцією розділові знаки поділяються на знаки роздільні і видільні.

Роздільну функцію виконують такі розділові знаки.

Крапка ділить текст на речення.

Знак питання виконує таку ж функцію, але разом з тим вказує на те, що речення містить у собі питання.

Знак оклику також розділяє текст на речення, але разом з тим вказує на експресивність мовлення, оклик.

Кома розділяє граматично рівноправні частини простого чи складного речення.

Крапка з комою функціонально подібна до коми, але розділяє складні (або ускладнені) за будовою граматично рівноправні частини.

Тире розділяє головні члени речення (підмет і присудок), частини речення (однорідні члени й узагальнююче слово, що стоїть після них), частини складного безсполучникового речення, які перебувають в умовно-часових, протиставних та причиново-наслідкових зв'язках.

Двокрапка не лише віддаляє одну частину складного речення від другої, але й вказує на те, що в цій другій частині міститься пояснення, розкриття причини того, про що йшлося у першій.

Багато крапок (три крапки) вказує на те, що в реченні не всі його компоненти наявні, речення не закінчене, обірване.

Знак виноски — видільний. Він вказує, що за словом, біля якого цей значок поставлений, має йти частина тексту, яка подається у підрядковій частині сторінки або в кінці тексту.

Видільну функцію виконують парні розділові знаки: дві коми, двоє тире, дужки, лапки, виділяючи певний відрізок тексту (другорядні члени речення, коли є потреба їх відокремити, вставні і вставлені слова, словосполучення та речення, звертання).

У текстах часто поєднуються (збігаються) розділові знаки. Наприклад: *Болгарка, мов сонце, розквітла (А з нею дитина мала!), мені усміхнулась привітно і в кухлі води подала...* (Ус.) Тут поєдналися (збіглися) знак оклику, дужка, кома. Поєднання можуть бути такими: [?!], [...], [! —], [. —], [. ”] та ін.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Ант.— Богдан Ігор Антонич
 Багм.— І. Багмут
 Баж.— М. Бажан
 Баш — Я. Баш
 Бедз.— Ю. Бедзик
 Бич.— В. Бичко
 Бойч.— О. Бойченко
 Б. Ол.— Б. Олійник
 Бр.— Р. Братунь
 Вас.— С. Васильченко
 Вин.— В. Винниченко
 Вор.— П. Воронько
 Вороп.— О. Воропай
 Воскр.— С. Воскрекасенко
 Гавр.— О. Гаврилук
 Газ.— Газета
 Гл.— Л. Глібов
 Гол.— А. Головка
 Гонч.— О. Гончар
 Горд.— К. Гордієнко
 Горл.— Л. Горлач
 Гр.— П. Грабовський
 Гр. Тют.— Григір Тютюнник
 Г.-Арт.— П. Гулак-Артемівський
 Гуц.— Є. Гуцало
 Г. Ч.— Г. Чубач
 Дім.— А. Дімаров
 Дм.— Л. Дмитерко
 Д. Тк.— Д. Ткач
 Довж.— О. Довженко
 Д.-М.— Ю. Дольд-Михайлик
 Дон.— Г. Донець
 Досв.— О. Досвітній
 Др.-Хм.— М. Драй-Хмара
 Жил.— І. Жиленко
 Заб.— В. Забаштанний
 Загр.— П. Загребельний
 Зб.— Ю. Збанацький
 Земл.— В. Земляк
 Ів.— О. Іваненко
 Івч.— М. Івченко
 Ірч.— М. Ірчан
 Іщ.— М. Іщенко
 Карм.— П. Карманський
 Кв.-Осн.— Г. Квітка-Оснів'яненко
 К.-Кар.— І. Карпенко-Карий
 Коб.— О. Кобилянська
 Коз.— В. Козаченко
 Кол.— В. Коломієць
 Коп.— О. Копиленко
 Кост.— Л. Костенко
 Котл.— І. Котляревський
 Коц.— М. Коцюбинський
 Коч.— І. Кочерга
 Кр.— В. Крищенко
 Л. З.— Л. Забашта
 Ле — І. Ле
 Лев.— О. Левада
 Леп.— Б. Лепкий
 Л. У.— Леся Українка
 Луц.— Д. Луценко
 Мал.— А. Малишко
 Малан.— Є. Маланюк
 М. В.— Марко Вовчок
 Мик.— І. Микитенко
 Мовч.— П. Мовчан
 М. Ол.— М. Олійник
 М. Тк.— М. Ткач
 Мур.— І. Муратов
 Нагн.— М. Нагнибіда
 Н. З.— Н. Забіла
 Нар. тв.— Народна творчість
 Н.- Лев.— І. Нечуй-Левицький
 О. В.— Остап Вишня
 О. Д.— Олесь Донченко
 Ол.— О. Олесь
 О. Пч.— Олена Пчілка
 Ор.— П. Оровецький
 Павл.— Д. Павличко
 Панч — П. Панч
 Перв.— Л. Первомайський
 Підс.— О. Підсуха
 П. М.— Панас Мирний
 Риб.— Н. Рибак
 Рил.— М. Рильський
 Руд.— С. Руданський
 Св.— М. Свидницький
 Сим.— В. Симоненко

Скл.— С. Скляренко
См.— Ю. Смолич
Сміл.— Л. Смілянський
Соб.— В. Собко
Сос.— В. Сосюра
Ст.— М. Стельмах
Степ.— Б. Степанюк
Стеф.— В. Стефанік
Сух.— В. Сухомлинський
Тел.— О. Теліга
Тесл.— А. Тесленко
Тич.— П. Тичина
Тк.— В. Ткаченко
Тр.— М. Трублаїні
Тул.— З. Тулуб
Т. Ш.— Т. Шевченко

Тют.— Григорій Тютюнник
Уп.— М. Упеник
Ус.— П. Усенко
Фальк.— Д. Фальковський
Фр.— І. Франко
Цюпа — І. Цюпа
Чуб.— А. Чубинський
Чубач — Г. Чубач
Шв.— В. Швець
Шер.— М. Шеремет
Шиян — А. Шиян
Шп.— Я. Шпорта
Шум.— М. Шумило
Ю. Ф.— Ю. Федькович
Ющ.— О. Ющенко
Яя.— Ю. Яновський

Вступ

§ 1. Зміст і завдання курсу	3
§ 2. Українська мова — національна мова українського народу	3
§ 3. Походження і розвиток мови української народності і нації	4
§ 4. Сучасна українська літературна мова	7
§ 5. Мовна норма та її соціальне значення	8
§ 6. Основні стилі сучасної української літературної мови	9
§ 7. Територіальні діалекти української мови	13

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

§ 8. Предмет фонетики	16
§ 9. Фонетичне членування мовного потоку	17
§ 10. Склад як частина фразового такту	18
§ 11. Український складоподіл	19
§ 12. Наголос	21
§ 13. Загальна характеристика та класифікація мовних звуків	22
§ 14. Голосні звуки сучасної української літературної мови. Артикуляторна класифікація голосних звуків	24
§ 15. Зміни голосних звуків у потоці мовлення	25
§ 16. Приголосні звуки	28
§ 17. Артикуляторно-акустична класифікація приголосних звуків	28
§ 18. Палаталізація приголосних звуків	33
§ 19. Асиміляція і дисиміляція приголосних у потоці мовлення	34
§ 20. Спрощення в групах приголосних	38
§ 21. Подовження приголосних звуків	39
§ 22. Фонетична транскрипція	42

Фонологічна система сучасної української літературної мови

§ 23. Поняття про фонему	44
§ 24. Фонемні і варіанти фонем	45
§ 25. Головні вияви і варіанти голосних фонем	47
§ 26. Головні вияви і варіанти приголосних фонем	50
§ 27. Фонематична транскрипція	62
§ 28. Чергування фонем	63
§ 29. Найдавніші чергування голосних	64
§ 30. Чергування о та е з і 	66
§ 31. Чергування о та е з фонемним нулем	69
§ 32. Чергування е — о після шиплячих приголосних та після ї 	71
§ 33. Звукосполучення [ри], [ли] — [ро], [ло] — [p'і], [л'і]	74
§ 34. Чергування і — ї та у — ў — в 	75
§ 35. Чергування приголосних фонем	78
§ 36. Чергування задньоязикових к , х і глоткового г із шиплячими ч , ш , ж 	78

§ 37. Чергування [к], [х], [г] із [ц'], [с'], [з']	80
§ 38. Чергування твердих і м'яких передньоязикових відповідників	81
§ 39. Чергування приголосних передньоязикових зубних із шиплячими	82
§ 40. Чергування однієї приголосної фонемі із звукосполученням з двох приголосних	82

ОРФОЕПІЯ

§ 41. Поняття про орфоепію	83
§ 42. Вимова голосних	85
§ 43. Вимова приголосних	89
§ 44. Вимова звукосполучень приголосних	94
§ 45. Уподібнювальна палаталізація передньоязикових приголосних у звукосполученнях	98
§ 46. Деякі особливості вимови слів іншомовного походження	99

ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

◆ 47. Звуки і букви	101
◆ 48. Сліввідношення між буквами українського алфавіту і звуками української літературної мови.	102
◆ 49. Особливості українського алфавіту порівняно з російським	103
◆ 50. Принципи українського правопису	104
◆ 51. Позначення на письмі змінених при словотворенні приголосних звуків	107
◆ 52. Позначення на письмі подовжених приголосних звуків	107
◆ 53. Вживання м'якого знака і апострофа	108
◆ 54. Правопис слів іншомовного походження	109
◆ 55. Правопис прізвищ українського походження	112
◆ 56. Правила переносу слів з рядка в рядок	114

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

◆ 57. Предмет лексикології	115
◆ 58. Слово як одиниця мови	116
◆ 59. Значення слова і поняття	116
◆ 60. Багатозначність слів у сучасній українській мові	118
◆ 61. Омоніми	121
◆ 62. Синоніми	122
◆ 63. Антоніми	124
◆ 64. Формування української лексики	124
◆ 65. Активна і пасивна лексика в сучасній українській мові	131
◆ 66. Склад української лексики з стилістичного погляду	134

ФРАЗЕОЛОГІЯ

◆ 67. Предмет фразеології. Типи фразеологічних одиниць	135
--	-----

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

◆ 68. Предмет лексикографії. Типи словників	137
---	-----

МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА

§ 69. Поняття морфеми	140
§ 70. Корінь слова. Слова спільного кореня	141
§ 71. Афікси. Типи афіксальних морфем	142
§ 72. Словотворчі (деривативні) і граматичні афікси	143
§ 73. Основа слова і закінчення (флексія)	146
§ 74. Зміни в морфемній будові слова	148

СЛОВОТВІР

§ 75. Об'єкт і завдання словотвору	150
§ 76. Словотвірна структура слова в українській мові	151
§ 77. Поняття твірної основи	152
§ 78. Словотвірне значення слова	153

Способи словотвору

§ 79. Словотвірний тип. Продуктивність словотвірного типу	154
§ 80. Способи словотвору	155
§ 81. Осново- і словоскладання. Аббревіація	157
§ 82. Морфологічно-синтаксичний спосіб словотвору	159
§ 83. Лексико-синтаксичний словотвір	160
§ 84. Лексико-семантичний словотвір	160

Творення іменників

§ 85. Структура іменникових основ	160
§ 86. Суфіксальний словотвір іменників	161
§ 87. Префіксальний словотвір іменників	167
§ 88. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників	169
§ 89. Іменники безафіксного творення (нульова суфіксація)	169
§ 90. Словесний наголос в афіксальних утвореннях іменників	171
§ 91. Творення складних іменників	173
§ 92. Творення складноскорочених іменників (аббревіатур)	176

Творення прикметників

§ 93. Способи творення	177
§ 94. Суфіксальний спосіб	178
§ 95. Префіксальний спосіб	182
§ 96. Префіксально-суфіксальний спосіб	182
§ 97. Творення складних прикметників	183
§ 98. Перехід інших частин мови в прикметники	183

Творення дієслів

§ 99. Способи творення	184
----------------------------------	-----

Творення прислівників

§ 100. Способи творення	186
-----------------------------------	-----

ГРАМАТИКА

§ 101. Предмет граматики. Розділи граматики	188
§ 102. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія	189
§ 103. Основні способи вираження граматичних значень слова в українській мові	191

МОРФОЛОГІЯ

§ 104. Предмет морфології. Основні поняття морфології	192
§ 105. Частини мови і принципи виділення їх	193

ЧАСТИНИ МОВИ

Іменник

§ 106. Загальне значення іменника і його граматичні ознаки	194
§ 107. Семантико-граматичні категорії іменника	196
§ 108. Категорія збірності й одиничності	197
§ 109. Категорія істот і неістот	199

Грамматичні категорії іменника

§ 110. Категорія роду	200
§ 111. Категорія числа	203
§ 112. Категорія відмінка	205
§ 113. Основні значення відмінків	206

Відмінювання іменників

§ 114. Поділ іменників на відміни	209
§ 115. Форми іменників першої відміни	211
§ 116. Форми іменників другої відміни	213
§ 117. Форми іменників третьої відміни	219
§ 118. Форми іменників четвертої відміни	221
§ 119. Відмінювання іменників множинної форми	221
§ 120. Незмінювані іменники	222

Прикметник

§ 121. Значення прикметника, його граматичні ознаки.	222
§ 122. Розряди прикметників за значенням	223
§ 123. Ступені порівняння якісних прикметників	229

Відмінювання прикметників

§ 124. Повні і короткі прикметники	232
§ 125. Тверда і м'яка групи прикметників	233
§ 126. Уваги до відмінкових форм прикметників	235

Числівник

§ 127. Значення числівника і його граматичні ознаки	236
§ 128. Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками	237
§ 129. Кількісні числівники	237
§ 130. Порядкові числівники	242
§ 131. Групи числівників за будовою	243
§ 132. Відмінювання числівників	244

Займенник

§ 133. Значення займенників. Співвідношення займенників з іншими частинами мови	247
§ 134. Групи займенників за значенням	249
§ 135. Відмінювання займенників	254
§ 136. Перехід займенників в інші частини мови	257
§ 137. Вживання інших частин мови в ролі займенників (прономіналізація)	258

Дієслово

§ 138. Значення і граматичні ознаки дієслова	258
§ 139. Дві основи дієслова	260
§ 140. Структурні класи дієслів	261
§ 141. Категорія виду	262
§ 142. Творення корелятивної видової пари	264
§ 143. Категорія перехідності/неперехідності	266
§ 144. Категорія дієслівного стану	268
§ 145. Категорія особи	273
§ 146. Безособові дієслова	276
§ 147. Категорія часу	277
§ 148. Вживання часових форм	280
§ 149. Категорія способу	280
§ 150. Дієприкметник	283
§ 151. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники	285
§ 152. Предикативні форми на -но , -то	286
§ 153. Дієприслівник	287

Прислівник

§ 154. Значення прислівника, його граматичні ознаки	288
§ 155. Розряди прислівників за значенням	289
§ 156. Морфологічний склад прислівників	290

Прийменник

§ 157. Загальні відомості про прийменник	291
§ 158. Вживання прийменників з відмінковими формами іменників та субстантивованих слів	292
§ 159. Групи прийменників за походженням і морфологічним складом	295

Сполучник

§ 160. Загальне поняття про сполучник	296
§ 161. Сполучники сурядності і підрядності	296
§ 162. Морфологічний склад сполучників	298

Частка

§ 163. Загальне поняття про частки	299
§ 164. Формотворчі і словотворчі частки	299
§ 165. Модальні (фразові) частки	300
§ 166. Правопис часток	302

Вигук

§ 167. Загальне поняття про вигук	302
§ 168. Групи вигуків за значенням	303

СИНТАКСИС

§ 169. Предмет синтаксису	303
-------------------------------------	-----

Словосполучення

§ 170. Поняття про словосполучення	305
§ 171. Типи словосполучень	306
§ 172. Способи зв'язку слів у словосполученні	307

Речення

§ 173. Поняття про речення	308
§ 174. Ознаки речення	309

§ 175. Зовнішньосинтаксична структура речення. Основні ознаки речення	309
§ 176. Класифікація речень за метою висловлення	311
Просте речення	
§ 177. Внутрішньосинтаксична структура речення	315
§ 178. Двоскладні речення	316
§ 179. Головні члени двоскладного речення	317
§ 180. Другорядні члени речення	320
<i>Синтаксичне й актуальне членування речення</i>	
§ 181. Односкладні речення	329
§ 182. Неповні та еліптичні речення	332
§ 183. Нечленовані конструкції (слова-речення)	333
Просте ускладнене речення	
§ 184. Поняття про просте ускладнене речення	335
§ 185. Речення з однорідними членами	336
§ 186. Речення з відокремленими членами	340
§ 187. Речення з відокремленими означеннями	342
§ 188. Відокремлені прикладки	343
§ 189. Відокремлені обставини	344
§ 190. Відокремлені додатки	346
§ 191. Речення, ускладнені вставними і вставленими конструкціями	347
§ 192. Звертання	350
Складне речення	
<i>Складне речення як синтаксична одиниця</i>	
§ 193. Поняття про складне речення	352
§ 194. Засоби поєднання частин складного речення	353
§ 195. Основні типи складних речень	355
<i>Складносурядне речення</i>	
§ 196. Загальні відомості	357
§ 197. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень	357
§ 198. Класифікація складносурядних речень	358
<i>Складнопідрядне речення</i>	
§ 199. Загальні поняття про складнопідрядні речення	359
§ 200. Принципи класифікації складнопідрядних речень	361
§ 201. Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень	362
<i>Складнопідрядні речення нерозчленованої структури</i>	
§ 202. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними	363
§ 203. Складнопідрядні речення з підрядними займенниково-співвідносними	364
§ 204. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними	365
<i>Складнопідрядні речення розчленованої структури</i>	
§ 205. Складнопідрядні речення з підрядними часу	367
§ 206. Складнопідрядні речення з підрядними умови	367
§ 207. Складнопідрядні речення з підрядними мети	368

§ 208.	Складнопідрядні речення з підрядними причини	369
§ 209.	Складнопідрядні речення з підрядними місця	370
§ 210.	Складнопідрядні речення порівняльні	370
§ 211.	Складнопідрядні речення допустові	371
§ 212.	Складнопідрядні речення наслідкові	372
§ 213.	Складнопідрядні речення з підрядними супровідними	372

Безсполучникові складні речення

§ 214.	Загальні відомості	373
§ 215.	Складні безсполучникові речення з однотипними частинами	374
§ 216.	Складні безсполучникові речення з різнотипними частина- ми	376
§ 217.	Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні	379

Складні синтаксичні конструкції

§ 218.	Загальні відомості	379
§ 219.	Безсполучникові багатокомпонентні речення	380
§ 210.	Складносурядні багатокомпонентні речення	381
§ 221.	Складнопідрядні багатокомпонентні речення	383
§ 222.	Складні багатокомпонентні речення з різними типами зв'яз- ку	388
§ 223.	Період	391

Конструкції з чужим мовленням

§ 224.	Загальні відомості	393
§ 225.	Пряма мова	393
§ 226.	Непряма мова	394
§ 227.	Невласне пряма мова	395
§ 228.	Діалог	396
§ 229.	Цитата	396

Складне синтаксичне ціле

§ 230.	Поняття про складне синтаксичне ціле	397
§ 231.	Засоби зв'язку між компонентами складного синтаксичного цілого	399
§ 232.	Структурні типи складних синтаксичних цілих	401

Пунктуація

§ 233.	Принципи української пунктуації	403
§ 234.	Система розділових знаків	404

<i>Список умовних скорочень</i>	406
---	-----

НБ ПНУС

589425

Навчальне видання

*Плющ Марія Яківна
Бевзенко Степан Пилипович
Грипас Надія Яківна
Козачик Ганна Олександрівна
Леута Олександр Іванович
Лобода Василь Васильович*

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА**

Оправа художника *В. В. Котова*
Художній редактор *І. Г. Сухенко*
Технічний редактор *Т. Г. Шепновська*
Коректор *Н. І. Кунцевська*

Здано до набору 29.12.93. Підписано до друку 27.10.94. Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Високий друк. Друк. арк. 21,84. Фарбовідб. 22,10. Обл.-вид. арк. 23,94. Вид. № 9715. Замовлення 4-1276.

Видавництво «Вища школа». 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

С91 Сучасна українська літературна мова: Підруч-
ник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас
та ін.; За ред. М. Я. Плющ.— К. : Вища шк., 1994.—
414 с.

ISBN 5-11-004251-9

У підручнику викладено всі основні теоретичні питання курсу: про українську мову як національну мову українського народу та її походження і розвиток, фонетичну і фонологічну системи, словниковий склад, граматичну будову й словотвір. Розглядаються також питання графіки й орфографії та пунктуації.

Для студентів вузів, які вивчають дисципліну «Сучасна українська літературна мова».

С 4602020100—160
211—04 192—94

ББК 81.2УКР—923

